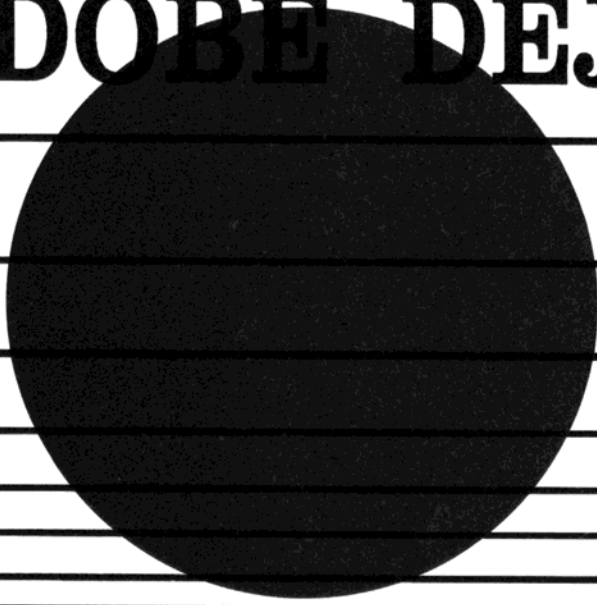

SOUDOBÉ DĚJINY

4/99

Předplatné na ročník VI (1999), tj. 4 čísla:

180,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,

210,- Kč (včetně poštovného) pro instituce.

Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,- Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku VI (1999).

Předplatné pro zahraničí:

45 US dolarů (včetně poštovného) pro jednotlivce,

60 US dolarů (včetně poštovného) pro instituce.

Letecký příplatek činí celoročně 26 US dolarů.

Cena 48,- Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 - Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 575 31 122.

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR

v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR

dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1999

SOUDOBÉ DĚJINY

VI / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Milan Drápala, Drahomír Jančík, Jan Měchýř, Derek Paton,
Vilém Prečan, František Svátek, Oldřich Tůma

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Paříž
Ladislav Hejdlánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Jan Janák, Brno
Karel Kaplan, Praha
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford
Jozef Žatkuliak, Bratislava

REDAKCE:

Ela Nauschová

Autoři čísla

Jaroslav Bouček (1952)

Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy vystudoval historii, dějiny umění a politickou ekonomii. Zabývá se nejnovějšími dějinami, zejména česko-americkými a česko-francouzskými vztahy a dějinami dějepiscectví.

Timothy Garton Ash (1955)

historik, přednáší na St. Antony's College Oxfordské univerzity. Zabývá se soudobými dějinami a jeho stěžejním dílem je *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (1993). Česky vyšla kniha *Rok zázraků '89*. V roce 1999 vydal knihu *History of the Present*.

Leonid J. Gibianskij (1936)

vedoucí vědecký pracovník Ústavu slavistiky a balkanistiky Ruské akademie věd v Moskvě. Předmětem jeho zájmu jsou soudobé dějiny a dějiny mezinárodních vztahů ve střední a jihovýchodní Evropě.

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Univerzity v Cambridge. Žije ve Spojených státech a působí jako hostující profesor na univerzitách v USA a v Evropě. Jeho práce *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* vyšla ve dvou vydáních v roce 1990 a 1992.

Jiří Hoppe (1968)

Vystudoval historii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a od roku 1992 pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny. Zabývá se hlavně obdobím „pražského jara“.

Zdeněk Kárník (1931)

profesor Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se českými a německými sociálními dějinami 19. a 20. století. Jeho poslední velká práce *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* vyšla v roce 1996.

Jan Křen (1930)

profesor Karlovy univerzity, přednáší na Fakultě sociálních věd a na univerzitách v Rakousku a Německu. Zabývá se moderními dějinami střední Evropy a česko-německými vztahy. K tomuto tématu publikoval v roce 1991 *Konfliktní společenství Češi a Němci 1780–1918*.

František Křížek (1925)

dlouholetý pracovník Výzkumného ústavu rozhlasu a televize (od r. 1949), nyní v důchodu. Zabýval se řešením televizních studiových zařízení pro zpracování televizního signálu, v poslední době vedl skupinu, která řešila problematiku televizní studiové techniky včetně její digitalizace.

Bedřich Loewenstein (1929)

do roku 1970 vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV. V letech 1979–1994 přednášel jako profesor moderních dějin na Svobodné univerzitě v Berlíně. Zabývá se vybranými tématy novodobých evropských dějin od 18. století, především občanskou společností. Na toto téma vyšel v roce 1995 v Praze překlad jeho německé knihy *Projekt moderny*.

Jiří Maňák (1932)

do roku 1992 vědecký pracovník Ústavu sociálně-politických věd UK v Praze. Po odchodu do důchodu externě spolupracuje s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Zaměřuje se na sociální problematiku v českých dějinách po roce 1945.

Valentina V. Marjinová (1929)

vedoucí vědecká pracovnice Ústavu slavistiky a balkanistiky Ruské akademie věd v Moskvě. Předmětem jejího zájmu je historie Československa a východní Evropy ve 20. století.

Hans Mommsen (1930)

od roku 1968 profesor moderních evropských dějin na Ruhr-Universität v Bochumu. Přední odborník v oboru sociálních a hospodářských dějin Německa a habsburské monarchie, dějin dělnického hnutí, sociální demokracie a nacismu. K významným dílům, která publikoval v letech 1963–1998, se nejnověji řadí *Von Weimar nach Auschwitz: Zur Geschichte Deutschlands in der Weltkriegsepoche* (1999).

Vilém Prečan (1933)

zakladatel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se československými dějinami v evropském kontextu od Mnichova 1938 do současnosti.

Vít Smetana (1973)

doktorand Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK, působí též v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie ve třicátých až šedesátých letech. Editoval knihu vzpomínek Roberta F. Kennedyho na kubánskou raketovou krizi *Třináct dní* (Paseka 1999).

Soňa Szomolányi (1946)

docentka a vedoucí katedry politologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského. Zabývá se sociálně-politickými procesy na Slovensku v devadesátých letech. Její poslední autorská a editorská práce *Slovensko – problémy konsolidácie demokracie: Spor o pravidlá hry pokračuje* vyšla v roce 1997 v Bratislavě.

Obsah

Předáváje kormidlo (Vilém Prečan)	415
<i>Články a studie</i>	
Soňa Szomolányi	November '89 <i>Otvorenie prechodu a jeho aktéri na Slovensku</i> 421
Jiří Hoppe	Od nedůvěry ke spojení a zpět <i>Československo-rumunské vztahy v letech 1967–1970</i> . . . 443
Jiří Maňák	Vývoj početního stavu a sociálního složení KSČ v letech 1948–1968 460
František Křížek	K počátkům televizního vysílání v Československu . . . 479
<i>Esej</i>	
Jan Křen	Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin <i>Více otázek než odpovědí</i> 488
<i>Materiály</i>	
Valentina V. Marjinová	K historii sovětsko-československých vztahů v letech 1938–1941 <i>Nad deníkem Ivana M. Majského</i> 514

Diskuse

Leonid Gibianskij	Dokumenty k Zorinově pražské misi v únoru 1948 <i>K interpretaci sovětských pramenů o sovětizaci východní Evropy</i>	534
-------------------	---	-----

Milan Hauner	Zrada, sovětizace, nebo historický lapsus? <i>Ke kritice dvou dokumentů k československo-sovětským vztahům z roku 1938</i>	545
--------------	---	-----

Horizont

Timothy Garton Ash	Po deseti letech	572
--------------------	----------------------------	-----

Recenze

Hans Mommsen	Zdráhavá loajalita <i>Dělníci pod hákovým křížem</i>	580
--------------	---	-----

Zdeněk Kárník	Náplast na bolavé místo dějin českých zemí	583
---------------	--	-----

Dokumenty

Vilém Prečan	Loewensteinovo „Zúčtování“ z roku 1948 <i>Dobový pramen a dokument k dějinám českého dějepiscevtví</i> .	589
	Ohlédnutí po půlstoletí (Bedřich Loewenstein)	590
	Bedřich Loewenstein: Zúčtování <i>Rozbor naší vnitropolitické situace</i>	592

Jaroslav Bouček	Dokumenty k trestnímu stíhání Jana Slavíka v roce 1948 .	617
-----------------	--	-----

Kronika

Vít Smetana	Mezinárodní historická konference <i>Demokratická revoluce v Československu 1989, předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky</i>	627
-------------	---	-----

Anotace	638
---------	-----------	-----

Bibliografie k soudobým dějinám

Cesta k demokracii ve státech bývalého sovětského bloku <i>Výběr české a zahraniční literatury vydané v letech 1998–1999</i>	654
---	-----

Resumé	662
--------	-----------	-----

Předáváje kormidlo

Když jsem před deseti lety – kolem Nového roku 1990 – dával na papír první náčrt koncepce tehdy ještě neexistujícího a nepojmenovaného ústavu a uvažoval o směrech jeho budoucího působení, měl jsem vizi dvou ústavních časopisů. Jeden z nich, populárnější dvouměsíčník, měl spojovat dvě funkce: jednak poskytovat učitelům dějepisu a laickým zájemcům o dějiny dvacátého století maximum utříděných informací v podobě chronologií, dokumentů a faktografických přehledů k historickým aktualitám; jednak publikovat v úplnosti aktuální dokumentaci – na způsob archivu současnosti – z domova i ze zahraničí, pro kterou ani denní tisk, ani týdeníky neměly (a dosud nemají) dost místa. Projekt ztroskotal na tom, že jediný vhodný kandidát na uvedení takového periodika do života odřekl a že v Československé tiskové kanceláři, která přicházela v úvahu jako jediný nezbytný partner pro takový podnik, se mi nepodařilo ani jen dohodnout termín schůzky s jejím novým ředitelem, abych mu mohl svůj projekt přednést a získat ho pro věc. Chválabohu z toho sešlo, říkám si teď, po deseti letech moudřejší; vize vycházela sice z potřeb doby, nikoli však z reálných možností.

Bylo a je dost starostí i s tím druhým časopisem, jenž byl od počátku zamýšlen jako odborný, víceméně akademický. S ním jsme měli více štěstí, i když ani ten nezačal vycházet bez průtahů, odkladů a váhání. Nejenže od schválení konceptu *Soudobých dějin* v roce 1991 do vyjití prvního čísla na podzim 1993 uplynuly plné dva roky. Ani tehdy, když jsme před více než šesti léty začínali, nezastírali jsme pochybnosti, zda pro vydávání odborného časopisu pro soudobé dějiny existují všechny nezbytné předběžné podmínky – personální a finanční v prvé řadě. Následující léta naše obavy v mnoha směrech potvrdila.

Stál jsem v čele časopisu po dobu šesti prvních ročníků, prvního půldruha roku (do jara 1995) spolu s Emanuelem Mandlerem, a poté když Mandler odešel z ústavu, a zejména když se po mé *Novoroční filipice 1995* naše cesty rozdělily, už sám. Pravda, po celou tu dobu jsem řídil časopis spolu s redakčním kruhem, za aktivního nasazení a angažmá všech jeho členů, při společném, konsenzuálním posuzování konceptu a obsahu každého čísla i jednotlivých příspěvků, nicméně s právem posledního slova, což znamenalo také vždy – jak jsem to chápal – hlavní odpovědnost, zejména pak za nedostatky a neúspěchy. Když jsem se po ukončení svého druhého ředitelského období v Ústavu pro soudobé dějiny koncem jara 1998 rozhodl odevzdat – počínaje rokem 2000

– i funkci vydavatele časopisu, abych se mohl intenzivněji věnovat vydavatelské práci v Československém dokumentačním středisku, při předávání kormidla svému nástupci cítím povinnost v jistém smyslu složit účty a říci pár bilancujících glos.

Předsevzetí a realita

Připomenu ve zkratce, s jakými ambicemi, plány a závazky vůči historické obci, jakož i čtenářům a předplatitelům *in spe* vstupovaly *Soudobé dějiny* do života; formuloval jsem je v článku *Jaký časopis, nač a pro koho*, otištěném – v konsenzu s redakčním kruhem – v zahajovacím čísle časopisu.

- Časopis *Soudobé dějiny* byl zakládán s ambicí být jedním z nástrojů ke konstituování a systematickému budování oboru současných dějin jako vědní disciplíny; měl však v úmyslu oslovovat i širší veřejnost a přispět k historické reflexi společnosti.

- Jeho specializace byla definována dějinami dvacátého století, a to především historickými tématy prostorově a časově ohraničenými Československem v letech 1918–1992, se zdůrazněním nejširšího mezinárodního kontextu problematiky.

- Časopis měl přispívat k vyjasnění toho, co jsou současné dějiny, pomoci vymezit jejich předmět a metodologii.

- Programově byla proklamována otevřenost tematická a metodologická. Nikoli jen politické dějiny, nýbrž historické studie, materiálové a dokumentární sondy poučené zkoumáním sociálních dějin, historickou demografií, studiem mentalit i materiální kultury, historickou antropologií, výzkumem každodennosti, takzvanou mikrohistorií, *gender studies*.

- K intencím vydavatelů patřila oborová otevřenost, multidisciplinarita – spolupráce se sociology, literárními vědci a historiky, etnologoy, historiky umění, filmu a architektury, odborníky z dalších humanitních oborů.

- Časopis byl zamýšlen také jako fórum pro informace, úvahy a diskuse o současných trendech historického poznání, měl se věnovat historii dějepisectví a vytvářet podmínky pro generační diskuse.

- Také chtěl informovat o trendech a problémech bádání o soudobých dějinách ve světě, v zahraničních nebo oborově odlišných horizontech (odtud i rubrika *Horizont*).

- Předpokládalo se, že *Soudobé dějiny* budou pěstovat všechny formy a žánry historické literatury, pokud je to možné na ploše periodika s limitovaným rozsahem, publikovat dokumenty, ukázky orální historie a memoárové literatury, poskytovat prostor pro diskuse a polemiku, pěstovat kritiku, věnovat stálou pozornost bibliografickým informacím.

Byly to velké ambice a velké nároky, které jsme měli vůči sobě samým. Něco se podařilo, a v mnohém jsou zřejmé deficity, i když se vezmou v potaz některé polehčující okolnosti, že totiž nelze v krátké době překročit meze dané obecným stavem oboru u nás (úzký autorský okruh, příliš mnoho bílých míst, jimiž se zatím nikdo nezabývá) a některými tradičními slabinami české historiografie, k nimž v oboru soudobých dějin přistupuje takřka neexistující sociální historie.

Nepůjdu při porovnávání původních intencí a jejich realizace do detailů. Chci se vůbec vyhnout hodnotícím soudům a všemu, co by mohlo budit zdání sebehvaly či omlouvání nedostatků. To mi nepřísluší, a koneckonců to nepatří ani na stránky tohoto časopisu. Lze si jen přát, aby se našel přísný a spravedlivý kritik, kterému by náš časopis stál za to,

aby někde jinde než na jeho stránkách zhodnotil přínos i deficity *Soudobých dějin* a posoudil, zda a nakolik ti, kteří je dosud vytvářeli, dostali svým předsevzetím, kterých možností nevyužili, co opomenuli a zanedbali.

Na stole leží šest ročníků s celkem dvaceti šesti čísly (první ročník měl šest čísel, protože začal vycházet na podzim 1993 a zahrnul ještě také celý rok 1994) v devatenácti sešitech (dvanáct jednotlivých čísel a sedm dvojčísel, dvě v prvním ročníku a po jednom v každém dalším), celkem hodně přes čtyři tisíce stran formátu B5. Slíbili jsme čtyři čísla ročně po 130–160 stránkách; v tomto ohledu jsme čtenáře neošidili ani jednou, v ročním průměru jsme dali vždycky něco, někdy i hodně navíc. Počet stran jednotlivých ročníků neklesl nikdy pod šest set, roční průměr rozsahu jednoho čísla většinou přesahoval 150 stran, v jednom případě to bylo dokonce 170 (2. ročník, 1995).

Začínali jsme se šesti rubrikami: byly to v čísle 1/93 Články a studie, Materiály, Dokumenty, Recenze, Kronika, Bibliografie. Postupně k nim přibýly oddíly Diskuse, Memoáry, Horizont, O pramenech, občasná příloha Archiv soudobých dějin, Anotace, nejnověji Esej. Je přirozené, že v každém čísle nebyly vždycky zastoupeny všechny rubriky, kromě základních – Články a studie, Materiály, Recenze – však v žádném dosud nechyběla Bibliografie a od čtvrtého ročníku (1997) zavedené Anotace.

Při stanovení tematického akcentu jednotlivých čísel jsme často vycházeli z podnětů daných historickými aktualitami (výročí důležitých historických mezníků nebo krizových momentů studené války – konec druhé světové války, rok 1956, padesát let od československého února 1948, desáté výročí demokratických převratů ve střední a východní Evropě); využili jsme žně mezinárodních konferencí domácích (například o sovětizaci střední a východní Evropy v roce 1993) nebo zahraničních (jako v případě krizového roku 1953). V několika případech jsme zvolili téma, které vyplynulo z našich úvah nad aktuálně pocítovanými deficity oboru, pokud jsme našli spolupracovníka, který se tématu ujal. Takovým ideálním, žel spíše ojedinělým příkladem byl soubor studií k první republice, skvěle prezentovaný Zdeňkem Kárníkem v dvojčísle 2–3/95; jindy se podařilo shromáždit více textů k jednomu období (válka, protektorát, holocaust u nás – takto se vydal sešit 4/95). Podobným případem bylo také víceméně „slovenské“ číslo 6/94 nebo dva roky připravované číslo metodologické (1/99); v něm ovšem chyběl původně plánovaný, objednaný a redakci slíbený hlavní článek Co jsou soudobé dějiny a jaká jsou jejich pojetí (číslo bylo beznadějně zpožděné a čekat déle už nebylo možné).

Lámali jsme si hlavu, jak by mohl časopis přispět k tomu, aby české soudobé dějiny dohnaly ztráty a deficity těch čtyřiceti let, kdy k nám velké diskuse o aktuálních otázkách soudobých dějin doléhaly jen nezřetelnou ozvěnou nebo nebyly recipovány vůbec. Živá úcta na těchto diskusích napomáhala dvěma generacím historiků ve šťastnějších zemích vytvářet pojmový aparát, interpretační vzorce, kultivovat metodologii, nuancovat interpretace. Dnes vzniká třetí knihovna, třetí vlna historické literatury o dějinách druhé světové války a počátcích studené války: první lze datovat padesátými léty, do začátku let šedesátých – tehdy byly napsány memoáry a knihy na podkladě dokumentace, kterou měli k dispozici protagonisté událostí a jejich blízcí spolupracovníci; druhá vlna vycházela především ze zpřístupněných pramenů britských, amerických a z celého souboru německých pramenů nacistické éry; třetí rozsáhlá knihovna se naplňuje v posledních deseti letech, poté když se pootevřely někdejší sovětské archivy a když s koncem studené války vzala za své i její rétorika, a hlavně když odešel do dějin sovětský komunismus. Bez

znalosti těch předcházejících prací se ovšem dnešní historik neobejde, a je to zapotřebí stále připomínat. V tomto ohledu jsme podnikli jeden pokus, snad nikoli bezvýznamný, když jsme zveřejnili překlad článku Arthura Schlesingera jun. z roku 1967 o počátcích studené války (1/97).

Snažili jsme se naznačit možnosti časopisu na příkladu rozsáhlého bibliografického přehledu ruského časopisu *Istočnik* (3–4/97), který vznikl na naši objednávku. Podobně jsme dali přeložit historiografický přehled o vztahu zahraniční politiky USA k válce v Evropě 1939–1941 (1/96), jako rozšíření historiografické informace a také „z pedagogických důvodů“, totiž jako příklad hodný následování nebo napodobení ve vztahu k některému z témat československých dějin.

Nasadili jsme hodně vysoko latku co do jazykového zpracování textů. Heslem bylo – *Soudobé dějiny* nejsou autorský samizdat. Myslím, že se to vyplatilo, i když jsme měli v redakčním kruhu opakované debaty o tom, zda se v tomto ohledu nedělá příliš mnoho a zda se některé texty nevylepšují přespříliš. Naší starostí zdaleka ovšem nebyla jen stylistická vytříbenost textů. Šlo a nadále jde na prvním místě o pojmosloví, terminologické instrumentarium historika soudobých dějin. Jak každý ví, jejich specifikum spočívá mimo jiné v tom, že komunistická éra měla svůj vlastní jazyk, který vycházel z ideologie režimu a často zakrýval skutečnou podstatu společenských procesů a fenoménů. Tento jazyk, režimní *ptydepe* či *newspeak* (podle toho, které literární předlohy se přidržíme, zda Havla či Orwella), pronikal a stále ještě proniká prostřednictvím pramenů nebo vinou nereflaktované životní praxe do autorských textů. To je případ všech těch *aktivů*, *prověrek*, *rozvědek*, *kádrů*, *perestrojek*, *obrodného hnutí*, *progresivních sil v komunistické straně*, operování s pojmem „strana“ tam, kde je míněna „komunistická strana“, anebo spoléhání na to, že každý čtenář ví, oč tehdy šlo, a že v nejlepším případě stačí dát dobový pojem do uvozovek. Nebylo vždy lehké domoci se platnosti železného pravidla, že historiografie začíná až tam, kde se jazyk historické analýzy osvobodí od dobového politického žargonu.

Z ruky do úst

Jen menší část příspěvků, které jsme otiskli, došla redakci jako autorská nabídka. Valná většina jich vznikla a byla napsána na objednávku, z podnětu redakčního kruhu, případně šlo o konferenční texty zpracované po dohodě s redakcí do podoby článků a studií nebo o diplomové či magisterské práce, na něž upozornili kolegové z vysokých škol a které pak byly ve spolupráci s redakcí připraveny k otištění; naštěstí do časopisu podstatně přispívali také členové redakčního kruhu a odborníci z ústavu byli s to úspěšně obhospodařovat rubriku Bibliografie.

Na úseku soudobých dějin u nás poptávka značně převyšuje nabídku, je daleko více publikačních příležitostí než hotových, neřku-li zralých publikací. To přirozeně ztěžuje práci časopisu, zvláště když je ve všech směrech náročný, a zhoršuje jeho možnosti vybírat si jen to nejlepší. To nás nutilo vyhledávat autory mimo Česko a Slovensko, obracet zraky na východ i na západ, k sousedům i do zámoří. Nemám teď na mysli rubriku Horizont, nýbrž originální, jinde dosud nezveřejněné, pro *Soudobé dějiny* přeložené příspěvky zahraničních historiků.

Práce se zahraničními autory samozřejmě nebyla na prvním místě východiskem z nouze. Šlo nám především o tematické a metodologické podněty, informace o prame-

nech a literatuře, s nimiž pracují naši zahraniční kolegové, o podklady pro srovnávací studia, o nové pohledy a interpretace, o konfrontaci s našimi navyklými způsoby vidění, se zdejšími stereotypy. Intenzivní kontakty se zahraničními autory a práce s cizojazyčnými texty jsou sice v mnoha směrech náročné, ale rozhodně se vyplatí. Z této spolupráce vzešlo i „polské“ číslo časopisu (2/97), připravené kolegy z Historického ústavu a Ústavu politických studií Polské akademie věd, v němž jsme představili českým čtenářům obor soudobých polských dějin. Podobně je připraveno číslo „německé“ s tematickým důrazem na německá historická studia o Německé demokratické republice, které sestavili dva pracovníci drážďanského Ústavu Hannah Arendtové pro bádání o totalitarismu; vyjde jako dvojčíslo v roce 2000.

Velkou bolestí *Soudobých dějin* po celých šest let jejich existence jsou občasná nepřijemná zpoždění v rytmu jejich vycházení. Chtěl bych však vysvětlit, že vydávání dvojčísel – jedno dvojčíslo ročně se stalo pravidlem – nebylo zdaleka jen východiskem z nouze, nýbrž postupně stále více zakalkulovaným způsobem, jak umístit k určitému důležitému tématu do čísla co nejvíc textů, a přesto si ponechat místo ještě na další příspěvky, aby se z časopisu nestaly monotematické sborníky. Asi se stala na začátku chyba v určení periodicity; možná bylo lepší zvolit nižší frekvenci vycházení, jen tři čísla do roka, jak to praktikuje od svého založení v roce 1992 časopis *Contemporary European History*. Neměli jsme později k takové změně odvalu, není však vyloučeno, že bude nakonec i formálně nezbytná.

Výhledy

Nemá smysl zelenat závistí při listování renomovanými zahraničními časopisy a při obdivování jejich vysoké profesionální úrovně, širokého tematického záběru, jejich specializace, interdisciplinarity, teoretické a metodologické podnětnosti. Většinou mají za sebou dlouhá desetiletí existence a zrání, a hlavně nepředstavitelně široké zázemí: čerpají z rozsáhlých zdrojů velkých evropských historiografií a co do počtu historiků i oborové specializace obrovské historiografie americké. Oproti tomu budou možnosti početně malé národní historiografie české vždycky značně omezené; a ještě víc to bude hodně dlouho platit v oboru českých soudobých dějin, který nemá k dobru desetiletí systematické kultivace a vršení zkušeností, jako je tomu u historiků západoevropských a amerických, a který silně pokulhává i za polskými sousedy s podobným osudem.

Dovedu si představit a dokázal bych sepsat desatero či dvacetero pravidel, ideální koncept dokonalého a všestranného časopisu *Soudobé dějiny*, který by měl kromě nejlepších stránek dosavadních šesti ročníků ještě tyto přednosti: vycházel by pravidelně podle dat rovnodennosti a slunovratů, byl by tematicky bohatší, poskytoval by všestrannou informaci o všem podstatném, co bylo publikováno v hlavních časopisech amerických, britských, francouzských, německých, ruských a polských, recenzoval či anotoval by všechnu literaturu důležitou pro českého badatele, upozorňoval by na všechny závažné diskuse, referoval by alespoň o všech mezinárodních konferencích, jež jsou pro nás závažné.

Byla by to ovšem jen nádherná utopie tváří v tvář personálnímu vybavení historických pracovišť a z toho vyplývajícím limitům rozvoje našeho oboru v České republice (jakož i nedostatku odborně kvalifikovaných překladatelů a redaktorů), když už pomínu limity

rozpočtové. Dokud se nebudou systematicky a v plném rozsahu přednášet soudobé dějiny na všech filozofických, pedagogických a sociálněvědních fakultách – s odpovídajícím učitelským zázemím včetně systemizovaných profesur pro současné dějiny, dokud nebude vědecký dorost trojnásobně početný oproti dnešku a nebude o něj mnohem lépe postaráno, bude náš obor jen s obtížemi přežívat a nebudeme mít šanci dohnat zpoždění, které nás tíží. Vždyť bádání o období posledních šedesáti let je namnoze jen punktuální, soustřeďuje se na některé mezníky, vybraná témata a kratší úseky: nemáme systematicky zpracovány dějiny rezistence za druhé světové války, soudobé sociální dějiny jsou sotva v plenkách, k důkladnějšímu zpracování politických dějin v padesátých letech se ještě nepřistoupilo, pokud jde o čtyřicet let dějin politického exilu, jsme sotva na počátku, dějiny zahraniční politiky Československa po roce 1948 takřka neexistují, česká a slovenská společnost sedmdesátých a osmdesátých let je skoro *terra incognita*, a to není výčet bílých míst zdaleka úplný.

Navzdory tíživé situaci nezbyvá – tak jako dosud – než se snažit vytlouci i z nejhoršího to nejlepší. A jde-li o odborné periodikum, je nutné nevzdávat se vize ideálního, dokonalého časopisu, na nic se předem nevymlouvat a nedržet se při zdi, nepolevovat v nárocích, neustále se rozhlížet, co a jak dělají jinde, učit se a třeba i kopírovat to, co si jiní s úspěchem ozkoušeli. Hledat nové autory doma i v zahraničí, povzbuzovat a motivovat ke spolupráci mladé historiky.

Na to je ovšem zapotřebí také mnoho času a energie. Znovu a znovu jsem si v uplynulých letech uvědomoval – a spolu se mnou členové redakčního kruhu – že by časopis potřeboval, aby mu stál v čele zkušený, kvalifikovaný historik s širokým rozhledem, který by však neměl žádné jiné řídicí povinnosti než právě jen časopis. Jakkoli je mi tato pravda trpká, *Soudobé dějiny* trpěly tím, že jsem na ně jako ředitel ústavu neměl vždycky dost času, třebaže jsem mezi svými povinnostmi kladl časopis na první místo. (Byly to desítky, nebo v celkovém úhrnu spíše stovky hodin, které jsem strávil nad redakcí překladů, buď sám, nebo s Milanem Drápalou, někdy také v trojici s Derekem Patonem, když šlo o angličtinu?)

Předávaje vedení časopisu, vzpomínám s vděčností na spolupráci se spoluvydavatelem prvního ročníku Emanuelem Mandlerem. Děkuji ze srdce redakčnímu kruhu a redakci za oddanost časopisu, za spolupráci, pomoc a podporu; redakční radě za cenné metodologické podněty. Děkuji všem autorům a přispěvatelům za texty, které nám svěřili, a čtenářům i abonentům za to, že zůstali časopisu věrní. Upřímný dík směřuje také do edičního oddělení ústavu a do Brna, do nakladatelství Doplněk; jedni i druzí se starají o to, že časopis vychází v hezké úpravě, kvalitně vytištěný a bez dlouhých lhůt. Velký dík patří Grantové agentuře České republiky, která spolufinancuje *Soudobé dějiny* od samého vzniku, Nadaci Konráda Adenauera, která podpořila vydání prvních pěti ročníků, a ediční radě Akademie věd ČR, která na jejich vydávání přispívá od roku 1999.

Přeji svému nástupci, aby byl ve všech ohledech úspěšnější, než jsem byl já, aby se dokázal postarat o vydávání časopisu v pravidelných intervalech a nasměroval jej k novým horizontům tak, aby byly *Soudobé dějiny* po dalších šesti letech o třídu lepší, než jsou dnes.

November '89

Otvorenie prechodu a jeho aktéri na Slovensku

Soňa Szomolányi

Cieľom tejto štúdie je identifikovať charakter udalostí novembra z komparatívneho pohľadu, a to na dvoch úrovniach. Opierajúc sa o konceptuálny rámec skúmania tranzícií v súčasnej politickej vede, pokúsim sa najprv identifikovať spôsob, akým sa otvorila cesta k zmene režimu v bývalom Československu, a typologicky zaradiť tento prípad tranzície v porovnaní s prípadmi iných, ale najmä susedných stredoeurópskych krajín. V druhom kroku porovnam typ identifikovaný ako „československý“ so spôsobom prechodu od starého režimu, ako sa uskutočnil na Slovensku. Zámerom je zistiť, či tento prechod prebiehal úplne rovnako, čo bolo spoločné v Prahe a Bratislave a v čom sa slovenská cesta prechodu odlišovala už od jej začiatku.

Čo sa to v novembri 1989 v Československu vlastne udialo: revolúcia, prevrat, alebo...?

Zdanlivo triviálna otázka. Diskusie na odborných konferenciách k príležitosti desiateho výročia novembra 1989 však ukazujú, že ešte ani z takého odstupu historici, sociálni vedci a aktéri nedosiahli zhodu v pomenovaní tých udalostí.¹ Historik Lubomír Lipták ich napríklad označuje za „prevrat, ktorý sa stal revolúciou“.² Používa pritom konzistentne termín „prevrat“ pre všetkých sedem momentov zlomu, ktoré vyústili v dejinách Slovenska do zmeny politického režimu (1918, 1938, 1939, 1945, 1948, 1968, 1989).

1 Konkrétne ide o dve medzinárodné konferencie – Demokratická revolúcia v Československu 1989, Praha 14.–16. októbra 1999, National Security Archiv, Washington, Československé dokumentační středisko a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR; Střední Evropa od pádu sovětského bloku k Evropské unii. Praha 25.–27. novembra 1999, CEFRES v spolupráci AV ČR, SAV a Fondation nationale des Sciences politiques, Paris – a domácu historicko-politologickú konferenciu November 1989, Bratislava 11.–12. novembra 1999, Nadácia Milana Šimečku.

2 LIPTÁK, Lubomír: Slovenské tri vrchy problémov. Príspevok bol prezentovaný na konferencii Demokratická revolúcia v Československu 1989, Praha 14.–16. októbra 1999.

K usporiadaniu terminologických rozdielov prispeje, ak jasne rozlíšime akt zlomu – spôsob, akým demontáž starého režimu začala – od následného vývoja. V tomto zmysle udalosti novembra 1989 otvorili prechod k zmene režimu ako aj socio-ekonomickej transformácii – systémovej zmene, čo nielen historici, ale aj právnici³ nazývajú „revolúcia“.

Od čias tretej vlny demokratizácie, pre ktorú je, počnúc Španielskom, cez Latinskú Ameriku až po stredovýchodnú Európu, charakteristická významná rola elít pri iniciovaní a uskutočnení prechodu od autoritárskych režimov, sa sociálne vedy pri analýze zmien režimov zaobídu bez pojmu revolúcie. Rezervujú ho iba pre označenie jedného typu prechodu od autoritárskeho režimu, pre ten spôsob, pri ktorom sa dominantným aktérom stávajú masy a je uplatnené násilie, „keď masy povstanú a porazia režim vojenskou silou“.⁴ Historicky je to ten najmenej úspešný typ prechodu, pretože málokedy vedie k demokracii. Skúsenosť Španielska a neskôr Poľska a Maďarska priniesla nové, ale dnes už všeobecne známe pojmy, ako je „tranzícia na základe paktu“, „zmierenie elít“ alebo „negociovaná tranzícia“.

V skupine negociovaných tranzícií možno ešte odlišiť prípad Maďarska, ktoré sa najviac približuje k španielskemu modelu, známemu ako prechod typu „transformácie“, alebo podľa Juana Linza „reformy“,⁵ či typ známy ako „pakt“,⁶ keď iniciátormi prechodu sú samotní držiteľia moci. Historicky sa ako optimálny uvádza práve tento typ – prechod na základe paktu. Dochádza k nemu vtedy, ak patová situácia núti polarizované elity vzájomne rešpektovať svoje záujmy a dohodnúť sa na spôsobe zmeny režimu.⁷

Na rozdiel od prechodu v Poľsku a Maďarsku, ktorý bol výsledkom rokovania za „okrúhlymi stolmi“ medzi reformným krídlom mocenskej elity a predstaviteľmi opozície v rokoch 1988–1989, v Československu mal prechod od *ancien régime* inú podobu. Československá socialistická republika (ČSSR) nemala na typický negociovaný prechod, hoci prvky rokovania „za okrúhlym stolom“ boli prítomné aj v Prahe. To je zrejme dôvod, prečo niektorí komparatívi priradujú tak pôvodné Československo ako aj Českú republiku k negociovanému typu prechodu. Robí tak napríklad aj Huntington v svojej triádickej typológii, rozlišujúc *transformation*, *replacement*, *transplacement*, pričom tieto ťažko doslova preložiteľné názvy významovo zodpovedajú typom označovaným všeobecne za „pakt“, „ruptúru“ a „negociovanú tranzíciu“.⁸ Nepovažujem to však za plne zdôvodnenú kategorizáciu československého spôsobu prechodu.

3 ZAVACKÁ, Katarína: Prevrat v ústavnoprávnom vývine. Príspevok prezentovaný na konferencii November 1989, Bratislava 11.–12. novembra 1999, 5 s.

4 KARL, Terry Lynn – SCHMITTER, Philippe C.: Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. In: *International Social Science Journal*, roč. 43, č. 2 (1991), s. 269–284, tu s. 275.

5 HUNTINGTON, Samuel: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press 1991, 366 s.; LINZ, Juan – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, The John Hopkins University Press 1996.

6 KARL, T. L. – SCHMITTER, P. C.: Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe, s. 275.

7 SCHMITTER, Philippe C.: „Dangers and Dilemmas of Democracy“. In: *Journal of Democracy*, roč. 5, č. 2 (duben 1994), s. 57–74.

8 HUNTINGTON, S.: *The Third Wave*, s. 146.

Rozdiely boli dané tak typom predchádzajúceho režimu, absenciou politickej organizovanej opozície, ako aj externým faktorom v podobe nezasahovania zo strany ZSSR a pádov komunistickej moci u susedov – najmä pádom berlínskeho múru. Rigidný, zamrznutý post-totalitný režim nebol schopný graduálne sa liberalizovať, pretože vládcovia by prišli o zdroj akejkoľvek legitimacy svojej moci. Vedenie KSCĽ nebolo schopné v svojej rigidite a existenčnej závislosti na trvaní *Poučenia z krízového vývinu v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSCĽ* poučiť sa zo zmien u stredoeurópskych susedov. Faktom je, že rigidný post-totalitný režim už svojou podstatou nemohol byť taký flexibilný ako autoritársky režim Poľska, ktorý v patovej situácii spôsobenej ekonomickým tlakom otvoril politický systém aj pre opozičné elity. Obdobie „normalizácie“ po sovietskej invázii prinieslo do KSCĽ najväčšie stranické čistky v histórii východnej Európy; takmer jedna tretina jej členov bola postihnutá. V štátostrane preto nezostal po čistkách žiaden priestor pre reformné, umiernené krídlo. Podobne však ani opozícia, ktorá nebola cieľavedome organizovanou politickou silou, ale iba skupinami občianskeho protestu, nemala kapacitu na vyjednávanie s režimom.

Príkláňam sa preto k jemnejšiemu odlíšaniu medzi krajinami v skupine „negociovaných tranzícií“, a to podľa obsahu a politického kontextu týchto negociácií. Tie boli na začiatku rovnaké pre ČR i SR. Udalosti novembra 1989 otvorili prechod od *ancien régime* zrušením,⁹ ktorý bol výsledkom kombinácie kolapsu starého režimu (evolučného rozkladu) a rokovania medzi umiernenými predstaviteľmi starého režimu – premiérom federálnej vlády Ladislavom Adamcom s jeho tímom – a občianskou opozíciou. Tieto rokovania však začali až pod tlakom demonštrujúcich námestí v Prahe i Bratislave. Znamená to, že hoci predstavitelia iniciatívy Most Michael Kocáb a Michal Horáček nadviazali kontakt s Adamcom ešte pred 17. novembrom, konkrétne 29. októbra 1989, prvému rokovaniu predchádzala *masová mobilizácia verejnosti*, ktorá bola reakciou na brutálne násilie polície uplatnené voči demonštrujúcim študentom v Prahe.¹⁰ Naproti tomu charakteristickým znakom negociovanej tranzície je, že rokovania za „okruhým stolom“ začínajú nie pod tlakom „masového aktéra“, ale z vôle držiteľov moci, ich reformného krídla, ktorí v postupných a kontrolovaných zmenách hľadajú východisko z patovej situácie.

V podmienkach Československa, keďže režim bol rigidný a jediný spôsob reakcie, ktorý voči oponentom uplatňoval (represiu), už nebolo možno použiť proti stotísícovým masám v uliciach, prišlo ku kolapsu režimu. Všeobecne v prípade otvorenia prechodu kolapsom nedochádza k násiliu. Režim sa zrúti nie pod vplyvom vonkajšej sily, ale v dôsledku neschopnosti vládnej elity reagovať na krízovú situáciu. Kolaps nastáva najmä vtedy, keď režim stráca podporu na strednej úrovni represívnych orgánov, keď vykonávatelia štátneho násillia prestávajú uznávať legitímnosť použitia represie voči občianskemu protestu. V Československu už 21. novembra polícia nekonala proti verejnosti a ľudové milície odmietli príkaz Miroslava Štěpána, prvého tajomníka MV KSCĽ v Prahe, aby

9 MUNCK, Gerardo L. – SKALNIK, Leff Carol: 1997: Modes of Transition and Democratization: South America and Eastern Europe in Comparative Perspective. In: *Comparative Politics*, roč. 29, duben 1997, s. 343–362, tu s. 353.

10 Most bola iniciatíva nezávislých umelcov, ktorá si za svoj cieľ vytýčila „vytváranie priestoru a mechanizmu rozpravy medzi zástancami najrôznejších myšlienkových prúdov“. HORÁČEK, Michal: *Jak pukaly ledy*. Praha, Ex libris 1990, s. 11.

zasiahli proti „antisocialistickým silám“. 24. novembra bol odmietnutý návrh generála Václavíka použiť armádu. Kríza na úrovni stranického vedenia postupovala tak rýchlo, že generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš podal demisiu aj so svojim sekretariátom na zasadnutí ÚV KSČ ešte tri dni pred generálnym štrajkom (27. listopadu 1989), ktorý bol vyvrcholením masovej mobilizácie verejnosti proti moci štátostrany.

Prvý dialóg Občanského fóra, ktoré viedol Václav Havel, s Ladislavom Adamcom sa konal až 26. novembra. V tom čase však už vyjednávacía pozícia OF bola podstatne silnejšia, ako by bola bývala vtedy, keď ešte reformný predstaviteľ moci Adamec neprejavoval ochotu sa s Havlom ani len stretnúť, nieto rokovať o účasti na systéme moci. Vývin akceleroval tak, že v zmenenej situácii sa rokovalo v podstate iba o spôsobe odovzdania moci nastupujúcej elite. Preto tieto rokovania nerozhodovali o pravidlách súťaže o moc (nerokovalo sa o volebnom systéme ako v Poľsku a Maďarsku), ale mali najmä regulačnú funkciu. Neznamená to však, že všetko bolo jasné a rozhodnuté vopred, ako sa to retrospektívne môže zdať. Napríklad Miloš Čalda v štúdiu o týchto rokovaniach tvrdí, že Koordinačné centrum OF (KC OF) a Verejnosť proti násiliu (VPN) precenili silu režimu a zbytočne príliš ustupovali požiadavkám Adamca a že vraj pripustili viac komunistov v Čalfovej federálnej vláde, ako to zodpovedalo reálnej sile komunistickej strany. Argumentuje, že veď vtedy to už bolo každému jasné, že sa komunistom vymkla moc z rúk, a preto mala byť opozícia voči nim tvrdšia.¹¹

Takýto pohľad neoprávnene abstrahuje od znakov tej situácie, v ktorej aktéri robili svoje rozhodnutia a volili isté stratégie. Týždeň do generálneho štrajku sa vyznačoval tým vysokým stupňom neistoty aktérov, ktorý je súčasťou všetkých, aj tých najúspešnejších prechodov od nedemokratických režimov. Petr Pithart na margo podobnej kritiky, že disent precenil silu režimu, oponuje práve z pozície vtedajšieho stavu informovanosti aktérov, ich neistoty a nečitateľnosti druhej strany: „...odpovedný postoj veľel za této situace jednat maximálně opatrně, protože oni mohli spustit nějaké krveprolití nikoli ze síly, ale právě ze slabosti“.¹² Prvé rokovania v Prahe boli tvrdé a vládnuca moc ustupovala len krok po kroku, tak ako zo dňa na deň poznávala, že stráca podporu v represívnych orgánoch (polícia, milícia, armáda) a na strednej úrovni štátnej administratívy.

Skutočnosť, že kolaps režimu nebýva spojený s násilím, neznamená, že preberanie moci bolo bez „zápasu“ a bez rizík. Ako ukazujú výpovede aktérov a záznamy z rokovaní, najdramatickejší bol zápas o spôsob voľby prezidenta. Najmä po tom, čo komunisti navrhli priamu voľbu prezidenta s kandidátmi Císařom, Adamcom, Havlom a Dubčekom. Kalkulovali s tým, že Havel nebol známy a môže vyhrať komunistický kandidát. Presadenie priamej voľby by mohlo navodiť iný spôsob prechodu, a ten rozhodne nebol bez alternatív. Nie je ani pravda, že prebratie moci trvalo len tých povestných desať dní, ako tvrdil Timothy Garton Ash (do generálneho štrajku 27. novembra), lebo rozhodujúcim medzníkom bolo až ustanovenie federálnej vlády s premiérom Mariánom Čalfom 10. decembra a zvolenie Václava Havla na úrad prezidenta 29. decembra 1989. Medzi tým však sa odohralo významné stretnutie Mariána Čalfu, už v pozícii premiéra, s Václavom

11 CALDA, Milos: The Roundtable Talks in Czechoslovakia. In: *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Ed. Jon Elster. The University of Chicago Press 1996, s. 163.

12 *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990*. Praha, Nadace Heinricha Bölla 1995, s. 39.

Havlom, ktoré prispelo k rýchlemu zvoleniu nekomunistického kandidáta Havla a tým aj k ukončeniu preberania špičkových mocenských pozícií.

Zmienim sa o tomto rozhovore a z neho plynúcej dohode, pretože sa okolo toho vytvárajú rôzne mýty a uvádza sa to často ako príklad nejakej zákulisnej, nečistej konšpiratívnej politiky (napríklad aj v nedávno preloženej knihe Johna Keana *Tragédia Václava Havla*). Vidím v tom predovšetkým dôkaz o pozitívnej a nedocenennej role Čalfu v pokojnom a rýchlom prebratí moci. Jeho rolu možno prirovnať k role Adolfa Suareza, bývalého člena frankistického hnutia Movimiento a premiéra post-frankistickej vlády v Španielsku.¹³ Mal rovnako politické *know how* – techniku moci, ktorú disidenti postrádali. Komunistický technokrat Čalfa dal Havlovi lekciu o politickej politike a štátnickej zodpovednosti. Prispel významne k tomu, aby sa prechod odohral v rámci ústavnosti (ako zastupujúci prezident udelil Havlovi milosť, aby mohol vôbec kandidovať na prezidenta), čo svet v porovnaní s násilím v Rumunsku vysoko oceňoval. Mal podiel na tom, že sa v období dôležitom pre reformy neustrácali čas a energia volebnou kampaňou, ktorá by mohla zabrzdiť demontáž inštitúcií starého režimu. Sám Havel svoju dohodu s Čalfom o presadení svojej kandidatúry za prezidenta v stále ešte komunistickom parlamente vnímal – 15. decembra 1989 – ako niečo absurdné. Tú absurditu pre neho predstavoval samotný fakt, že uzavrel „kabinetnú dohodu s komunistou“.¹⁴ Jediné, čo Čalfa chcel za to, že v dňoch 15.–19. decembra presvedčil komunistických poslancov o Havlovej kandidatúre, bolo, aby mal podporu od OF. Súčasťou dohôd, ktoré nakoniec viedli k zvoleniu bývalého disidenta za prezidenta, bolo aj zvolenie Alexandra Dubčeka za predsedu Federálneho zhromaždenia, čo bolo potvrdené 22. decembra na zasadaní zástupcov politických strán a hnutí, takzvaného okrúhleho stola. Pre Čalfu veľmi skoro KSCĽ prestala byť referenčným bodom, ideovo ani záujmami sa nespájala s KSCĽ. Dohoda bola uzavretá medzi OF a Čalfom ako osobou a federálnym premiérom, nie teda ako predstaviteľom vedenia KSCĽ – štruktúry starej moci.¹⁵

Odvzdanie a prebratie moci bolo na federálnej aj republikovej úrovni veľkou improvizáciou a uskutočnilo sa len s najnutnejšími zmenami inštitucionálneho rámca. Bolo to predovšetkým zrušenie ústavného článku 4 o vedúcej úlohe KSCĽ, upravený bol článok 6 o systéme Národného frontu; ďalšie zmeny sa týkali voľby prezidenta a voľby nových poslancov zákonodarných zborov. Jedným z tých ústavných zákonov bolo z prezidentskej prisahy vypustené slovo „socialistický“.¹⁶ O ďalších inštitucionálnych zmenách – termíne

13 Tranzície Španielska a ČSFR predstavujú síce rôzne typy – prvá mala charakter „paktu“, druhá bola „ruptúrou“ – , ale vykazujú aj spoločné momenty: „...spíše než převrat a revoluci připomínají více nekonečné jednání za zeleným stolem, kdy sa bývalá moc krok za krokom stahuje ze svých pozic pod mírným, leč vytrvalým tlakem veřejného mínění. ‘Kolektivní harakiri’ frankistických poslanců při schvalování Zákona o politické reformě ... má svůj dojemně podobný protějšek ve scéně, kdy ještě převážně komunistické Federální shromáždění volí prezidentem Václava Havla, jehož jménem ještě před pár týdny strašili titíž poslanci československé občany.“ (CHALÚPA, Jiří: *Jak umírá diktatura: Pád Frankova režimu ve Španělsku*. Olomouc, Votobia 1997, s. 175.)

14 SUK, Jiří: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989: Dokumenty a svědectví. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2 (1999), s. 346–369.

15 Petr Pithart ako aktér tých udalostí hodnotí rolu post-novembrového premiéra federálnej vlády takto: „Čalfa se ... zasloužil ... o usnadnění, urychlení procesu mocenské transformace.“ *Proměny politického systému v Československu...*, s. 75.

16 ZAVACKÁ, K.: Prevat v ústavnoprávnem vývine.

voleb, volebnom systéme atď. – sa nerokovalo medzi predstaviteľmi starého režimu a tými, ktorí preberali moc, ako to bolo v prípade Maďarska, ale už iba medzi predstaviteľmi nastupujúcej elity. Spoločný oponent už bol mimo hry, a to novú elitu nenútilo hľadať dohodu navzájom medzi sebou. Tento relatívne rýchly prechod nových elít k moci mal za následok, že neboli nútené osvojiť si politiku kompromisov a dojednávania, nenaučili sa dosahovať konsenzus na základe dohadovania a vzájomných ústupkov. Naplno sa to prejavilo už pri štátoprávnom riešení vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi.

Pokusy riešiť túto otázku tak, aby zostal zachovaný federálny štát, boli neúspešné. V komparatívnych štúdiách sa preto prípad Československa – napriek pokojnému spôsobu dezintegrácie – uvádza ako zlyhanie schopnosti inštitucionalizovať pravidlá súťaže o moc a zlyhanie elít pri konsolidácii novej demokracie.¹⁷ Nie je výnimočný ani názor, že rozdelenie Československa bolo dôsledkom kompromisov z „okružleho stola“. Ako príčina sa uvádza aj dôraz na legalitu prechodu, ktorý viedol k strate cenného času a nakoniec aj k nemožnosti prijať novú ústavu pred zakladajúcimi voľbami. Malo to za následok pretrvávanie ústavy z roka 1960 s inováciami z roka 1968, ktorá zakotvila trojpätinovú klauzulu pre prijímanie ústavných zákonov, a tak „dávala slovenským poslancom možnosť veta a zablokovať Federálne zhromaždenie“.¹⁸

Po desiatich rokoch sa ukazuje, že tam, kde sa uskutočnil negociovaný prechod, ktorému predchádzala fáza liberalizácie starého mocenského systému, a kde došlo k uzmierneniu národných elít, tj. v Poľsku a Maďarsku, sú dnes menšie problémy s politickou stabilitou a krajiny napredujú v transformácii spoločnosti úspešnejšie.¹⁹ Vývin možno za istých priaznivých podmienok urýchliť, ale nie bez následkov preskočiť niektoré štádia. Za eufóriu v čase implózie komunistickej moci a jej rýchle prebratie platíme daň v oboch následníckych republikách ešte aj po desiatich rokoch. Závažným faktorom aj pre následnú konsolidáciu demokracie je práve fáza liberalizácie – či prebehla pred otvorením prechodu a aktéri mali možnosť konfrontovať rôzne koncepcie a návrhy na inštitucionálne zmeny, alebo či táto fáza prebehla až paralelne s demokratizáciou, ako to bolo v Československu. Tak sa nemohli vytvoriť predpoklady pre formovanie kontra-elity, ktorá by mala za cieľ nielen kriticky reflektovať systém vlády jednej strany, ale aj prebrať moc. Preto aj historik Lipták mohol konštatovať, že tak ako pri predchádzajúcich prevratoch, ani v novembri 1989 neboli vypracované nejaké koncepcie na riešenie akútnych problémov spoločnosti, pričom najakútnejšie sa nepripravenosť na razanciu a hĺbku zmeny prejavila práve v prípade štátoprávneho usporiadania. Aj preto, že o postavení Slovenska v rámci spoločného československého štátu sa nikdy počas jeho histórie nediskutovalo úplne otvorene a komplexne. Vždy tu boli nejaké tabu.²⁰

17 LINZ, J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*; MUNCK, G. L. – SKALNIK, L. C.: 1997: *Modes of Transition and Democratization*, s. 356.

18 CALDA, M.: *The Roundtable Talks in Czechoslovakia*, s. 165 n.

19 Viem, že je problematické považovať to, „čo sa nestalo“, za príčinu neskoršieho vývinu. V tomto prípade sa to pripisuje absencii takého zmierenia národnej elity na Slovensku, aké dosiahli u našich susedov. Hypoteticky však možno tvrdiť, že keďže tu k takémuto zmiereniu nedošlo, môžu jednotlivé skupiny národnej elity inštrumentálne aktivizovať existujúce sociálne štiepenia (etnické, urbánno-rurálne), mobilizovať sociálnu nespokojnosť a počítať s ňou ako súčasťou svojej stratégie pri dosahovaní moci.

20 LIPTÁK, L.: Slovenské tri vrchy problémov.

Otvorenie prechodu na Slovensku

Spoločným východiskom pri výklade novembrových udalostí v bývalom Československu, publicisticky pomenovaných „nezná revolúcia“, je konštatovanie, že spoločnosť ani jej elity neboli pripravené na systémovú zmenu. Ak to platilo takto všeobecne pre Prahu, tým viac to platilo pre Bratislavu a Slovensko, kde politická opozícia v zmysle kontra-elity cieľavedome sa pripravujúcej na prebratie moci fakticky absentovala. Preto mohol aj Ľubomír Lipták z historického nadhľadu konštatovať, že tak ako pri predchádzajúcich prevratoch na Slovensku, ani teraz neboli rozpracované koncepcie zmeny.²¹ Elity komunistické i nekomunistické zostali zaskočené rýchlosťou udalostí, keď kolaps režimu otvoril prechod k systémovej zmene. Pre pochopenie existujúcich rozdielov v stupni pripravenosti je vhodné zdôrazniť skutočnosť, že centrum komunistickej moci bolo v Prahe, a nie v Bratislave. Tá bola síce sídlom vlády Slovenskej socialistickej republiky a Slovenskej národnej rady, ale tak ako nebola vláda Českej socialistickej republiky autonómna, aj orgány v SSR boli plne závislé na rozhodnutiach centra. Nechcem tým tvrdiť, že to bol hlavný dôvod, prečo opozícia na Slovensku bola čo do početnosti, organizovanosti a koncepcnej pripravenosti ešte slabšia ako v ČSR, ale rozhodne aj tento faktor geografie moci mal vplyv na jej formovanie.

V porovnaní s Českou republikou je vhodné spomenúť predovšetkým rozdielny priebeh „normalizačného“ obdobia a jeho dôsledky na vývin po roku osemdesiatdeväť. Len stručne pripomeniem rozhodujúce rozdiely. Represie na Slovensku boli miernejšie než v Čechách, stranické čistky nezasiahli slovenskú kultúrnu a intelektuálnu obec v tak veľkom rozsahu. Bolo tomu tak preto, že reformný proces v šesťdesiatych rokoch tu nemal tak veľkú podporu. Nad požiadavkou demokratizácie dominovala požiadavka federalizácie. Okrem toho aj tradičné sebazáchovné presadenie sa takzvaného rodinného modelu viedlo na Slovensku k vyhýbaniu sa priamej konfrontácii s mocným štátom. Táto národno-ochranárska filozofia prežitia a znesiteľnejšie politické postihy aj reformných komunistov vytvárali celkovo iný charakter „normalizačného“ obdobia na Slovensku. Faktom je, že aj na Slovensku boli niektoré tvrdé exemplárne postihy. Z kvantitatívneho aspektu to však nedosahovalo dôsledky čistiek, aké nastali v Čechách. Toto vysvetľuje potom aj fakt, že kým v Čechách bolo vyše tisíc signatárov Charty 77, z toho niekoľko stoviek aktivistov, tak na Slovensku podpísalo Chartu sotva desať známych kultúrnych osobností. Aj podpisová akcia Několik vět sa na Slovensku stretla aj medzi kriticky sa prejavujúcou inteligenciou len s malou podporou. Výraznejším prelomom do tejto pasivity boli až podpisové aktivity na obhajobu uväznených predstaviteľov Bratislavskej päťky. Prišlo k tomu pravda až koncom leta 1989, a tak nemôžeme jednoznačne rozhodnúť, či k tej mobilizácii prispelo najmä to, že konečne aj Slovensko malo svoj vlastný proces s disidentami, alebo či obavy zo sankcií pod vplyvom ducha novej situácie už neboli tak silné.

21 Nazdávam sa, že historikovu charakteristiku prevratu v roku 1918 možno vzťahovať aj na politický zlom v roku 1989: „Pre väčšinu obyvateľstva Slovenska i jeho politickej reprezentácie bol prevrat prekvapením. Táto do značnej miery 'revolúcia zhora' síce v mnohom zodpovedala predstavám a nevyssloveným túžbam, ale nebola to zmena dlhodobá, sústavne, ideovo, organizačne pripravovaná.“ LIPTÁK, Ľ.: *Storočie dlhšie ako sto rokov: O dejinách a historiografii*. Bratislava, Kaligram 1999, s. 149.

Stručne povedané: opozícia, hoci aj len v podobe občianskych skupín protestu voči komunistickému režimu, bola na Slovensku najslabšia a najmenej viditeľná spomedzi krajín strednej Európy. Navyše bola to opozícia značne fragmentovaná v porovnaní s početnosťou českého disentu, z ktorého sa po novembri rekrutovali príslušníci novej elity. Na Slovensku to boli iba nepočtené skupinky nekonformných jednotlivcov, pre označenie ktorých sme v sociológii ešte pred rokom 1989 zaviedli pojem „ostrovy pozitívnej deviácie“. A režim sa zrútil skôr, než sa tieto „ostrovy“ stihli poprepájať a vytvoriť nejakú spoločnú politickú platformu opozície voči komunistickej moci. K prekonaniu izolovanosti predstaviteľov týchto nekonformných komunít, konkrétne komunít umelcov, ľudí z akademickej sféry – najmä z oblasti sociálnych vied, ekologických ochranárov, katolíckych aktivít –, dochádzalo vlastne až v čase novembrových udalostí.

Tranzícia aj na Slovensku odštartovala, podobne ako v Prahe, keď v dôsledku brutálneho potlačenia študentskej demonštrácie 17. novembra došlo k predtým nevidanému protestu verejnosti proti komunistickej moci. V Bratislave zástupcovia kultúrnej a vedeckej verejnosti spolu s osobnosťami ochranárskeho hnutia vytvorili občianske združenie Verejnosť proti násiliu (VPN), ktoré bolo funkčným ekvivalentom Občianskeho fóra v Českej republike. Pri zrode tohoto občianskeho hnutia pôsobil najprv predovšetkým odpor voči konkrétnemu násiliu a potreba solidarizovať sa so študentmi v Prahe. Má zmysel zdôrazniť, že na rozdiel od Poľska, kde v pozadí opakovaných masových protestov bol ekonomický tlak, na Slovensku ľudia nevyšli do ulíc „pre krajec chleba“. Je zaujímavé, že podľa historika Liptáka toto nebol dôvod ani pri jednom z celého radu prevratov na Slovensku.

Občianske združenie vzniklo 19. novembra asi o šiestej večer v Umeleckej besede. Po prečítaní protestného vyhlásenia sa vytvorilo Koordinačné centrum iniciatívy, ktorej meno vzniklo až o pár hodín neskôr (medzi 20.30 a 21.00) v byte Jána Langoša v debate s Milanom Šimečkom a Jánom Budajom. Na druhý deň bol názov Verejnosť proti násiliu prednesený a akceptovaný na stretnutí Koordinačného centra na Malej scéne. Preto nie je adekvátne tvrdiť, tak ako to čítame v publikácii *Proměny politického systému...*, že VPN „se po vzoru OF profilovala jako široké opoziční hnutí“ (s. 103). Faktom je, že formovanie týchto dvoch občianskych hnutí prebiehalo v prvých dňoch paralelne, a to, ktoré bolo založené v Bratislave, bolo pomenované skôr, ako bolo pokrstené hnutie v Prahe. Názov VPN sa už začal šíriť telefónom a faxom po Slovensku, keď prišla do Bratislavy informácia o pomenovaní hnutia v Prahe ako Občianské fórum. Časový rozdiel jednej hodiny v tom čase znamenal veľa. Takže za rozdielnym pomenovaním občianskeho hnutia v Bratislave nemožno hľadať dôkaz separatistických tendencií, ako je to niekedy *post factum* interpretované, ale na druhej strane to tiež nebola iba náhoda.

V pozadí bola ambícia zakladateľov byť už aj subjektom, a nielen objektom občianskeho pohybu iniciovaného v Prahe. Výstižne to vysvetľuje sociológ a jeden z lídrov VPN Martin Bútor: „Potreba zapojiť sa do zmysluplného vzdoru tu existovala dlhé roky. Pritom pocit či túžba zapojiť sa do niečoho vlastného, stvoríť niečo vlastné, vyplývali aj zo slovenskej frustrácie, že v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa Slovensko do mnohých aktivít nezapojilo. Chartu 77 iba málo ľudí pociťovalo ako svoju vlastnú, domácu aktivitu, aj keď s ňou mohli sympatizovať.“ Napriek protestným aktivitám kresťanov a katolíckych aktivistov, napriek pôsobeniu rôznych zoskupení v oblasti nezávislého umenia a pozoruhodnému presahu ochranárskeho hnutia ani v jednom prípade

to neboli predstavitelia politickej opozície, ale maximálne už spomínané izolované skupiny viac či menej verejného vzdoru voči režimu – „ostrovčeky pozitívnej deviácie“. „Vcelku sa na Slovensku akoby čakalo na niečo, čo si tunajší nesúhlasiaci s režimom budú môcť osvojiť ako vlastné vydanie, vlastnú artikuláciu, vlastné stelesnenie občianskeho protestu.“²² Vytvorenie VPN ako slovenskej občianskej iniciatívy preto rozhodne nebolo akýmsi latentným separatizmom, ale bolo to vyjadrenie potreby partnerského postavenia Slovenska v rámci autentickej federácie.

Potenciálni aktéri prechodu

Ako sa vôbec stalo, že nakoniec prechod od starého režimu moderovali obrazne i doslova na plných námestiach ľudia, ktorí na Slovensku vytvorili nekomunistickú systémovú alternatívu? Veď ak niekto napriek všeobecne konštatovanej nepripravenosti na systémovú zmenu predsa len očakával, že sa na vlnu sovietskej perestrojky, až raz dorazí aj na Slovensko, dostane k moci, tak to boli dve skupiny komunistov. Možno ich označiť aj ako dve generačne odlišné skupiny komunistov. Duch doby, v ktorej sa politicky socializovali, ich významne odlišuje.

Prvú skupinu predstavujú ľudia voľne naviazaní na Obrodu. Bola to generácia reformných komunistov z roku šesťdesiatosem, teda skupina ľudí v rôznom stupni postihnutá „normalizačnou“ čístkou v strane. Ideovo ich spájala socialistická vízia tretej cesty a personálne Alexander Dubček. Väčšina z nich len pasívne čakala na okraji politického diania na moment, kedy sa dočkajú historicky spravodlivej kompenzácie za roky odstavenia zo spoločenského života. V dôsledku svojho vyradenia zo spoločenského života a absencie konfrontácie s inými komunitami nekonformne zmyšľajúcich ľudí boli v spoločenskej i ideovej izolácii. Utvárali si akési uzavreté krúžky, dalo by sa povedať čitateľské spolky, kde si čítali svoje vlastné materiály, a ani sa neodvážili tie svoje texty distribuovať širšie, mimo svojich kruhov. Preto táto generácia šesťdesiatosmičkárov vo svojej väčšine zostala svojou politickou víziou na úrovni idey „socializmu s ľudskou tvárou“, na princípu reformovateľnosti socializmu. Nazvala som ich „zamrznutí 68-ári“. Výnimkou boli najznámejší disidenti Milan Šimečka a Miroslav Kusý, ktorí sa po stránke i občianskej exkomunikácii vyvíjali postupne smerom k nekomunistickej alternatíve. Napríklad pár mesiacov pred novembrovým zlomom Milan Šimečka na adresu iniciatívy Borisa Zalu za vytvorenie širokej koalície síl za zmenu – od disidentov po reformne orientovaných komunistov – jednoznačne povedal: „nie s komunistami, už treba ísť proti komunistom“.²³

Druhou, generačne mladšou a ideovo flexibilnejšou bola skupina okolo akademika Viliama Plevzu, Peter Weiss a Pavol Kanis v Ústave marxizmu-leninizmu ÚV KSS, ktorá očakávala, že sa na vlnu perestrojky dostane k moci. Nepodarilo sa im to počas novembrového zlomu, ale ich relatívna pripravenosť na zmenu aspoň v rámci perestrojky im umožnila neskôr transformáciu KSS na post-komunistickú Stranu demokratickej ľavice (SDL). Okrem iného tam interne vydávali preklady u nás nepublikovateľných prác, ako

22 *Verejnosť proti násiliu 1989–1991: Svedectvá a dokumenty*. Ed. Ingrid Antalová. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1998, 355 s., tu s. 45.

23 *Tamže*.

bola napríklad Tofflerova *Tretia vlna*, a organizovali spoločenskovedné konferencie na tému prestavby, kde sa poodchýlili dvere aj kritickým príspevkom, stále však len v predstavbovom rámci kontrolovanom KSS. Nosnou témou bola požiadavka vypracovania republikových ústav, ktorá verejne zaznela na diskusii organizovanej redakciou *Literárneho týždenníka* pri príležitosti dvadsiateho výročia vyhlásenia federácie. Slovenskí komunisti hrali na vlne prestavby už aj národnou kartou. Napríklad Pavol Kanis odmietal existujúcu formu federácie a do budúcnosti nevyvlúčil, že prestavba ukáže, že súčasný stav nie je „nosný pre národ ako politický subjekt. Právo národa na vlastný štát je prirodzeným právom národa.“²⁴ Táto skupina, z ktorej sa pri menej radikálnom otvorení prechodu mohli zrodiť potenciálni aktéri liberalizácie režimu, však príliš dlho váhala s vystúpením na verejnosti. Vyčkávali, až kým bude riziko z možných sankcií minimálne. Viliam Plevza, poverený nejako sankcionovať štrnástich sociológov z akademických inštitúcií kvôli listu Gustávu Husákovi za prepustenie „bratislavskej päťky“, mi osobne povedal, lebo sa ma to tiež týkalo, že „je hlúposť vystrkovať hlavu zo zákopov, keď lietajú posledné guľky“.²⁵ Uvádžam to, lebo to bola výstižná charakteristika prednovembrovej stratégie perestrojkovej generácie komunistov. Ich opatrné vyčkávanie spôsobilo, že nakoniec pri tom preberaní moci neboli.

Pri všeobecnom konštatovaní o nepripravenosti elít ako aj spoločnosti na otvorenie cesty k politickej zmene je vhodné rozlišovať rôzne dimenzie pripravenosti – nielen úroveň organizačno-koncepčnú či úroveň materiálnych zdrojov, ale aj rovinu normatívnu. Tú poslednú považujem za dôležitú pri odpovedi na otázku, ako sa stalo, že sa príležitosti nechytili „68-ári“ či perestrojkoví komunisti, ktorí sa na prebratie moci pripravovali, ale práve ľudia, ktorí sa na to nielenže nepripravovali, ale o prebraní moci ani nepremýšľali. Takými boli totiž liberálni intelektuáli, tá „nekomunistická občiansko-liberálna skupina“, ktorá vytvorila VPN. Moja tentatívna odpoveď je, že oni boli na neočakávané udalosti pripravení normatívne. V tých dňoch to bolo rozhodujúce. Charakter udalosti zo 17. novembra, ktorý sa stal bezprostredným podnetom k otvorenému protestu voči režimu, bol taký, že mobilizoval skupiny normatívne, hodnotovo pripravených na zmeny: ľudí, pre ktorých takáto miera brutality už bola nestráviteľná v pasivite, a zároveň tých, ktorí už svoju kritičnosť či protest voči režimu predtým aspoň nejak verejne artikulovali.

Čo predchádzalo zrodu VPN

O rozdielnom štarte udalostí novembra 1989, slabšej prepojenosti a nedostatočnej komunikácii medzi Prahou a Bratislavou vypovedá niekoľko skutočností, ktoré popíšem podrobnejšie, pretože naplňajú konkrétnym obsahom všeobecné tvrdenie o nepripravenosti na zmenu aj v čase, keď v susedných krajinách sa už udiali dotiaľ nebyvalé zmeny.

24 *November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985–1990)*. Ed. Jozef Žatkuliak, Viera Hlavová, Alžbeta Sedláková, Michal Štefanský. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku a Historický ústav SAV 1999.

25 *Tamže*, s. 302 n. Pre objektívnosť spomínania treba dodať, že V. Plevza sa svojej úlohy, ktorú dostal od ÚV KSS, zhostil veľmi liberálne, bol proti tvrdým sankciám a súkromne s naším postojom, nie však taktikou, súhlasil.

V sobotu 18. novembra večer (po osemnásťtej hodine), deň po brutálnom potlačení študentskej demonštrácie v Prahe, sa v divadle Disk na zhromaždení študentov DAMU a FAMU vyslovila požiadavka okamžitého vypísania mimoriadnych volieb a zrušenia ústavného článku o vedúcej úlohe KSČ.²⁶ V Bratislave sa v tom istom čase schádzali účastníci bytového seminára, ktorý bol dohodnutý dva týždne vopred; jeho téma mala byť po prvý raz zameraná na otázku „čo robiť“, presnejšie: ako vystúpiť zo súkromia do verejnosti. Dohodli sme sa, že budeme organizovať niečo ako verejné či občianske fóra a že budeme do diskusií vťahovať predstaviteľov rôznych skupín, aj tých neoficiálnych. Nikto zo zúčastnených ani netušil, čo sa deje v tom istom čase v Prahe. Boli tam prítomní sociológovia, prírodovedci, intelektuáli a ekológovia z paralelných i oficiálnych štruktúr, okrem iných Ján Budaj, Martin Bútora, Fedor Gál, a len náhodou sa stalo, že sa to konalo vtedy práve v mojom byte, a nie ako predchádzajúci seminár u Pala Demeša.²⁷

Po vypočutí správy o údajnej smrti študenta na Slobodnej Európe o dvadsiatej druhej hodine sa debata zamerala na jednu otázku: ako reagovať na udalosti v Prahe. Hoci sme v priebehu večera, ešte pred informáciou o udalostiach v Prahe, uvažovali, čo a kto by dokázal u nás dostať do ulíc také masy ako v NDR, nakoniec sme sa rozchádzali s odhodlaním, že na druhý deň prideme so sviečkou na Námestie SNP a že ten priestor námestia nejako obsadíme svojou prítomnosťou. Táto predstava neprekročila ešte rámec individuálne-skupinového protestu. Ani vtedy sme ešte neuvažovali o možnosti organizovať masovejšie vystúpenie či založiť nejaké politické hnutie. Nikto z účastníkov toho stretnutia netušil, že o necelých 24 hodín neskôr sa stanú zakladateľmi a niektorí lídrami takéhoto hnutia! (Konkrétne to boli Budaj, Bútora, Gál.)

Na strednom Slovensku sa v tom istom čase stretli ľudia z takzvanej oficiálnej literatúry (Peter Zajac, Alta Vášová, Ivan Štrpka, Dušan Mitana, Dušan Dušek, Milan Žiak) s disidentským kruhom u Ivana Kadlečíka v Pukanci (Milan Šimečka st., Milan Šimečka ml., Miro a Jolka Kusí, Milan Hamada, Michal Gáfrík, Július Strinka). Bolo to prvé stretnutie ľudí z disentu s ľuďmi zo šedej zóny. Ako uvádza Peter Zajac, taktiež až v priebehu toho večera sa jeho účastníci zo správ rádia Hlas Ameriky dozvedeli o brutálnom zásahu polície v Prahe a začiatku štrajku pražských divadiel. Vyústením tohto stretnutia bola nakoniec dohoda o príprave spoločnej protestnej akcie 10. decembra na Deň ľudských práv.²⁸

Tretie stretnutie sa konalo v ten istý večer v mestečku Šaľa pri Bratislave. Zišlo sa tu asi 120 predstaviteľov maďarskej inteligencie na stretnutí, ktoré bolo dávnejšie stanovené na ten deň. V byte u Károly Tótha potom neskoro večer menšia skupina asi 25 nezávislých intelektuálov (medzi nimi Lajos Grendel, Peter Hunčík, László Nagy, László Ollos, László Szigeti, Eleonóra Sándor) rokovala už o potrebe vytvoriť organizačne pevné hnutie; a po polnoci bola ustavená Maďarská nezávislá iniciatíva (MNI). Základom programu tejto

26 *Proměny politického systému v Československu...*, s. 102.

27 Pre úplnosť uvediem podľa abecedy mena aj ďalších účastníkov toho historického stretnutia: Michal Āč, Zora Bútorová, Soňa Čechová, Vlado Čech, Ladislav Kováč, Sergej Michalič, Theo Münz, Imrich Sklenka, Ján Szomolányi, Marián Timoracký, Imrich Vašečka. Pozri tiež svedectvá in: *Verejnosť proti násiliu 1989–1991: Svedectvá a dokumenty; Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum: Svedectvá*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1999, 75 s., tu s. 32 a 44.

28 Viz *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 12.

iniciatívy nebolo riešenie národnostnej problematiky; dôraz spočíval na otázkach demokratického štátu a občianskej spoločnosti. Zárodoky hnutia sa vytvárali už v októbri 1988, kedy asi 250 maďarských intelektuálov vydalo k sedemdesiatemu výročiu vzniku ČSR memorandum, v ktorom okrem menšinových otázok boli v popredí aj všeobecné politické otázky. Jej prvými hovorcami sa stali László Nagy a Lajos Grendel. Všetko sa to odohralo nezávisle na udalostiach v Prahe, o ktorých v tom čase účastníci tohto stretnutia ešte ani nič nevedeli. Maďarskí liberálni intelektuáli pozorne sledovali postupný prechod od vlády štátostrany k pluralitnému systému strán, ktorý už v tom čase prebiehal v Maďarsku a bol pre nich zdrojom inšpirácie a aktivizujúcim momentom. Aj tam je vysvetlenie, prečo vôbec prvé nezávislé združenie s liberálne-demokratickým politickým programom vytvorili na Slovensku Maďari. Na ich politické dozrievanie mal vplyv kontakt s vývinom v Maďarsku aj cez osobné kontakty s demokratickou opozíciou, konkrétne s predstaviteľmi dnešnej Strany slobodných demokratov.²⁹ Následne predstavitelia MNI prispeli svojimi skúsenosťami k artikulácii dvanásťbodového politického programu rovnako orientovaného politického hnutia VPN.³⁰ Tejto spolupráci krátko pred novembrom '89 predchádzali prvé kontakty medzi slovenskými disidentami Mírom Kusým, Milanom Šimečkom a neskôr na pôde maďarského P.E.N. klubu so Šimečkom mladším a Milanom Žiakom.³¹

Popis troch na sebe nezávisle a niekoľko týždňov vopred naplánovaných stretnutí, ktoré sa náhodne a nezávisle na sebe konali práve deň po brutálnom zásahu na demonštrácii študentov 17. novembra v Prahe, a fakt, že účastníci týchto stretnutí získali o tom prvé informácie až z vysielania RFE a Hlasu Ameriky, vypovedá o nasledovných skutočnostiach: 1. Je obrazom o minimálnej priamej komunikácii medzi skupinkami protestu voči režimu v Prahe a Bratislave. Výnimku tvorili osobné kontakty študentov DAMU a VŠMU ako aj spojenie medzi divadelníkmi. Tieto dve skupiny boli ako prvé telefonicky informované priamo z Prahy.³² 2. Na Slovensku existovali organizačne neprepojené skupinky ľudí nespokojných a kriticky reflektujúcich stav v štáte, ktoré však boli iba na začiatku uvažovania o potrebe prechodu k nejakej spoločnej akcii. Ani na jednom z dvoch výlučne slovenských stretnutí sa nepripravovalo založenie politicky profilovanej občianskej iniciatívy; Maďari ju už v ten deň založili. 3. Až na ojedinelé osobné kontakty nemožno konštatovať nejakú formu spoločnej aktivity medzi maďarskými a slovenskými skupinami nezávislých intelektuálov.

29 Viz *Verejnost proti násilii 1989–1991*, s. 51.

30 *Tamže*, s. 51.

31 Viz *tamže*, s. 37 n.

32 Vďaka osobným kontaktom slovenských študentov na DAMU bola vytvorená horúca linka ku kolegom z VŠMU, a tak to boli v Bratislave práve študenti VŠMU, ktorí vyhlásili štrajk, zmenili organizačný výbor karnevalu na štrajkový výbor a mobilizovali spolu so študentami FF UK ostatné fakulty. Ďalším komunikačným kanálom bolo pracovné spojenie medzi divadelníkmi Prahy a Bratislavy; vďaka tomu napríklad Milan Kňažko bol v sobotu osemnásteho novembra v Prahe a nakoniec miesto odohratia svojej roly v divadle sa stal členom OF a osobne priniesol informácie do Bratislavy. Následne sa stal jedným z lídrov VPN.

Prepájanie ostrovčekov „jedným úderom“

V priebehu nasledujúceho dňa, nedele 19. novembra, udalosti nadobudli taký spád, na aký účastníci spomínaných troch stretnutí v ten sobotný večer ani nepomysleli. Na základe zúčastneného pozorovania reakcií ľudí v tých emocionálne vypätých hodinách ako aj z neskorších výpovedí aktérov možno dôjsť k záveru, že informácia o brutálnom zásahu, ale najmä *správa o údajnej smrti* bola tou afektívnou energiou, ktorá zatlačila všetky dovtedajšie obavy z následkov, ktoré by im verejný protest proti moci mohol priniesť.³³ Napriek tomu, že doteraz sa nevyjasnilo, kto a čo sledoval zinscenovaním údajnej smrti Martina Šmída, jej dôsledky ďaleko prekročili akékoľvek zábery konšpirátorov.³⁴

Bezprostredným podnetom k protestom verejnosti bola brutalita zásahu proti študentom, ktorí prevolávali „máme holé ruce“. Ale tou rozbuškou bola najmä informácia o údajnej smrti. Tento moment sa zvykne uvádzať, ale nazdávam sa, že sa plne nedoceňuje jeho afektívna váha pri mobilizácii aktívneho protestu donedávna pasívnych obyvateľov Československa. V odborných analýzach možno sa prehliaha tento moment aj preto, že ekonomizujúca teória racionálnej voľby nedoceňuje význam afektívne nabitých chvíľ, ktoré sú tým známym Durkheimovým „momentom pravdy“, keď sú jedinci zrazu schopní predtým nepredpokladanej transgresie. Konkrétne: zoči-voči absolútnej hodnote smrti mladého človeka sa tak v Bratislave ako aj Prahe všetky predchádzajúce obavy z možných sankcií za otvorený protest zrazu stali triviálne a prestali pôsobiť ako inhibujúci faktor u ľudí, ktorí boli pripravení na zmenu normatívne a prestali sa rozhodovať na základe bilancie možných strát verus ziskov. Nad inštrumentálnou racionalitou prevážila racionalita absolútnych hodnôt, pretože nekonať by pre aktérov tých prvých hodín bolo znamenalo úplne mravne zlyhať. Tento emocionálne nabitý a mravný moment rozhodne hral významnú rolu v čase iniciovania tranzície. Miera hodnotovej citlivosti na tento podnet selektovala aj tých, kto sa dostali do čela toho verejného protestu³⁵ – bez toho, aby si aktéri prvé dni uvedomovali, že je to aj začiatok systémovej zmeny; takéto uvedomenie sa rodilo „na pochode“. V prvých dňoch ešte nebola artikulovaná jasná vízia zmeny v podobe nekomunistickej alternatívy. Jednak takúto koncepciu nemal nikto z aktérov pripravenú v zásuvke; ale aj preto, že prvé dni tým, čo aktivizovalo ľudí, bola potreba vyjadriť rozhorčený protest „proti zvrátenej demonštrácii sily“ a solidarizovať sa so študentmi v Prahe.³⁶

Nedá mi tu nepripomenúť, že v našich diskusiách o koncepcii pozitívnej deviácie bol to práve Fedor Gál, ktorý jemu vlastným dynamickým štýlom označil za jeden z možných spôsobov prepájania izolovaných ostrovčekov „jedným úderom“. Hoci bol prognostik, rozhodne netušil, že sa tak zanedlho skutočne stane v dôsledku nie iba „jedného úderu“

33 Viz *Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 23, 33 a 62 – popis tých hodín v spomínaní M. Porubjaka, R. Sikoru, L. Grendela.

34 Pozri varianty možného scenára v pozadí udalostí 17. novembra 1989 v publikácii Petra Husáka *Česká cesta ke svobodě*, 1: *Revoluce č co?* Praha, Volvox Globator 1999, 166 s., tu s. 84–91.

35 Aj tento prípad dáva ďalší dôkaz v prospech argumentu, že v politológii vplyvný model racionálnej voľby je plodnejší pri vysvetlení otázok typu „prečo sa niečo nestane“ než pri vysvetlení „prečo sa niečo stane“.

36 *Keď sme brali do rúk budúcnosť*: Dni, dokumenty, doslov. Bratislava, Archa 1990, dokument č. 1, s. 8.

obuškov. Takto akcelerovaný zrod občianskeho hnutia VPN preskočil štádium rôznych ilegálnych a pololegálnych organizácií, občianskych združení, ktoré by mali už svoje názvy, predstaveľov, nejaké programové dokumenty, organizačnú štruktúru; teda to všetko, čo sa vytvára vo fáze liberalizácie. Bol to rýchly zrod bez potrebnej prípravy a dôsledky sa celkom zákonite prejavili už v čase preberania moci. Takto realisticky reflektujú kvalitu svojej pripravenosti aj samotní aktéri. Peter Zajac v dokumentoch orálnej histórie hovorí: „Dnes si myslím, že sme boli vnútorne pripravení na novembrovú zmenu, ale že sme začali organizovať a spájať veľmi neskoro, prakticky až v akcii po 17. novembri.“³⁷ Podobne spomína aj Juraj Flamík: „...ľudia vo VPN boli dobre pripravení na moderovanie davu na námestiach v stále ešte neistej situácii – nikto nemohol byť istý, že nejaká represia nepríde. Neboli sme však pripravení na kooptácie poslancov – na preberanie moci.“³⁸

Významnú rolu katalyzátora pri formovaní občianskeho hnutia zohrali študenti, ktorí boli generáciou už nepoznačenou traumou z porážky reformného pokusu v roku 1968 a neváhali ísť priamo za svojimi požiadavkami. V čase, keď niektorí boli váhavejší, opatrnejší a s pocitom zodpovednosti za iných, keď nikto nemal prvé dni istotu, ako bude reagovať moc, kedy príde represia, na ktorú si generácia štyridsiatnikov navykla za dvadsať rokov „normalizácie“, bol to aj Milan Kňažko, ktorý podľa Martina Bútoru správnym smerom radikalizoval pohyb.³⁹ Zo dňa na deň pribúdali vo vyhláseniach VPN a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov nové požiadavky adresované k predstaveľom KSČ a vlády – pravdivé informovanie verejnosti, potrestanie vinníkov násilností v Prahe, dialóg bez represí, prepustenie politických väzňov. O týždeň, 25. novembra 1989, bolo zverejnené programové vyhlásenie VPN, ktoré vo forme dvanástich cieľov hutne formulovalo liberálne-demokratické smerovanie občianskej iniciatívy VPN. Tento program už jasne artikuloval požiadavku systémovej zmeny. Najzásadnejšie boli dve požiadavky: zrušenie ústavného zakotvenia vedúcej úlohy komunistickej strany a urýchlené vyhlásenie slobodných volieb.⁴⁰ Už 26. novembra, v predvečer generálneho štrajku, Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska pod tlakom slovenskej verejnosti zverejnil svoje stotožnenie s jej požiadavkami a uznal nutnosť zrušenia mocenského monopolu KSČ. Stalo sa tak pár dní pred zrušením ústavného článku 4 vo Federálnom zhromaždení ČSSR.

Doteraz som venovala pozornosť miere pripravenosti k zmene len na normatívnej rovine. Tá by však bez aspoň nejakej organizačnej pripravenosti a bez disponovania minimálnymi zdrojmi stačila iba tak na individuálne protesty so sviečkou na Námestí SNP, nie však na vytvorenie hnutia. Pre okamžitú organizovanú reakciu sa v Bratislave ukázali byť najlepšie pripravení nezávislí výtvarníci. Zišli sa z podnetu Ruda Sikoru po vypočutí správy o údajnej smrti študenta v nedeľu devätnásteho v byte Miroslava Cipára (Jankovič, Kompánek, Longauer, Čarný, Horváth, Fischer a Lacko; pridal sa i Ľubomír Feldek a filmový režisér Martin Hollý) a zorganizovali stretnutie známych ľudí, predstaveľov kultúrnej a vedeckej obce, ktorých telefonicky a stále ešte polokonšpiratívnym

37 Viz *Verejnosť proti násiliu – Občianske fórum*, s. 13.

38 *Tamže*, s. 48.

39 Viz *Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 46.

40 *Tamže*, s. 111.

spôsobom pozvali do priestorov výstavnej sály Umeleckej besedy. Tieto priestory vtedy patrili Mestskej organizácii zväzu výtvarníkov. Uvedená skupina výtvarníkov vlastnila kľúč od tejto výstavnej sály, ale mala aj skúsenosti z organizovania nezávislej aktivity v rámci svojho zväzu. V prvých hodinách zrodu VPN to boli neoceniteľné zdroje.

Z hľadiska predpokladov pre sebaorganizáciu nového hnutia mali veľký význam zdroje a skúsenosti ochranárov, ktorí boli legálne inštitucionalizovaní v podobe Slovenského zväzu ochrancov prírody a kultúry (SZOPK), teda disponovali organizačnými štruktúrami. Ochránári ako jediní zo spomínaných „ostrovov pozitívnej deviácie“ tvorili dokonca aj súčasť Národného frontu. Napriek tomu to v prednovembrovej dobe bolo jediné združenie, ktoré sa približovalo svojim charakterom k mimovládnej organizácii (MVO). K tým neoceniteľným zdrojom patrili aj malé priestory Mestského výboru SZOPK, kde sídlil prvý sekretariát VPN, ale v prvé dni bola významná aj taká zdanlivá maličkosť ako pečiatka SZOPK, ktorá VPN umožnila zadávať objednávku na tlač prvých protestných prehlásení v štátnej tlačiarňi. Iné tlačiarne predsa neexistovali, a bez pečiatky nikto nedal k tlači súhlas.

Už samotné pomenovanie „ochranárstvo“ naznačuje istú osobitosť tohoto spoločenstva, ktoré rozhodne nemožno pojmovo zredukovať na „zelených“. Pre slovenských ochranárov, s Mikulášom Hubom ako vedúcou osobnosťou, bolo príznačné zameranie na altruistickú aktivitu, ochranu a obnovu ohrozených hodnôt vlastnou prácou (oprava chátrajúcich dreveníc, mlynov atď.). Bola to tá povestná Masarykova konkrétna, „drobná práca“, ktorú na Slovensku presadzovali na začiatku storočia hlasisti. Chcem tým zdôrazniť, že ich aktivita sa nevyčerpávala protestmi a petíciami. Práve vďaka tejto nezávislej a altruistickej aktivite si ochranári už pred novembrom 1989 získali veľmi dobrú povest u rozhládenejšej a nezávislejšej časti verejnosti a mali i podporu novinárov. Mikuláš Huba sám s dôrazom upozorňuje na veľkú skupinu podporovateľov aj mimo Bratislavu, na vidieku, čo znamenalo mimoriadne významný presah do širšej, nielen mestskej verejnosti. „Boli to tisíce ľudí, ktorým ochranári pomohli či už s opravou drevenice alebo so záchranou záhradiek, viníc či celých starých dedín a štvrtí pred demoláciou. (...) Všetok potenciál podpory a sympatií sa znásobil po publikovaní *Bratislava Nahlas* v roku 1987.“ Proti perzekúcii, ktorú proti autorom tejto publikácie spustili stranické orgány, protestovali stovky ľudí z celého Slovenska. Nielen intelektuáli; dôkazom toho, že sa ochranárom podaril významnejší presah do verejnosti, boli listy obyčajných ľudí z vidieka, ktorí sa zastávali napadnutých proti tajomníkovi ÚV KSS Ľudovítovi Pezlárovi: „...toto nemôžu byť nejaké protispoločenské živly alebo aké živly, lebo my ich poznáme, nám tu chodia pomáhať v lete a sú to dobrí ľudia“.⁴¹

Tento vysoký kredit v širšej verejnosti, organizovanosť a kontakty s rôznymi nezávislými komunitami, ako bola kultúrna obec, katolícky disent, sociológovia, ale aj perestrojkoví komunisti – to všetko poskytovalo cenné zdroje pre formovanie občianskeho hnutia VPN. Aj personálne sa jadro VPN tvorilo z ochranárov, či presnejšie z ľudí, ktorí boli aktívne zapojení do SZOPK a podieľali sa na publikácii *Bratislava Nahlas* (Budaj, Bútora, Gál, Kňazko, Ondruš, Tatár a iní). Ján Budaj, ktorý bol prvé týždne lídrom „nežnej revolúcie“, vystupoval predtým ako akýsi politický vodca ochranárov. Ochránári vytvorili

41 Tamže, s. 64 n.

jedinú celoslovenskú organizáciu, ktorá reálne ignorovala vedúcu úlohu strany, keď na celoslovenskom novembrovom zjazde SZOPK neboli do vedenia zvolené nomenklатурné kádre, ale osobnosti presadzované členstvom. Oni tiež vydávali jediný necenzurovaný legálny časopis. Aj to robil Ján Budaj. Ochránárstvo však malo vplyv na profil VPN aj v tom, že sa v ňom uplatňovali prvky nevládných organizácií a sociálnych hnutí. Aj preto sa nesústredila hneď od začiatku celá aktivita VPN na politické ciele. Veľmi výstižne to pomenoval Vladimír Ondruš, ochranár a potom jediný zástupca KC VPN vo vláde: „Bez ochranárov by asi ťažko mohla organizačne VPN fungovať, len žiaľ práve preto sa nikdy VPN nezabavila prístupu nevládných organizácií. A miesto toho, aby sme vytvorili jednu funkčnú politickú organizáciu, tak až do svojho zániku vlastne VPN zostalo takým polohnutím. Preto sa aj do Mozartovho domu nasťahovali všelijaké sociálne a psychologické služby a poskytovali sme tam duševnú útechu ľuďom z celého Slovenska miesto toho, aby sme sa venovali politike, miesto toho, aby sme uchopili moc.“⁴²

Tranzitní komunisti

Prechod od starého režimu teda síce iniciovali aj na Slovensku liberálne orientovaní intelektuáli vo VPN, ale nemali plnú kontrolu nad pohybom, ktorý spolu so študentmi a mobilizovanou verejnosťou odštartovali. Študenti boli významným katalyzátorom pohybu smerom k nekomunistickej politickej zmene, pretože boli generáciou, ktorá netrpela traumou z roku 1968, a najmä nebrzdil ju v aktivite étos porážky ako generáciu štyridsiatnikov. Istú kontrolu nad demontážou starého režimu si dokázali udržať umiernení predstavitelia starej komunistickej elity prostredníctvom predsedu vlády „národného porozumenia“ a predsedu parlamentu (Milana Čiča a Rudolfa Schustera) až po zakladajúce voľby v roku 1990, a potom aj neskôr po voľbách 1992. Tlak verejnej mienky bol veľmi významným faktorom pri rokovaní predstaviteľov VPN o preberaní moci. Prvé rokovania medzi lídrami VPN a vtedajším predsedom SNR Rudolfom Schusterom sa viedli o rekonštrukcii Slovenskej národnej rady a jej predsedníctva a následne aj o rekonštrukcii vlády Slovenskej (socialistickej) republiky. Pod tlakom verejnosti a z obavy, aby sa nestali objektom verejnej pozornosti, boli predstavitelia starej moci ochotní odhlasovať aj svoje vlastné odstavenie. Predstaviiteľ druhej strany rokovacieho stola, v tom čase komunistický predseda SNR, podáva o reprezentantoch starého režimu takéto svedectvo: „Požadavky VPN ... odhlasovali a stejně tak odhlasovali připravované změny ve vedení a předsednictvu SNR, ačkoli šlo právě o jejich křesla. Tento paradox byl příznakem doby, kdy dosavadní funkcionáři dokázali hlasovat i proti sobě, jen aby na sebe příliš neupozornili.“⁴³ Pripomenutie podobných situácií vo Federálnom zhromaždení v Prahe, ale aj konania frankistických poslancov v Madride, nám napovedá, že existuje istý spoločný vzorec správania v takýchto zlomoch.

Tak ako v Prahe, aj v Bratislave sa hľadal niekto v straníckej špičke, s kým bolo možné rokovať a kto by pre stranícku nomenklaturu poskytoval signál, že jej nehrozí zo strany VPN násilné účtovanie, aby zo strachu nedala pokyn k represiam a zrážkam na uliciach.

42 *Tamže*, s. 147.

43 SCHUSTER, Rudolf: *Ultimátum*. Praha, Agentura Forpex – Svoboda 1997, 406 s., tu s. 25 n.

Potom ako predseda vlády SSR Pavol Hrivnák nebol ochotný rekonštruovať vládu tak, aby v nej nedominovali členovia KSČ, argumentujúc „potrebou odborníkov a nie amatérov“, začalo Koordinačné centrum VPN uvažovať o inom kandidátovi na premiéra. Vôbec sa však neuvažovalo o niekom úplne mimo starých štruktúr. Nakoniec sa Milan Čič ukázal ako najvhodnejší pre VPN a prijateľný aj pre iných účastníkov „okružleho stola“ politických strán (pre KSS, Stranu slovenskej obrody a Stranu slobody). Hrivnák nakoniec sám navrhol SNR, aby Čič bol poverený zostavením vlády.⁴⁴ Miroslav Kusý spomína: „Čič sa ukázal ako človek, s ktorým sa dá jednať. My sme predsa existenčne nevyhnutne potrebovali tento kontakt, aby nedošlo k masakre, aby nedošlo k vystrašeniu verchušky, že pozor – teraz sa bude lynčovať. Nie, my sme chceli pokojný priebeh revolúcie a k tomu sme tento kompromis potrebovali ... aby sme zabránili akejkolvek panike zo strany vedenia.“⁴⁵ Doteraz nie je historicky úplne zdokumentovaná aktivita držiteľov komunistickej moci v čase jej implózie. „Tranzitní komunisti“ rozhodne patrili k aktérom prechodu od starého režimu. Stále je však otvorenou otázkou, aký bol ich prínos a do akej miery zbrzdili tempo fundamentálnych premien v období do prvých slobodných volieb v júni 1990. Je však zdokumentované, že svojim pragmatickým postojom minimálne v prvých týždňoch prispeli k pokojnému odovzdávaniu moci novým politickým aktérom.⁴⁶

Zloženie vlády „národného porozumenia“, v ktorej okrem predsedu boli ďalší piati členovia komunistickej nomenklatúry spolu s 11 ministrami bez straníckej príslušnosti, delegovanými Koordinačným výborom VPN, a po jednom za Demokratickú stranu, respektíve Stranu slobody, odrážalo aj nepripravenosť nastupujúcej elity na prebratie moci. V tom čase VPN nebola ešte jasne profilovaná ako politické hnutie, ktoré by malo za cieľ obsadiť pozície v exekutívnej a legislatívnej moci. Treba tiež pripomenúť, že VPN platila za ten mimoriadne akcelerovaný spôsob vzniku z pôvodne izolovaných skupín nezávislej, ale nie programovo politickej aktivity v oblasti kultúry, vedy a ochranárstva. Ľudia sa nepoznali a neboli preverení svojou aktivitou v iniciatívach existujúcich už v predtranzitnom období ani len tak, ako to bolo v ČR. Akútne sa to prejavilo v obmedzených zdrojoch pre rekrutáciu ľudí pre slovenskú, a ešte viac pre federálnu vládu. Aj to bol dôvod, prečo lídri VPN sa v čase zostavovania vlády a kooptácií do SNR obmedzili na delegovanie svojich zástupcov, ale oni sami zostali naďalej bez exekutívnej moci v Koordinačnom výbore VPN.⁴⁷

44 *Tamže*, s. 41.

45 *Viz Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 54.

46 Jeden z lídrov VPN Ján Budaj napríklad takto charakterizoval postoj R. Schustera pri rokovaní delegácií VPN a OF v noci z 5. na 6.12.1989: „Konečne človek, ktorý sa aspoň nejakým spôsobom artikuloval medzi tými plastelinami, ľuďmi totálne neschopnými dialógu. Tak on toho dialógu je schopný, a vravím, teraz ide tak ďaleko, že on si uvedomuje, že ak chce hrať rolu ako predseda SNR, nemôže byť členom komunistickej strany.“ *Viz* SUK, Jiří: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. 2. díl – dokumenty*. Praha–Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Doplňek 1998, s. 92; *Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 54, 89, 148 n.

47 Vladimír Ondruš, jediný reprezentant vedenia VPN vo vláde národného porozumenia, tento stav výstižne charakterizoval: „VPN zostalo takým polohnutím... Vláda a režim sa zrútili a my sme na to adekvátne nereagovali, lebo nemal kto ... od nás nikto o funkcie nemal záujem, nikto nechcel ísť do parlamentu, nikto nechcel ísť do vlády.“ *In: Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 147.

Tak ako narastali problémy s riadením štátu, tak silnelo aj vo VPN, ale najmä u jeho predsedu Jána Budaja, vedomie nevyhnutnosti mať svojich ľudí na rozhodujúcich miestach v parlamente a vláde. Zrazu bolo stále zrejmejšie, že centrá novej moci sa začínajú presúvať zo sekretariátov OF a VPN do národných vlád. Situácia sa však v SNR už zmenila. Komunisti v parlamente zistili, že majú stále väčšinu, že ich pozície nie sú až tak otrasené. Kooptácie nových poslancov za VPN ešte neboli dokončené, a aj preto preberanie ďalších mocenských pozícií z rúk komunistickej nomenklatúry vyžadovalo už podstatne viac cieľavedomej a dobre organizovanej politickej práce než v prvých týždňoch kolapsu. Na tú však Koordinačný výbor VPN nemal ani dosť skúseností, ani dostatok ľudí. Tak sa stalo, že nakoniec VPN v réžii vtedajšieho predsedu jej Koordinačného výboru Jána Budaja v marci 1990 neuspela pri pokuse vystriedať na predsedníckom poste v SNR Rudolfa Schustera. Bol to výsledok politických chýb KV VPN, a nie produkt nejakej konšpirácie predstaviteľov starej komunistickej moci. Následne nebolo možné ani vymeniť premiéra Milana Čiča, ktorému sa pripisovalo vo vedení VPN brzdenie premien a dlhé otáľanie s vystúpením z KSS.⁴⁸ Z formálne-inštitucionálneho pohľadu Čič plnil obdobnú rolu na Slovensku ako Čalfu na federálnej úrovni. Hodnotenie výkonu tejto roly však nebolo tak jednoznačne pozitívne ako v prípade Čalfu.

O tejto rozporupnosti hodnotenia premiéra vypovedajú aj nasledovné svedectvá účastníkov rokovaní s Milanom Čičom. Milan Kňažko hovorí: „Čič, ktorý bol ponúknutý, ale bol to vlastne človek, ktorý sa vedel veľmi rýchlo prispôbiť, človek vzdelaný, kultivovaný, prežije ešte mnoho režimov na Slovensku.“⁴⁹ Peter Zajac objasňuje, aký bol jeho mandát: „Milan Čič bol predsedom vlády so súhlasom VPN, ale nie kandidátom VPN. VPN pokladala činnosť Čiča na čele slovenskej vlády v porovnaní s činnosťou českej vlády pod vedením P. Pitharta za spomaľovanie celého procesu.“ Zajac ďalej vyčítal premiérovi Čičovi tieto nedostatky: 1. „V kauze väzni zaujal pozíciu pštrosa.“ 2. Neurobil nič pre to, aby vláda predložila nejaké pravidlá pre výmenu vedúcich v podnikoch, kde to začali spontánne robiť podnikové Vépéenky. 3. Bol členom KSS, a napriek výzvam, aby zo strany vystúpil, s tým otáľal. Podobne ako Schuster opustil jej rady veľmi neskoro.⁵⁰

Je otázne, do akej miery sa v tom hodnotení odrážala netrzeplivosť „revolucionárov“, ktorí nemali skúsenosť s riadením štátu, a do akej miery naozaj išlo o nedostatok vôle vtedajšieho predsedu vlády národného porozumenia riešiť akútne a nepopulárne problémy. Referenčnou skupinou pre Čiča nebola VPN, tak ako pre Čalfu to bolo OF a Václav Havel, ale Rudolf Schuster, Vladimír Mečiar, Alexander Dubček a zoskupenie reformných komunistov Obroda. Všeobecne „obrodári“ a Dubček len veľmi neochotne sa pridávali k VPN. Pôvodne dúfali, že tým rozhodujúcim aktérom premien budú ex-komunisti. Spolupráca s VPN bola pre nich nie prvou voľbou, ale skôr nevyhnutnosťou, ak sa chceli podieľať na moci. Hoci ani OF ešte v decembri nemalo jasno v otázke svojej účasti na exekutívnej a legislatívnej moci, vývin sa v Prahe urýchlil a v ČR už vo februári 1990 nastúpili na vladne posty reprezentanti OF a Petr Pithart sa stal premiérom českej vlády.

48 Tamže, s. 107, 125.

49 Tamže, s. 80.

50 Tamže, s. 107, 125.

Personálna kontinuita a inštitucionálna diskontinuita

Politické dráhy Milana Čiča, Rudolfa Schustera a čiastočne aj Jozefa Migaša sú zosobným dôkazom toho, že na Slovensku prevládol evolučný typ zmeny. Revolučný typ prechodu fakticky likviduje staré elity, kým prechod kolapsom nahrádza staré elity novými, ale staré neníči, a prechod paktom, dohodou, neprerušuje ani kontinuitu elít. Práve tá kontinuita elít indikuje, že v prípade Slovenska začala síce tranzícia tiež zrútením starého režimu ako v Prahe, ale boli v nej významnejšie prítomné aj elementy toho typu prechodu, ktorý sa nazýva „dojednaný“. ⁵¹ Je výsledkom dohody medzi umiernenými predstaviteľmi starej a novej elity. V prípade prechodu zrútením, ku ktorému sa okrem bývalého Československa priraďuje napríklad aj Argentína v rokoch 1982–1983, ⁵² dochádza k takému zlomu v normách politickej authority, že nikto z význačných predstaviteľov starých elít si nemôže udržať svoju politickú pozíciu v novom demokratickom režime. Milan Čič sa však z roly ministra poslednej komunistickej vlády na základe spomínaných dohôd mohol stať premiérom prvej post-novembrovej vlády národného porozumenia, jedným z autorov Ústavy Slovenskej republiky a neskôr predsedom Ústavného súdu SR. Rudolf Schuster sa zase presúval z pozície člena ÚV KSS a predsedu KNV na post predsedu „tranzitnej“ ÚNR (do volieb 1990) a cez pauzu na poste veľvyslanca ČSFR v Kanade a potom primátora Košíc až na súčasnú pozíciu prvého priamo zvoleného prezidenta osamostatnenej Slovenskej republiky.

Prechod, pri ktorom sa zachováva aj personálna kontinuita elít, je podľa Giuseppe di Palmu nádejným variantom pre smerovanie k demokracii. Koalícia zložená z umiernených predstaviteľov starého a nového režimu má totiž výhodu, že legitimuje tak opozíciu voči bývalému režimu, ako aj bývalé režimné skupiny, a nevyžaduje ani rozsiahle postihy, ani vylučovanie jednotlivcov alebo skupín zo systému. ⁵³ Tento dnes v odbornej literatúre všeobecne zdieľaný názor však svojou anti-intuitívnosťou a frustrovaním potreby historickej spravodlivosti je len ťažko akceptovateľný širšou verejnosťou.

Vzhľadom na vyššie uvedené personálnu kontinuitu by z perspektívy di Palmeho bolo možné považovať spôsob, akým bol na Slovensku uskutočnený prechod od starého režimu, za priaznivý pre ďalšie smerovanie k demokracii. Dnes, „desať rokov po“, ale vieme, že ten vývin bol značne zabrzdený po voľbách 1992, a dokonca nastal politický regres po voľbách 1994. ⁵⁴ Tento vývin, akokoľvek vezmeme do úvahy tak silne interve-

51 Slovensko je pre komparatistov ťažko jednoznačne zaraditeľné do jedného zo známych ideálnych typov tranzície. Preto napríklad Herbert Kitschelt vo svojej analýze stredo- a východoeurópskych krajín z hľadiska typu starého režimu, ako i spôsobu tranzície, konštatuje, že Slovensko je „ťažký prípad“. A to z toho dôvodu, lebo podľa jeho typológie predstavuje akýsi hybrid československého spôsobu tranzície od byrokraticko-autoritárskeho komunistického režimu v dôsledku implózie v rokoch 1989–1990 a jeho modifikácie na Slovensku, keď sa bývalí komunisti po rozpade občianskeho hnutia VPN presadili v nacionálno-populistických stranách a víťazstvom vo voľbách 1992 dostali tranzíciu pod svoju kontrolu. KITSCHOLT, Herbert: The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. In: *Party Politics*, roč. 1, č. 4 (fíjen 1995), s. 447–472, tu s. 453.

52 MUNCK, G. L. – SKALNIK, L. C.: 1997: Modes of Transition and Democratization, s. 353.

53 DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – KUNCJÍŘI: *O přechodech k demokracii*. Praha, SLON 1994, 156 s., tu s. 61.

54 SZOMOLÁNYI, S.: Tranzičná cesta Slovenska a voľby 1998. In: BŮTORA, Martin – MESEŽNIKOV, Grigorij – BŮTOROVÁ, Zora: *Slovenské voľby 98: Kto? Prečo? Ako?* Bratislava, IVO 1999, s. 9–20.

nujícíu premennú, akou je problém štátnosti, však môže vyvolávať silné pochybnosti o všeobecnej platnosti di Palmeho tézy.

Je vhodné sa preto pýtať, či spomínaná personálna kontinuita elít neprekročila už istú medznú hranicu, za ktorou jej rozsah vedie k regresu. Je problematické kvantitatívne určiť hranicu, po ktorú je personálna kontinuita predpokladom demokratickej konsolidácie a za ktorou je už prekážkou. V prípade Poľska a Maďarska empiricky zistená kontinuita starých nomenklatúrnych elít na úrovni päťdesiatich percent nebola prekážkou demokratickej tranzície.⁵⁵ Pri kvalitatívnom pohľade však nemožno abstrahovať od reformného prúdu, ktorý bol v uvedených krajinách taký silný, že to boli komunistické elity, ktoré z vlastnej vôle začali liberalizovať politický systém a nakoniec vyjednávali o spôsoboch prechodu od starého režimu. Existuje však istá hodnota, ako v prípade juhovýchodnej Európy a Ruska (71 percent predstaviteľov starej nomenklatúry sa udržalo v novej elite), kde sa vzťah medzi mierou personálnej kontinuity elity a demokratickým vývinom stáva reverzný.⁵⁶

Komparatívna štúdia zloženia nových elít na Slovensku (empirický výskum sa realizoval v roku 1993) indikuje, že bývalí komunisti sú vzhľadom na dvanásťpercentnú zastúpenosť členov KS v populácii (do 1989) nadštandardne zastúpení v skupine politických elít – až 40 percentami. Pritom 16 percent malo funkcie aj v roku 1988. V Českej republike tá proporcia bola iba 22,64 percenta, a z toho len 1,2 percenta z nich malo aj funkcie.⁵⁷ Tieto údaje potvrdzujú, že kým v ČR prechod mal spomínané kvality ruptúry, tak v prípade Slovenska sú významne prítomné aj prvky „dohodnutej tranzície“. Žiada sa tiež zdôrazniť, že pri absencii reformného prúdu v radoch bývalej KSC a KSS tých zistených 40 percent personálnej kontinuity má väčšiu relevanciu ako 50 percent v Poľsku či Maďarsku.

Slovenský vývin sa po voľbách 1992 dostal na úroveň spomínanej hraničnej hodnoty, za ktorou sa zvyšuje pravdepodobnosť jeho reverzibility. Nie však v dôsledku personálnej kontinuity vyjadrenej percentuálne, ale preto, že po rozpade VPN sa prevažná časť bývalých komunistov presadila v nacionálno-populistických stranách a víťazstvom vo voľbách získala kontrolu nad tranzíciou na Slovensku.⁵⁸

Prebratie moci po voľbách 1992 víťazným HZDS prinieslo na rovine politickej elity po 14-mesačnom období prvej nekomunistickej vlády výrazné posilnenie personálnej kontinuity so starým režimom. Zo 150 poslancov nového parlamentu, ktorý schvaľoval ústavu samostatnej SR, bolo 99 bývalých členov KSC.⁵⁹ Všetky štyri najvyššie ústavné pozície boli obsadené bývalými členmi strany a dvaja z nich boli predtým dokonca nomenklatúr-

55 WASILEWSKI, Jacek: Hungary, Poland, and Russia: The Fate of Nomenclature Elites. In: MATTEI, Dogan – HIGLEY, John (eds.): *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers 1998, s. 264.

56 HIGLEY, John – KULLBERG, Judith – PAKULSKI, Jan: The Persistence of Postcommunist Elites. In: *Journal of Democracy*, roč. 7, č. 2 (1996).

57 RONA TAS, Ákos – BUNČAK, Ján – HARMADYOVÁ, Valéria: Post-Communist Transformation and the New Elite in Slovakia. In: *Sociology*, roč. 31, č. 3 (1999), s. 235–262.

58 KITSCHHELT, H.: The Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies, s. 453.

59 SZOMOLÁNYI, Soňa: Sociálne a politické premeny Slovenska na začiatku 90. rokov a scenár zmien. In: *Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov*: Spoločnosť – Ekonomika – Veda a technika. Bratislava, Sociologický ústav SAV 1994, s. 7–141.

nými kádrami. Prezidentom a predsedom Ústavného súdu SR sa stali bývalí lojálni spolupracovníci Vladimíra Mečiara pri delení Československa (Michal Kováč a Milan Čič). Ústavne vymedzené právomoci im však obom umožnili konať nezávisle a viac či menej úspešne oponovať autoritárskym tendenciám tretej Mečiarovej vládnej koalície (1994–1998). Ukazuje to, že ani nomenklatúrna minulosť, ak jej nositeľ koná v novom, demokratickom inštitucionálnom rámci, nie je rozhodujúcim determinantom politického správania postkomunistickej elity.

V roku 1999, „desať rokov po“, sú stále tri zo štyroch najvyšších ústavných pozícií obsadené bývalými nomenklatúrnymi kádrami a zároveň „tranzitnými komunistami“ (Rudolf Schuster, Jozef Migaš, Milan Čič). Pôsobia však už v zásadne zmenenom inštitucionálnom rámci, a vzhľadom na hlavné politické štiepenie medzi nacionalisticko-populistickými a demokratickými stranami je významnejším fakt, v ktorom z tých dvoch táborov a ako tieto konvertované kádre pôsobia. Pri takomto dichotomickom pohľade možno konštatovať, že uvedení „tranzitní komunisti“ nie sú súčasťou nacionálne-populistického bloku a podieľali sa na obhajobe demokratických princípov proti autoritárskym tendenciám tretej Mečiarovej vlády.

Inú interpretáciu účasti predstaviteľov starých elít na novej moci ako di Palma prezentujú komparatisti Linz a Stepan, keď uvádzajú prípad tranzície Slovenska spolu s Bulharskom ako „obmedzenú liberalizáciu pod kontrolou komunistov“.⁶⁰ Nazdávam sa však, že takéto zaradenie nie je celkom odôvodnené, pretože obdobie inštitucionalizácie nového režimu v rokoch 1990–1992 prebehlo v rámci spoločnej československej cesty a od apríla 1991 (po prvom odstavení Vladimíra Mečiara) aj pod kontrolou nekomunistickej vlády Jána Čarnogurského. Vtedy ustanovená parlamentná forma vlády a proporcionálny volebný systém, považované za priaznivý inštitucionálny rámec pre demokratickú tranzíciu, sa zachovali aj v samostatnej SR. Inercia pôvodne ustanovených inštitúcií do značnej miery prispela k tomu, že ani nedemokratickí politici nemohli stiahnuť Slovensko na autoritársku cestu.

Záver

Vznik samostatnej Slovenskej republiky neprispel ku konsenzuálnosti politických elít, ktorej isté predpoklady sa vytvorili v čase otvorenia prechodu od starého režimu. Naopak, bol to práve spôsob, akým sa riešila otázka štátnosti v rámci ČSFR, a následný vznik samostatnej SR, čo prehĺbilo rozštiepenosť elít v takej miere, ako sa to nestalo v susedných krajinách. Výsledkom boli fragmentované elity. Je to konfigurácia vyznačujúca sa širokou diferencovanosťou, minimálnym procedurálnym a hodnotovým konsenzom a veľmi obmedzenou komunikáciou medzi skupinami politickej elity.

Identifikovaná personálna kontinuita politickej elity ako dôsledok uskutočneného spôsobu prechodu od starého režimu celkove vypovedá o dvoch znakoch poslednej zmeny politického režimu. November 1989 otvoril taký prechod od starého režimu, ktorý na rozdiel od iných prevratov v histórii Slovenska, najmä toho po februári 1948, našťastie

60 LINZ, J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*.

nepriniesol revolučnú výmenu elít. Po druhé, aj v dôsledku absencie liberalizačnej fázy v predtranzičnom období identifikovaná kontinuita vypovedá o nepripravenosti nastupujúcej, nekomunistickej elity prebrať moc. Problémy s tým má táto časť politického spektra dodnes.

Po desiatich rokoch, ak by sme sa odrazili od metaforického pomenovania „nežná revolúcia“, bolo by možné konštatovať: „Revolúcia na Slovensku nepožrala svoje deti.“ Táto metafora ale v prípade Slovenska nie je na mieste. Pravdou je, že „nepožrala svoje deti“ preto, lebo to nebola revolúcia. Dôkazom je vyššie dokumentovaná personálna kontinuita starých elít na jednej strane, ale aj zotrvanie bývalých lídrov VPN v špičkovej politike – Budaj, Bútora, Zajac, Kňazko, Langoš, Tatár, Mikloško, Čarnogurský – na strane druhej.

Aktéri novembrového prelomu, ktorí otvorili politický priestor pre pluralitu politických aktérov, sú napriek kľukatej ceste prechodu súčasťou tejto demokratickej plurality. Aktéri novembra 1989 nemajú dôvody k pocitu prehry! Veď bolo vôbec nie samozrejmé a nie nevyhnutným vývinovým variantom, že liberálni intelektuáli zohrali rolu kritickej masy demokratov a napriek minimálnej predtranzičnej politickej skúsenosti dokázali spoluurčovať smer vývinu tak neliberálnej spoločnosti, akou Slovensko v historickom momente zlomu bolo.

Od nedůvěry ke spojenectví a zpět

Československo-rumunské vztahy v letech 1967–1970¹

Jiří Hoppe

Enfant terrible sovětského bloku

Konflikt mezi Čínou a Sovětským svazem na začátku šedesátých let zásadně poznamenal dosavadní spolupráci zemí sdružených ve Varšavské smlouvě. Rumunské stanovisko ke konfliktu zůstalo i přes naléhání ostatních států neutrální a způsob, který zvolil Chruščov k „přesvědčování“ Rumunů, totiž ekonomický nátlak, vedl rychle k roztržce, jež se projevila nejprve v Radě vzájemné hospodářské pomoci. Rumuni začali energicky odmítat sovětské integrační plány prisuzující Rumunsku úlohu hospodářsky zaostalé země, která měla být pro vyspělejší státy RVHP dodavatelem levných surovin. Na poradách států Varšavské smlouvy rumunští komunisté zase kritizovali návrhy na zvýšení vojenského rozpočtu s tím, že pro to neexistuje důvod, neboť ze strany Západu momentálně nehrozí agrese.² Sovětsko-rumunská roztržka vyvrcholila v dubnu 1964, kdy Ústřední výbor Rumunské dělnické strany schválil rezoluci všeobecně známou jako „dubnová deklarace“.

1 Tento článek vznikl zkrácením a úpravou textu, který jsem přednesl v říjnu 1998 v Bukurešti pro rumunské historiky a pamětníky v rámci vzpomínkových akcí k třicátému výročí okupace Československa. Při této příležitosti se konala i slavnostní prezentace knihy předního rumunského historika Mihaie Retegana *1968 – Din primavara pana in toamna* (český název *Od jara do podzimu*, Bukuresti, RAO 1998), popisující československo-rumunské vztahy v roce 1968, resp. pohled na „pražské jaro“ z rumunské perspektivy. Retegan v diskusi ke knize a k textu mé přednášky poznamenal, že výsledky mého a jeho výzkumu jsou téměř totožné a že se závěry mé přednášky souhlasí. Považuji tento Reteganův souhlas za dostatečné ospravedlnění toho, že se z důvodu mé neznalosti rumunštiny neobjeví v následujícím textu žádné odkazy na rumunskou literaturu. Rumunské ministerstvo zahraničí již na podzim roku 1998 uvažovalo o tom, že vydá sborník dokumentů k roku 1968 ze svých archivních fondů a z fondů Rumunské komunistické strany, který by byl přeložen do angličtiny. Jak mne 10.12.1999 informoval rada rumunského velvyslanectví v Praze pan Vasile Buga, sborník z finančních důvodů zatím nevyšel.

2 ŠEJNA, Jan: *We will bury you*. London, Sidgwick and Jackson 1982, s. 67.

ce“.³ Kromě jiného obsahovala deklarace i myšlenku, že „žádná strana nemůže mít privilegované postavení a vnucovat jiným svou linii i názory“, což jinými slovy znamenalo, že vedle Číny, Albánie a Jugoslávie přestalo i Rumunsko uznávat Moskvu jako centrum světového komunismu. Rumuni navíc nezůstali jen u deklarací. Rumunská zahraniční politika začala stále více sledovat vlastní, nezávislou linii, která se na Východě orientovala hlavně na Čínu a Jugoslávii a na Západě především na Francii, ale i na USA.⁴ Podle generála Jana Šejny, který v únoru 1968 uprchl na Západ, získala československá zpravodajská služba podrobné informace o návštěvě rumunského ministerského předsedy Iona Gheorghe Maurera u Charlese de Gaulla v červenci 1964: „Maurer zde tvrdil, že Rumunsko chce sledovat svůj vlastní národní kurz, ale že v současnosti nemůže opustit RVHP, protože hospodářství Rumunska je s ní úzce svázáno. (...) De Gaulle ujistil Maurera, že Francie pomůže Rumunsku dosáhnout nezávislosti a poskytne mu jak hospodářskou, tak i politickou pomoc. Bude sponzorovat Rumunsko, jestliže se bude chtít stát členem EHS. (...) Navíc nabídl pomoc v případě invaze jednotek Varšavské smlouvy.“⁵

V březnu 1965 zemřel v Bukurešti dlouholetý vůdce rumunských komunistů Gheorghe Gheorghiu-Dej a na jeho místo byl vzápětí zvolen tehdy osmačtyřicetiletý Nicolae Ceaușescu. Už v prvních měsících po jeho nástupu se ukazovalo, že rumunská politika se bude ještě více orientovat na vlastní, svébytnou linii. Mezníkem se stal zejména devátý sjezd rumunských komunistů, na němž se romanizace stala součástí oficiální státní ideologie a v souladu se snahou o emancipaci Rumunska s ostatními zeměmi východní Evropy byl změněn jak název státu (dříve Rumunská lidová republika, nyní Rumunská socialistická republika), tak název komunistické strany (dříve Rumunská dělnická strana, nyní Rumunská komunistická strana).

Když sovětské vedení zjistilo, že jeho vliv na rumunskou politiku je čím dál menší a že nemá po ruce vlastně žádné snadno dostupné „přesvědčovací“ prostředky,⁶ změnilo taktiku. Důsledně dbalo na to, aby Rumunům nedalo nejmenší záminku k odchodu z Varšavské smlouvy nebo Rady vzájemné hospodářské pomoci,⁷ protože se obávalo, že by rumunský příklad mohl inspirovat i ostatní země sovětského impéria. Rumunské delegace tedy dál přijížděly na všechna hlavní zasedání těchto organizací, byly však vylučovány z jednání o zpravodajských a jiných speciálních otázkách. Zasedání obou

- 3 Text Deklarace o postoji Rumunské dělnické strany k problémům mezinárodního komunistického a dělnického hnutí společně s podrobnějším rozbohem tehdejšího rumunského vývoje uveřejnil Miroslav Tejchman v článku nazvaném Vzdušný satelit. In: *Slovanský přehled*, roč. 84, č. 3 (1998), s. 291–302.
- 4 V květnu 1964 navštívila rumunská delegace USA, aby jednala o obchodních a ekonomických vztazích. Po této návštěvě se mezi oběma státy výrazně zvýšila obchodní výměna. Viz *Keesing's Contemporary Archives*, r. 1963–1964, s. 20156.
- 5 ŠEJNA, Jan: *We will bury you*, s. 75.
- 6 Sovětská vojska byla z Rumunska odsunuta již v roce 1958. Viz WEIß, Peter Ulrich: Der Abzug der sowjetischen Soldaten aus Rumänien 1958. In: *Osteuropa*, roč. 49, č. 6 (1999), s. 616 n.
- 7 Když byl Chruščov v srpnu 1964 naposledy v Československu, řekl prý Novotnému, že by Sověti mohli tolerovat nezávislost Rumunska na RVHP, ale že nepřipustí jeho odchod z Varšavské smlouvy. „Celá balkánská situace by byla neudržitelná, kdyby Rumunsko následovalo Albánii a Jugoslávii do protisovětského tábora. Odpovědností strany je zabránit Rumunsku, aby opustilo Varšavskou smlouvu, a znovu spojit Jugoslávii a Albánii s naší socialistickou rodinou.“ Viz ŠEJNA, J.: *We will bury you*, s. 76.

organizací pak končila podle stále stejného scénáře: Sovětský svaz, Československo, Maďarsko, Polsko, východní Německo a Bulharsko se dohodly na určitém závěru, zatímco Rumunsko zastávalo – řečeno slovy československých diplomatů – „známá rumunská stanoviska“, tj. mělo vážné výhrady, a proto se k závěrům nepřipojilo.

V roce 1967 se rozpory mezi Rumunskem a ostatními státy sovětského bloku ještě více vyhrtyly a zkomplikovaly. Rumuni jako by chtěli své spojence zkoušet, co všechno ještě vydrží, a přicházeli během roku s čím dál odvážnějšími a vyzývavějšími iniciativami.

Pětadvacátého ledna 1967 byli velvyslanci socialistických zemí v Bukurešti informováni o tom, že rumunský ministr zahraničních věcí Corneliu Manescu odjede v nejbližších dnech do Bonnu za účelem navázání diplomatických styků se Spolkovou republikou Německo. Následující protestní demarše východoněmeckých a sovětských titulářů byly již neúčinné; Rumunsko postavilo své spojence před hotovou věc a odmítlo jakékoli diskuse o rumunské zahraniční politice na fóru zemí Varšavské smlouvy.⁸ To okamžitě vyvolalo ostrou reakci hlavně u Sovětů, východních Němců a Poláků, kteří vzápětí svolali na 8. února 1967 schůzku ministrů zahraničních věcí zemí východního bloku do Varšavy. Výsledkem varšavského setkání bylo prudké zhoršení vztahů mezi šesti socialistickými zeměmi na jedné straně a Spolkovou republikou a Rumunskem na straně druhé. Nepříliš ochotně se připojilo i Československo a „z internacionálních pozic a v zájmu socialistického společenství“ přerušilo nadějně rozhovory o navázání diplomatických vztahů mezi Prahou a Bonnem.⁹

K dalším neshodám mezi Rumunskem a ostatními zeměmi východního bloku došlo na jaře 1967 v rámci příprav na konferenci evropských komunistických a dělnických stran. Konference se konala ve dnech 24.–27. dubna 1967 v Karlových Varech, Rumunská komunistická strana se však nakonec demonstrativně nezúčastnila, protože výrazně nesouhlasila se způsobem, jakým zbylé státy bloku přistupují k německé otázce.¹⁰

Svoji suverenitu demonstrovali Rumuni také v případě izraelsko-arabského konfliktu v červnu 1967, kdy odmítli označit Izrael za agresora a přerušit s ním diplomatické styky, jako to udělaly ostatní socialistické země, včetně Československa, a dokonce i Jugoslávie.¹¹ Navíc během roku 1967 Ceaușescu dovolil rumunské židovské komunitě, aby vstoupila do Světového židovského kongresu. To však ještě nebylo všechno.

8 „Západoněmecké ministerstvo zahraničních věcí uveřejnilo v úterý společné komuniké o návštěvě rumunského ministra zahraničních věcí Manesca v Bonnu. Oznamuje, že vláda Německé spolkové republiky a vláda Rumunské socialistické republiky se dohodly navázat diplomatické styky a vyměnit si diplomatické zástupce na úrovni mimořádných a zplnomocněných velvyslanců.“ *Rudé právo*, (1.2.1967), s. 7.

9 Československo se snažilo o navázání diplomatických styků se SRN již od roku 1958. Po varšavské schůzce ministrů zahraničí nuseli českoslovenští diplomaté doslova ze dne na den zaujmout k nadějným jednáním úplně opačné stanovisko a vysvětlovat západoněmeckým kolegům, proč diplomatické styky navázat nelze. Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 4. díl, 1. svazek: Prosinec 1967 – červenec 1968. Praha–Brno, ÚSD–Doplňk 1995, s. 159.

10 *Tamtéž*, s. 61, pozn. 16.

11 Československo přerušilo diplomatické styky s Izraelem 10.6.1967.

Nejodvážnější kousek předvedl Nicolae Ceaușescu na podzim 1967, když otevřeně odmítl účast rumunských vojenských jednotek na společném cvičení vojsk Varšavské smlouvy. Oznamoval, že jeho země bude mít vlastní obrannou doktrínu, která bude nezávislá na Varšavské smlouvě, a současně vyzval obě supervelmoci k okamžitému zrušení obou nejsilnějších vojenských paktů.¹² Kupodivu ani po této troufalosti nepřišel trest v podobě silnějšího diplomatického či vojenského nátlaku ze strany Sovětského svazu. Hlavním důvodem, proč se tak nestalo, byla geopolitická poloha Rumunska. Jeho vojensko-strategický prostor neměl pro Sovětský svaz velký význam a také hospodářský potenciál země byl zanedbatelný.¹³

Další příčinou byl fakt, že přes všechny obraty rumunské oficiální politiky a ideologie zůstávalo Rumunsko vzorovým „socialistickým“ státem, tedy totalitním režimem sovětského typu. Ceaușescu si i nadále počínal jako diktátor potlačující veškeré projevy občanské nespokojenosti, a také díky tomu Rumunská komunistická strana držela pevně mocenský monopol.

Nezávislá linie rumunské zahraniční politiky a z ní vyplývající vystupování i image rumunských diplomatů se nemohly nepromítnout do vzájemných relací mezi Rumunskem a ostatními zeměmi Varšavské smlouvy. Panovaly mezi nimi chladné a víceméně formální vztahy, které byly navíc podbarvovány přehlížením a podceňováním rumunských stanovisek i rumunských politiků. Z tohoto pohledu stojí za zmínku diskuse členů politbyra ÚV KSSS, kteří s rasistickým podtextem mudrovali o původu Rumunů.¹⁴ Rumunsko bylo v celém bloku pokládáno za outsidera, a proto byly postoje a názory rumunských politiků většinou bagatelizovány. Ani Československo nepředstavovalo v tomto směru výjimku.

Českoslovenští diplomaté v Bukurešti hodnotili během roku 1967 rumunskou vnitřní i zahraniční politiku se špatně skrývaným despektem. Rumunský režim jim připadal na československé poměry „mimořádně tuhý“ (například pro prosté Rumuny stále ještě existoval zvláštní režim pro styk s cizinci, a z toho důvodu se cizincům raději vyhybali) a i přes relativně vysoký růst hrubého domácího produktu žili rumunští občané stále v „ubohých“ poměrech.¹⁵ Na druhé straně diplomaté oceňovali nesporné úspěchy rumunského hospodářství, mimo jiné přípravu výroby prvního rumunského osobního automobilu Dacia na bázi oblíbeného francouzského vozu Renault 12.

12. TEJCHMAN, Miroslav: Rumunsko a „pražské jaro“ 1968. In: *Slovanský přehled*, roč. 84, č. 4 (1998), s. 376. Tejchmanův text je stručným úvodem k edici dvou důležitých dokumentů: Zprávy o zasedání ÚV Rumunské komunistické strany, Státní rady a rady ministrů Rumunské socialistické republiky v souvislosti se situací v ČSSR z 21.8.1968 a Prohlášení Velkého národního shromáždění Rumunské socialistické republiky o základních zásadách zahraniční politiky Rumunska z 22.8.1968.

13. HDP byl zhruba třetinový oproti vyspělejšími zemím bloku, jako bylo Československo nebo východní Německo.

14. V roce 1970, kdy sovětsko-rumunská roztržka vrcholila, se v kremelském politbyru debatovalo o tom, kam vlastně „Rumuna“ etnicky zařadit. Předseda výboru stranické kontroly při ÚV KSSS Arvid Pelše prohlásil, že to je „venkovský Žid“, ostatní měli spíše za to, že „není Žid, ale Cikán“. Viz DURMAN, Karel: *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*. Praha, Karolinum 1998, s. 117.

15. Rumunští historikové naopak píší o druhé polovině 60. let jako o období společenské a kulturní „liberalizace“, která však měla krátké trvání. Po návratu manželů Ceaușescových z návštěvy Číny a Severní Koreje na jaře 1971 začala v Rumunsku „malá kulturní revoluce“. Viz *A History of Romania*. Ed. Kurt W. Treptow. Iasi, The Center for Romanian Studies 1996, CD-ROM.

Nejvíce však českoslovenští diplomaté kritizovali aktivity rumunské zahraniční politiky. Především jim vadila snaha Rumunska udržovat přátelské vztahy i se socialistickými zeměmi mimo Varšavskou smlouvu, tedy i s Čínou, Albánií a Jugoslávií, a zaujmout tak výsadní postavení v komunistickém světě.¹⁶ Tato snaha však nepřinášela očekávané výsledky – místo toho, aby Rumunsko vytvořilo most mezi znesvářenými socialistickými zeměmi, dostávalo se spíše do izolace, hlavně kvůli nedůvěře Sovětského svazu. V mimořádně silné rumunské diplomatické ofenzivě zaměřené na Západ se zase projevoval zřetelný nedostatek kvalitních kariérních diplomatů a také jistá neujasněnost tehdejší legislativy, která neumožňovala užší spolupráci s „kapitalistickou“ cizinou. Rumuni navíc byli znepokojováni stále častějšími spekulacemi „západního“ tisku a diplomatických kruhů o jejich zahraniční politice, která prý vede až k určitému druhu neutrality.¹⁷ Když se českoslovenští diplomaté pokoušeli zavést hovor na tato sporná témata, reagovali rumunští politici energickým prohlášením, že Rumunská komunistická strana odmítne každou kritiku svého postupu a nenechá se omezovat žádným tlakem zvenčí. Není proto divu, že když ministr zahraničí Manescu hodnotil v první polovině roku 1967 vzájemný československo-rumunský poměr, prohlásil: „Přátelské vztahy jsou dnes poznamenány jistou rezervovaností.“¹⁸

Odchod Antonína Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ v lednu 1968 byl v Rumunsku od počátku vnímán jako vítaná změna. Rumunští představitelé s uznáním kvitovali způsob, jakým se Komunistická strana Československa rozhodla zbavit svého dosavadního vůdce.¹⁹ Také Nicolae Ceaușescu v blahopřejném telegramu Alexandru Dubčekovi naznačil, že očekává kvalitativně odlišný způsob vzájemné komunikace a celkové zlepšení vzájemných vztahů. Československý velvyslanec v Rumunsku Čestmír Císař hlásil ve své zprávě pražskému ústředí, že vývoj v KSČ i v Československu je v bukureštských politických kruzích sledován s mimořádnou pozorností.²⁰ Rumunští komunisté především očekávali, že s výměnou prvního tajemníka ÚV KSČ přijde i nová, nezávislejší linie československé diplomacie a s ní i jiný poměr k Rumunsku.

Československo však zůstávalo i nadále pod výrazným vlivem zahraniční politiky Sovětského svazu. Pokračující chladné vztahy mezi Rumunskem a ostatními socialistickými zeměmi se plně projevil na oslavách dvacátého výročí komunistického převratu v Československu, které se konaly v Praze 22.–23. února 1968. Zúčastnili se jich nejvyšší představitelé sedmi států východního bloku, mezi nimi i Nicolae Ceaușescu. Svůj projev na slavnostním zasedání využil k opětovné obhajobě a vysvětlení stěžejních principů rumunské zahraniční politiky, v níž tehdy dominovala snaha o současnou likvidaci NATO i Varšavské smlouvy, a také o normalizaci vztahů mezi znesvářenými komunistickými

16 Rumunsko se na rozdíl od ostatních sovětských satelitů nikdy nepřipojilo k protičínské kampani a naopak od roku 1962 s Čínou pravidelně zvyšovalo obchodní výměnu. Navíc v roce 1963 znovu navázalo diplomatické styky s Albánií. Viz MOULIS, Vladislav – VALENTA, Jaroslav – VYKOUKAL, Jiří P.: *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944–1989*. Praha 1991, s. 158.

17 *Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (A MZV)*, Zprávy ZÚ – Bukurešť 1967–1968, 17.5.1967.

18 *Tamtéž*, 22.4.1967.

19 *Tamtéž*, Telegramy došlé, 215/1968, 9.1.1968, podepsán velvyslanec Čestmír Císař.

20 *Tamtéž*.

stranami na základě jejich rovnoprávnosti a svébytnosti.²¹ Jeho názory však příliš nezapadaly do chóru zdravíc ostatních komunistických vůdců, a tak se kromě krátkého, desetiminutového rozhovoru s Leonidem Brežněvem a zběžné přátelské besedy s Jugoslávci nesetkal s žádnými jinými delegáty. Snad právě proto před svými československými průvodci a překladateli rozvinul z vlastní iniciativy tříhodinový výklad o principech rumunské zahraniční politiky, aniž se jakkoli vyjádřil ke změnám v předsednictvu Ústředního výboru KSČ. Mimo jiné v něm zopakoval, že si Rumunská komunistická strana nenechá od nikoho diktovat, jak se má chovat na mezinárodní scéně, a závěrem rozezleně poznamenal, že „místo toho, aby se bojovalo o likvidaci vojenských bloků, i zde v Praze se mluví o upevnění bloku – je to nepochopitelné“.²²

K osobnímu setkání Dubčeka s Ceaușeskem tedy v Praze nedošlo a nenastal ani obrat v československo-rumunských vztazích. Ba právě naopak. Kvůli rumunské iniciativě zasedal ve dnech 6.–7. března v Sofii Politický poradní výbor zemí Varšavské smlouvy, kde se za účasti jejich nejvyšších představitelů projednávala smlouva o nešíření jaderných zbraní a některé vojenské otázky Spojeného velení Varšavské smlouvy. Rumuni se v bulharském hlavním městě znovu dostali do dokonalé izolace, když nebyli ochotni souhlasit s předem dohodnutými a samozřejmě totožnými návrhy ostatních šesti delegací států Varšavské smlouvy. Proto se tato „šestka“ (bez Rumunska) sešla po oficiální recepci k poradě, aby sjednotila strategii, s jakou bude postupovat v mezinárodních organizacích, především však aby se poradila, jak přinutit Rumuny k povolnější spolupráci. Walter Ulbricht, první tajemník Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa (SED), navrhl, aby se tato „šestka“ vůdců komunistických stran scházela i nadále a promýšlela postup a případné nátlakové akce namířené proti Rumunsku. Alexander Dubček, který vystoupil ihned po Ulbrichtovi, prohlásil, „že v mnohých otázkách přešlapujeme na jednom místě“ a že kvůli Rumunské komunistické straně „se mnoho věcí oddaluje“. Proto s Ulbrichtovým návrhem souhlasil a ani si nepřipustil myšlenku, že tím otevírá cestu zcela nové praxi vnitroblokové politiky, totiž separátním schůzkám bez účasti „postiženého“. A tento Dubčekův souhlas se paradoxně téměř vzápětí obrátil proti Československu.²³

Překotný vývoj událostí v Československu na přelomu února a března 1968 se totiž téměř okamžitě projevil ve vztazích ke spojencům z Varšavské smlouvy. Ostře negativní stanovisko zaujaly především Sovětský svaz, Polsko, NDR a Bulharsko. Ve východním Německu se dokonce ozvaly hlasy, které tvrdily, že se Československo vydává rumunskou cestou.²⁴ A právě zkušenosti s Rumunskem přinutily státy Varšavské smlouvy k okamžitému zákroku. Jako mávnutím kouzelného proutku byl z pořadu dne stažen rumunský problém, který donedávna dominoval téměř na všech poradách bloku. Hlavní představitelé socialistických zemí podivuhodně rychle zapomněli na to, že politická linie Rumunské komunistické strany je už několik let velmi vzdálena jednotné linii „proletářského

21 *Rudé právo*, (23.2.1968), s. 4.

22 Českoslovenští průvodci sepsali o Ceaușeskově výkladu zprávu ihned po jeho odjezdu. Mírně, ale přeci jen zřetelně z ní zaznívá zvláštní podtón, z něhož je cítit averze vůči „známým rumunským stanoviskům“. Předpokládám, že tato averze byla všeobecně sdílena většinou pracovníků aparátu KSČ. Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti...*, 4. díl, 1. svazek, s. 60.

23 *Tamtéž*, s. 65–66.

24 *Tamtéž*, s. 66–67.

internacionalismu“ a že rumunské delegace soustavně bojkotují usnesení Varšavské smlouvy i Rady vzájemné hospodářské pomoci. Do centra všeho dění se dostalo Československo a pečlivě promyšlené nátlakové akce, namířené původně proti Rumunům, se nyní obrátily proti němu. Nejvyšší představitelé Sovětského svazu, Německé demokratické republiky, Polska, Maďarska a Bulharska předvedli 23. března 1968 v Drážďanech užaslému Dubčekovi celý repertoár výčitek, hrozeb i skrytého vojenského nátlaku, který trval a stupňoval se až do srpna 1968.

Přátelé z nouze

Rumuni věděli své o téměř totožných praktikách sovětského a donedávna i československého vedení. Se sympatiemi, ale i špatně skrývaným zadostiučiněním vůči pranýřovanému Československu pozorovali, jak se pomalu dostává do situace, kterou tak dobře znali z vlastní zkušenosti. Téměř okamžitě vycítili příležitost a začali sondovat, zda mohou s Československem počítat jako se spojencem v boji za svébytnou zahraniční politiku. Rumunští představitelé předpokládali, že Praha půjde na mezinárodním fóru rumunskou cestou. Rumunský velvyslanec v Praze Ion Obradovici navštívil 19. března 1968 náměstka ministra zahraničí Karla Kurku²⁵ a přímo se ho zeptal, zda dojde k základní změně dosavadní zahraničněpolitické linie. Od Kurky však dostal zápornou odpověď s tím, že všechny podstatné procesy uvnitř komunistické strany i ve společnosti teprve začaly.²⁶

Prudký spád událostí v Československu se však záhy odrazil i v rumunském vnitřním vývoji. Rumunský tisk, který pravidelně a podle mínění československých diplomatů i objektivně informoval o tom, co se děje v Praze, pozorně sledovala prodemokraticky naladěná část rumunské veřejnosti a vítala demokratizační proces s nelíbenou radostí. Příslušníci středních vrstev a občané postižení komunistickou justicí se nechávali slyšet, že k podobnému zvratu jako v Československu musí dojít také v Rumunsku.²⁷ Rumunský tisk na tyto nálady reagoval mimořádně velkou vysvětlovací kampaní, v níž otázku „demokratizace“ a svobody jedince spojoval s devátým sjezdem Rumunské komunistické strany,²⁸ na němž prý došlo k zásadní změně směrem k liberalizaci režimu.²⁹ Komunističtí funkcionáři se v důvěrných rozhovorech s československými diplomaty podivovali nad faktem, že v Praze i v jiných městech jsou ožívovány nekomunistické strany a že vznikají i nové, nezávislé iniciativy.³⁰ Sám Ceaușescu vysvětloval v projevu na poradě vedoucích tajemníků žup, že obrat k novým metodám a širší demokracii v Rumunsku vlastně už dávno začal a že komunistická strana je v čele tohoto procesu. O několik dnů později, 25. března 1968, pak Ceaușescu v rozhovoru s československými diplomaty

25 Karel Kurka byl v červenci 1968 jmenován československým velvyslancem v Rumunsku. Nahradil v této funkci Čestmíra Císaře, který byl odvolán 16.3.1968. Od března do července řídil zastupitelský úřad v Bukurešti *chargé d'affaires* Karel Komárek.

26 *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*, Sběrka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, KII/100.

27 *A MZV*, Telegramy došlé, 2950/1968, 22.3.1968, podepsán *chargé d'affaires* Karel Komárek.

28 9. sjezd Rumunské komunistické strany se konal v Bukurešti ve dnech 19.–24.7.1965.

29 *A MZV*, Telegramy došlé, 3023/1968, 25.3.1968, podepsán *chargé d'affaires* Karel Komárek.

30 *Tamtéž*, Telegramy došlé, 2978/1968, 23.3.1968, podepsán týž.

uvedl, že „v Rumunsku se díky politice nezávislosti podařilo včas předejít vnitřnímu napětí a podobným událostem jako v ČSSR a dalších evropských zemích socialistického tábora“.³¹

Navzdory drážďanské lekci nedošlo v československém politickém kurzu k takovým změnám, které požadovali představitelé „pětky“, spíše naopak. Společenský vývoj se urychlil a občané, ale i někteří komunističtí funkcionáři, začali mluvit o neutralitě. Přesto se československá zahraniční politika i nadále jednostranně orientovala na Sovětský svaz. Československo-rumunské vztahy proto zůstávaly na stejné – tedy nedostatečné – úrovni jako v předchozích letech a podobně tomu bylo i s informovaností rumunské strany. V době schůzky československých a sovětských nejvyšších představitelů v Moskvě na začátku května 1968 rumunské úřady opakovaně vybízely československé velvyslanectví v Bukurešti, aby jim podávalo zprávy o jednání přímo od Dubčeka a jeho spolupracovníků. Upozorňovaly také, že československý vývoj do jisté míry koresponduje s rumunským, a proto Rumunsko nemůže k uvedeným jednáním zaujmout indiferentní postoj.³² Vedení Rumunské komunistické strany dokonce poslalo účastníkům následné schůzky „pětky“ v Moskvě dopis, v němž žádalo informace o jejím účelu, a přitom ostře protestovalo proti podobným praktikám.³³ Sám Nicolae Ceaușescu se snažil Dubčeka přimět k osobnímu setkání. V polovině května vyslal do Prahy svého zvláštního emisara Vasile Vlada, který byl pověřen úkolem dojednat osobní neoficiální schůzku s Dubčekem. Vlad se setkal s tajemníky sekretariátu ÚV KSČ Císařem³⁴ a o něco později s Lenártem, ale závazný termín schůzky nebyl určen.³⁵ Dubček se odpovědi záměrně vyhýbal, protože nechtěl dialogem s generálním tajemníkem rumunských komunistů vyvolat u Brežněva dojem, že se Československo opravdu pouští rumunskou cestou. Ještě po čtrnácti dnech, tedy v době, kdy Nicolae Ceaușescu jednal s Josip-Brozem Titem o československé otázce, neměl rumunský nejvyšší představitel v ruce ani informaci o podstatě moskevské schůzky, ani příslib brzkého setkání s Dubčekem. Pro Dubčekovo vedení nepřipadala rumunská cesta v úvahu a ani permanentní zvyšování sovětského nátlaku nezměnilo nic na československé zahraničněpolitické orientaci.

Na začátku července 1968 zahájila „pětka“ států východního bloku v čele se Sovětským svazem nové kolo nátlaku na Československo. Dubčekovo vedení obdrželo mezi 4. a 5. červencem 1968 pět dopisů, v nichž je politbyra ústředních výborů komunistických stran pěti zemí Varšavské smlouvy vyzývala k okamžitému „přijetí konkrétních a účinných opatření k upevnění pozic socialismu“. Vzápětí pak Brežněv telefonoval Dubčekovi a pozval Čechoslováky na společnou poradou šesti komunistických stran, kde se měla znovu projednávat situace v Československu. Tak zjevné zasahování států „pětky“ do

31 *Tamtéž*, Telegramy došlé, 3023/1968, 25.3.1968, podepsán týž.

32 *Tamtéž*, Telegramy došlé, 4624/1968, 13.5.1968, podepsán týž.

33 Delegation Sovětského svazu, NDR, Polska, Maďarska a Bulharska se v Moskvě sešly 8.5.1968, aby jednaly o situaci v Československu. Na rumunský dotaz reagovalo ÚV KSSS Odpovědí Rumunsku. Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti...*, 4. díl, 1. svazek, s. 227, pozn. č. 2.

34 *Státní ústřední archiv, Praha (SÚA)*, A ÚV KSČ, f. 02/1, a. j. 87, inf. 4.

35 *Tamtéž*, a. j. 90, inf. 11.

vnitřního vývoje Československa se odrazilo ve stanovisku předsednictva ÚV KSČ, které účast na společné poradě odmítlo a navrhlo místo ní sérii dvoustranných schůzek, po nichž by teprve následovalo společné jednání.³⁶ Důležitým momentem, který měl zásadní význam pro další linii československé zahraniční politiky, byl předpoklad, že se dvoustranných schůzek zúčastní kromě komunistických stran zemí „pětky“ i Svaz komunistů Jugoslávie a Rumunská komunistická strana. Dubček a jeho přívrženci znali kladné stanovisko Jugoslávců i Rumunů k „pražskému jaru“, a proto doufali, že je na společném jednání s ostatními stranami podpoří a alespoň částečně vyrovnají síly. Dalším důvodem, proč československý návrh obsahoval přesný rozpis schůzek, byla snaha získat čas. První tajemník ÚV KSČ předpokládal, že příprava podkladů a zorganizování celého maratonu jednání by trvaly přes celé léto až do září, kdy se měl odehrát mimořádný 14. sjezd KSČ, na němž by Dubčekovi odpůrci utrpěli rozhodující porážku.³⁷ Sovětský svaz odpověděl na československý návrh po svém: rozeslal „bratrským stranám“ Informaci ÚV KSSS, která obsahovala i tezi, že „socialistický tábor rozhodně musí využít absolutně všechny mírové, v případě naprosté nezbytnosti pak i jiné prostředky, jaké má k dispozici, aby v žádném případě neumožnil kontrarevoluční převrat v Československu“.³⁸ Současně začal ve Varšavě připravovat separátní konferenci o československém problému.

Rumuni reagovali na sovětský nátlak tím, že se mimořádně silně angažovali na československé straně. Třináctého července velvyslanci Rumunska v zemích Varšavské smlouvy dostali pokyn, aby sdělili tamním úřadům, že „bratrské strany a socialistické země by se neměly vměšovat do vnitřních záležitostí Československa“ a že „je nutno důvěřovat ÚV KSČ a prvním tajemníkům s. Dubčekovi“.³⁹ Podobné závěry byly obsaženy i v oficiálním Stanovisku Rumunské komunistické strany, které o den později předal v Praze na ministerstvu zahraničních věcí rumunský velvyslanec Ion Obradovici.⁴⁰

Varšavská schůzka delegací pěti komunistických stran se konala bez československé účasti ve dnech 14.–15. července 1968. Při jednání se kromě staronových argumentů o hrozbě kontrarevoluce v Československu a o neschopnosti Dubčkova vedení vypořádat se s „pravicovými živly“ objevil i nový argument, který dosud na podobném fóru nezazněl. Walter Ulbricht demagogicky tvrdil, že „skutečně vládnoucí kruhy v Praze mají koncepci obnovení takové autority Československa, jakou prý mělo za Masaryka a Beneše v období Malé dohody, a jde jim o to, aby se Československo spolu s Rumunskem a Jugoslávií spojily v novou Malou dohodu“. Do této konstrukce ještě zamíchal svého úhlavního nepřítele, když prohlásil, že „existují zcela konkrétní ekonomické plány formování vztahů k Rumunsku, Jugoslávii a k západnímu Německu“.⁴¹

36 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti...*, 4. díl, 1. svazek, s. 257, pozn. 1.

37 Na plenárním zasedání ÚV KSSS 17.7.1968 zaujal Brežněv k československému návrhu následující stanovisko: „Úmysl je jasný: zabránit poradě bratrských stran, protáhnout schůzky až do samého sjezdu, a tím nás postavit před skutečnost dalšího upevnění pravicových sil, zbavit zdravé síly v KSČ možnosti opřít se o kolektivní mínění bratrských stran.“ *Tamtéž*, s. 318.

38 *Tamtéž*, s. 267.

39 *Tamtéž*.

40 *Tamtéž*, s. 265–266.

41 *Tamtéž*, s. 282.

Varšavská schůzka a „dopis pěti komunistických a dělnických stran Ústřednímu výboru KSČ“, který vznikl jako výsledek jednání, znamenaly pro Dubčeka a jeho přívržence zlom v dosavadní zahraničněpolitické praxi. Pochopili, že Brežněv a ostatní komunističtí vůdci se už nenechají přesvědčit o „poctivosti“ jejich úmyslů a chtějí okamžitý mocenský zákrok proti „kontrarevoluci“. Bez varšavského dopisu by asi nic neměnili na dosavadní prosovětsky orientované zahraniční politice, ale silný tlak československé veřejnosti a perspektiva úplné mezinárodní izolace, v níž se po varšavské schůzce Československo ocitlo, je donutily k hledání alternativ. Začali proto okamžitě jednat a sáhli po nejschůdnější cestě, která se jim už několik měsíců nabízela. Hned 15. července nařídil ministr zahraničí Jiří Hájek československému tituláři v Bukurešti, aby rumunským politikům okamžitě tlumočil poděkování za všechny projevy pochopení a sympatií, kterými byl rumunský tisk zaplaven. Vzápětí putoval přes rumunského velvyslance do Bukurešti dopis předsednictva ÚV KSČ s pozváním pro Nicolae Ceaușeska k návštěvě Československa, která se měla uskutečnit „v nejbližší době“ a při níž by byla podepsána připravovaná spojenecká smlouva.⁴²

Shodou okolností se právě 15. července 1968 dostal text této smlouvy na pořad jednání Národního shromáždění.⁴³ Díky rumunským sympatiím k „pražskému jaru“ poslanci téměř vůbec nedebatovali o smlouvě jako takové, vyjadřovali se však v superlativech o rumunském porozumění pro československé problémy, o podpoře rumunského komunistického vedení reformnímu procesu i o Rumunsku jako takovém. Ačkoli se podle nich nic neměnilo na prioritách zahraniční politiky, kterou zůstávala orientace na Sovětský svaz, navrhovali, aby se Československo konečně připojilo k rumunské zahraniční politice a začalo hrát po rumunském boku významnější úlohu na mezinárodním fóru.⁴⁴

42 Původně československé vedení počítalo s tím, že nejvyšší rumunský představitel přijede do Prahy až po 14. sjezdu KSČ, který byl plánován na září. Viz *A MZV, Telegramy odeslané*, 2691/1968, 16.7.1968, podepsán Oldřich Kaderka (mezinárodní odbor ÚV KSČ).

43 Původní Smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československou republikou a Lidovou republikou rumunskou byla podepsána 21.7.1948. Rumunsko dávalo na začátku roku 1968 přednost podepsání nové rumunsko-sovětské smlouvy, která byla přirozeně nejdůležitější. Ostatní spojenecké smlouvy, o nichž se jednalo, byly prozatím odsunuty do pozadí, neboť vztahy mezi Rumunskem a jednotlivými socialistickými zeměmi ovlivňovala právě tato smlouva. Při složitých jednáních v lednu a únoru 1968 v Moskvě a Bukurešti se však delegace obou států nemohly dohodnout na celkové pojetí smlouvy ani na jednotlivých bodech. Rumuni se snažili, aby otupili poválečné protiněmecké vyznění původní smlouvy z roku 1948, především se však chtěli vyvázat z příliš těsného společenství v rámci Varšavské smlouvy. Jejich verze proto nepočítala s článkem o závazcích vyplývajících z členství ve Varšavské smlouvě ani s formulacemi o zajišťování nedotknutelnosti hranic členských států Varšavské smlouvy, o poskytnutí pomoci při napadení ze strany jakéhokoli státu a konečně ani s koordinací stanovisek. Rumunští a sovětské vyjednavči se právě na těchto bodech nedokázali shodnout, a proto Rumunsko rezignovalo na prioritní vyjasnění vztahů k SSSR a přistoupilo k přípravě československo-rumunské smlouvy. Předkolo jednání o smlouvě „druhé generace“ bylo zahájeno na úrovni náměstků ministrů zahraničí v polovině května 1968. Ve vzájemných vztazích nebyly shledány žádné významnější rozpory, a proto se již 15.7.1968 dostal hotový text do československého parlamentu. – *A MZV, Telegramy došlé*, 390/1968, 13.1.1968, podepsán velvyslanec Čestmír Čisář; 458/1968, 16.1.1968, podepsán týž.

44 *Archiv Parlamentu České republiky*, f. Národní shromáždění, IV. volební období (1964–1968), 55. schůze výboru ústavněprávního.

Napětí mezi Československem a ostatními socialistickými zeměmi stejně jako dlouho očekávané pozvání generálního tajemníka rumunských komunistů do Prahy přijali Rumuni s radostí i zadostiučiněním. Nicolae Ceaușescu si nechával předkládat přednostně všechny zprávy o Československu a zvláště bedlivě studoval vztahy mezi Prahou a Moskvou. Podle informací náměstka ministra zahraničí V. Šandru daly rumunské vládní úřady pokyn k intenzivní popularizaci stanovisek KSČ a jejich podpoře všemi sdělovacími prostředky. Za tímto účelem byla do Prahy vyslána zvláštní skupina rumunských zpravodajů a na rumunské velvyslanectví byl dočasně poslán na výpomoc vedoucí příslušného odboru ministerstva zahraničních věcí. Hlavním mottem silné pročeskoslovenské kampaně v centrálně řízeném rumunském tisku se stala oficiální teze Rumunské komunistické strany o specifičnosti vývoje v jednotlivých státech a o výlučné odpovědnosti každé strany za situaci v zemi. V této kampani tak paradoxně rumunští komunisté propagovali nejen Dubčekův rozporuplný boj za změnu dosavadní politické praxe, ale také společenský proces, který se vymkl československému mocenskému centru z rukou a byl tak v přímém rozporu s podstatou rumunského režimu.

Už od poloviny července 1968 se v hlášeních československých velvyslanců pražskému ústředí začaly hromadně objevovat zprávy o obavách politiků různých zemí ze sovětské intervence do Československa. Informace o vojenských aktivitách Varšavské smlouvy byly československým ambasádám předávány většinou z neoficiálních zdrojů a z agenturního zpravodajství. Zároveň se ukazovalo, že s přibývajícimi indiciemi možného násilného řešení prudce klesala ochota demokratického světa jakkoli se angažovat na straně Československa. Charakteristický byl v této souvislosti výrok západoněmeckého vicekancléře Willyho Brandta, že „nejlepší, co můžeme pro Československo udělat, je, že neuděláme nic“.⁴⁵ Právě opačně se k rostoucímu vojenskému nátlaku postavili rumunští komunisté. Nejenže dávali v tisku, rozhlasu a televizi velký prostor zprávám a komentářům o „pražském jaru“, ale také se veřejně a dost ostře vyjadřovali k situaci okolo Československa. Když Leonid Brežněv mluvil o výsledcích varšavské schůzky na jednání politbyra ústředního výboru sovětských komunistů, zmínil se také o postojích Rumunů: „Vedoucí představitelé RKS se zjevně snaží zaujmout kritickou pozici vůči společným akcím bratrských stran v souvislosti s událostmi v Československu. Je třeba přímo říci, soudruzi, že tento postoj, který odpovídá celkové politické linii rumunských představitelů, je velmi, velmi vzdálen proletářskému internacionalismu.“⁴⁶ I když rumunští komunisté museli o těchto sovětských výhradách vědět (mohli se o nich téměř denně dočíst na stránkách sovětského tisku), jejich podpora neustávala. V situaci, kdy se na území celé východní Evropy konala vojenská cvičení a zdaleka nebylo jisté, že jsou namířena pouze proti Československu, k tomu jistě potřebovali notnou dávku odvahy. Možná si ale rumunské vedení za ta léta „odporu“ ověřilo, kudy vede hranice tolerance moskevského centra, a proto si bylo jisto, že si to může dovolit. Navíc Ceaușeskovi osobně otevíral tento postoj cestu k posílení vlastní mocenské pozice nejen v tradičně protiruském Rumunsku, ale i v demokratickém světě, zvláště v USA a západní Evropě.

45 KURAL, Václav a kol.: *Československo roku 1968*. 1. díl. Praha, Parta 1993, s. 143.

46 VONDRŮVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti...*, 4. díl, 1. svazek, s. 319.

Původní termín Ceaușeskovy návštěvy v Praze byl určen na přelom července a srpna. Nakonec však kvůli schůzkám v Čierné nad Tisou a Bratislavě přiletěl do Prahy až 15. srpna 1968.⁴⁷ Hlavním účelem cesty generálního tajemníka ÚV RKS bylo oficiálně projednat a podepsat novou smlouvu o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československem a Rumunskem, ve skutečnosti však měla návštěva demonstrovat těsné, i když vynucené spojení mezi oběma státy. Pro většinu československých občanů znamenal Ceaușeskův příjezd do Prahy v této době jednoznačnou podporu reformnímu procesu a podle toho také vypadalo přijetí rumunského hosta. Všude, kde se objevil, propukali lidé v jásot a na Pražském hradě ho uvítal početný dav, který několik minut bouřlivě skandoval: „Ať žije Rumunsko!“⁴⁸ Představitelé obou států spolu jednali ve shodě a bez zvláštních překvapení. Alexander Dubček v podstatě zrekapituloval československý vývoj od svého nástupu do funkce v lednu 1968 a Ceaușescu věnoval větší část svého úvodního projevu principům rumunské zahraniční politiky. Znovu vyjádřil podporu reformnímu procesu a odmítl vměšování ostatních států Varšavské smlouvy do vnitřních záležitostí Československa. Na druhý den byla spojenecká československo-rumunská smlouva slavnostně podepsána. Rumunský host pak jako obvykle navštívil jeden z pražských průmyslových podniků, pozdravil se s jeho dělníky a za nadšených ovací československých občanů odletěl domů.⁴⁹

Vstup vojsk pěti socialistických zemí do Československa v noci z 20. na 21. srpna 1968 hluboce zasáhl do života rumunských občanů.⁵⁰ Vedení Rumunské komunistické strany intervenci okamžitě odsoudilo a nenechalo nikoho na pochybách, že rumunská armáda a s ní i celý národ budou klást ozbrojený odpor případnému zákroku vůči Rumunsku. V prvních okamžicích panovala v Rumunsku napjatá atmosféra a občané se domnívali, že je čeká podobný osud jako Československo, rumunská vláda si však udržela naprostou autoritu. V zemi nevznikla panika, počáteční zvýšené nákupy se nerozrostly v nákupní horečku, naopak se upevnila všenárodní jednota a připravenost. Podle hlášení československých diplomatů podporovaly v tomto okamžiku rumunskou vládu i národnostní menšiny.⁵¹

Vedení Rumunské komunistické strany zorganizovalo hned 21. srpna 1968 společné zasedání ÚV RKS, Státní rady a rumunské vlády za účasti prvních tajemníků župních výborů strany, vedení odborů, Svazu komunistické mládeže, společenských organizací a šéfredaktorů ústředního tisku.⁵² V komuniké z tohoto zasedání se mluvilo o vstupu

47 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír a kol. (vyd.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 4. díl, 2. svazek: Červenec – srpen 1968. Praha–Brno, ÚSD–Doplňek 1996, s. 215.

48 *Rudé právo*, (16.8.1968), s. 1.

49 SÚA, A ÚV KSČ, f. 02/1, P 4750.

50 Sovětský velvyslanec v Bukurešti Basov si dal záležet na tom, aby rumunské politiky co nejméně urazil. Rumunská oficiální místa se o invazi dozvěděla z písemné nóty, kterou doručil šéf sovětské ambasády.

51 *A MZV, Zprávy ZÚ – Bukurešť 1967–1968*, Politická zpráva č. 14, 16.9.1968, s. 1.

52 Text Zprávy o zasedání ÚV Rumunské komunistické strany, Státní rady a rady ministrů Rumunské socialistické republiky v souvislosti se situací v ČSSR a Prohlášení Velkého národního shromáždění Rumunské socialistické republiky o základních zásadách zahraniční politiky Rumunska uveřejnil Miroslav Tejchman v článku Rumunsko a „pražské jaro“ 1968. In: *Slovanský přehled*, roč. 84, č. 4 (1998), s. 378–379.

vojsk pěti zemí do Československa v jednoznačných termínech: jako o vojenské intervenci a okupaci, kterou nemůže nic ospravedlnit. Zároveň v něm představitelé všech hlavních rumunských organizací požadovali okamžité stažení vojenských jednotek z československého území. Po zasedání ÚV RKS vyslechlo přes sto tisíc obyvatel Bukurešti energický projev Nicolae Ceaușeska a spontánně přitom manifestovalo svoji plnou podporu vedení státu. Generální tajemník Rumunské komunistické strany označil invazi do Československa „za velikou chybu a za veliké nebezpečí pro mír v Evropě, za hanebný okamžik v dějinách revolučního hnutí“. Shora nikým neorganizovaná demonstrace před sovětským velvyslanectvím však byla po zákroku rumunských pořádkových sil zlikvidována.⁵³

Ostrá reakce Rumunska na okupaci Československa byla pochopitelná. Není vyloučeno, že pro Rumunsko měl Sovětský svaz připraven podobný plán,⁵⁴ a současně chtěl provést bližší nespecifikovanou vojenskou kampaň vůči Jugoslávii. Francouzský velvyslanec informoval 23. srpna rumunskou vládu, že armády zemí Varšavské smlouvy jsou připraveny k bezprostřednímu útoku na Rumunsko. Podle informací československých turistů se začala na bulharské straně společně hranice shromažďovat vojenská technika a stejná opatření byla provedena i v sovětské Moldávii. Téměř shodné zprávy měly k dispozici i Spojené státy, které se obávaly, že by sovětská invaze do Rumunska vyvolala v mezinárodních vztazích „nepředvídatelné následky“.⁵⁵ Všechny tyto informace později demontovalo sovětské prohlášení a zbývající pochybnosti definitivně rozptýlili sověští diplomaté akreditovaní v Bukurešti, když v neoficiálních rozhovorech ujistili, že k intervenci v Rumunsku není důvod. Argumentovali jednak geografickou polohou Rumunska, jednak tím, „že socialistická moc není ani ohrožena, ani uvedena v pochybnost“.⁵⁶ V souvislosti se vstupem vojsk do Československa však Sovětský svaz uzavřel své hranice s Rumunskem pro soukromé a turistické účely a toto opatření trvalo až do září 1968.⁵⁷

Dvaadvacátého srpna 1968 se konalo v Bukurešti mimořádné zasedání Velkého národního shromáždění, na němž zaznělo jednoznačné odsouzení okupace Československa a četné projevy sympatií ve vystoupeních jednotlivých poslanců. Po proslovu Nicolae Ceaușeska bylo přijato Prohlášení o základních zásadách zahraniční politiky Rumunska.⁵⁸ Toto prohlášení se stalo základem politické kampaně, která pokračovala až do podzimu 1968. Během ní prakticky všichni členové rumunského vedení navštívili

53 A MZV, Zprávy ZÚ – Bukurešť 1967–1968, Politická zpráva č. 14, 16.9.1968, s. 3–4.

54 Sovětské dokumenty k danému problému zatím nejsou k dispozici a ani rumunské archivy – podle sdělení Mihaie Retegana – neobsahují nic bližšího.

55 Podle tehdejšího sovětského velvyslance ve Washingtonu Dobrynina poslal 28.8.1968 prezident Johnson naléhavý vzkaz sovětské vládě: „Ve jménu lidstva nenapadněte Rumunsko, protože následky by mohly být nepředvídatelné. Rovněž doufáme, že se nic nestane v Západním Berlíně, což by mohlo vést k velké mezinárodní krizi, které se chceme vyhnout. Toto vše by bylo katastrofou pro sovětsko-americké vztahy a pro celý svět.“ Viz FOJTEK, Vít: *Pražské jaro 1968: Pohled z Washingtonu*. Dipl. práce FF UK, Praha 1999, s. 59. Večer 30. srpna byl sovětský velvyslanec vyzván americkými úřady, aby jim poskytl záruky, že nehrozí invaze sovětských vojsk do Rumunska. Druhý den Dobrynin po konzultacích s moskevským ústředím prohlásil, že „zprávy o invazi do Rumunska se nezakládaly na pravdě“. Viz *Foreign Relations of the United States: 1964–1968*. Vol. 17, Eastern Europe (Ed. James E. Miller, Glenn W. LaFantasie), s. 275.

56 A MZV, Zprávy ZÚ – Bukurešť 1967–1968, Politická zpráva č. 14, 16.9.1968, s. 4.

57 *Tamtéž*.

58 Viz pozn. 52.

jednotlivé župy a závody, vystupovali i několikrát denně na lidových shromážděních a aktivizovali rumunskou veřejnost. V rámci kampaně se také okázale oslavovalo dvacáté výročí vzniku rumunské státní bezpečnosti.

Rumunská média průběžně informovala o situaci v Československu, přinášela však jen ta stanoviska komunistických a dělnických stran, která odsuzovala invazi. Rumunští politici neskrývali v rozhovorech s československými diplomaty, že celé Rumunsko je připraveno ve zbrani a že z každého závodu se stane pevnost, překročí-li cizí vojska státní hranici. V úřadech i továrnách byly zavedeny trvale zesílené hlídky zaměstnanců a denně byl prováděn hodinový výcvik se zbraní.⁵⁹

Všechna tato opatření oficiálních rumunských míst nesl nelibě především Sovětský svaz. Odsuzoval zejména vystoupení nově vzniklých vlasteneckých gard 23. srpna 1968. Bukureštské velvyslanectví Sovětského svazu také s nevolí sledovalo návštěvu Oty Šika⁶⁰ a setkání Tita s Ceaușeskem 24. srpna 1968, zvláště když se v diplomatickém sboru mluvilo o tom, že spolu jednali o obranném paktu mezi oběma zeměmi. V neděli 25. srpna byl na vlastní žádost Ceaușeskem přijat sovětský velvyslanec Basov, po jehož návštěvě ustaly útoky sovětského tisku na Rumunsko. Sovětský svaz totiž ocenil vstřícné stanovisko, jaké Ceaușescu zaujal k moskevské misi Ludvíka Svobody. Ihned po skončení rozhovorů československých a sovětských politiků Ceaușescu prohlásil, že „je nezbytné, aby byla realizována moskevská dohoda, aby tak československý lid mohl svobodně rozvíjet činnost, budovat socialismus, a aby proto cizí oddíly byly staženy v co nejkratším času z území Československa“.⁶¹ Přesto v rumunských sdělovacích prostředcích i nadále pokračovala silná pročeskoslovenská kampaň, která skončila až v souvislosti s jednáním o československo-sovětské smlouvě o podmínkách dočasného pobytu vojsk SSSR na území ČSSR.⁶²

Do starých kolejí

Ačkoli Rumunsko stále považovalo Československo za svého potenciálního spojence při prosazování nezávislé zahraniční politiky, srpnové události postavily rumunské vedení do situace, kdy byla ohrožena suverenita a bezpečnost jejich země. Rumunští nejvyšší představitelé vyvodili z tohoto faktu řadu závěrů a poučení. Především začali postupně navazovat zpětrhané kontakty s ostatními socialistickými zeměmi, hlavně se svými nejbližšími sousedy Maďarskem a Bulharskem. Byli také připraveni zintenzivnit vztahy se Sovětským svazem, tam však naráželi na chladné přijetí této iniciativy, protože nadále trvali na principech své zahraniční politiky. Rumunští představitelé si uvědomovali, že dokud nebudou normalizovány vztahy s Moskvou, nemohou počítat se stabilnějším

59 A MZV, Zprávy ZÚ – Bukurešť 1967–1968, Politická zpráva č. 14, 16.9.1968, s. 6.

60 Ota Šik přijel do Bukurešti 23.8.1968. Ceaușescu i Maurer mu při zachování všech protokolárních zvyklostí vysvětlili, že s ním nebudou jednat, neboť nechtějí ztěžovat pozici Ludvíka Svobody v Moskvě. Šik vzápětí odcestoval zpět do Jugoslávie. *Tamtéž*, s. 6.

61 *Tamtéž*, s. 7.

62 Národní shromáždění schválilo smlouvu o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území ČSSR 18.10.1968.

postavením v rámci států Varšavské smlouvy. Ve všech projevech proto zdůrazňovali svou věrnost závazkům vyplývajícím z členství ve Varšavské smlouvě a svou dobrou vůli plně rozvíjet přátelské styky se Sovětským svazem, samozřejmě s výhradou, že obě strany zachovají základní normy vztahů mezi socialistickými zeměmi.⁶³

Ihned po schválení smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa v říjnu 1968 přestali rumunští politici veřejně mluvit o vnitřním vývoji v Československu. Při neoficiálních setkáních s československými diplomaty k tomu poznamenávali, že tak nečiní proto, že by ustoupili ze svých principiálních stanovisek ze srpnových dnů, nýbrž proto, aby dále nekomplikovali vztahy mezi jednotlivými socialistickými zeměmi.⁶⁴ Smlouvu přitom považovali „za nesnadné, ale racionální východisko“ a předpoklad ke stabilizaci celého regionu. Českoslovenští diplomaté k tomu neoficiálně poznamenávali, že Rumuni jsou spokojeni s faktem, že bylo nalezeno řešení obtížného problému, hrozícího zkomplikovat nejen situaci ve střední Evropě, ale i na Balkáně. Dále dodávali, že vývoj v Československu je pro Rumunsko svého druhu „barometrem vlastních možností“, a proto velmi pečlivě registruje každý pohyb v Praze.⁶⁵

Kvůli obavám z reakce Moskvy nevycházely od října 1968 z rumunské strany žádné podněty ke společným československo-rumunským iniciativám. Avšak všechny informace poskytované československým velvyslanectvím v Bukurešti byly rumunskou stranou přijímány s mimořádnou pozorností. Rumunské orgány velmi pečlivě studovaly dobré i špatné zkušenosti Československa a snažily se pro sebe z jeho příkladu vyvodit maximum. Lapidárně to vyjádřil britský velvyslanec v Bukurešti Chadwick, když v rozhovoru s československým titulářem poznamenal: „Ať dělají co dělají, pořád se dívají, jak to vypadá v Praze. Když to u vás přitahuje, tak chodí po špičkách. Když se věci u vás uklidňují, tak vyrazí dopředu.“⁶⁶

S postupujícím časem začal zájem o československou otázku v Rumunsku opadat. Počínaje listopadem 1968, pokud rumunští politici zjistili, že jejich českoslovenští kolegové mají na některé problémy odlišné názory, objevila se v tisku, televizi a rozhlasu jen tu a tam agenturní zpráva, a i ta byla seškrtnána na nezbytné minimum. Rumunští politici vesměs negativně hodnotili pouliční demonstrace v některých městech Československa 28. října a 7. listopadu 1968, kterých se zúčastnilo několik tisíc lidí. Zvláště velké obavy měli z možné reakce Moskvy na protisovětskou demonstraci při výročí říjnové revoluce a z jejích důsledků pro další vývoj v Československu.⁶⁷ Při návštěvách československého ministra kultury Miroslava Galušky v Bukurešti na konci listopadu 1968 však znovu rumunští nejvyšší představitelé zopakovali, že „pro přítomnost cizích vojsk v Československu není ospravedlnění“ a že „to, co se stalo v Československu, je nejbrutálnější výraz dosavadních praktik a poměrů v mezinárodním dělnickém hnutí“. Předseda vlády Maurer se také velmi ostře ohradil proti článkům v západním tisku, ve kterých se psalo o ustupování Rumunska ze srpnových pozic.⁶⁸

63 A MZV, Zprávy ZÚ – Bukurešť, 1967–1968, Politická zpráva č. 20, 18.11.1968, s. 2.

64 Tamtéž, s. 4–5.

65 Tamtéž, Politická zpráva č. 21, 19.11.1968, s. 1.

66 Tamtéž, s. 6.

67 Tamtéž, s. 1.

68 Tamtéž, Telegramy došlé, 10 585/1968, 25.11.1968, podepsán *chargé d'affaires* Karel Komárek.

Na samém konci roku 1968 schválil československý parlament Smlouvu o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Československou socialistickou republikou a Rumunskou socialistickou republikou, která byla podepsána při Ceaușeskově návštěvě Prahy 16. srpna 1968. V diskusi k tomuto bodu se poslanci znovu s obdivem a sympatiemi vyjadřovali o Rumunsku. Asi nejlépe charakterizoval československo-rumunské vztahy poslanec Gudrich: „Smlouva, kterou dnes Národní shromáždění bezpochyby jednomyslně schválí, bude také zcela nepochybně jednomyslně schválena všemi občany ČSSR. Bude to vlastně jen formální vyjádření v praxi otevřeného a spontánního projevu přátelství k Rumunské socialistické republice, které náš lid projevil k jejímu nejvyššímu představiteli Nicolae Ceaușeskoví při jeho srpnové návštěvě v Praze. Z důvodů, které jsem v tak stručné formě vyjádřil, vyslovuji s obsahem smlouvy plný souhlas a oceňuji přitom tu skutečnost, že právě Rumunské socialistické republice jako jediné z dnešních členů Varšavské smlouvy nebyl tento parlament nucen formulovat a předávat protest proti porušení svrchovanosti našeho státu.“⁶⁹

Počátkem roku 1969 se československo-rumunské vztahy začaly pomalu „normalizovat“. V československé zahraniční politice se již naplno projevovala staronová, prosovětsky orientovaná linie, v níž se Rumunsku přisuzovala tatáž pozice jako před „pražským jarem“. Československý velvyslanec v Rumunsku však tento trend nezachytil, a proto pražskému ústředí navrhoval zorganizovat pracovní pobyt významných rumunských novinářů v Československu, aby tak bylo rumunské vedení informováno přímo z centra dění a aby nepřišlo vniveč cenné rumunsko-československé spojení, získané v srpnových dnech 1968.⁷⁰ Rumuni však již v té době nepodléhali iluzím. Rumunská veřejnost byla o československých událostech informována jen minimálně z prostých agenturních zpráv a také rumunští politici se již vyhýbali jakémukoli hodnocení či kritice. Sledovali hlavně situaci uvnitř KSČ a v neoficiálních rozhovorech vyjadřovali znepokojení nad tím, že se jejich českoslovenští kolegové až příliš rychle přizpůsobují novým poměrům. Znovu a znovu potvrzovali svůj původní postoj ze srpna 1968, ale když viděli, že z Prahy se čím dál více ozývají hlasy, které tak dobře znali od ostatních spojenců ve Varšavské smlouvě, začali svůj poměr k Československu pomalu měnit. Plně se to projevilo v tónu, jímž Nicolae Ceaușescu hovořil v dubnu 1969 s Milošem Jakešem. Soustředil se především na nekonfliktní téma – hospodářskou spolupráci obou zemí. Znamky mimořádného zájmu o dění v Praze, které ještě před půlrokem převládaly v komunikaci představitelů obou zemí, nadobro zmizely.⁷¹

V dubnu 1969 nahradil odstupujícího Alexandra Dubčeka ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáv Husák. Součástí změn, spojovaných s jeho příchodem k moci, se stal i nový postoj ke vstupu vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy. Už v září 1969 přehodnotil ústřední výbor všechny své srpnové dokumenty a okupaci Československa poprvé označil jako „internacionální pomoc“. Kvůli tomuto faktu, vyplývajícímu z naplno rozdělné „normalizace“, a v důsledku toho, že Rumuni i nadále setrvali na svém srpnovém stanovisku, docházelo mezi Československem a Rumunskem stále častěji

69 *Archiv Parlamentu České republiky*, f. Národní shromáždění, IV. volební období (1964–1968), 29. schůze Národního shromáždění ČSSR ve dnech 18., 19., 20. a 21.12.1968, s. 294.

70 *A MZV*, Telegramy došlé, 145/1969, 8.1.1969, podepsán velvyslanec Karel Kurka.

71 *Tamtéž*, Telegramy došlé, 2828/1969, 3.4.1969, podepsán týž.

k nedorozuměním i ke konfliktům. Rumunské vedení už od podzimu 1969 ignorovalo politickou linii KSČ, což se projevovalo jak v tisku, tak v rozhovorech s československými diplomaty. K roztržkám došlo už v květnu 1970 v souvislosti s hodnocením právě podepsané československo-sovětské spolenecké smlouvy, ve které se mluvilo o společné obraně „vymožeností socialismu“. Rumunští představitelé při neoficiálních setkáních zdůrazňovali, že smlouva odporuje všem principům hájeným rumunskou politikou. Zároveň československý titulář⁷² hlásil, že v rumunském tisku je patrná snaha potlačovat informace o „skutečném vývoji událostí v ČSSR v letech 1968–1969“, to znamená v současném „normalizačním“ duchu.⁷³ O pár dnů později vedení Rumunské komunistické strany dokonce nepřipustilo, aby československý velvyslanec ve svém projevu v rumunském rozhlase a televizi zmínil události roku 1968 a vyjádřil se k současnému vývoji v Československu. Vedoucí mezinárodního oddělení ÚV RKS Vasile Vlad přímo určil, které statě z jeho projevu je třeba vypustit.⁷⁴

Z účelového československo-rumunského spolenectví ze srpna 1968 tedy nezbylo po dvou letech vůbec nic. Vzájemné vztahy se vrátily zpět do bodu, z něhož před „pražským jarem“ vyšly, či ještě níž. A zatímco Rumunsko v čele s Nicolaem Ceaușeskem získalo svým pevným postojem k srpnové intervenci nemalou mezinárodní prestiž, kterou svým přiletem do Bukurešti ocenil i prezident Spojených států Richard Nixon,⁷⁵ Československo se stalo znovu jen jedním z nezajímavých sovětských satelitů.

72 Dne 5.1.1970 byl po „proreformním“ Karlu Kurkovi jmenován velvyslancem v Bukurešti Miroslav Sulek, bývalý ředitel ČTK.

73 A MZV, Telegramy došlé, 4736/1970, 15.5.1970, podepsán velvyslanec Miroslav Sulek.

74 Tamtéž, Telegramy došlé, 4469/1970, 11.5.1970, podepsán týž.

75 Richard Nixon navštívil Rumunsko ve dnech 2.–3.8.1969. Byla to první návštěva amerického prezidenta v komunistické zemi.

Vývoj početního stavu a sociálního složení KSČ v letech 1948–1968

Jiří Maňák

První dvacetiletí mocensko-politického monopolu KSČ v Československu je ohraničeno převzetím veškeré moci ve státě v únorovém převratu roku 1948 a prvním vážným pokusem o reformu dosavadních způsobů ovládnutí české a slovenské společnosti v „pražském jaru“ 1968. V tomto dvacetiletí KSČ prodělala změny, které byly vyvolány na počátku potřebou uzpůsobit stranu pro její novou úlohu „vedoucí síly“ ve společnosti – svérázné „státostrany“, rozhodující na všech stupních státu a společnosti; v tomto dvacetiletí se v těchto změnách odrážel pohyb celé společnosti. Proměnám KSČ se autor věnoval ve třech studiích, doplněných dokumentačními přílohami.¹ Předložený článek je pokusem o shrnutí nejdůležitějších poznatků a z nich vyplývajících závěrů.

Je třeba předeslat, že předmětem zkoumání byly hromadné sociální soubory: takzvaná členská základna, funkcionářské sbory a stranický aparát. Metodou zkoumání byla analýza statistických dat. Záměrem studií nebylo popsat fungování strany, tj. její vnitrostranický život a její působení ve státě a ve společnosti, ale pouze zachytit sociální, demografické a vnitrostranické předpoklady tohoto jejího fungování.

Komunistická strana byla složitě strukturovaným organismem. Rozdíly v uplatnění jejích členů v ní i ve společnosti nezávisely jen na jejich rozdílných schopnostech a aktivitě, ale odvozovaly se hlavně od postavení a role každého komunisty v hierarchii systému. Rozhodně neplatilo, že byl komunistka jako komunistka – jiné možnosti ve stranou nastoleném systému měl řadový člen, a jiné vysoce postavený stranický funkcionář či pracovník stranického aparátu.

Schematicky si můžeme skladbu KSČ představit jako pagodu s mohutnou základnou, na níž byla vystavěna řada pater a mezipater. Základnu či přízemí tvořili řadoví komu-

1 MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci*, I: Studie a dokumenty k vývoji (početnosti a struktury členské základny) KSČ v období 1948–1968. 1. a 2. část. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; II: Početnost a složení volených funkcionářských sborů KSČ 1948–1968. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998; III: Početnost a složení pracovníků stranického aparátu KSČ 1948–1968. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999.

nisté bez funkcí, vyšší patra i mezipatra straničtí funkcionáři. Každý stupeň byl přitom vertikálně rozdělen na užší vrstvu vedoucích funkcionářů a širší vrstvu funkcionářů, kteří byli „jen“ členy volených stranických orgánů či „řadovými“ pracovníky jejich aparátů. V horizontálním směru bychom mohli v každé vrstvě rozlišit skupiny funkcionářů volených a nevolených, placených a neplacených.

První funkcionářské patro se skládalo z funkcionářů základních stranických organizací, v naprosté většině volených (vedoucí stranických skupin, členové výborů a předsedové základních organizací), jen malá část připadala na funkcionáře nevolené (agitátory, propagandisty a jiné aktivisty). Jen zcela výjimečně se v tomto patře objevují funkcionáři placení za výkon funkce (ze svých zaměstnání uvolnění předsedové velkých a důležitých základních stranických organizací, popřípadě další pracovníci). Jakési mezipatro mezi prvním a druhým stupněm tvořili funkcionáři společných místních a městských výborů ve velkých obcích s několika základními stranickými organizacemi a celozávodních, později i podnikových výborů ve velkých podnicích a institucích, v nichž bylo rovněž více základních stranických organizací. V něm byly poměry obdobné jako v prvním patře, jen podíl nevolených a placených funkcionářů byl trochu vyšší. Druhé patro představovali funkcionáři okresních stranických výborů se svým „aktivem“ a placenými pracovníky aparátu. Další mezipatro tvořili volení funkcionáři, aktivisté a pracovníci aparátu městských výborů čtyř největších měst – Prahy, Brna, Ostravy a Bratislavy. Do třetího patra zařazujeme funkcionáře, aktivisty a pracovníky aparátu krajských výborů. Za další mezipatro považujeme funkcionáře, aktivisty a pracovníky ÚV KSS a do nejvyššího, čtvrtého patra umísťujeme funkcionáře, aktivisty a pracovníky aparátu ÚV KSČ. Obecně můžeme konstatovat, že čím vyšší bylo postavení stranického orgánu, tím významnější byla (zejména vedoucí) funkce v něm a tím důležitější byla i pozice (zejména politických) pracovníků jeho aparátu.

V celé KSČ se měnila početnost a struktura jednotlivých skupin členů, které byly vesměs výsledkem souběhu záměrného ovlivňování shora a živelného vývoje zdola. KSČ rozhodně nebyla nehybným monolitem, nýbrž v některých ohledech více a v jiných méně proměnlivou sociální entitou.

1. Vývoj početního stavu

Do převratu v únoru 1948 ovlivňovaly početní stav členstva KSČ dva faktory – zájem vedení KSČ o co nejmasovější stranu jako nástroj boje o rozšíření moci prostřednictvím výsledků ve volbách a zájem uchazečů o vstup do takové strany, která byla na mocenském vzestupu. Proto již koncem roku 1945 čítaly řady komunistů v českých zemích 965 tisíc a na Slovensku 197 tisíc členů. Do únorového mocensko-politického střetu nastupovala KSČ v českých zemích s počtem 1 milion 309 tisíc komunistů, KSS na Slovensku s 210 tisíci komunistů. Po únorovém převratu v podmínkách, kdy jiné politické strany již v žádném směru nepředstavovaly konkurenci, získávání členstva do vítězné strany pokračovalo. V relativně krátké době trvání tohoto „náboru“ se členská základna obou stran rozšířila na 2 miliony 267 tisíc komunistů v českých zemích a na 407 tisíc komunistů na Slovensku. V roce 1948 dosáhl vzestup členstva KSČ a KSS absolutního vrcholu – komunisté tvořili celou třetinu (33,4 %) voličů v Československu, v českých zemích

37,4 %, na Slovensku 21,4 %. Jinak řečeno, celostátně byl tehdy komunistou každý třetí dospělý občan, v českých zemích dokonce dva z pěti, na Slovensku každý pátý.²

Co se jevílo výhodou, pokud se vedení KSČ orientovalo na dobytí moci vítězstvím ve volbách, ukázalo se problematickým, když se KSČ stala jedinou nositelkou politické moci. Vedení KSČ proto již v létě 1948 nábor do strany zastavilo a koncem roku dokonce vydalo zákaz přijímání nových členů (zákaz v podstatě platil až do února 1951). Dalším opatřením bylo zavedení instituce kandidátů na členství (v KSS existovala již od roku 1945) a rozhodnutí o zorganizování prvního celostranického přezkoumání veškerého členstva z hlediska způsobilosti jednotlivých členů setrvat v řadách strany, takzvané prověrky, které se pak uskutečnily na přelomu let 1948 a 1949. Komunistické straně začali ubývat členové ještě před započítáním této prověrky (touto cestou revidovali výsledky náboru jak ti, kteří si to brzy rozmysleli, tak stranické organizace, které některým novým členům nepotvrdily členství). V první „prověrce“ bylo z KSČ vyloučeno 107 tisíc členů, kteří chtěli ve straně zůstat, avšak při přezkoumávání propadli. Velké množství členů bylo převedeno do stavu kandidátů, kteří během roční (dělníci) či dvouleté (ostatní) kandidátské lhůty měli prokázat, že se „zbavili svých nedostatků“ a že „politicky vyzráli“ natolik, aby se mohli stát řádnými členy strany. Další stranická prověrka se uskutečnila o dva roky později a po ní se počet členů a kandidátů KSČ snížil o dalších 170 tisíc.

Ve skutečnosti se však počet členů KSČ do začátku roku 1951 snížil nejen o ty, kteří prověrkami neprošli, ale o dalších 615 tisíc osob. A jak ukazují statistické přehledy, tento trend pokračoval po celou první polovinu padesátých let. Pokles počtu členů zčásti padá na vrub přirozených úbytků (úmrtí, vystěhovalectví) či byl důsledkem vylučování a vyškrtávání ze strany, statistika jej však do značné míry ponechává bez vysvětlení. Úbytek členstva KSČ se nezastavil ani po obnoveném přijímání kandidátů členství a nezmizely ani nevysvětlené úbytky, které byly pouze formálně přičítány odstraňování chyb a nedostatků v členské evidenci. Skutečné vysvětlení tohoto úkazu spočívá v charakteru KSČ – po roce 1948 se stala organizací, z níž se dobrovolně nevystupovalo, respektive opuštění strany nezůstávalo bez nepříjemných následků. Po celé zkoumané dvacetiletí proto pozorujeme jakési „ilegální“ opouštění stranických řad: při změnách bydliště, pracoviště či při odchodu do důchodu se někteří z dosavadní stranické organizace odhlásili, ale do nové se již nepřihlásili a chovali se, jako by nikdy v komunistické straně organizování nebyli. Celkový rozsah tajených i netajených odchodů z vůle odcházejícího odhadujeme do začátku roku 1952 na minimálně 650 tisíc. V pozdějších letech se podíl „ilegálních“ odchodů ze strany v důsledku zdokonalení evidence podařilo výrazně snížit, nikoli však zcela odstranit.

2 Článek je zpracován na základě statistických údajů obsažených v různých fondech bývalého Archivu ÚV KSČ (dnes ve Státním ústředním archivu v Praze.) Odkazy na prameny u jednotlivých údajů a tvrzení nebudeme uvádět, protože by se tím neúnosně rozšířil poznámkový aparát. Rámcově odkazujeme na jednotlivé díly *Proměn strany moci*, kde jsou prameny podrobně citovány a podle projednávané problematiky je lze snadno nalézt: v I. dílu k proměnám členské základny, ve II. dílu k proměnám volených funkcionářských sborů, ve III. dílu k proměnám stranického aparátu. Každý díl obsahuje nejdříve pojednání o vývoji početnosti, potom o změnách struktury z hlediska sociálního, demografického a vnitrostranického.

Podstatným faktorem, s jehož pomocí si KSČ osvojovala svou novou mocenskou roli, byla kandidatura na řádné členství. Noví uchazeči měli v kandidátské lhůtě prokázat, že přijali za své ideologické, politické a organizační principy KSČ a že jsou již schopni převzít práva a povinnosti člena strany. Kandidát se nemohl přihlásit sám, nýbrž musel být vybrán a doporučen takzvanými ručiteli z řad členů, jeho přijetí poté musela schválit členská schůze základní organizace a potvrdit okresní výbor. (Podobná procedura se opakovala při přijímání za člena.) Kandidát měl stejné povinnosti jako člen, jen neměl právo volit a být volen do stranických funkcí a nedisponoval hlasovacím právem na členské schůzi. V pounorové prověrce bylo mezi kandidáty převedeno 22,6 % členů, později mezi kandidáty přicházeli jen noví uchazeči o členství. Rozdělení členské základny KSČ na kandidáty a členy vydrželo až do roku 1966, kdy třináctý sjezd strany rozhodl, že noví lidé budou přijímáni rovnou za členy KSČ.

Od roku 1951 se začala uplatňovat záměrná regulace početnosti a složení členstva. Šlo o to zastavit pokles členstva, v šedesátých letech bylo cílem udržovat jeho stav, respektive mírným zvyšováním předejít hrozícímu poklesu v blízké budoucnosti. Jenže kritéria výběru kandidátů velmi ztěžovala dosažení uvedených cílů. Přijímání do KSČ se neorientovalo na věkové a sociální skupiny, jejichž příslušníci měli sami zájem se komunisty stát. Spíše naopak, kritéria přijetí vyžadovala zásadně přijímat jen mladé lidi, mezi nimiž měli dělníci tvořit 60 %, družstevní rolníci 20 % a zbývající pětinu všichni ostatní uchazeči. Mezi mladými dělníky a rolníky byl však o vstup do komunistické strany jen malý zájem a budoucí komunisty se z tohoto okruhu dařilo získávat dosti obtížně.

Početní stav členstva klesal celostátně až do poloviny padesátých let, kdy se dokonce dostal pod předúnorovou úroveň. Na Slovensku byl pokles prudší, ale zastavil se dříve (roku 1953), v českých zemích pozvolnější, zato trval déle (do roku 1958). Do konce padesátých let se dá hovořit o stagnaci, respektive jen o mírném vzestupu na předúnorovou úroveň. Jistý vzestup na začátku šedesátých let přešel do stagnace a slabého poklesu v jejich druhé polovině. Vývoj v obou částech státu byl dosti rozdílný: Slovensko vykazovalo již od první poloviny padesátých let mírný a vytrvalý vzestup počtu komunistů, české země od poloviny padesátých let setrvalou stagnaci. V roce 1968 byl v celém státě 1 milion 671 tisíc členů KSČ, z nichž připadalo na české kraje 76,7 %, na slovenské kraje 18,6 % a 4,7 % na takzvané zvláštní složky, tj. stranické organizace v armádě a bezpečnosti, řízené přímo z ÚV KSČ. Po zastavení poklesu se podíl komunistů na celkovém počtu dospělého obyvatelstva na Slovensku pohyboval kolem 10 %, takže početní růst komunistů jen kopíroval demografický vývoj slovenské společnosti, v Česku postupně v padesátých letech klesl na 19 % a na této úrovni se v podstatě udržel i po celá šedesátá léta. V roce 1968 měli komunisté zhruba stejný podíl na dospělém obyvatelstvu, jakého dosáhli bezprostředně před převzetím moci v roce 1948. V českých krajích byl komunistou každý pátý, na Slovensku každý desátý dospělý občan.

Početnost *volených funkcionářských sborů* KSČ se vyvíjela v podstatě nezávisle na měnícím se početním stavu členské základny. Určující byly organizační změny a směrnice stranického vedení.

Z počtu a velikosti základních organizací odhadujeme počet funkcionářů zvolených do výborů základních organizací v době únorového střetnutí v roce 1948 na 130 až 160 tisíc a počet takzvaných desítkářů (vedoucích stranických skupin) na zhruba 100 tisíc jen

v české části strany. Pro Slovensko nemáme podklady ani pro hrubý odhad. Před devátým sjezdem KSČ v roce 1949 se počet volených funkcionářů základních organizací pohyboval mezi 240 až 310 tisíci, z toho na Slovensko připadalo asi 30 až 40 tisíc. Desítkových důvěrníků a členů výborů dílčích stranických organizací (které se tehdy vytvářely ve velkých základních organizacích) mohlo být asi 200 tisíc v českých krajích a asi 25 tisíc na Slovensku. První relativně přesné údaje máme až z roku 1956. Tehdy bylo zvoleno do výborů základních organizací KSČ celkem 225 720 členů, z toho 79,3 % v českých organizacích, 17,2 % ve slovenských a 3,5 % v takzvaných zvláštních složkách. Počet vedoucích stranických skupin statistika neuvedla a netroufáme si jej ani odhadnout, protože dělením vzniklo mnoho základních stranických organizací s tak malým počtem členů, že v nich nebyly stranické skupiny zřizovány. Na rozdíl od předúnorového období, kdy většina funkcionářů působila v místních stranických organizacích, jich nyní bylo nejvíce v organizacích závodních. V roce 1960 bylo do výborů základních organizací zvoleno přes 280 tisíc, v roce 1965 téměř 291 tisíc komunistů. Poslední údaj z roku 1967 uvádí 278 tisíc členů zvolených do výborů základních organizací. Převaha funkcionářů ze závodních organizací se dále zvýšila, ve výborech místních organizací ve vesnicích i městech jich působila necelá čtvrtina.

Podíl funkcionářů zvolených do výborů základních organizací vzhledem k jejich členstvu byl dosti vysoký – maxima (18,4 %) dosáhl v roce 1960, minima (15,9 %) v roce 1956. Zjednodušeně můžeme tvrdit, že asi každý šestý komunista v základní organizaci pracoval v nějaké funkci v jejím výboru. Nejdůležitějších funkcionářů – předsedů základních organizací KSČ – bylo nejméně (téměř 35 tisíc) v roce 1949, a nejvíce (přes 47,5 tisíce) v roce 1965, takže jejich podíl na členstvu se pohyboval mezi 1,5 a 2,8 %.

Počet funkcionářů celozávodních výborů KSČ stoupal od 6,7 tisíce v roce 1956 na 18,4 tisíce v roce 1965. Podnikové výbory KSČ se vytvářely až v šedesátých letech a jen v mamutích podnicích a řídily jejich základní organizace a celozávodní výbory. Do konce šedesátých let počet podnikových výborů narostl na triadvacet a bylo do nich zvoleno 390 funkcionářů. O společných místních a o městských výborech máme málo informací. Víme jen, že do místních výborů bylo v roce 1965 zvoleno 10,6 tisíce funkcionářů.

Změny v počtu volených funkcionářů okresních stranických výborů závisely na organizačním uspořádání sítě okresů ve státě, na rozhodnutí vedení KSČ o vzniku či zániku okresní organizace (byly zřizovány nejen v obvodech velkých měst, ale i ve velikých podnicích či na vysokých školách) a na stanovení počtu členů a kandidátů v OV KSČ podle velikosti či důležitosti okresů. V roce 1948 bylo do českých okresních výborů strany zvoleno 3449 členů a náhradníků, v roce 1951 jich bylo 4,5 tisíce. První celostátní údaj máme až z roku 1952, kdy se již síť okresních organizací ustálila. Bylo do nich zvoleno přes 8,2 tisíce členů a kandidátů, kteří představovali půl procenta všech komunistů. V dalších letech se toto číslo měnilo jen málo v důsledku zřízení nových okresů na Slovensku, k podstatné změně však došlo v roce 1958, kdy se vedení strany rozhodlo zvýšit počty členů a kandidátů OV KSČ o polovinu. Celostátně bylo tedy v tomto roce do OV KSČ zvoleno 12 167 členů a kandidátů, kteří představovali 0,85 % členstva strany. Nicméně za další dva roky rozhodlo vedení KSČ snížit počet okresů ve státě jejich slučováním zhruba na polovinu, a tak bylo v roce 1960 do OV KSČ zvoleno jen 6214 členů a kandidátů.

Na začátku šedesátých let se jejich stav ještě dále mírně snižoval, od roku 1962 pak zase mírně zvyšoval, takže v roce 1966, z něž jsou k dispozici poslední údaje, bylo zvoleno 5949 členů a kandidátů okresních výborů (0,35 % členů KSČ). Podíly členů a kandidátů slovenských OV KSS kolísaly mezi 27 až 32 % a neměly žádnou souvislost s vývojem početnosti členské základny KSS. Kvantitativní statistika členů a kandidátů OV KSČ vypovídá o mocensko-politickém významu takové funkce – okresních funkcionářů bylo jen pár tisíc, tedy zlomek procenta členské základny KSČ, zatímco volených funkcionářů ve výborech základních stranických organizací byly statisíce a funkcionářů volených do celozávodních a společných místních a městských výborů desetitisíce.

Do městských výborů v Praze, Brně, Ostravě a Bratislavě bylo voleno zhruba po čtyřiceti funkcionářích. V roce 1954 bylo do nich zvoleno celkem 162 členů a kandidátů MěV KSČ. O tři roky později se MěV KSČ v Praze domohl postavení krajského výboru, takže potom bylo do tohoto funkcionářského mezipatra mezi okresními a krajskými stranickými výbory voleno každoročně zhruba 120 funkcionářů.

Početní stavy volených funkcionářů krajských stranických výborů se vyvíjely zhruba stejným způsobem jako v okresních výborech – vedení strany rozhodovalo jak o počtu krajů, tak o množství v nich volených členů a kandidátů KV KSČ. Z roku 1948 máme údaj, že do tehdejších sedmnácti českých KV KSČ bylo zvoleno 1477 členů a náhradníků (0,11 % českých komunistů). Od roku 1949 byly stranické kraje totožné s nově zřízenými kraji ve státní správě, takže vzniklo třináct českých a šest slovenských. Až do roku 1957 se počet volených členů a kandidátů do krajských stranických výborů pohyboval celostátně kolem tisíce. Od roku 1958 jich však bylo voleno 1540, od roku 1960 zase o třetinu méně (1015). Nejmenší počet členů a kandidátů KV KSČ byl zvolen v roce 1962 (570). V roce 1966 bylo do KV KSČ zvoleno téměř 800 funkcionářů. O exkluzivitě volené funkce v KV KSČ svědčí mimo jiné právě to, jak nepatrný zlomek celkového počtu komunistů členové a kandidáti KV KSČ představovali (maximálně 0,11, minimálně 0,03 %).

Údaje ze stranických sjezdů umožňují sledovat, jak vzrůstal počet členů a kandidátů ÚV KSČ. V roce 1948 přibýlo k dosavadním 101 členům a 33 náhradníkům ÚV KSČ ještě 14 členů a 7 náhradníků po „sloučení“ se sociální demokracií a dalších 17 členů ze slovenské komunistické odnože po splynutí KSS s KSČ. Devátý sjezd KSČ snížil počet volených členů a kandidátů ÚV KSČ na 129. Později se jejich počet pohyboval mezi 112, zvolenými v roce 1954, a 166, zvolenými v roce 1966. Neznáme však rozsah výkyvů mezi devátým a desátým sjezdem, které byly důsledkem kampaně „odhalování zrádců“ a „škůdců“ a následných politických procesů. Víme jen, že celostátní konference KSČ v roce 1952 provedla částečné doplnění úbytků převedením dosavadních jedenácti kandidátů za členy a zvolením nových třinácti kandidátů ÚV KSČ. Obdobným zásahem prošel v letech 1949–1952 i ÚV KSS a pravděpodobně s menší intenzitou i nižší stranické orgány. V archivu ÚV KSČ sice nejsou žádné údaje o počtech členů a kandidátů Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska, na základě čísel z pozdějšího období však usuzujeme, že v ÚV KSS působilo několik desítek funkcionářů.

Početní stav pracovníků aparátu KSČ před únorovým převrátlem nebyl příliš rozsáhlý. Informace máme jen pro českou stranu. Koncem roku 1946 bylo v aparátu OV KSČ zaměstnáno 406 politických a 253 administrativních pracovníků, v aparátu KV KSČ 170 politických a 435 administrativních pracovníků, v aparátu ÚV KSČ koncem roku

1947 bylo 164 politických a 208 administrativních pracovníků. Od začátku roku 1948 začal narůstat počet politických pracovníků zejména v okresech v důsledku zřizování funkce újezdních tajemníků pro přípravu květnových voleb, skutečný vzestup však nastal až po únorovém převratu. Můžeme to konkrétně ukázat zase jen u české části KSČ, kde do dubna 1949 narostl počet pracovníků aparátu KV KSČ 2,3krát a v OV KSČ dokonce 3,5krát. Do srpna 1950 došlo k dalšímu vzestupu, v případě krajských výborů o polovinu a u okresních výborů o tři čtvrtiny proti stavu z dubna 1949. Tehdy bylo v obou částech KSČ, české i slovenské, ve stranickém aparátu zaměstnáno na okresních výborech 2504 politických a 1348 administrativních a technických pracovníků, na krajských výborech 1140 politických a 778 administrativně-technických.

Živelnému rozrůstání stranického aparátu se pokusil sekretariát ÚV KSČ v roce 1951 čelit zavedením systemizace pracovních míst. Podle ní mělo být v aparátu KV KSČ celostátně 1749 politických a 1213 administrativně-technických pracovníků, v aparátu OV KSČ 2824 politických a 1700 administrativně-technických. Zároveň systemizace obsahově zakotvovala reorganizaci stranického aparátu podle sovětského vzoru, v tomto období velikých osobních výměn (po odvolání a později uvěznění Rudolfa Slánského) však ani zdaleka neznamenal skutečnou hráz dalšího růstu. V polovině roku 1953 bylo ve vlastním aparátu stranických orgánů KSČ zaměstnáno 5648 politických pracovníků (poprvé bylo uvedeno, že 191 politických pracovníků pracuje na úrovni základních organizací) a 3222 pracovníků administrativních a technických. Mimo vlastní stranický aparát, v přiřazených stranických institucích (aparát Lidových milicí, redakce ústředních a krajských tiskových orgánů, ústřední a krajské stranické školy, Ústav dějin KSČ) bylo zaměstnáno dalších 1051 politických a 2180 administrativně-technických pracovníků. Pod tlakem nižších stranických orgánů se systemizace začala v podstatě přizpůsobovat faktickému početnímu vzestupu.

Ve vlastním stranickém aparátu bylo nejvíce politických pracovníků zaměstnáno na OV KSČ (55,3 %), potom na KV KSČ (29,9 %), na ÚV KSČ (7,8 %), na ÚV KSS (3,6 %) a nejméně (3,4 %) pracovalo jako uvolnění pracovníci ve velkých a důležitých základních organizacích. Z politických pracovníků mimo vlastní stranický aparát bylo zhruba po dvou pětinach v aparátu Lidových milicí (39,8 %) a v redakcích tiskových orgánů (41,3 %), zbytek připadal na učitele stranických škol (16,4 %) a na pracovníky nově vzniklého vědeckého pracoviště, Ústavu dějin KSČ (2,5 %).

V dalších letech došlo k jistému ustálení početních stavů stranického aparátu s jen malými meziročními výkyvy. Vývoj příliš neovlivnila ani nová systemizace z roku 1957, usilující o snížení stavů. Na konci roku 1959 bylo v české části KSČ 4467 politických pracovníků, ve slovenské 1659, celostátně tedy 6126. Proti roku 1953 to byl jen mírný vzestup o 8,5 %. Větší zásah do stavů stranického aparátu znamenala reorganizace sítě okresů a krajů v roce 1960, která přinesla zeštíhlení aparátu KSČ o 1073 (17,5 %) pracovníků. Část politických pracovníků byla však přesunuta na úroveň celozávodních výborů a výborů základních organizací KSČ (22,5 %), takže se snížily podíly politických pracovníků OV KSČ (46,7 %) a KV KSČ (13,5 %). Podíly i stavy obou ústředních orgánů, slovenského i celostátního, při této reorganizaci narostly.

Údaje ze šedesátých let dokládají opět vzestupné tendence. Statisticky bylo sice vykazováno méně politických pracovníků stranického aparátu, ale to jen díky tomu, že

uvolnění političtí pracovníci CZV a VZO nebyli do výkazů zahrnováni, neboť formálně již nebyli zaměstnanci KSČ a nebyli placeni z jejího rozpočtu. Poslední údaj ze srpna 1968 hovoří o 8281 pracovnících vlastního stranického aparátu, mezi nimiž bylo 5019 pracovníků politických. Do tohoto údaje nejsou zahrnuti uvolnění političtí pracovníci CZV a VZO KSČ.

Celkově lze konstatovat neustálé rozšiřování aparátu KSČ až do roku 1953, potom nastala jistá stabilizace. Pokles jeho stavu po územní reorganizaci z roku 1960 nebyl příliš pronikavý a dalším vývojem byl v podstatě anulován. Také zde lze říci, že početnost aparátu KSČ nezávisela na posunech stavu členské základny KSČ, nýbrž byla výsledkem působení direktiv vedení KSČ a protisměrně působících snah nižších stranických orgánů o rozšíření systemizace a mzdových fondů.

2. Nejvýznamnější proměny sociální struktury KSČ

Komunistická strana se deklarovala jako strana dělnické třídy, jako její politický předvoj. Proto otázkám zastoupení *dělnictva* v její *členské základně* byla věnována mimořádná pozornost. Před únorem 1948 měla Komunistická strana Slovenska ve svých řadách údajně tři pětiny (61,1 %) dělníků, z nichž ale průmyslových dělníků byla jen malá část. V české KSČ byl obdobný podíl dělníků jen mezi ekonomicky aktivními komunisty (63,7 %), mezi všemi členy se blížil jen polovině (47,5 %). Poúnorový nábor dále snížil zastoupení dělníků mezi českými komunisty (na 43,2 %), přestože absolutní počet dělníků ve straně narostl. Dělníkům byla blízká dobová kategorie zřízenců, jejich podíl před nábořem i po něm se pohyboval kolem 9 %. V důsledku živelných úbytků i obou vnitrostranických prověrek na začátku padesátých let podíl dělníků mezi všemi komunisty dosahoval jen dvou pětín (42,4 %). V dalších letech přes snahu stranického vedení preferovat dělníky při přijímání kandidátů na členství (měli mít mezi nimi podíl alespoň 60 %) zastoupení dělníků mezi komunisty pomalu, ale vytrvale klesalo – na 35 % koncem padesátých let a až na 30 % v roce 1968. Přes všechna regulační opatření se tedy nepodařilo udržet sociální charakter KSČ jako strany převážně dělnické.

Charakter dělnické strany by KSČ neztratila, kdybychom jej určovali i s přihlédnutím k původnímu povolání. Podíl komunistů, kteří svou profesní dráhu sice začínali jako dělníci, ale později přešli do jiných profesí, byl poměrně vysoký. V roce 1958 činil čtvrtinu (26 %) všech komunistů. Protože přechody do důchodu či žen do práce v domácnosti byly v té době minimální, můžeme zdrcující část této skupiny považovat za osoby, které po převzetí moci komunisty prodělaly sociální vzestup a uplatnily se zejména v oblasti řízení společnosti. V dalších letech stranická statistika tento aspekt přestala v členské základně strany sledovat, můžeme však předpokládat, že postupně se podíl této skupiny dělníků relativně snižoval.

Velká pozornost byla věnována zastoupení dělníků mezi *volenými funkcionáři*. První údaje z počátku roku 1949 hovoří o polovičním podílu dělníků mezi zvolenými členy výborů základních organizací (49 %), ve výborech závodních organizací činil jejich podíl dokonce 65 %. Tyto údaje zachycují stav na samém začátku sociálních přesunů. V roce 1956, z něž jsou k dispozici další informace, zastoupení dělníků ve výborech základních

organizací kleslo na třetinu (33,2 %) a podobně tomu bylo i ve funkcích předsedů základních organizací KSČ (33,9 %). Přes občasný výkyvy se podíl dělníků ve výborech základních stranických organizací vytrvale zmenšoval až k jedné čtvrtině (25,7 %) na začátku roku 1969, mezi předsedy ZO KSČ poklesl ještě více (22,6 %).

V zásadě lze konstatovat, že navzdory preferování dělníků při výběru do volených funkcí byl již ve výborech základních organizací jejich podíl menší než v celé členské základně. Ve sledovaném dvacetiletí se prosazovala tendence k jeho dalšímu snižování. Funkce ve výborech včetně předsednictví zastávala pravděpodobně řada osob, které vzešly z dělnického povolání, ale v dané době pracovaly již v jiné profesi. Bohužel, stranická statistika u funkcionářů výborů základních organizací nesledovala podíl „bývalých“ dělníků.

Mezi zvolenými členy a náhradníky českých OV KSČ v době únorového převratu v roce 1948 bylo 23,3 % dělníků. O dva roky později jejich podíl dosáhl maxima 37,7 %, pak ale následoval prudký pokles až na celostátních 12,8 % v roce 1955. Soustavným tlakem vedení KSČ se podařilo zastoupení dělníků postupně zvednout na čtvrtinu (25,8 %) v roce 1960, v šedesátých letech se však znovu prosazovala klesající tendence (16,7 % v roce 1964). V této skupině stranických funkcionářů byli nicméně výrazně zastoupeni „bývalí“ dělníci – původně dělnické povolání vykazovalo v roce 1956 71,6 %, v roce 1960 dokonce 77,9 % členů a kandidátů OV KSČ. Pro šedesátá léta není stranická statistika o okresních výborech archivně zpracována a každoroční zprávy o výsledcích okresních konferencí neuvádějí, kolik ze zvolených bylo původně dělníky.

V českých KV KSČ bylo zastoupení dělníků v době únorového převratu v roce 1948 poměrně vysoké (34,9 %) a v následujícím roce dokonce přesáhlo polovinu (53,3 %). Velice záhy však kleslo v celé KSČ na minimum (5,5 % v roce 1953). Snaha o jeho zvýšení byla relativně úspěšná až ve druhé polovině padesátých let (21,8 % v roce 1960), v šedesátých letech však v krajských výborech nastal nový pokles (15,3 % v roce 1964). Podobně jako v okresních výborech bylo v KV KSČ vysoké zastoupení „bývalých“ dělníků (77,6 % v roce 1953 vykazovalo původní dělnické povolání). S malými výkyvy se tento poměr udržel i v dalších letech. V roce 1960 byla v krajských výborech více než polovina (52,8 %) zvolených funkcionářů původně dělníky, kteří však již dělnickou profesi nevykonávali.

Při volbě ÚV KSČ na devátém sjezdu v roce 1949 bylo podle momentálně vykonávaného zaměstnání zvoleno jen šest dělníků, původním dělnickým povoláním se však mohlo vykázat osmapadesát zvolených členů a kandidátů ÚV KSČ (45 %). Pozoruhodné je, že na tomto i na všech pozdějších sjezdech byl sledován sociální původ i u všech navržených členů a kandidátů do ÚV KSČ. Podle tohoto kritéria dosáhl podíl „bývalých“ dělníků maxima v roce 1958 na desátém sjezdu (73 %), minima v roce 1966 na třináctém sjezdu (59,6 %). „Současných“ dělníků však bylo do ÚV KSČ vždy voleno jen velice málo (nejméně – tři – v roce 1954, nejvíce – deset – v roce 1962).

Mezi *pracovníky aparátu* KSČ se sice „současní“ dělníci vyskytovali také, ale jen mezi servisními technickými pracovníky. U nejdůležitější složky aparátu, u pracovníků politických, byl jejich „dělnický původ“ měřen sociálním původem a původním povoláním. Ze zprávy z roku 1949 z plzeňského kraje se například dovídáme, že 78,6 % politických pracovníků OV KSČ v kraji bylo původním povoláním dělníky. Stranické orgány soustavně

sledovaly sociální strukturu jen u vedoucích funkcionářů aparátu OV KSČ. V roce 1951 71,5 % vedoucích tajemníků pocházelo z dělnických rodin a 66,1 % jich bylo na začátku kariéry dělníky. Po reorganizaci aparátu podle sovětského vzoru ve stejném roce se podíly „bývalých“ dělníků mezi vedoucími tajemníky OV KSČ výrazně zvýšily, na 80 %. Maximální „dělnickost“ vykazovali v roce 1955 (dělnický původ 80,5 % a původně dělnické povolání 88 %), potom se sice tyto ukazatele snižovaly, zůstávaly však nadále velmi vysoké (71,2 a 78,8 % v roce 1960). Z roku 1967 máme zprávu o složení celé vedoucí vrstvy OV KSČ – nejen vedoucích tajemníků, ale i ostatních tajemníků a předsedů okresních kontrolních a revizních komisí. Tři čtvrtiny jich pocházely z dělnických rodin (74,3 %) a také byly původně dělníky (75 %). Ještě v návrhu na obsazení funkcí vedoucích tajemníků OV KSČ v roce 1968 se uvádí, že 77,7 % z nich vzešla z dělnických rodin a 84,3 % vykonávalo původně dělnickou profesi. Pro celé zkoumané dvacetiletí platilo, že typický vedoucí tajemník OV KSČ pocházel z dělnické rodiny a sám byl původně dělníkem. Z roku 1968 máme k dispozici jediný přehled o všech politických pracovnících stranického aparátu, v němž jsou v některých ukazatelích uváděny i údaje z dřívějších let. Podle tohoto dokumentu se dělnický původ politických pracovníků OV KSČ mezi lety 1965 a 1968 příliš nezměnil (ze 78,5 na 77 %), výrazně se však snížilo zastoupení těch, kteří byli původně dělníky (ze 75,2 na 65,5 %).

Pokud jde o politické pracovníky aparátu krajských výborů, v archivu ÚV KSČ se zachovaly jen jmenné návrhy na obsazení vedoucích míst v aparátu KV KSČ s kádrovými charakteristikami. Jejich zpracování však nebylo jednotné, takže z nich nelze sestavit zobecňující přehled. Nicméně na „dělnickost“ se v návrzích většinou kladl důraz. Teprve informační materiál pro delegáty třináctého sjezdu v roce 1966 obsahoval některé údaje o všech politických pracovnících KV KSČ – z dělnických rodin jich pocházelo 77,6 % a původně dělnickou profesi vykonávalo 70 %. Z průzkumu uskutečněného v srpnu 1968 se dovídáme, že z dělnických rodin vyšlo 77,4 % a z dělnických povolání 62 % politických pracovníků KV KSČ.

Kupodivu u politických pracovníků aparátu ÚV KSČ nebyla „dělnickost“ tolik preferována jako v aparátech nižších stranických orgánů. Teprve po roce 1956 byla třídně-politická kritéria pro doplňování stavů politických pracovníků ÚV KSČ postavena na přední místo. Konkrétní údaje o jejich složení máme až z druhé poloviny šedesátých let. V roce 1966 jich 72,8 % pocházelo z dělnických rodin a 61,4 % mělo původně dělnická povolání. Průzkum z roku 1968 ukázal snížení u obou údajů (na 68,6 a 58,1 %).

Také další sociální skupiny byly zastoupeny v KSČ, i když ne ve stejných proporcích jako ve společnosti. V předúnorové KSČ byli mezi komunisty nadprůměrně zastoupeni zřizenci a potom i dělníci, podprůměrně rolníci a živnostníci a velice slabě úředníci. V poúnorovém náboru se zvýšil jen podíl živnostníků a příslušníků svobodných povolání, ubylo však rolníků, kteří tvořili výraznější skupinu jen ve slovenské části KS. S přechodem k socializaci mizí skupina samostatně výdělečně činných osob, družstevní rolníci a pracovníci komunálních služeb jakožto příslušníci nových sociálních skupin nezískali mezi komunisty výraznější zastoupení.

Zcela jiný byl vývoj u skupiny úředníků, do níž byli statisticky zahrnuti nejen administrativní pracovníci, ale hlavně příslušníci inteligence v zaměstnaneckém poměru (technici, učitelé, lékaři, novináři, umělci a kulturní pracovníci). Jejich účast mezi komunisty

se poučným nábojem zdvojnásobila (z 6,6 na 11,7 %). Příslušníci této sociální skupiny měli většinou značný zájem o získání i udržení členství v KSČ, takže přes regulační opatření, která tomu nepřála, jejich podíl postupně narůstal, až v roce 1968 dosáhl 31,6 %, takže dokonce předstihl sociální skupinu dělníků. Z jednotlivých profesí se na tomto vzestupu nejvíce podíleli technicko-hospodářští pracovníci (v roce 1968 18,4 % všech komunistů), učitelé (4 %), lékaři a kulturní pracovníci (po 0,5 % v roce 1968). Podíly jiných profesních skupin stagnovaly, či dokonce poklesly (administrativní úředníci z 10,5 % v roce 1956 na 6,2 % v roce 1968).

Nejinak tomu bylo u *volených funkcionářů* komunistické strany. Ve výborech základních stranických organizací se zastoupení příslušníků inteligence zvýšilo mezi lety 1949 a 1968 ze 16 na 37,6 %, u předsedů dokonce na 46,7 %. V okresních výborech tvořili téměř polovinu (46,3 %) již v roce 1948 a do roku 1956 jejich podíl vzrostl na dvě třetiny (65,3 %). Potom byl záměrně redukován, ovšem v šedesátých letech se opět prosadila tendence k jeho růstu. V roce 1966, z něž pocházejí poslední údaje, se inteligence podílela na funkcích členů a kandidátů OV KSČ 74,6 %. Popravdě je však třeba říci, že značnou část (od 25 do 30 %) tvořili po celou dobu profesionální političtí pracovníci stranického a státního aparátu. Z ostatních skupin inteligence byli v roce 1966 v okresních výborech KSČ nejvýrazněji zastoupeni technicko-hospodářští pracovníci (33,8 %) a učitelé (6,6 %). V krajských výborech KSČ měli příslušníci inteligence v roce 1948 „jen“ dvoupětinové zastoupení (38 %), v polovině padesátých let dosáhli 72,5 % a v polovině šedesátých let 76,3 %. Na tomto stupni stranické hierarchie političtí pracovníci participovali ještě více než o patro níže – v roce 1953 tvořili 50,9 % a v roce 1966 34,8 % z počtu členů a kandidátů KV KSČ. Z ostatních skupin byli opět nejčastěji do KV KSČ voleni technicko-hospodářští pracovníci (28,5 % v roce 1966).

Mezi zvolenými členy a kandidáty ÚV KSČ měli příslušníci inteligence většinu (52,7 %) již v roce 1949, o to se však největším podílem přičinili opět vlastní političtí pracovníci (41,1 %). Do roku 1966 docházelo k dalšímu početnímu růstu této kategorie až na 60,2 % členů a kandidátů ÚV KSČ v tomto roce. Z ostatních skupin byli poprvé významněji zastoupeni představitelé humanitní inteligence (19,6 %) a teprve za nimi technicko-hospodářští pracovníci (7,4 %). U volených funkcionářů všech stupňů stranických výborů usuzujeme z velikých rozdílů mezi „původním“ a „nynějším“ povoláním u příslušníků inteligence na značné zastoupení takzvané nové inteligence nejen mezi politickými pracovníky, ale i mezi techniky, učiteli, uměleckými a kulturními pracovníky. Podíl těch, kteří od začátku pracovali v intelektuálních profesích, postupně narůstal a uplatňoval se výrazněji ve vyšších stranických orgánech.

U *pracovníků aparátu* nemá smysl zkoumat zastoupení představitelů inteligence, neboť do této skupiny by patřili všichni političtí pracovníci. Spíše je zajímavé, jak veliký podíl jich vzešel z rodinného prostředí inteligence a jaká část jich od začátku pracovní dráhy v intelektuálních profesích pracovala. V roce 1960 pocházelo z „úřednických“ rodin jen 1,7 % vedoucích tajemníků OV KSČ a původní „úřednické“ povolání jich vykazovalo 6 %. Ze všech politických pracovníků OV KSČ v roce 1968 jen 8,8 % nepocházelo z rodin dělníků a rolníků a jiné původní povolání než dělnické a rolnické vykazovalo 23,3 % – jmenovitě byli uvedeni jen úředníci a technici (9 a 1,5 %). O politických pracovnících KV KSČ stejný pramen pro rok 1968 říká, že 11,3 % původně pracovalo v úřednické profesi

a 1,6 % bylo původně techniky. U politických pracovníků aparátu ÚV KSČ bylo v roce 1968 zjištěno, že v původních profesích inteligence jich začalo pracovat 38,2 %, což byl vůbec nejvyšší podíl v celém stranickém aparátu.

3. Nejdůležitější změny demografické struktury KSČ

Zastoupení žen v členské základně KSČ bylo v roce 1948 zhruba třetinové. V padesátých letech zvolna klesalo, v šedesátých letech stagnovalo zhruba na úrovni 27 %. Mezi volenými funkcionáři stranických orgánů však byly ženy zastoupeny podprůměrně – na počátku sledovaného období v rozmezí 11 až 13 %, postupně se nepatrně zvýšilo ve výborech ZO a v okresních výborech (na 16 % v roce 1968), stagnovalo v krajských výborech (13 %) a kleslo u ústředním výboru (na 10 % v roce 1966). Mezi pracovníky stranického aparátu bylo zastoupení žen ještě slabší než mezi volenými funkcionáři, v aparátech vyšších orgánů bylo žen relativně ještě méně než v aparátech orgánů nižších.

Z národnostního hlediska byli v KSČ zastoupeni příslušníci obou národů a všech menšin, ale nikoli ve stejných proporcích jako ve společnosti. Na začátku zkoumaného dvacetiletí téměř devadesát procent všech komunistů představují Češi. Podíl Slováků na členské základně strany postupně narůstal až na 18,7 % v roce 1968. Zastoupení národnostních menšin mezi komunisty bylo nižší, než by odpovídalo jejich podílu na obyvatelstvu. Zhruba totéž platí i o volených funkcionářských sborech KSČ, v nichž však podíl Slováků stoupl dříve a rostl rychleji. Například v OV KSČ již v padesátých letech přesáhl úroveň jedné čtvrtiny a rovněž představitelé menšin byli v nich zastoupeni relativně dobře. Ve vyšších stranických sborech se však zástupci menšin vyskytovali jen symbolicky nebo vůbec ne. Ve stranickém aparátu byla převaha Čechů celostátně a Slováků na Slovensku vysoko nad úrovní jejich podílů mezi všemi komunisty. Z národnostního hlediska je zajímavé složení centrálních aparátů – v roce 1968 v ÚV KSS pracovalo 8,3 % Čechů, ale v ÚV KSČ jen 4,7 % Slováků.

Za zmínku stojí i skutečnost, že během první poloviny padesátých let se zvýšil podíl komunistů bez náboženského vyznání ze 17 na 27 %, ostatní se ještě alespoň formálně hlásili k některé z církví. Mezi volenými funkcionáři KSČ však již tehdy převládali ateisté – čím vyšší orgán, tím zřetelnější byla převaha ateistů. U pracovníků stranického aparátu byl ateismus již v té době nezbytným předpokladem.

Největší změny prodělala demografická struktura KSČ ve dvou směrech – podle věku a podle vzdělání.

V době převzetí moci ve státě byla KSČ stranou relativně velmi mladou – mladých do 25 let bylo mezi komunisty 23,9 % a podíly členů nad 60 let byly zcela nepatrné. V pounorovém náboru se do KSČ více hlásili lidé ve zralejším věku, někteří mladí neprošli oběma stranickými prověrkami, všichni komunisté od zastavení přijímání do strany zestárli, což všechno mělo za následek, že se v roce 1950 podíl komunistů do 25 let snížil na 11,1 %. V roce 1951 bylo přijímání do strany obnoveno a regulační pravidla přikazovala téměř výhradně přijímat jen mladé lidi do 35 let. Přesto se proces relativně rychlého stárnutí KSČ nepodařilo zcela zastavit, ale jen dočasně zmírnit. Věková struktura KSČ se postupně měnila ve prospěch starších ročníků. Podíl mladých komunistů do 26 let činil

v roce 1968 jen 6,4 %, zato podíl komunistů ve věku nad 60 let narostl na 18,8 % ze 7,9 % v roce 1951. Nejpočetnější skupinou byli komunisté ve věku mezi 45 a 60 lety. Stárnutí věkové struktury KSČ bylo rychlejší v české části strany.

Rovněž věková struktura volených funkcionářských sborů KSČ se postupem doby zhoršovala. Již do výborů základních organizací byli mladí komunisté voleni méně, než by odpovídalo jejich podílu v organizaci, a ani snaha vyšších stranických orgánů prosadit změnu tohoto trendu nepřinesla zásadní úspěch. V padesátých letech byli do výborů i do funkcí předsedů ZO KSČ voleni převážně komunisté v rozmezí 25–35 let, v následujícím desetiletí pak v rozmezí 30–40 let. Na konci tohoto období bylo do výborů ZO zvoleno 30,3 %, do funkcí předsedů ZO dokonce 32,8 % osob z této věkové skupiny, ačkoli mezi všemi komunisty měla zastoupení jen 22,4 %. Rovněž věková struktura funkcionářů ZO se rychleji zhoršovala v české části KSČ.

Vývoj věkové struktury okresních a krajských výborů KSČ se vyznačoval především snižováním podílu skupiny nejmladších funkcionářů ve věku do 35 let. U OV KSČ ze 40 % na začátku padesátých let na 21 % v polovině let šedesátých, u KV KSČ ze 38,7 na 13,6 %. V ÚV KSČ se zastoupení této věkové kategorie snížilo ze 17 na pouhých 2 %, na třináctém sjezdu se podařilo dosáhnout úrovně 3,1 %. Zajímavé je, že funkcionáři ve věku nad 60 let byli do okresních i krajských výborů voleni jen sporadicky, nejvyšší zastoupení (10,9 %) měli mezi členy a kandidáty ÚV KSČ zvolenými na dvanáctém sjezdu v roce 1962.

O pracovních aparátu KSČ máme jen kusé informace. Z vedoucích tajemníků OV KSČ bylo na začátku padesátých let 40,6 % ve věku do 30 let a 48,7 % mezi 30 až 40 lety. V roce 1960 bylo mezi nimi už jen 0,8 % mladých do 30 let, zato ve věku mezi 30 až 40 lety zdrcující většina (77,2 %). V roce 1968 u všech politických pracovníků OV KSČ byla skupina nejmladších vymezena věkem do 40 let a na celkovém počtu se podílela polovinou (49,3 %). Velmi početná byla i druhá skupina ve věku mezi 40 a 50 lety (43,9 %).

Informace o vedoucích funkcionářích aparátu českých KV KSČ z druhé poloviny padesátých let říkají, že všichni navržení (14) vedoucí tajemníci KV KSČ byli ve věku mezi 30 a 45 lety, z toho celá polovina mezi 35 a 40 lety. Ze souboru ostatních tajemníků KV KSČ (40 osob) téměř třetina byla mladší než 35 let a polovina mezi 35 až 45 lety. V roce 1968 patřilo 37 % všech politických pracovníků aparátu KV KSČ do skupiny mladších než 40 let a 55,6 % do kategorie mezi 40 až 50 lety. Pracovníci v důchodovém věku (nad 60 let) se vyskytovali v OV i KV KSČ jen výjimečně.

Mezi politickými pracovníky aparátu ÚV KSČ působilo koncem roku 1947 26,4 % mladých do 30 let a 37,4 % ve věku mezi 30 a 40 lety. Jen několik jednotlivců (2,4 %) přesáhlo hranici 60 let. Další podobnou informaci o ÚV KSČ máme k dispozici až z roku 1968, kdy takovou funkci už nezaujímal nikdo mladší 30 let, 21,1 % jich bylo v kategorii 30 až 40 let a největší zastoupení měli funkcionáři ve věku 40 až 50 let (65,3 %). Věkové průměry politických pracovníků aparátu KSČ se pohybovaly mezi 41 a 45 lety, nejnižší byly v okresních aparátech a nejvyšší v ústředním.

Druhým nejpodstatnějším rysem změn demografické struktury KSČ byl vzestup vzdělanosti. Úroveň nejvyššího dosaženého vzdělání byla v KSČ poprvé zjišťována v roce 1957. Tehdy měly více než čtyři pětiny komunistů jen základní vzdělání, do roku 1968 se jejich podíl snížil na dvě třetiny. V obou případech však byl podíl komunistů se

základním vzděláním nižší než u všeho dospělého obyvatelstva; tento rozdíl narostl ze 2,6 % v roce 1957 na 12,1 % v roce 1968. V tomto časovém rozmezí nejrychleji přibývalo komunistů s vysokoškolským vzděláním (z 2,9 na 7 %), dosti rychle také podíly absolventů středních škol s maturitou (ze 7,8 na 15,2 %) a nejpomaleji středoškoláků bez maturity (z 8 na 10,2 %). Ve všech případech bylo tempo růstu a dosažená úroveň vzdělanosti u komunistů vyšší než u celého souboru dospělého obyvatelstva. Ve slovenské části strany bylo tempo růstu i úroveň vzdělanosti vyšší než v její české části.

Vzdělanostní struktura volených funkcionářských sborů KSČ byla zjišťována až v šedesátých letech. U výborů ZO byla zaznamenána vyšší úroveň vzdělání než mezi členstvem, u předsedů pak vyšší než u členů výborů. Podíl volených funkcionářů se základním vzděláním poklesl mezi lety 1963 a 1968 ve výborech ZO z 69,1 na 47,2 %, u předsedů ZO ze 65,8 na 41 %. Na druhé straně silně vzrostl podíl funkcionářů s vysokoškolským vzděláním – ve výborech z 5,3 na 11,2, mezi předsedy z 5,9 na 14,6 %. Nositelů maturitního vysvědčení přibýlo ve výborech z 13,6 na 24,1 %, mezi předsedy z 15,7 na 28,7 %.

O vzdělanostní struktuře členů a kandidátů okresních stranických výborů máme jen útržkovité informace z první poloviny šedesátých let. Dá se z nich soudit, že růst jejich vzdělání byl ještě rychlejší než u funkcionářů základních organizací. V polovině šedesátých let mělo 22,9 % členů a kandidátů OV KSČ vysokoškolský diplom a 30,7 % maturitní vysvědčení. Údaje o členech a kandidátech KV KSČ říkají, že mezi lety 1958 a 1964 se zastoupení vysokoškoláků zvýšilo ze 6,6 na 38,4 % a absolventů úplných středních škol z 5,5 na 16,7 %. O vzdělanostní struktuře členů a kandidátů ÚV KSČ máme údaje z let 1949 a 1966. Po devátém sjezdu jich polovina (50,3 %) měla jen základní vzdělání, po třináctém sjezdu už to bylo jen 31,9 %. Ve stejném časovém rozpětí se podíl absolventů vysokých škol zvýšil ze 17 % na 52,8 %, podíl nositelů maturitních vysvědčení ze středních škol dosáhl 9,2 %. Zbytky patří absolventům nižšího středoškolského vzdělání bez maturity.

U vedoucích funkcionářů aparátu OV KSČ bylo za rozhodující kvalifikaci považováno absolvování stranického školení, jeho úroveň a délka trvání. V tomto směru nejvyšší kvalifikaci poskytovala Vysoká škola stranická. Po reorganizaci okresů v roce 1960 se „zkvalitnění“ vedoucích tajemníků projevilo především v tom, že 43 % jich absolvovalo úplné vzdělání na VŠS, dalších 32,2 % absolvovalo na této škole roční až dvouleté kurzy. Obsáhlejší informace o vzdělanosti celé vedoucí vrstvy funkcionářů aparátu OV KSČ z roku 1967 říkají, že podíl vysokoškolsky vzdělaných osob byl poměrně vysoký – 61,7 %. Z řad absolventů státních vysokých škol se ovšem rekrutovala sotva třetina (18,3 %), převážně šlo o absolventy Vysoké školy politické (stranické). Zpětný údaj pro rok 1962 dokládá zvýšení podílu vysokoškolsky vzdělaných vedoucích tajemníků OV KSČ z 50,8 na 75,6 %, u ostatních tajemníků ze 39,6 na 77,3 %. Výsledky průzkumu z roku 1968 u všech politických pracovníků OV KSČ konstatují, že vysokoškolské vzdělání měla čtvrtina z nich při zhruba stejném podílu absolventů vysoké školy stranické a státních vysokých škol. Ale i v této době největší část politických pracovníků OV KSČ (42,3 %) měla jen základní vzdělání.

O vzdělanostní úrovni vedoucích funkcionářů aparátu KV KSČ prameny téměř nehovoří. Jen z roku 1957 pochází zmínka, že z vedoucích tajemníků a tajemníků KV KSČ

desetina absolvovala celou VŠS. Údaje o vzdělání všech politických pracovníků aparátu KV KSČ z roku 1968 uvádějí tři pětiny vysokoškolsky vzdělaných (59,5 %). Většinou šlo o absolventy VŠS, státní vysoké školy absolvovala čtvrtina (25,4 %) všech politických pracovníků. Na druhé straně jich více než čtvrtina (26,4 %) měla jen základní vzdělání.

O aparátu ÚV KSČ údaj z konce roku 1947 říká, že 46,2 % všech jeho pracovníků, tedy politických i administrativních, získalo vyšší vzdělání než základní. Absolventů vysokých škol však mezi nimi bylo jen 6,2 %. Další údaje o politických pracovnících ÚV KSČ, pocházející až z roku 1968, srovnávají dosaženou vzdělanostní úroveň se stavem v roce 1961. Podíl absolventů státních vysokých škol vzrostly ze 16,3 na 27,5 %, podíl absolventů VŠS, eventuálně VŠP z 32,6 na 47 %. (5,2 % představovali absolventi obou typů vysokých škol.) V roce 1968 působilo v aparátu ÚV KSČ už jen 16,9 % pracovníků se základním vzděláním a 13,7 % se vzděláním středoškolským.

4. Nejzávažnější změny vnitrostranické struktury KSČ

Základním dělítkem uvnitř KSČ bylo rozdělení na členy a kandidáty členství. Kandidáti měli všechny povinnosti členů, nikoli však všechna práva. Neměli právo hlasovat, nemohli být voleni ani nemohli volit. V kandidátské lhůtě, která byla pro dělníky jednoletá a pro ostatní dvouletá, měli prokázat, že si osvojili stranické zásady, a že se tudíž mohou stát plnoprávními členy. Instituce kandidátů členství byla třináctým sjezdem KSČ zrušena a uchazeči byli od roku 1966 rovnou přijímáni za členy.

Obdobný rozdíl byl mezi členy a kandidáty volených funkcionářských sborů KSČ od úrovně okresních výborů výše. Kandidát mohl postoupit na místo člena, pokud se uvolnilo místo v době mezi dvěma stranickými konferencemi či – v případě nejvyšších orgánů – mezi dvěma sjezdy. Mocensko-politický význam rozdílu mezi členy a kandidáty okresních, krajských a ústředních stranických výborů by se neměl přeceňovat, důležitější bylo samo zvolení do vyššího stranického orgánu.

Rozhodujícím aspektem vnitrostranické struktury KSČ byla délka členství ve straně. Formální význam měla při volbách stranických funkcionářů, protože stanovy strany jako podmínku pro výkon funkcí vyžadovaly odstupňovaně stanovené minimum let členství. Neformálně se v KSČ vytvořily dvě skupiny komunistů vysoce oceňovaných – komunisté „předváleční“ (se vstupem do KSČ v letech 1921–1939, respektive ještě v odboji za války před rokem 1945) a komunisté „předúnoroví“ (se vstupem do KSČ a KSS v době od osvobození v roce 1945 do února 1948). Samotný vstup do komunistické strany v těchto obdobích jako by automaticky zvyšoval hodnotu člena v úvahách při obsazování funkcí a pozic ve straně i ve společnosti.

Na začátku padesátých let podíl předválečných komunistů v KSČ činil jen 1,2 %, zato podíl předúnorových se blížil dvěma třetinám (62,3 %). Ke konci let šedesátých se podíl předválečných komunistů snížil na 0,7 % a předúnorových klesl na 33,1 %. Dvě třetiny již představovali komunisté „pounoroví“, z nichž polovina vstoupila do strany teprve v posledních deseti letech, po roce 1957.

Ve výborech základních stranických organizací byli předváleční komunisté zastoupeni o něco výrazněji než mezi členstvem. Koncem šedesátých let zde jejich podíl činil 0,9 %,

mezi předsedy ZO dokonce 1,1 %. Vzhledem k věku a zdravotnímu stavu předválečných komunistů to bylo zastoupení mimořádně vysoké. Rozhodující funkcionářské kádry základních organizací v padesátých letech tvořili komunisté předúnoroví. V roce 1958 měli ve výborech 59,6 % a mezi předsedy 64 %, ačkoli mezi členstvem organizací tvořili jen polovinu. O deset let později, v roce 1968, však již bylo předúnorových komunistů ve výborech i mezi předsedy ZO méně (25,5 a 27,7 %) než mezi členstvem (32,3 %). Do výborů i za předsedy ZO začali být voleni převážně komunisté poúnoroví, do výborů zhruba stejně často ti, kteří vstoupili před rokem 1957, jako ti, kteří se stali komunisty později, za předsedy více ti první. Ve výborech základních stranických organizací se zřejmě nejvíce oslabilo hledisko dlouholeté loajality a spíše se kladl důraz na osobní schopnosti a kvalifikaci.

V okresních výborech KSČ byli předváleční a předúnoroví komunisté preferováni výrazněji. Na začátku padesátých let bylo do OV KSČ zvoleno 9,1 % předválečných a 87,1 % předúnorových komunistů. Podíly obou skupin se sice postupně snižovaly, ale jen velice zvolna. Ještě v polovině šedesátých let, k níž máme poslední údaje, bylo do OV KSČ zvoleno 3,1 % předválečných a 66,4 % předúnorových komunistů. V krajských výborech byli na přelomu čtyřicátých a padesátých let zastoupeni jen komunisté předváleční (34,8 %) a předúnoroví (65,2 %). V dalších letech podíly komunistů předválečných postupně klesaly až na úroveň 7,9 % v polovině šedesátých let, kdežto podíl komunistů předúnorových zpočátku stoupal k maximu 86,4 % v roce 1958, poté začal klesat na úroveň 63,3 % členů a kandidátů KV KSČ v roce 1964.

Ještě silnější pozice měli předváleční a předúnoroví komunisté při volbách do ÚV KSČ. Na devátém sjezdu v roce 1949 bylo do ÚV KSČ zvoleno 78,3 % předválečných komunistů, o ostatní místa se „podělili“ komunisté předúnoroví s poúnorovými zhruba stejným dílem. Tato jediná výjimka výraznějšího zastoupení druhé skupiny byla dána nutností zvolit do ústředního orgánu nějaké bývalé levicové sociální demokraty, kteří se do KSČ dostali po takzvaném sloučení obou stran. Těchto poúnorových komunistů, bývalých sociálních demokratů, bylo na dalších sjezdech voleno čím dál méně. Skuteční poúnoroví komunisté se dostali do ústředního stranického orgánu až v šedesátých letech a jejich podíl po třináctém sjezdu v roce 1966 činil 15,9 %. Bylo jich tedy stále méně, než kolik představovali tehdy komunisté předváleční (23,3 %). Zastoupení předúnorových komunistů dosáhlo maxima po dvanáctém sjezdu v roce 1962 (67,5 %), po roce 1966 se snížilo na 60,8 % všech členů a kandidátů ÚV KSČ.

Rovněž ve stranickém aparátu se prosazovala tendence dávat přednost komunistům s dlouholetým členstvím. Na počátku padesátých let mezi vedoucími tajemníky OV KSČ bylo sice „jen“ 5,3 % předválečných komunistů, ale všichni ostatní byli komunisté předúnoroví a zdrcující většina (78,1 %) vedoucích tajemníků OV do KSČ vstoupila již v roce 1945. Při reorganizaci okresních výborů v roce 1960 se podíl předválečných komunistů mezi vedoucími tajemníky OV KSČ snížil na 2,5 %, všichni ostatní však nadále patřili ke komunistům předúnorovým (69,5 % vstoupilo do KSČ v roce 1945). V roce 1968 bylo zjištěno mezi všemi politickými pracovníky aparátu OV KSČ, že byli předváleční komunisté zastoupeni jen 0,8 %, předúnoroví ještě 45,9 %. Většinu tedy již tvořili komunisté poúnoroví, přestože ve stejné době jich mezi vedoucími tajemníky OV KSČ bylo velice málo (8,3 %).

Mezi politickými pracovníky aparátu KV KSČ bylo procento předválečných a předúnorových komunistů ještě vyšší. Mezi vedoucími tajemníky a tajemníky se za celé dvacetiletí neobjevil nikdo, kdo se stal komunistou po únoru 1948, převahu si po celá padesátá léta mezi nimi udrželi komunisté předváleční. Ze všech politických pracovníků aparátu KV KSČ ještě v roce 1968 bylo 1,6 % předválečných a 60,1 % předúnorových komunistů.

Více než dvě třetiny politických pracovníků působících v aparátu ÚV KSČ koncem roku 1947 vstoupily do strany v předválečném období, sedmina (14,6 %) byla členy KSČ od jejího založení v roce 1921. Zbývající necelá třetina pracovníků ÚV KSČ se stala komunisty hned po osvobození v roce 1945. Po převzetí moci v roce 1948 se zřejmě v důsledku rozšíření aparátu ÚV KSČ mezi jeho pracovníky dostali ve větší míře komunisté předúnoroví, bylo však vyloučeno, aby tam pronikl někdo, kdo se stal komunistou až po únoru 1948. Šetření z roku 1968 ukazuje, že ještě po dvaceti letech vládnutí pracovalo v aparátu ÚV KSČ 7,3 % předválečných komunistů, téměř tři čtvrtiny předúnorových a jen necelá pětina vstoupila do KSČ až po únoru 1948.

Z dalších sledovaných aspektů vnitrostranické struktury, zejména u volených funkcionářů nad úroveň základní organizace a u pracovníků stranického aparátu, bylo v popředí pozornosti, jaké stranické školení absolvovali. Za kvalifikační ukazatel se považovalo pouze absolvování internátního školení a pro jednotlivé okruhy volených funkcionářů a pracovníků aparátu bylo vždy vyžadováno jisté minimum. Pokud uchazeč školením ještě neprošel, byl to sice jeho vážný nedostatek, mohl však školení v požadovaném stupni a délce absolvovat i dodatečně. Jen zvláště zasloužilým funkcionářům a pracovníkům aparátu z řad předválečných komunistů bylo umožňováno absolvovat nějakou náhradní a zkrácenou verzi stranického školení nebo jim byla udělována mimořádná výjimka a podmínka školení jim byla prominuta.

KSČ si záhy po převzetí moci ve státě propracovala systém a rozsah politické a ideologické indoktrinace tak, aby zasahoval všechny komunisty, a postupem let jej dále zdokonalovala, zejména s ohledem na vyšší funkcionáře a pracovníky aparátu. Samo školení pro volené funkcionáře bez spojení s dalšími prvky nemělo z hlediska vnitrostranické struktury příliš velký význam, pouze sloužilo jako indikátor kvalifikace pracovníků aparátu. Nejvyššího stranického vzdělání na Vysoké škole stranické (později byla přejmenována na Vysokou školu politickou) dosáhla na začátku šedesátých let desetina a v roce 1968 pětina (20,9 %) všech politických pracovníků stranického aparátu. Dlouhodobé, roční až dvouleté kurzy na této škole absolvovala začátkem šedesátých let čtvrtina a na jejich konci 36,3 % politických pracovníků. Ostatní prodělali kurzy kratší nebo na nižší úrovni, vyskytovali se však i pracovníci bez této kvalifikace (v roce 1968 9,6 %). Relativně nejvyšší úroveň školení se pochopitelně mohli pochlubit političtí pracovníci aparátu ÚV KSČ. V roce 1968 jich 47 % absolvovalo Vysokou školu politickou (stranickou) a dalších 18,9 % alespoň dlouhodobé kurzy na této škole. O promíjení požadavku na stranické školení u předválečných komunistů svědčí skutečnost, že relativně nejvíce politických pracovníků bez náležitého stranického školení působilo v aparátech ÚV KSS (20 %) a ÚV KSČ (11,1 %). Relativně nejnižší úroveň stranického školení v roce 1968 dosáhli političtí pracovníci aparátu okresních výborů, mezi nimiž bylo jen 13,6 % absolventů Vysoké školy stranické, ovšem 40,5 % na ní absolvovalo delší či kratší kvalifikační kurzy.

Významným prvkem ovlivňujícím vnitrostranickou strukturu byla délka setrvávání ve volených stranických funkcích, respektive ve stranickém aparátě. Bohužel stranické

statistiky sledovaly u volených funkcionářských sborů jen míru jejich obměny – kolik bylo do příslušného stranického orgánu zvoleno nových funkcionářů. Celkově se prosazovala tendence ke snižování podílu těch, kteří byli voleni poprvé. To posilovalo stabilitu funkcionářských sborů a vedlo k vytváření vrstev víceméně permanentních funkcionářů na různých úrovních, z nichž část prodělala vzestup do vyšších orgánů. Tyto aspekty by se daly zjišťovat z kádrových materiálů jednotlivých stranických funkcionářů, stranická statistika je však nepodchycovala.

U politických pracovníků komunistického aparátu byl tento aspekt zjišťován v šetření z roku 1968. Pozoruhodné bylo z tohoto hlediska zejména složení aparátu ÚV KSČ. Celá pětina jeho politických pracovníků (20,6 %) pracovala ve stranickém aparátu nejméně osmnáct let. Z toho vyplývá, že museli do aparátu nastoupit před rokem 1950. Ještě větší část (28,1 %) připadala na ty, kteří nastoupili do těchto funkcí v rozmezí let 1950–1954. Téměř polovina politických pracovníků ÚV KSČ tedy začala pracovat ve stranickém aparátu v období nejtvrďší stranické politiky a nutně se musela ve značné míře podílet na později odsuzovaných „deformacích“. Přesto v aparátu nejvyššího stranického orgánu tito lidé setrvali ještě v době „pražského jara“.

V aparátech nižších stranických orgánů se zastoupení obou výše uvedených skupin pracovníků postupně snižovalo, přítomni však byli všude: v ÚV KSS tvořili 43,7 %, v KV KSČ 31,5 % a v OV KSČ 14,7 %. Opačně tomu bylo u pracovníků „služebně nejmladších“, kteří do stranického aparátu nastoupili až po roce 1964. Nejvíce jich bylo na okresech (36,4 %), na dalších stupních pak jejich podíly klesaly až k minimu na ÚV KSČ (14,3 %).

Za další prvek utváření vnitrostranické struktury lze pokládat spojení práce ve stranickém aparátu s volenou stranickou funkcí ve stranických orgánech, zejména u vedoucích pracovníků. Bylo běžné, že téměř každý politický pracovník stranického aparátu byl ještě volen do nějaké stranické funkce, většinou však na nižší úrovni. Teprve výkon volené funkce ve vyšším stranickém orgánu kombinovaný s prací ve stranickém aparátu na konkrétním stupni vypovídal o mocensko-politické pozici takového pracovníka víc než jeho formální zařazení. Bohužel stranická statistika tento aspekt samostatně nevydělila, nýbrž jej zahrnuje do kategorie zkušenosti z práce ve voleném stranickém orgánu. V tomto smyslu mělo 9,4 % pracovníků aparátu OV KSČ zkušenosti z práce ve vyšších volených stranických funkcích, z pracovníků aparátu KV KSČ jich bylo 3,8 % a v aparátu ÚV KSS 5,2 %. Pracovníky stranického aparátu ve volených stranických funkcích na stejné nebo i vyšší úrovni, než byl orgán, pro který pracovali, můžeme označit za rozhodující vrstvu špičkových funkcionářů na úrovni okresů, krajů, Slovenska či celého státu. Podle autorova odhadu by to mohlo být maximálně 1750 osob v okresech, 161 v krajích, 17 v celoslovenské špičce a 28 špičkových komunistických funkcionářů v celostátním měřítku.

Závěr

Komunistická strana Československa prošla v prvním dvacetiletí své monopolní vlády značnými proměnami početních stavů i jednotlivých prvků své struktury. Po obrovském vzestupu počtu členstva na přelomu čtyřicátých a padesátých let se její stavy v podstatě ustálily na úrovni, jakou měla před převzetím moci. Po většinu doby byl komunistou

každý pátý občan v české části státu a každý desátý na Slovensku. Přes veškeré úsilí kompenzovat úbytky členstva získáváním téměř výhradně mladých lidí z dělnického prostředí nedokázala KSČ zabránit svému rychlému stárnutí ani ztrátě převážně dělnického charakteru. Zhoršování věkové struktury volených funkcionářů a pracovníků stranického aparátu se podařilo jen zpomalit, nikoli zastavit. Z hlediska sociální struktury sílil podíl inteligence, který byl ve volených funkcionářských sborech výraznější než mezi členstvem KSČ. Část tohoto přesunu v sociální struktuře od dělnictva k inteligenci lze přičíst na vrub takzvané nové inteligence z řad bývalých dělníků, z nichž se také rekrutovala drtivá část politických pracovníků stranického aparátu. Uplatňování třídně-politických hledisek při výběru volených funkcionářů a pracovníků stranického aparátu se po celé sledované dvacetiletí projevovalo preferováním komunistů s původně dělnickou profesí a s dlouhodobým členstvím v komunistické straně. Důraz na tyto aspekty slábl jen zvolna, nejpomaleji v nejvyšších stranických orgánech. Nejvýraznější změnou ve zkoumaném dvacetiletí bylo výrazné zvyšování vzdělanosti a kvalifikace u členů i funkcionářů a pracovníků aparátu na všech úrovních, přičemž existovala pozitivní korelace mezi růstem vzdělání a postavením ve stranické hierarchii.

Vzestup vzdělanostní a kvalifikační úrovně řadových komunistů, funkcionářů i pracovníků aparátu akceleroval v šedesátých letech a jeho hlavními nositeli byli komunisté věkově a stranicky mladší, i když mezi funkcionáři a pracovníky aparátu se na něm podílela i skupina komunistů středního věku a s delším členstvím ve straně.

K počátkům televizního vysílání v Československu¹

František Křížek

Televizní vysílání v Československu bylo zahájeno 1. května 1953. Můžeme to připomenout dokonce s jistou dávkou hrdosti, protože se tím zařadilo mezi první evropské země. A nejen to. Bylo to dílo „českých rukou“. Svět tehdy dělila železná opona, neprostupná i pro vědce a techniky, a tak čeští odborníci a nadšenci vlastně sami museli „objevovat Ameriku“, cesty již jinde nalezené.

Navíc, i když Československo před druhou světovou válkou patřilo údajně mezi prvních deset zemí světa s nejrozvinutějším průmyslem, neplatilo to tak zcela pro průmysl radiotechnický. Toto odvětví u nás sice vzniklo už koncem dvacátých a začátkem třicátých let, budovaly je však výhradně zahraniční firmy, a ty neměly zájem na vzniku a rozvoji našeho vlastního výzkumu a vývoje v této oblasti. Výroba rozhlasových přijímačů byla téměř plně licenční a nevyráběly se tu ani elektronky. Zaslouží si proto ocenění, že už v roce 1948 spatřili televizní obrazovku návštěvníci na Mezinárodní výstavě rozhlasu (MEVRO), byť prozatím jen „drátovým“ přenosem, v normě 625 řádků.

Je (jen zdánlivě) paradoxní, že tento zázrak byl jedním z plodů války. Hlavní roli zde sehrály téměř neuvěřitelně příznivé okolnosti. Problémem přenosu obrazu se zabývala německá firma Fernseh A.G.² Jedním z jejich hlavních úkolů byl vývoj a návazná výroba

1 Následující text vznikl zkrácením delšího článku. Zaznamenává autentický pohled aktivního účastníka poválečných prvopočátků vývoje československé televizní techniky na dosud nepublikovaná fakta a okolnosti, které předcházely úspěšnému a ranému zahájení televizního vysílání v Československu v roce 1953.

2 Firma Fernseh A.G. byla založena 11.6.1929 firmami Robert Bosch, Radio Löwe, Zeiss Ikon a Baird Television Limited London se základním kapitálem 100 000 říšských marek. Práce zahájila se čtyřmi zaměstnanci v Berlíně a už na podzim téhož roku předvedla své první výsledky na Funkausstellung v Berlíně. V roce 1931 vyvinuli velice originální systém s mezifilmem (Zwischenfilmverfahren), tj. snímáči systém s filmovou kamerou, rychlým vyvoláním a zpracováním filmu (15 sekund) a přímo navázaným filmovým snímáčem. Tento systém byl použit v roce 1936 při vysílání olympiády v Berlíně. V roce 1938 začala firma budovat v Berlíně malé televizní studio, odkud bylo 1.11.1938 zahájeno pravidelné pokusné televizní vysílání malého rozsahu, které trvalo až do roku 1940. Firma Fernseh

dvousetřádkové televizní kamery Seedorf, která měla sloužit jako součást zařízení pro ověřování místa dopadu německých raket V3. Kromě řady dalších úkolů zde byl vyvíjen i televizní systém pro přenos map s 1027 řádky.

V roce 1943, kdy akutně hrozilo bombardování spojeneckým letectvem, přestěhovala firma Fernseh podstatnou část svého podniku z Berlína do textilní továrny v Dolní Smržovce, do secesní stavby zvané „klášter“, ležící v parku vzrostlých stromů. Prostory továrny byly provizorně upraveny pro osm set pracovníků, přičemž velká péče byla věnována zejména vybudování vakuových laboratoří pro plánovanou výrobu jednoho tisíce kusů superikonoskopů ročně.

Po přestěhování pokračoval podnik v řešení vojenských úkolů i v realizaci jejich výsledků. V druhé polovině roku 1944 bylo odesláno pravděpodobně několik set kusů zařízení Seedorf do říše, avšak na nádraží v Liberci byla podstatná část této dodávky zničena požárem vagonů. Desítky těchto kamer však zůstaly na našem území v různých skladech wehrmachtu.

Už v roce 1944, zejména však v jeho druhé polovině, se někteří pracovníci podniku začali neoficiálně zabývat problematikou poválečného zavádění televizního vysílání. Protože elektronika učinila za pět válečných roků mnohem větší pokrok než za deset uplynulých let mírových, byl předválečný německý standard se 441 řádkem považován za překonaný, takže v závěru roku 1944 mohli tito výzkumníci začít pracovat na systému 625 řádků, který se zdál optimální z hlediska detailové rozlišovací schopnosti i nároku na přenos. Je tedy nanejvýš pravděpodobné, že dnes používaný systém 625 řádků vznikl na našem území.

Válka ovšem stále ještě pokračovala a fronta se přibližovala i k těmto klidným podhorským místům. V důsledku toho opustilo asi patnáct špičkových odborníků v dubnu podnik a snažilo se dostat do Rakouska. S velkými problémy se nakonec začátkem května dostali do Taufkirchenu v Dolním Bavorsku, kde se jich ujal vedoucí místní pobočky firmy Blaupunkt. Současně s nimi byl z Dolní Smržovky vypraven stejným směrem nákladní vlak naložený různými zařízeními, zejména věcmi pro vakuovou techniku a unikátními měřicími přístroji. Pouze několik vagonů z tohoto vlaku se však dostalo poměrně brzy do Taufkirchenu, zbytek uvízl na našem území.

Začátkem května 1945 válka skončila, ale už v druhé polovině tohoto měsíce po obsazení pohraničí československými orgány podnik obnovil činnost pod názvem Televid. Stejně jako do všech ostatních podniků, obchodů a továren byl do Televidu národním výborem jmenován národní správce. Protože však šlo o zvláštní instituci, která na první pohled nemohla sloužit výdělečným účelům, vystřídal se jen během května správců několik. Zřejmě díky nim bylo už v té době přijato několik českých pracovníků, zejména do administrativy.

Začátkem června přišel z pověření ministerstva národní obrany do Televidu dr. Bednařík v uniformě poručíka Československé armády a ve spolupráci se zástupcem ředitele dr. Güntherem se ujal řízení podniku. Veden svým odborným zájmem, zaměřil se na

A.G. měla v 30. letech vedoucí postavení při rozvoji televizní techniky na evropském kontinentě (v roce 1939 měla už 320 pracovníků) a sehrála velice podstatnou roli v poválečném rozvoji televize u nás. A později, zejména po roce 1970, byla vybrána Československou televizí jako hlavní zahraniční dodavatel zařízení při budování studií pro barevnou televizi v Československu.

oblast televizní přijímací techniky. Začátkem července však podnik převzala sovětská vojenská správa jako součást válečné kořisti a vojensky jej obsadila. Civilní vrátně nahradil vojenský strážní oddíl a velitel major Jarockij se stal třetím členem dočasného vedení podniku. V srpnu do něj nastoupilo i několik sovětských odborníků z Leningradského televizního institutu.

Informace o existenci tohoto podniku na našem území se pochopitelně rychle rozšířila do řady institucí. Po ministerstvu národní obrany, které pravděpodobně v srpnu jmenovalo prozatímním správcem Televidu majora Racka, vstoupilo do hry i ministerstvo průmyslu. Jeho exponentem se stal docent Šafránek, známý průkopník televizní techniky z předválečného období, který byl pověřen jednáním se sovětskou vojenskou správou. Ministerstvo průmyslu se snažilo zamezit odvezení zařízení podniku do SSSR a nabídlo Sovětům, že hospodářsky zajistí chod Televidu, včetně platů všech zaměstnanců. Zdá se, že se o tom jednalo i na vládní úrovni. Došlo však jen k dohodě o stáži pětadvaceti československých odborníků v podniku se sovětskou vojenskou správou od 1. října 1945 (jejich nástup se o týden opozdil). V této skupině byli pracovníci z různých podniků ministerstva průmyslu, Československého rozhlasu, Karlovy univerzity, ministerstva pošt i Československé armády, avšak pouze několik odborníků z oboru radiotechniky nebo sdělovací techniky; převážně šlo o pracovníky silnoproudé techniky, kteří se radiotechnice věnovali z osobního zájmu.

Patrně málokdo z nich měl do té doby možnost spatřit kvalitní televizní obraz, takže to, co jim bylo po příchodu do Televidu předvedeno, na ně muselo zapůsobit mimořádným dojmem. Výzkumníci byli rozděleni do jednotlivých laboratoří, kde pracovali pod vedením původních německých vedoucích nebo jejich zástupců. Ze zadaných úkolů bylo patrné, že veškeré práce v podniku jsou zaměřeny na systém 625 řádků. Tato pro většinu z nich úplně nová technika je zcela zaujala a podnítila k úvahám, jak situace využít k brzkému vybudování vlastní československé televize. Scházeli se proto po pracovní době a diskutovali mezi sebou o těchto otázkách. Docent Šafránek, který akci zorganizoval, se přímých prací v Televidu neúčastnil, často však do Smržovky dojížděl, práce sledoval a podílel se na zmíněných diskusích. Údajně zastával poněkud konzervativní stanovisko a prosazoval systém s 240 řádky, na kterém pracoval už v předválečné době. Tím ovšem narážel na odpor těch, kteří byli konkrétně zapojeni do výzkumu a měli jasnou představu o přínosu nového systému 625 řádků.

Pracovní idyla skončila jednoho dne začátkem prosince 1945, kdy ráno při příchodu do zaměstnání nebyli účastníci stáže vpuštěni do závodu a až po několikahodinovém dohadování jim bylo dovoleno odnést si z podniku pod dohledem strážných osobní věci. Zřejmě z rozhodnutí vysokých sovětských míst byl celý podnik ještě do konce roku naložen na železniční vagony a odvezen do Sovětského svazu. Co se nepodařilo naložit, zejména stoly a jiné vnitřní vybavení, bylo vyházeno okny ven a zničeno, včetně talířů ze závodní jídelny. Prý byly do těch hromad naházeny i neodjištěné ruční granáty. Do Sovětského svazu nezamířilo jen zařízení podniku, spolu s ním odjeli, či spíše byli deportováni, i němečtí odborníci.³

3 Tato první skupina byla prozatímně umístěna ve Friasinu u Moskvy, ostatní pracovníci firmy ze Smržovky byli přemístěni do Arnstadtu v sovětské okupační zóně Německa, kde mohli pokračovat v odborné práci. Sovětskou válečnou kořistí se stala i ta část podniku, která zůstala v roce 1943

Zásahem sovětské okupační správy činnost Televidu dočasně ustala a většina stážístů se vrátila na svá původní pracoviště. Iniciativy se však ujala československá vojenská správa, která vytvořila podmínky pro další pokračování prací. Ve druhé polovině roku 1945 zřídila v rámci armády Vojenský technický ústav (VTÚ), který měl zajišťovat rozvoj všech oblastí armádní techniky. Už jako příslušník tohoto útvaru byl major Racek zřejmě v srpnu pověřen prozatímní správou Televidu a později se stal správcem dalších dvou objektů v Tanvaldu. Jednalo se o bývalou textilku, ve které byl za války zřízen ústav pro výzkum a vývoj elektronek, a obytnou vilu, v níž později bydlela podstatná část pracovníků VTÚ.

Vedení VTÚ se zřejmě ještě v roce 1945 rozhodlo převzít záštitu nad dalším výzkumem v oblasti televizní techniky a vytvořit tým pracovníků, kteří by později byli schopni řešit úkoly příbuzného zaměření pro potřeby Československé armády. Během stáže se proto major Racek snažil získat její účastníky jako civilní zaměstnance VTÚ příslibem, že ústav zajistí pokračování prací. Protože zájem o televizní techniku byl mezi nimi nesmírný, přijala jeho nabídku téměř polovina stážístů, která nebyla upoutána důležitými závazky ve své původní organizaci.

V závěru roku 1945 měl tedy Vojenský technický ústav k dispozici v blízkém Tanvaldu objekt, kde byla zařízena mechanická dílna a dobře zásobený sklad. Z účastníků stáže, kteří odcházeli ze Smržovky, se vydělili noví civilní zaměstnanci VTÚ a se dvěma pracovníky Československého rozhlasu (V. Čermák, J. Pavlíček) nastoupili v prvních týdnech roku 1946 do objektu v Tanvaldu a na nové pracoviště. Vybavení nábytkem i základní měřicí technikou se podařilo zajistit ve velice krátké době.

Brzy poté došlo k události zásadního významu. Podařilo se totiž najít na československém území druhou část vagonů z nákladního vlaku odeslaného před rokem ze Smržovky, v nichž byly sklářské soustruhy, pece a vývěvy, čisté chemické látky potřebné pro vývoj a výrobu snímacích elektronek i obrazovek a několik cenných měřicích přístrojů i části zařízení. Díky všem těmto okolnostem se v krátké době podařilo vytvořit podmínky pro řešení stanovených úkolů. Za několik měsíců již byl sestaven synchronizátor v normě 625 řádků, a také televizní kamera předvedla první, zatím však nedokonalé obrázky. Většímu a rychlejšímu pokroku bránil jen nedostatek pracovníků a upadající zájem vyšších orgánů. Ty momentálně řešily obecné organizační problémy při konstituování celostátního národního podniku Tesla, který měl sdružovat všechny výrobce z oblasti radiotechniky a sdělovací techniky v Československu.

v Berlíně. Pravděpodobně v roce 1947 bylo zrušeno i pracoviště v Arnstadtu a všichni původní pracovníci firmy byli odvezeni do SSSR a soustředěni i se skupinou ze Smržovky v blízkosti Leningradu. Důsledkem všech těchto skutečností byla úplná likvidace firmy. V objektu u Leningradu bylo tedy soustředěno několik desítek jejích pracovníků, kteří se zde podíleli na výstavbě moskevského televizního střediska a na vývoji potřebných zařízení. Pro práci měli údajně vcelku velmi dobré podmínky, k dispozici knihovnu s nejnovější světovou literaturou z oboru, zejména americkou, avšak podléhali částečně vojenskému režimu, který se projevoval zvláště omezením volnosti pohybu a písemného styku s domovem. Domů se vraceli okolo roku 1950, přičemž pracovníci, jejichž rodiny žily v NDR, měli snad možnost odcházet jako první. Je velice pravděpodobné, že výsledky tamějších prací byly do určité míry uplatněny ve výrobním programu firmy Fernseh, která obnovila svou činnost v roce 1949 v Darmstadtu, a že položily i základy pro činnost BRF (Betriebslaboratorium für Rundfunk u. Fernsehen) ve východním Berlíně.

Za této situace se v nově vzniklé Tesle Pardubice zformovala skupina okolo inženýra Kapouna, která se studijně připravovala na práce v oblasti televizní techniky. Dalším pracovištěm, které se zabývalo televizní technikou (zejména konstrukcí vysílačů), byl Poštovní technický a zkušební ústav (PTZÚ) pod vedením inženýra Singera. Koordinaci a financování výzkumu od roku 1947 zajišťovala Státní výzkumná rada, která zřídila komisi Televize pod předsednictvím Singera. Dne 22. března 1947 se konalo její první zasedání za účasti zástupců všech zúčastněných organizací, které povzbudilo prohlášení Kazimíra Stahla z Československého rozhlasu, že u příležitosti pětadvacátého výročí vzniku rozhlasu se připravuje na rok 1948 několikaměsíční výstava rozhlasové techniky, kde se předpokládá také předvedení prvního československého televizního zařízení, a že vedení rozhlasu uvažuje i o možnosti televizního vysílání z jedenáctého všesokolského sletu.

Vedení Československého rozhlasu v té době už intenzivně pracovalo na zajištění uvedených akcí. Uzavřelo dohodu o úzké spolupráci s VTÚ, jejímž hlavním bodem bylo dočasné převedení potřebného počtu technických pracovníků do tohoto ústavu, aby pomohli splnit úkoly v požadovaných termínech. Do Tanvaldu přišlo již začátkem května 1947 asi deset pracovníků rozhlasu, v říjnu téhož roku dalších pět.

Vzájemnou spoluprací se podařilo už na podzim 1947 dosáhnout prvních výsledků. Začala vlastní výroba experimentálního televizního řetězce, který v konečné verzi sestával ze čtyř televizních kamer. Souběžně se vyrábělo pětadvacet kusů televizních přijímačů superhetového typu s pravoúhlou obrazovkou typu RČM 30 o úhlopříčce asi 30 cm. Pro vývoj i výrobu tohoto zařízení bylo převážně použito vojenského materiálu ukořistěného ve druhé světové válce, obrazovka však byla vyrobena ve VTÚ.

Začátkem března 1948 byla výroba celého zařízení ukončena, čímž byl projekt 208, jak se úkol v rámci dvouletého plánu nazýval, úspěšně završen v termínu požadovaném Československým rozhlasem. Snad není třeba připomínat, že zvládnutí tak náročného a rozsáhlého úkolu vyžadovalo od všech pracovníků obrovské nadšení a pracovní nasazení. Konečně byli 23. března 1948 pozváni zástupci tisku a rozhlasu do Tanvaldu, kteří pak prostřednictvím článků v denním tisku i v odborných časopisech informovali laickou i odbornou veřejnost o tomto velkém úspěchu československého výzkumu.

Začátkem května bylo zařízení převezeno do Prahy a instalováno v provizorním studiu na Novém výstavišti Pražských vzorkových veletrhů (PVV), kde se připravovala Mezinárodní výstava rozhlasu (MEVRO). Bylo to v místech vedle Veletržního paláce, kde dnes stojí Parkhotel. Na této výstavě byla televize poprvé předvedena širokému okruhu budoucích diváků v ČSR. Aranžmá bylo sugestivní. Kamera snímala provoz na křižovatce ulice Dukelských hrdinů s Veletržní, kam vedla okna promítacího sálu. A tak to, co diváci viděli na obrazovce, mohli zároveň sledovat v reálu a ověřit si, že nejde o žádný trik.

V druhé polovině června 1948 bylo celé zařízení přeneseno z výstaviště na Strahov a instalováno na hlavní tribuně stadionu, aby přenášelo průběh všesokolského sletu. Příprava byla dosti dramatická, protože nastal problém s umístěním vysílačů. Uvažovalo se o řadě míst v Praze, například o restauraci v Riegrových sadech, o Technickém muzeu na Letné nebo o budově pošty na Letenském náměstí či nějakém provizoriu. Všechna tato místa vyžadovala přenos televizního signálu radioreléovým spojem, který se však do té doby nepodařilo realizovat. Nakonec byly vysílače obrazu i zvuku umístěny ve vojenském objektu na Petříně. Současně s vysílači Vojenského technického ústavu zde byl instalován

i televizní vysílač vyvinutý v PTZÚ skupinou inženýra Singera. Původně platila dohoda, že při vysílání se vysílače budou střídat, ale pro závadu, kterou se nepodařilo na vysílači PTZÚ v tak krátké době odstranit, k tomu nedošlo. Dvacet pět kusů přijímačů vyrobených ve VTÚ bylo rozmístěno v předváděcích místnostech na různých místech ve středu Prahy a podle odhadu se u nich při vysílání vystříдалo více než dvacet tisíc diváků denně. Uspokojivý příjem vysílání ze sletu byl hlášen dokonce až z Krkonoš.

Navzdory snahám komise Státní výzkumné rady o koordinaci prací v této oblasti a o úzkou spolupráci všech potenciálních pracovišť zahájila v únoru 1947 Tesla Pardubice zcela samostatné práce na řešení jednoduchého kamerového řetězu s téměř historickým ikonoskopem dodaným z USA. V květnu 1948 zařízení dokončila a předvedla na výstavě Východní Čechy republice. Vedení Tesly chtělo předvést toto zařízení také na podzimním veletrhu v Praze na Novém výstavišti. Aby expozice byla působivější, požádalo vedení Tesly Československý rozhlas a VTÚ o zapůjčení jejich zařízení s tím, že expozice bude prezentována našim i zahraničním návštěvníkům jako výsledek prací firmy Tesla. Cílem této snahy bylo zvýšení prestiže značky Tesla v zahraničí. Předvádění televize na MEVRO i vysílání ze sletu mělo v zahraničí velký ohlas a zařízení prý bylo považováno za výrobek Tesly. Po řadě složitých jednání se společné předvádění na veletrhu v září 1948 uskutečnilo, v expozici však byli uvedeni všichni původci zařízení. Na jarním veletrhu v březnu 1949 vystavovali opět společně a bylo to na dlouhou dobu poslední předvádění televize veřejnosti. Tím skončila první etapa vývoje československé televize.

Další vývoj ohrozila orientace státní politiky na budování těžkého průmyslu a fakticky na přípravu války. Vývoj televizní techniky, obdobně jako například i takzvané kybernetiky (samočinných počítačů), byl považován za nemístný luxus. Práce na televizi v Tesle byly přes odpor pracovníků zastaveny už v roce 1948 s ohledem na jiné, naléhavější úkoly z oblasti speciální vojenské techniky. Rovněž VTÚ na jaře 1949 přerušil práce na vývoji televizní techniky a jeho pracovníci byli převedeni na jiná pracoviště zaměřená na speciální vojenský výzkum (radiolokace).

Určitý prostor se však přece jen našel. Československý rozhlas zřídil začátkem roku 1949 Ústav rozhlasové techniky (ÚRT), jehož základem se stal bývalý Poštovní technický a zkušební ústav, umístěný v objektu Askánie ve Vokovicích. Sem se v roce 1949 po ukončení jarního veletrhu, kde se televize předvedla naposledy, soustředilo veškeré zařízení včetně rozhlasové laboratoře pro obor zvukové studiové techniky a akustiky, umístěné dosud v budově rozhlasu na Vinohradské třídě, a začátkem dubna se do ÚRT přesunuli všichni pracovníci Československého rozhlasu z Tanvaldu. Prvním ředitelem ústavu byl jmenován vládní technický rada inženýr Singer, dosavadní přednosta PTZÚ. Ústav zůstal jediným pracovištěm, kde se v té době pokračovalo v práci na televizi, avšak se značně menším počtem pracovníků než ve VTÚ. Některé laboratoře navíc strávily zpočátku mnoho času vývojem měřicích přístrojů, protože je v té době už nebylo možné dovážet.

ÚRT si vytkl za cíl zahájit pravidelné zkušební vysílání televize během první pětiletky (1949–1953), konkrétně zajištěním přenosu z 12. všesokolského sletu, jehož konání v roce 1953 se tehdy ještě předpokládalo. Brzy se však ukázalo, že vedení strany a státu má zcela jiné priority a že v období „zostřeného třídního boje“ a „budování základů socialismu“ nepřikládá televizi větší význam. Objevily se i takové argumenty, že vynaklá-

dat prostředky na výstavbu a provoz televizních studií je zbytečným luxusem a že občané nebudou mít peníze na nákup drahých přijímačů. Začátkem padesátých let byl dokonce vydán příkaz prací na televizním projektu v národním podniku Tesla. Iniciátorem zákazu byl tehdejší ministr národní obrany Alexej Čepička, který požadoval, aby se všichni odborníci zabývali radiolokační technikou. Vedení ÚRT sice v polovině roku 1951 ve spolupráci s Československým rozhlasem zapůjčilo některým vládním i stranickým činitelům televizní přijímače, aby mohli sledovat vysílání z provizorního studia v ústavu, avšak bez úspěchu.

Objevily se i další problémy. Zatímco v Tanvaldu byl sklad dobře zásoben německým vojenským materiálem, zejména elektronkami celé řady E 11, pro vývoj nového zařízení nebyly vhodné elektronky k dispozici. Československý průmysl začínal po válce s výrobou elektronek řady E 21, takové typy však nebyly vhodné. Později byla zavedena výroba řady E 31, která však byla do roku 1953 k dispozici pouze pro vojenské účely. Nezbyvalo tedy nic jiného než dovoz. Podobná nesnáž nastala i s obrazovkami pro monitory. Naštěstí se zcela náhodou podařilo získat dostatečný počet obrazovek firmy Philips o průměru 30 cm ze skladu této firmy v Praze, který už byl v likvidaci. Nejzávažnější problémy se však týkaly snímacích elektronek. U nás zavedený typ se v té době nikde nevyráběl a vlastní vývoj byl odhadován na dva roky. Zadat jejich výrobu průmyslu nebylo možné, protože stále platil zákaz prací. A tak se elektronky získávaly demontáží zařízení z válečné kořisti, z pozůstatků zařízení Seedorf ve vojenských skladech.

Přes nepříznivé okolnosti neopustilo vedení rozhlasu myšlenku zavedení televizního vysílání už během první pětiletky. V roce 1950 zřídilo vlastní projektový ústav (Radioprojekt) i vlastní dílny (Radiostavby). Začátkem roku 1951 vyčlenilo z projektového ústavu malou skupinu pracovníků pro přípravu výstavby prvního televizního studia v Praze. Nejprve byla k tomu účelu vybrána budova kina Maceška na Vinohradech, ale vzhledem k riziku rušení z blízkého zdravotního střediska tento návrh padl. S přidělením Národního domu na Vinohradech nesouhlasil ministr informací Václav Kopecký, který nakonec jako náhradu dal rozhlasu k dispozici problematický objekt Měšťanské besedy ve Vladislavově ulici.

V první polovině roku 1952 však vedení státu změnilo stanovisko. Důvody zatím neznáme – zřejmě zde sehrála významnou roli nesmírná aktivita tehdejšího generálního ředitele Československého rozhlasu Kazimíra Stahla, který dokázal získat podporu ministra Kopeckého. V roce 1952 byla přijata příslušná usnesení, která současně zřizovala při předsednictvu vlády Vládní výbor č. 1, jehož úkolem byla kromě koordinace výstavby televize i komplexní koordinace rozvoje elektroniky a radiotechniky v ČSR. Je zajímavé, že členem tohoto výboru se kromě Kopeckého a dalších čelných představitelů stal i Čepička, který v roce 1953 převzal dokonce funkci předsedy. Vedoucím komise pro rozhlas a televizi byl jmenován inženýr Stoklásek (mimo jiné i ředitel Výzkumného ústavu radiokomunikací) a přímou koordinací výstavby televize byl pověřen inženýr Libeš. Termín zahájení vysílání byl stanoven na 1. května 1953, do té doby však zbývalo pouhých deset měsíců.

V téže době došlo k velké reorganizaci Československého rozhlasu, při které byla do resortu spojů převedena všechna rozhlasová technická pracoviště (Radioprojekt, Radiostavby) včetně vysílačů. S řadou svých spolupracovníků sem přešel i Kazimír Stahl

ve funkci ředitele Hlavní správy radiokomunikací ministerstva spojů. Ke spojům byl převeden také Výzkumný ústav rozhlasové techniky jako Výzkumný ústav radiokomunikací (VÚRK).

Pracovníci vládního výboru urychleně projednali se všemi resorty jejich úkoly a zpracovali je do dílčích dokumentů, které se pak pro ně staly závazným programem. V krátké době byl zahájen vývoj televizního vysílače, radioreléového spoje, snímacích elektronek, vývoj a příprava výroby přijímačů, rozběhly se stavební úpravy v Měšťanské besedě spolu s výstavbou tamního studia a začala rekonstrukce rozhledny na Petříně, kde se plánovalo umístění vysílače. Ve VÚRK byl v té době v podstatě ukončen vývoj celého sortimentu obrazových zařízení potřebných pro vybavení studia. Jeho výroba byla zahájena podle projektu, který ústav vypracoval ve spolupráci s pracovníky Spojprojektu.

Přidělováním úkolům se žádný z resortů nebránil, spíše naopak. Projekt výstavby televize se setkal ve všech zúčastněných institucích a podnicích s velice příznivou odezvou. Díky mimořádnému pracovnímu nasazení byly překonány veškeré problémy a úkoly se podařilo splnit v takových termínech, že do zahájení vysílání se vytvořila časová rezerva potřebná ke zkouškám zařízení a k prvním kontaktům programových pracovníků s novou technikou. Vládní usnesení z roku 1952 iniciovalo nejen výstavbu studia v Praze, ale dalo podnět k výstavbě v celostátním měřítku. Tyto úkoly začal Spojprojekt řešit neprodleně, a tak v roce 1955 začala vysílat malá televizní studia v Ostravě a Bratislavě a začala se budovat celostátní síť televizních vysílačů.

Prvního května 1953 večer ve 20.00 hodin bylo slavnostně zahájeno pravidelné zkušební vysílání Československé televize. Dva problémy se do té doby nepodařilo vyřešit. Prvním z nich byla výroba televizních přijímačů, kterou se do zahájení vysílání nepodařilo rozjet. V březnu 1953 byla dokončena prototypová série několika desítek kusů, avšak k jejich osazení scházely elektronky. Inženýr Pohanka, vedoucí úseku VÚST, je nechal osadit elektronikami s označením používaným pro armádu, čímž se dostal do konfliktu s vojenskou správou. Pásová výroba přijímačů byla v Tesle-Strašnice zahájena až v letních měsících a do prodeje se první kusy dostaly v září. Původní cena čtyři tisíce korun, za kterou se prodávaly, byla však krátce po měnové reformě příliš vysoká (průměrný měsíční plat přesahoval jen nepatrně hranici 1000 Kčs), takže nešly příliš na odbyt. Až později byla cena státní dotací snížena na dva tisíce korun. Protože se potíže s výrobou přijímačů očekávaly, zajistila hlavní správa ministerstva spojů dovoz tisíce kusů přijímačů typu Leningrad, které se vyráběly v NDR pro Sovětský svaz. Tyto přijímače byly dodány už v prvních měsících roku 1953, nebyly však určeny pro trh, nýbrž byly přiděleny převážně stranickým činitelům a různým institucím.

Druhý problém se týkal snímacích elektronek. Do zahájení vysílání se nepodařilo dokončit jejich vývoj, a tak byly dvě studiové kamery v Měšťanské besedě osazeny původním typem IS 9 firmy Fernseh. Kamera filmového snímače byla osazena superikonoskopem velkých rozměrů, dovezeným začátkem roku 1953 ze SSSR. Vývoj superikonoskopu ekvivaletního typu k IS 9 se zlepšenými vlastnostmi byl ukončen až po zahájení vysílání a první kusy naší výroby se v provozu Československé televize objevily na podzim 1953. Dnem 25. února 1954 se zkušební vysílání Československé televize změnilo ve vysílání pravidelné.

Použitá literatura

PACÁK, M.: První stránky historie Československé televize. In: *Radioamatér*, č. 4 (1948), s. 126–128; SVEJKOVSKÝ, F. – ČERMÁK, V. – SVOBODA, V.: Mezinárodní výstava rozhlasu v Praze. In: *Slaboproudý obzor*, č. 6 (1948), s. 139–143; BEDNAŘÍK, J.: Televize na XI. všesokolském sletě. In: *Slaboproudý obzor*, č. 7 (1948), s. 147–148; ČERMÁK, V.: Příspěvek k historickému vývoji čsl. televizní techniky. In: *Rozhlasová a televizní technika*, č. 1 (1973), s. 3–10; KRÍŽEK, F. – SVOBODA, V.: Pětadvacet let Výzkumného ústavu rozhlasu a televize. In: *Rozhlasová a televizní technika*, č. 1 (1974), s. 3–8; PAVLÍK, T.: Čtvrtstoletí studiové techniky v Čs. televizi. In: *Rozhlasová a televizní technika*, č. 2 (1978), s. 34–38; KOLÁŘ, V.: 35 let Československé televize. In: *Rozhlasová a televizní technika*, č. 3–4 (1988), s. 65–67.

Esej

Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin

Více otázek než odpovědí¹

Jan Křen

Svůj proslov bych chtěl začít poněkud kacířským *playdoyer* ve prospěch makrohistorie a nadnárodních dějin (evropských a středoevropských), ale nechtěl bych, aby byl chápán jako filipika proti mikrohistorii (mikrohistoriím) a proti národním dějinám. V druhé části bych chtěl předložit k úvaze několik nejčastějších „makrointerpretací“ novodobých dějin, přezkoumat jejich pro i proti a také jejich eventuální kombinace. V části třetí bych pak chtěl poukázat na některé jejich možné aplikace, a to zejména na středoevropský vývoj „krátkého“ 20. století. Předložené úvahy a návrhy jsou určeny k diskusi a předem připouštím své nejistoty – jist jsem si ale tím, že nám v současnosti taková diskuse chybí.

I. Mikro- a makrohistorie

Po strukturalistické socioekonomické historiografii, která se již v běžných historických přehledech politických, diplomatických a duchovních dějin etablovala, jsou antropologické a sémantizující mikrohistorie patrně nejvýraznějším přínosem posledního čtvrtstoletí historiografie – rozšířily tematický rejstřík historického poznání, obohatily metodologii, posílily také sdělnost historiografie. Jejich úspěch byl usnadněn i tím, jak se kompromitovaly velké univerzalistické a monistické historické příběhy „zákonitě“ končící happy endy vítězství komunismu nebo demokracie (Francis Fukuyama). Kyvadlo se tak začalo odklánět od „obecného“ k „zvláštnímu“, od strohosti kauzálních historických kontinuit k lidské nepravdělnosti dějů a k akceptaci diskontinuit, od dialektické syntetiky k pluralistické interpretační dialogice, od velkých historických konstrukcí k mnohosti

1 Předneseno na semináři Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy 8. prosince 1999.

malých příběhů; tato orientace je často spojována s „druhou modernou“ anebo postmodernou.

Zařazení a integrace těchto nových historických forem do přehledných historických podání jsou jen zčásti možné ve zvláštních kapitolách, jak tomu bylo u socioekonomické historie anebo u konvenčních přídatných kapitol o kultuře, které začasťe svírají její specifický vývojový rytmus do Prokrustova lože obecné periodizace. Spíš bude asi nutné mikrohistorickými inovacemi prolnout celou historickou práci a také v historických podáních hledat nové formy literárního ztvárnění. Pro zpodobení historických (proti)-proudů, individuálních příběhů i marginalit, antidota strohého determinismu „mainstreamu“ historického dění, budou se asi nejspíš hodit formy na způsob jakéhosi historického impresionismu či pointilismu.

Tato dnešní situace historické vědy není úplné novum – historiografie se i v minulosti obohacovala inspiracemi příbuzných společenských věd. Kdysi tuto úlohu plnila sociologie či ekonomie a také nynější objevy metodologické (například *lingvistic turn*) či „mikrohistorie“ (všední den, mentality, *gender* a jiné) jsou nemalou měrou inspirovány zvenci, podněty antropologie, literárního strukturalismu, sémiotiky či sémantiky. V generačně bojovném zabarvení (například v nedávné, poněkud obrazoborecké kritice předmětu „východoevropských dějin“ tübingenského Jörga Baberowského) jsou nové disciplíny často stylizovány do tak trochu samospasitelného programu „nové historie“ – nejinak než kdysi v „kauze“ Lamprechtově anebo v poválečném nástupu socioekonomické historie.

Nepochybně význačné renovace současné historiografie mikrohistoriemi nejsou ani koncem „makrohistorie“, ani koncem tradičních historických disciplín – dějin politických, diplomatických, duchovních i socioekonomických. Kdyby se v historické vědě měly jednostranně preferovat jen mikrohistorie, hrozila by jí fragmentarizace do historií, ne-li dokonce historek, roztržitého velkých románů historie do povídek, ba anekdot či jakýchsi historických „klipů“. U některých soudobých autorů se tato dezintegrace historie ovšem objevuje, a to dokonce jako filozoficky zdůvodněný program postmoderní dekonstrukce (nasnadě je analogie literární dekonstrukce „nového románu“), který je cítit i v deklaracích a dílech francouzských guru Michela Foucaulta, Jacquesa Derridy či Jean-Françoise Lyotarda. Soudy o odborných kvalitách Foucaultových *Dějin šílenství* se mohou lišit, ale snad ani nejpřísnější kritikové jim neupřou intelektuální pronikavost, nebo aspoň efekt provokace klasické historiografie. Jako celistvý a do krajních důsledků dovedený program pro veškerou historiografii by však mohly vést k jakýmsi šíleným dějinám, není-li to přepjaté slovo. Historie by se tak mohla změnit v pouhý soubor fikcí, volně vytvořených příběhů, v nichž bude dovolena libovůle historického soudu, rovnomocná platnost jakéhokoli výkladu a pochyby o možnostech vědecké verifikace vůbec. Relativizace patří sice k současnému myšlení i k myšlení historickému, ale absolutní relativizace je přece jen *contradictio in adiecto*.

Při soudobé renovaci historické vědy jde tedy o míru: aniž by se pomíjely přínosy mikrohistorie a všech jejích druhů, nemůže historiografie rezignovat na syntézy a generalizace, i když přináší riziko deterministických *grandes simplifications*. Náhled generalizačního „teleskopu“ není jen nezbytný pro hierarchizaci poznání, pro stanovení vědecké strategie a jejích priorit (tím není míněno kompromitované příkaznické plánování vědy), ale je nutný též z hlediska didaktického, spotřebitelského. Vzdá-li se profe-

sionální historiografie celistvých podání, přenechá historii žurnalistickému amatérismu a grafomanické velkovýrobě populární produkce, jež zaplňuje nejen náš knižní trh.

Existuje však ještě další důvod pro obhajobu historické syntézy (či syntéz) a jejího legitimního místa v rejstříku historického bádání, podání i výuky, totiž procesy integrace, dnes evropeizace, ba globalizace. To ovšem také není úplný vynález současnosti – velké celky a děje i velká historická podání byly i v minulosti, Samuel P. Huntington nevymyslel civilizace, jejich střety a soutěže, existovala velkoimpéria mocenská i „impéria“ duchovní – křesťanská, islámská či jiná. Rovněž industriální procesy obsahovaly již v sobě globalizující tendence, i když nesrovnatelné s dalekosáhlými důsledky soudobé informatiky. Také s velkými tématy kontinentálními se historiografie nepotýká teprve nyní a pokusy o dějiny Evropy nejsou až dnešního data. Látky tohoto druhu však nelze dost dobře uchopit mikrohistoriemi – zde je na místě makrohistorie. I o dílech Richarda van Dülmena lze soudit různě, ale těžko upřít platnost jeho tvrzení, že dějiny Evropy „lze pochopit jen z dlouhodobých sociokulturních historických trendů“.

Dějiny Evropy, jejíž kontinentálnost je spíš historická než geografická a za jejíž atribut se obecně považuje rozrůzněnost a pestrost, jsou permanentní interakcí s tradičně standardní formou historického přístupu i podání, totiž s národními dějinami. Třebaže to jsou ve skutečnosti dějiny státní, dějiny současných států projektované do minulosti, je to legitimní forma historické práce, kterou nelze zrušit ani badatelsky, ani didakticky. Jejich tradiční podobu ovšem současná věda relativizuje a koriguje; snad všude procházejí velkou renovací. V americké historiografii, jak nedávno vyložila Svatava Raková, je na ústupu koncepce WASP (dějiny bílého anglosaského protestanta), v Anglii vlastní anglické dějiny ustupují celistvým dějinám britským a španělská historie integruje do sebe i arabskou epochu. Obdobný problém má historiografie polská s dvojicí *Polska* a *Rzeczpospolita*, maďarská s dvojicí Uhry a Maďarsko. Také české dějiny nemohou být jen dějinami národu českého v Čechách a na Moravě (i když v Palackého podání nebylo toto pojetí nikdy dovedeno do důsledků), ale musí zahrnout i dějiny staré Říše, habsburské monarchie, Německého spolku, Československa a sovětského bloku. Od roku 1993 ztratily nadto i tradiční duální podobu a slovenské děje budou napříště zařazovány v příslušných částech stejně jako dějiny česko-moravských Němců, zvláštní dějiny Židů či Romů, ale jinak než dějiny Moravy a Slezska, které jsou v české historické látce víc než jen pouhou lokální či regionální historií. Moderně pojaté české dějiny, či spíše dějiny českých zemí (jejich jádrem zůstává ovšem česká většina) zachovávají si i nadále místo v rejstříku historiografie v monografickém bádání i v historickém podání.

To ovšem nevyklučuje poznání, že jde o pole hodně „vymrskané“ a že jejich národní preparace musí mít meze: v tradiční národní konstrukci se těžko uplatňují srovnávací kritéria. Historiografie však nemá (nebo má jen v omezené míře) absolutní kritéria a bez širší komparace se neobejde. Ostatně i pokus o drasticky kritickou revizi českých národních dějin v Podivenovi, k jehož radikalitě se těžko bude hledat obdoba v jiných evropských historiích, byl proveden paradoxně – jen v národním měřítku. Skončil-li neúspěchem, stalo se tak nikoli jen kvůli omezeným schopnostem svých autorů, ale právě pro tuto svou nacionální konstrukci – v národním rámci těžko mohl dojít dál než k pouhé výměně znamének. Tento krajní případ (krajní též proto, že se pohybuje na okraji historické vědy) ukazuje zvlášť zřetelně, že klasické národní dějiny bezpodmínečně

vyžadují zařazení do širších souvislostí evropských, kterýžto požadavek není jen prezentismem a módou evropsky integračního stříhu.

Evropské dějiny

Dějiny Evropy jsou ovšem jedním z nejtěžších historických úkolů. Snad každý může souhlasit s tezemi Robbinsova úvodního projevu na sjezdu sdružení britských historiků v Cheltenhamu v roce 1990, podle nichž je celistvá historie Evropy „více než sumou částí, ale tento celek lze zbudovat jen výzkumem těchto částí“. Jednotlivé národní dějiny sice „už neuspokojují“, ale napsat „panevropskou historii je stejně nelehké“, zvláště když se do ní musí zařadit i změny pojmu Evropa a měl-li by se postihnout též fenomenologický aspekt – sebeobraz Evropy, kontinent jako duchovní společenství a ideál. Ostatně i pořadatel velkého mezinárodního projektu „Tvořit Evropu“ Jacques Le Goff má zato, že „doba k vytvoření univerzální historie Evropy“ ještě nenastala.

Dosavadní pokusy o celistvé dějiny Evropy mají nejčastěji podobu knihvazačské *Buchbindersynthese*, jsou souhrnem či součtem národních dějin, jehož maximem je syntetický úvod, o jaký se například pokusil v roce 1987 Ferdinand Seibt v druhém dílu *Handbuch der europäischen Geschichte*. Celistvá podání tohoto druhu téměř vždy ústí do dominance historií evropských mocností, dějin velkých, v jejichž stínu malé národy zanikají. Například v pronikavém eseji Hagena Schulzeho z Le Goffovy řady je pasáž o vzniku novodobých národů uvedena příznačnou poznámkou: „...když se v naší úvaze omezíme na velké národy...“ To dobře dokumentuje i pozoruhodné dílo Normana Daviese *Europe: A History*. V kapitole o letech 1914–1939, která má (v polském překladu) rovných sto stránek (4500 řádek), je například Československo spolu s Masarykem, Benešem, Čapkem, Kafkou porůznu zmíněno devětkrát a republika je věnována všeho všudy deset řádek. Z toho šest tvoří celková charakteristika s následujícími body: pověst Československa v zahraničí byla lepší než u jeho menšin, české země byly vysoce industrializovány, měly autentickou komunistickou stranu, Masaryk byl prezidentem a republika hledala oporu v Rusku. Po dalších desítkách stran následují dva řádky k Mnichovu, kde se praví, že Československo bylo vyřazeno z jednání a Beneš že se omezil jen na osobní protest, ale neměl právo podepsat zničení země. Poslední dva řádky o Československu jsou věnovány březnu 1939: poté co pražská vláda suspendovala vládu slovenskou, vznikl slovenský stát a protektorát. *Summa summarum* pouhá čtvrtina procenta textu – a to Československo z menších evropských států nedopadlo co do rozsahu ještě nejhůř. Je ovšem možné i příznivější vysvětlení: klidné děje a země jsou sice považovány za sůl dějin, ale nepřitahují tolik dějepiscovu pozornost. Ať tak či onak, je to důvod k zamyšlení, a to tím spíš, že Daviesův čtrnáctisetstránkový špalek, zachycující děje Evropy od počátků do současnosti, je vážným pokusem a jeho autor není žádný druhořadý popularizátor jako François Fejtö anebo psavý Paul Johnson, které servíruje českému knižnímu trhu vědecké (!) nakladatelství Academia.

O něco lépe dopadají syntézy jednotlivých období, jakými jsou dnes už klasické Braudelovy třídílné sociální dějiny 15.–18. století z konce šedesátých let (ty by se do programu Academie hodily spíš než přemnožené Johnsonové) anebo v novodobých dějinách Hobsbawmův *Věk impérií* či jeho historie „krátkého 20. století“ – *Věk extrémů*, o nějž se zasloužilo vydavatelství Argo. Neméně přínosné jsou i ony pokusy o uchopení

evropských dějin, které jdou cestou historie velkých formotvorných dějů kontinentu, jakými jsou například agrární revoluce přelomu prvního tisíciletí, industrializace, zrod moderní vědy či vývoj evropského dělnictva nebo *Bildungsbürgertum*, i když povětšinou jde jen o sborníky národních příspěvků, tedy vlastně spíš o surovinu pro komparaci nežli o komparaci či generalizaci samu. Teprve v posledních letech se například v už zmíněné Le Goffově sérii „Tvořit Evropu“ objevují pozoruhodné průřezy – dějiny evropské rodiny, ženy, města nebo náboženství.

Je zřejmé, že velkým historickým příběhům neodzvoniла hrana, třebaže hrana již dlouho zní nad jejich tradiční náplní i formou. Stejně jako kdysi nástup socioekonomické a kvantifikující historiografie nezničil tradiční politické či duchovní dějiny, ale proměnil je, čeká (není-li již v běhu) obdobná proměna i soudobé makrohistorie, které budou do sebe vstřebávat přínosy mikrohistorií, nových metodologií a lingvistických i jiných obrátů.

Střední článek – střední Evropa

Jednou z možností nadnárodních dějin jsou dějiny evropských (makro)regionů, jak je představují dnes tak diskutované východoevropské dějiny – dějiny západoevropské, jejich antipod, jsou však obvykle prezentovány jako dějiny evropské. Ale i v době vrcholné nadvlády paradigmatu Západ-Východ, za studené války, se objevila díla, jež se tímto schématem neomezovala. Například polsko-americký historik Oskar Halecki v roce 1956 zařadil do západo-východního členění jako zvláštní „subkontinent“ i Evropu střední a navrhl dokonce i rozlišení na *West a East Central Europe*. Na evropskou intelektuální scénu vrátily tuto problematiku politické okolnosti osmdesátých let v podobě tehdejší střeoevropské diskuse, kterou iniciovali disidenti maďarští, českoslovenští a zčásti i polští. I když se v intelektuální Evropě té doby pohybovala jako „duchaplný, ale bezcílný exulant“ (Timothy Garton Ash), patřila k podnětům, na něž navazovala i zdejší historiografie, především maďarská: pozoruhodný esej Jenő Szűcse *Trojí Evropa* uvedla na evropskou historickou scénu Braudelova předmluva k francouzskému vydání. Z třetí Evropy – střední – zbyl však v historiografické praxi jen nesymetrický útvar Evropy středovýchodní, ztotožňovaný povětšinou se závislými státy sovětského bloku. Výměr (i název) tohoto makroregionu je u různých autorů různý. Hugh Seton-Watson (podobně maďarští historikové István Bérend a György Ránki) spojil střeoevropskou trojici (Polsko, Československo, Maďarsko) s Balkánem pod titulem *Eastern Europe*. Další autoři sem zařadili také baltské země i Turecko a Finsko, takže tu byl vlastně vzkříšen starý Masarykův výměr střední Evropy. Udivující je, že s výjimkou Antonyho Polonského všichni autoři pomíjejí Rakousko. Také v nejnovějším díle Piotra S. Wandycze se spolu s polským a zčásti maďarským stanoviskem autorovým projevuje i přítomný zřetel projektovaný do minulosti – kniha se omezuje na střeoevropskou trojici Československa, Polska a Maďarska a ponechává stranou rakouské (habsburské) a německé země.

Ať tak či onak, v těchto pokusech se objevuje významné novum a v širokém rejstříku evropských dějin jedna z jejich vědeckých možností – střední článek postupu od národních k evropským dějinám, totiž historie evropských makroregionů, jak ji ztvárnil například Fernand Braudel ve svých průkopnických dějinách Levanty. V západní historiografii je ostatně tento přístup zcela běžný – v četných historiích svazku zemí Evropské unie, i když se nazývají evropskými dějinami. Taková možnost se naskýtá i pro střední či

středovýchodní Evropu, která je naším historickým okolím, naší „širší vlastí“ a krajinou našich přímých i historických sousedů – Poláků, Maďarů, Slováků, Rakušanů, Slovinců; v tomto obrazu přirozeně nemůže chybět ohled na obě zdejší *Flügelmächte* – Rusko a Německo. Podle některých autorů sahají počátky tohoto makroregionu až do raného středověku (antikou nedotčený a nekultivovaný barbarský sever, rozvojová část kontinentu) a specifický je zde i pozdní vznik novověku, vymezený obecně přijímaným periodizačním mezníkem druhé poloviny nebo sklonku 18. století.

Problematika makroregionu střední či středovýchodní Evropy je ovšem často zatemňována neplodnou pedanterií, která se přepjatě soustřeďuje na otázku, kdo do ní patří a kdo nikoli. Ve skutečnosti tento výměr nemůže nebýt historický: Jacques Le Rider právem označuje střední Evropu za „geopolitický ansámbl, který má v každé epoše jiný rozsah a jiný význam či výměr“. Středoevropský makroregion lze pojmut na způsob Masarykovy definice Ruska (co Evropa byla) jako opožděnou část kontinentu, tedy – co západní Evropa byla. Stoupcům paradigmatu Západu a Východu se v návaznosti na Oskara Haleckého jeví jednou jako východní okraj Západu, podruhé jako západní okraj Východu, tedy jako proměnná přechodná zóna mezi nimi. Užije-li se pojmoslovného instrumentária jiné koncepce, totiž centra a periferie (o obou těchto paradigmatech později), lze charakterizovat střední či středovýchodní Evropu jako první či druhý kruh evropské periferie. Ze spojení těchto hledisek vyrůstá pak „červená nit“ či kostra zdejšího historického dění: „opožděná“ revoluce a silný podíl revoluce „shora“ (až po nejnovější Garton Ashovu „refoluci“ 1989) a odstupňované opoždění modernizace. Vedle často vyzvedávané hranice duchovní (katolicismus a protestantismus versus pravoslaví a islám) k tomu přistupuje i existence mnohonárodních říší (poslední: SSSR) se slabou integrační a asimilační kapacitou, která napomohla vzniku zdejší zóny malých národů a menšin, které si přecho často vyměňují role a které se v ní všechny (nejen *have nots*, ale často i dominantní národy) cítí nespokojeny. Pominout nelze ani pronikavý postřeh Milana Kundery: tato část kontinentu se vyznačuje mimořádnou kumulací změn v čase a prostoru. Tu dokumentuje například i velký rozpor mezi dynamickou modernizací a vrchnostenským státem, který po první světové válce pokračoval v jakémsi opačném gardu: do ještě nerovinných (nebo destabilizovaných) a křehkých občanských společností byla implantována demokracie západního střihu, která tu také vesměs dlouho nevydržela a podlehla autoritárním diktaturám, nacismu a nakonec komunismu.

Střední Evropa se tak stala jakousi osmdesátimilionovou laboratoří demokracie a modernizace i jejich stínů; ne náhodou právě zde intuice velkých umělců zrodila největší Kasandry moderny – Kafku, Musila, Haška.

II. Nabídka interpretací

Velká syntetická či generalizační historická podání, nemají-li zůstat na úrovni pouhé pozitivistické deskripce, neobejdou se bez konceptualizace, či lépe konceptualizací. Koncepty tohoto druhu jsou vesměs doménou „systémových“ věd typu politologie či sociologie, k nimž my historici přistupujeme obvykle s nedůvěrou a obavami z aprioristického schematismu, který si pestrou historickou látku podřizuje. Přesto myslím, že

nejdou bez užitku, jsou-li ovšem stále konfrontovány (a korigovány) poznatky konkrétního historického výzkumu.

Nabídka takových velkých koncepcí je víc než široká; dokonce lze možná říci, že skoro každý (velký) evropský národ (respektive jeho historici) stvořil svou historickou Evropu. Z úsporných důvodů budiž zmíněny jen tři koncepty tohoto druhu. Dnes už snad pomalu mizí staré nacionální pojetí německé, které vládlo ještě ve výmarské éře i za nacismu a v němž Evropa tvořila – lze-li to říci s ironickým zjednodušením – jen pozadí pyšného impéria německé Mitteleuropy či Velkoněmecka. Za studené války však přežilo její historické dítě – *Ostforschung* jako zvláštní specializace pro sovětský blok s těžiškem v Rusku (sovětologie, kremologie). Politizovaná „východní bádání“ jsou ovšem již dávno kompromitována, ale i vůči revidované (odpolitizované) verzi této disciplíny, prezentované pod novým názvem *Osteuropäische Geschichte*, se nejnoveji též už vznášejí námitky. Aniž by bylo třeba se zde touto německou diskusí podrobněji zabývat (výstižně informativní a kritický přehled o ní připravil pro ČČH Jiří Pešek), je na první pohled zřejmé, že i tato konstrukce vychází z tradičního konceptu Západ – Východ, který svůj vrchol zažil v době studené války.

Tento koncept (nikoli *Westen*, nýbrž *Abendland*, aby se zůstalo u německé terminologie) přišel vlastně ze dvou stran – z vědy evropské (protiklad západní a východní Evropy) a z vědy americké (euroatlantická civilizace). V obou verzích představuje západní nebo euroatlantickou civilizaci obvykle suma (povětšinou je to *summa cum laude*) bohatých, hospodářsky vyspělých a k demokracii inklinujících západních mocností, jejichž klub se po druhé světové válce sdružil kolem supervelmoci USA. Americká verze, kladoucí důraz na souvislost (severní) Ameriky s Evropou a na evropské kořeny (WASP) Ameriky, se výrazně zformovala po první světové válce v souvislosti s americkou účastí v ní. Počínaje dvacátými léty konstituoval se tento koncept v učebních kánonech amerických univerzit (Columbia, Chicago) v soupisu takzvaných *Great books*, tj. autorů a děl nutných pro porozumění „západní civilizaci“. V nejnovejší verzi tohoto výukového standardu je ze 150 jmen 55 Angloameričanů (včetně Irů a Skotů), 27 Francouzů, 20 Němců, 24 antických Řeků a Římanů, čtyři Skandinávci, tři Hispánci, tři Italové, šest Rusů (Tolstoj, Dostojevskij, Čechov, Trockij, Lenin, Solženicyn) a tři z ostatní východní Evropy: Koperník, Kafka, Wittgenstein. Budiž ponecháno k úvaze, do jaké míry je tato selekce oprávněná (vystěhovalci z východní Evropy tvoří přece nemalou část amerického *melting pot*) a nakolik je ilustrací kulturně-historického hegemonismu, v jehož vnímání se Evropa či Západ dodnes běžně ztotožňuje s kruhem OECD nebo EU.²

V Evropě, respektive v západoevropské vědě se kladl (klade) důraz na historický rozdíl západní a východní části kontinentu, za jejichž hranici se obvykle považuje Labe a Litava anebo linie oddělující západní (katolické a protestantské) křesťanství od pravoslavné

2 Přehledy evropských či obecných dějin z éry a provenience komunistické nebyly kupodivu ani zdaleka tak omezené – západní Evropa tam figurovala ve velkém rozsahu. Byly však pro změnu znehodnoceny zase jinak, totiž tendencí vulgárního marxismu pomocí „zákonitě“ střídy pěti formací zdůvodnit socialismus jako vrchol a konec dějin, který zde byl mimochodem vypracován mnohem důkladněji, než se to – s opačnými znaménky – podařilo Francisovi Fukuyamovi.

a islámu.³ Třebaže pád komunismu těmito představami povážlivě otrásl, většina autorů (nejednou dokonce i radikální kritici) na tomto tradičním dělení v podstatě setrvává. Podle nejnovějšího výměru vídeňského Andree Kappellera je východní Evropa oblastí převážně slovanského osídlení, sférou socioekonomického opoždění a krajinou mnohonárodních říší habsburské, osmanské a romanovské, jejímž nástupcem bylo i sovětské impérium.

Vztah mezi Západem a Východem je povětšinou interpretován jako vztah pokročilosti a zaostalosti. V německé literatuře bývá často označován jako *West-Ost-Gefälle* (spád, tah či tok od Západu k Východu). Nechají-li se stranou extrémní pozice, jakou je například pověstná německá nacionalistická *Kulturträgertheorie*, je koncept spádu od západu k východu nepochybně vhodným interpretačním rámcem třeba pro středověkou kolonizaci anebo novověkou industrializaci a patrně i pro nejnovější postkomunistické transformace. Na druhé straně se nabízejí námitky: role Byzance při christianizaci středovýchodní Evropy, vyzařování reformace ze střední Evropy na východ i na západ či „výměnné cesty“ komunismu ze západu na východ a opačně. Stejně tak se do tohoto schématu nesnadno zařazují takové jevy, jakým byla třeba Hansa nebo protokapitalistická enkláva 14. až 16. století v Augsburgu a Norimberku, spojená se zónou těžby drahých kovů v Čechách, na Spiši a v Uhrách. Podobně je tomu v případě italského baroka, spojeného s česko-rakouským barokním okruhem, anebo v 19. a na počátku 20. století se středoevropskou industriální zónou (Slezsko, Sasko, české a východorakouské země), kterou v české literatuře popsala Pavla Horská. Aniž by se interpretační užitek této teorie musel zcela zavrhnout, je zřejmé, že má řadu deficitů, není zcela koherentní a vykazuje dost výjimek, které kazí její „eleganci“.

Mnozí autoři dávají proto přednost interpretačnímu vzorci Immanuela Wallersteina a jeho teorii centra a periferie. V Evropě se za toto centrum považuje skupina pokročilých zemí – (západní) *Europa felix*, která bývá někdy označována výpůjčkou *heartlands*. Tento „zlatý pruh“ od severní Itálie podél Rýna a Rhôny k jihu Anglie je obklopen kruhy okrajových zemí – komparativně opožděných periferií. Toto paradigma skýtá přijatelný výklad největších přesunů evropských dějin: od antického a středověkého centra ve Středomoří – Levantě k novověkému centru na atlantickém pobřeží v důsledku zeměpisných objevů, osmanské expanze atd.; jedním z vhodných interpretačních vzorců je patrně i pro „krátké“ 20. století, kdy se centrum přesunulo na druhý břeh Atlantiku a skončila éra evropocentrismu. Na proměně Evropy 16. a 17. století jsou přednosti této interpretace patrné zvláště výrazně: původní ohnisko (centrum) zeměpisných objevů (Španělsko, Portugalsko) se periferizovalo oproti centrální lamanšské trojici nizozemsko-francouzsko-anglické. Ve srovnání s velmi schematickým protikladem Západu a Východu nabízí se tu tedy členění diferencovanější: v Evropě nebyly (nejsou) jen periferie východní a jihovýchodní (balkánská), ale také periferie západní, respektive jihozápadní – Iberský poloostrov, jižní Itálie atd.

Výhodou paradigmatu centrum – periferie je, že není statické, nýbrž historicky proměnné, a umožňuje „pokrýt“ i další velké dějinné pohyby, jakým bylo například připojení

3 Ve zvláštní podobě se tento protiklad objevuje v myšlení ruském (spory zapadníků a slavjanofilů, evroasijská škola) a také v myšlení polském a maďarském (*Antemurale Christianitatis*).

německých zemí k centru v průběhu 19. a na počátku 20. století. Ovšem i tato interpretace svádí k pokušení ortodoxie a dogmatismu. Ani ona totiž nepostihuje veškerou realitu, není s dostatek „elegantní“, zcela koherentní, vševysvětlující a bezvýjimečná. Vhodná pro vysvětlení přesunů socioekonomických a mocenskopolitických, zadržává již při explikaci kultury, kde nelze přehlédnout vyzářování periferií, například velkou evropskou roli ruské či skandinávské literatury a dramatu anebo váhu hudební „velmoci“ střeoevropské; ostatně i pozoruhodná úroveň obecné vzdělanosti (gramotnost) řady středoevropských zemí na sklonku 18. a v 19. století rozhodně nebyla periferní. I zde je tedy nutno počítat s výjimkami, které se ostatně vyskytují ve všech systémových teoriích.

Přesto má však tato teorie řadu předností, k nimž patří především to, že vztah centra a periferie není pojímán jako jednoduché sousedství, vyjádřené paradigmaticky opoždění – dohánění (imitace); ve skutečnosti je to složitá interakce, v níž nechybí ani prvky antagonismu, například to, do jaké míry pokročilé centrum petrifikuje, ba generuje opoždění periferií – problém, který ve vyhraněné podobě reprezentuje působnost evropského kolonialismu. Do tohoto rámce patří i známé pojetí industriální revoluce jako *challenge and response* – „vadná“ reakce elit byla jednou z podstatných příčin opoždění řady zemí a jejich proměny v přívěsek dodavatele surovin (například Balkán a Rusko) anebo lidské síly (irské a později středo- a východoevropské vystěholectví). Aktuálně se tu otevírá i podobný problém v postkomunistických transformacích, zvláště názorný ve sjednoceném Německu: do jaké míry má v zemích bývalé NDR úspěch řízený proces integrace s gigantickým státním intervencionismem.

Historické členění Evropy na Západ a Východ, které lze dobře kombinovat s paradigmatickým centra a periferie (evropské centrum leží v západní části kontinentu), je jedním z možných interpretačních přístupů také k historickému dění novověkému. I pro tuto historickou transformaci (ve smyslu Tocquevillově) je k dispozici široká nabídka. Svou platnost si jistě zachovává tradiční periodizace (středověk, novověk), zvláště je-li doplněna vsunutým členem raného novověku (rozdílně datovaným v různých částech kontinentu); sklon našeho myšlení k symetrii klade pak otázku i nad současností – je pozdním novověkem?

Tuto problematiku pojednává i marxismus svou teorií základny a nadstavby a střídý řádů od feudalismu ke kapitalismu, od kapitalismu k socialismu (a od něho kam – vpřed ke komunismu, anebo „zpět“ ke kapitalismu?). Přestože se s postupující politickou krizí „reálného socialismu“ ukázala jeho „nadstavba“, oficiální vulgární marxismus (marxismus-leninismus), jako neplodná slepá ulička, nebyla marxistická „obec“ jako celek zcela neplodná. Tvořiví nekonformní marxisté západní i východní, třebaže první brzdění pouty své „uhlířské víry“ a druzí pouty politického tlaku, dospěli k řadě pozoruhodných výsledků, zejména v politicky méně angažovaných tematických, jakým byl například přechod od feudalismu ke kapitalismu – jména jako Witold Kula, Marian Małowist, Boris F. Poršněv, Hartmut Zwahr, Jürgen Kuczynski, František Graus, Robert Kalivoda nebo Karel Kosík rozhodně nepatří k těm, jež by měla být zapomenuta. Tito badatelé začali záhy pociťovat jako neuspokojivé a restriktivní tradiční marxistické soustředění na historické makroagregáty (výrobní síly a vztahy, třídy, stát) a počali brát v úvahu i mimoekonomické a mimostátní faktory. Marxistická „fronta“ se počala výrazně diferencovat: „strukturalistické“ křídlo se blížilo „historické sociální vědě“, zatímco křídlo „kulturalistické“, nava-

zující na Antonia Gramsciho, Györgye Lukácase, Karla Korsche aj. a spatřující ve vědomí a kultuře významný faktor sociálního jednání (jak lidé svou sociální situaci prožívají a vnímají), si osvojilo hlediska antropologická. Protiklad „buržoazní“ a „socialistické“ vědy se počal smazávat (konvergence?) a od nekonformního marxismu vedla jedna z cest k novým směrům historie všedního dne, mentalit etc. Marxistické „křídlo“ ve skutečnosti bylo a je jednou z variant širokého proudu sociologických teorií, odvozovaných od mladého Marxe a Comta a rozvíjených Weberem a jeho následníky, francouzskými „analisty“ a angloamerickou „historickou sociální vědou“; badatelské postupy a objevy těchto škol patří dodnes k fundusu soudobého historického poznání.

Na tomtéž historickém terénu se pohybuje i teorie modernizační: model (ve smyslu weberovského *Idealtyp*) transformace tradiční společnosti do evropské (euroatlantické) moderny, vzpour proti ní a možná i do globální postmoderny. Hodnotově neutrální a zároveň obsažný pojem společenské modernizace zahrnuje takové jevy, jako je demografická revoluce, revoluce industriální (v plurálu a s trvalým, institucionalizovaným růstem), pokles váhy agrárního sektoru, urbanizace, mobilita, migrace, proměna státu z osobního svazku v celek teritoriální a z „hlídacního“ státu ve stát všeúčelový, politická participace a demokratizace, weberovská racionalizace, sekularizace a zvědečtění, spojené i se změnou hodnot a standardů myšlení – individualismus, výkon, úspěch, konzum, pokrok.

Sama modernizační teorie se modernizuje a řada autorů ji obohatila a doplnila novými hledisky. Za mnohé lze uvést třeba Ralpa Dahrendorfa a jeho akcent na pluralizaci života, růst životních šancí, opcí a svazků a také na otázku zisků a nákladů modernizace. Tento problém se objevuje například ve vztahu industrializace a pauperismu, v nové podobě pak v poválečných sociálních redistribucích, které jsou součástí historie sociálního státu. Proces všeobecného růstu (relativní) úrovně masy obyvatelstva má svůj antipod v růstu sociálních rozdílů (a růstu jejich vnímání). Tato disproporce (vůbec nemusí jít o marxovské absolutní zbídačení nebo malthusovské přelidnění) může dosáhnout v určitém momentu zlomové hranice – „náklady“ převáží nad „zisky“ a vzniká přetřetí s potenciální vzpourou či vykojením společnosti nebo jejích částí. V modernizačním procesu tak může nastat zvrát, kdy moderna narazí na své hranice – světovou hospodářskou krizi třicátých let lze uvést jako *pars pro toto*.

Modernizace je dlouhodobou a zároveň otevřenou teorií, kterou lze produktivně doplnit i střednědobými „subteoriemi“, jakou je například teorie imperialismu či organizovaného kapitalismu, Kondratěvovy cykly nebo nejnověji Rostowovy fáze, jejichž korekci provedl sám autor této teorie. Podobně při proměnách státu – starý Hobbesův Leviathan či nové Foucaultovo Panoptikum, stát stále silněji pronikající a prorůstající společnost, na což v české literatuře (samizdat) poprvé upozornil Bedřich Loewenstein.

V této souvislosti (a právě také v souvislosti s Loewensteinovými analýzami moderny) objevuje se i paradigma občanské společnosti: proces od konstituce (či konstitucí) individua a občana k občanským komunitám v mimostátní sféře. Nejnovější projekt tohoto druhu Jürgena Kocky a dalších (Genshagen) překračuje ovšem u nás běžné chápání občanské společnosti, totiž její ztotožnění či redukci na občanské sdružování (Václav Havel), neboť ji rozšiřuje i na komunální a samosprávnou sféru (módním slovem subsidiarita) a zařazuje do ní i politickou kulturu, etiku a pravidla občanského života etc.

Teorie modernizace i paradigma občanské společnosti mají těžiště a společnou základnu v důrazu na evoluci. Základem modernizačního procesu v tomto pojetí je reformní řešení konfliktů a antagonismů, prevence revoluce, tedy vývojový model západoevropského centra, který přes všechny otřesy platí v podstatě dodnes. Na počátku této evoluční *longue durée* byly ovšem revoluce – velké revoluce nizozemská, anglická, americká a francouzská, vzniklé převážnou měrou „zdola“. Druhou cestu modernizace představují revoluce (vlastně reformy) „shora“, počínající osvěcenskými přeměnami a časté právě ve střední Evropě, kde moderní proměna neproběhla pod egidou liberálnědemokratických „osmačtyřicátníků“ (Kossuth), ale „královských revolucionářů“ – Bismarcka, Cavoura, Deáka. S touto specifickou konstelací souvisí i jeden z fundamentálních procesů novodobých dějin, totiž přesun těžiště revolucí. Ty se nejprve přenesly ze západu (s „nástavcem“ 1830, 1848 a 1871 ve vlasti revolucí – Francii) do Evropy střední (1848, 1918, 1945, 1989) a od počátku století ještě dále na východ (dvojí revoluce ruská 1905 a 1917 a dvojí turecká 1908 a 1920); čínská revoluce roku 1911 zahájila pak éru revolucí koloniálních.

Návrh operovat s tímto ansámblem interpretací, teorií či paradigmat (Západ – Východ, centrum – periferie, modernizace, evoluce – revoluce, občanská společnost atd.) by se možná spíše než postmoderní eklektikou dal střízlivě nazvat interpretační kombinatorikou. Tu také doporučuje Italo Calvino, vyzdvihující ve svých *Amerických přednáškách* myšlenku Roberta Musila, podle něhož existují (nejen matematické) „problémy, které nedovolují obecné řešení, ale spíše řešení jednotlivá, která se, kombinována, blíží řešení obecnému“. Tento „recept“ by se patrně dal užít i v novodobých dějinách: sotva se totiž najde jediná vševysvětlující teorie. Spíše asi bude nutno sáhnout ke kombinaci několika teorií, aby se získala přijatelná základna interpretace evropských a středoevropských (středovýchodoevropských) historických procesů v údobí od neurčitých počátků zdejšího novověku (polovina či konec 18. století) až po neurčitý „konec“ současnosti („dlouhé“ 19. a „krátké“ 20. století).

III. Věk extrémů – moderní diktatury

Za formotvorný jev „krátkého“ 20. století se obecně považuje první světová válka, kdy demokratická modernizace ukázala svou „odvrácenou tvář“. První globální válku (zprvu jen globální ve smyslu evropocentrismu, později, vstupem USA už téměř vskutku globální) lze interpretovat jako kontinuitu, jako výron moderny: byla jejím produktem a produktem jejích mocenských rozporů, byla vedena prostředky moderny a její technikou (plyn, tank, letadlo, kulomet); také její rozsah byl určen modernou – válka masová, „demokratická“, strhla celé společnosti včetně zázemí a paradoxně přispěla například i k moderní ženské emancipaci. Zároveň byla projevem diskontinuity, krizí moderny, jejím výbuchem, vzpourou moderny proti moderně, patologií moderny (Zygmunt Bauman).

Podobně rozporuplné byly i její výsledky: mír roku 1918, který začal novými lokálními válkami, se stal dějištěm velké „demokratické revoluce“ – rozšíření sféry demokracie i do střední Evropy bylo spojeno s novým pokusem o demokratický řád mezinárodní (Společnost národů, odsudek války jako prostředku řešení mezistátních sporů Briand-Kellogovým paktem atd.).

Na druhé straně je to doba vzniku moderních diktatur a nových extremismů – fašismu (fašismů) a komunismu. Z marginálního jevu předválečné doby (anarchismus, individuální teror – nihilismus) extremismus expandoval a zmodernizoval se – zmasověl („demokratizoval se“) a etatizoval se: v bolševické revoluci poprvé dobyl politickou moc, a to v největším státě Evropy. Dějiny historické předpovědi obelstily: třebaže starý Engels připouštěl ruský model revoluce, socialismus měl přece jen zvítězit v pokročilé zemi, kde kapitalismus dosáhl „nejvyššího stadia“; ve skutečnosti vznikl jako důsledek totálního kolapsu v zemi zaostalé, která stála teprve na prahu modernizace a liberalizace. Odtud Leninův a Trockého projekt „permanentní“ či „světové“ revoluce a jeho nezdar: revoluce zůstala lokalizována jen na Rusko. Důsledkem byla nová doktrína „budování socialismu v jedné zemi“, která vyžadovala přizpůsobit mimoruský komunismus, Kominternu a komunistické strany nové roli nástroje diverze a destabilizace „kapitalistického obklíčení“. Pomíne-li se nouzová a utopická epizoda „válečného komunismu“, vytkl si sovětský režim velkolepý program modernizace, zprvu „tradiční“ kombinací metod „zdola“ (NEP) a „shora“ (plánování, „sověty + elektrifikace“). Koncem dvacátých let se objevila nová varianta modernizace, tentokrát už jen „shora“ (podle bible stalinského komunismu, *Stručných dějin VKS(b)*: industrializace, kolektivizace, kulturní revoluce). Založena na násilném státním dirigismu a negující dosavadní principy modernizace, představovala kvalitativní novum: bylo úplně zrušeno soukromé vlastnictví „výrobních prostředků“ i tržní hospodářství a politická participace byla zformalizována „přímoú demokracií“ sovětů. Teprve nyní se v plné podobě vyvinul totalitarismus (stalinismus) s vůdcovským principem (*vožd'*) etc. – vzhledem k totálnímu zespolečenštění „výrobních sil i vztahů“ nepochybně ze všech totalitarismů totalitarismus nejtotálnější.

V jiných periferiích kontinentu se slabými, nevykonnými anebo válkou a poválečným rozvratem otřesenými občanskými společnostmi vznikly záhy autoritární diktatury, zplata moderní, zplata tradiční – vojenské, byrokratické, policejní (Maďarsko, Španělsko, Portugalsko, Bulharsko, Polsko, Jugoslávie). Zvláštním případem byla neuspokojená a po válce destabilizovaná Itálie, kde došlo k fašistické „revoluci“ (koordinované s rojalisty a konzervativci), z níž se postupně vyvinul též totalitarismus; ostatně i sám tento pojem má svůj původ zde. Fašistický režim však vznikl v zemi druhého řádu, vlastně také na evropské periferii, a evropskou demokracii nebyl s to akutně ohrozit; to ostatně platí i pro ostatní diktatury, které byly lokalizovány a mezinárodně víceméně neutralizovány. Přesto však se sféra demokracie opět zúžila na západní centrum kontinentu a na *West Central Europe*, jejíž tři demokracie (československá, rakouská a německá) byly aspoň zčásti diktaturami obklíčeny. Přesto a přes nepřilíš příznivé podmínky doby pokračovala zde však evoluční a občanská modernizace podobného typu jako v západoevropském centru.

Nacismus a válka

To byl ovšem jen dočasný stav: po bezpříkladném nárazu světové hospodářské krize a selhání liberalismu došlo k nástupu fašismu (nacismu) v Německu – hitlerovský převrat proběhl formou legálního převzetí moci pod patronací konzervativně nacionalistického tábora. Kompletní totalitarismus zde však vznikl téměř bleskurychle – Hitler se stal

„fýrerem“ již v roce 1934, kdy také zatlačil své konzervativní patrony a likvidoval i „sociálně revoluční“ element (Strasser, SA).⁴

O vlastních (německých) příčinách nástupu nacismu existuje rozsáhlá literatura, v níž není vyřizena ani teorie *Sonderweg*; při jejím užití je ovšem nutno vzít ohled na Blackbournovu a Elleyho kritiku (co je *Normalweg*?) a sotva již obstojí v extenzivní podobě třicátých až padesátých let, která vyhledávala kořeny až v historických dálavách Pruska či německé reformace. Podrobnější rozbor by však vedl příliš daleko; zde snad postačí poukaz na to, že nacismus v Německu, klíčové zemi Evropy s veškerou výbavou moderny, vytvořil politicky nejdokonalejší („nejmodernější“) totalitarismus. Fašismus se vítězstvím v Německu stal evropským fenoménem (Nolte) – polovina třicátých let se také stala dějištěm nové vlny fašistických, semifaşistických a autoritárních diktatur (Rakousko, Pobaltí etc.); také v SSSR je to údobí vrcholného teroru s počtem obětí, jaký nemá v mírových dobách obdoby.

Meziválečná doba je jediným historickým terémem, v němž je možná synchronická komparace fašismu (fašismů) a komunismu pod společným pojmem totalitarismu, přirozeně že s obecně přijatou devizou, že srovnání neznamená ztotožnění. Do interpretačního repertoáru přibývá tedy další teorie – totalitární, o níž v naší literatuře nejnověji a pronikavě psal František Svátek. Přestože nelze přejít, do jaké míry byla instrumentalizována a kompromitována jako nástroj ideologické studené války, a přestože jsou k ní vznášeny četné věcné námítky, je podle mého názoru její základ, totiž systémové srovnání obou těchto moderních diktatur, legitimní a vědecky produktivní. To platí zejména pro meziválečné údobí, kdy není tolik na závadu statický ráz jejich předválečných (levicových?) i poválečných (pravicových?) variant, jak byly prezentovány zakladatelskými díly Carla J. Friedricha, Zbigniewa Brzezinského a Hannah Arendtové.

Podle těchto autorů se totalitarismus od tradičních diktatur a despocií odlišuje řadou nových rysů, jejichž počet i pořadí se ovšem u jednotlivých představitelů různě mění. Zcela jistě k nim patří magnetický a monokratický kult vůdce (*duce*, *caudillo*, *führer*, *vožd*, *poglavnik*); srůst státu se stranou (státostrana) a její mobilizační funkce vůči mase obyvatelstva (aklamativní volby); dynamická, charismaticko-utopická a militantně fanatická (obvykle nacionalistická) ideologie, jež vyrůstá z apokalyptické vize střídy starého světa světem novým a „novým člověkem“, ať sovětským nebo arijským (v komunismu perverze původního programu, ve fašismu perverzní program). Novou kvalitou se vyznačuje represe – masový teror zaměřený na likvidaci celých (rasově biologicky či sociálně definovaných) skupin obyvatelstva a tomu přiměřeně umocněný, rozrostlý a všudypřítomný policejní aparát (GPU, gestapo či SD a podobně), jehož represivní

4 V této souvislosti se nelze nepozastavit nad nejnovějším překladatelským územ: v českých textech se ujímá oficiální německá terminologie (nacionální socialismus, nejnověji např. v jinak vynikajícím překladu Nolteho dokonce národní socialismus), která aspoň v češtině má zjevně eufemistický, ne-li dokonce zastrácací či exkulpační ráz, v němčině pěkně vyjádřený slovem *harmlos*. Hitlerismus nebyl však ani nacionální, ani národní, nýbrž nacionalistický a šovinistický (dokonce ve vztahu k Němcům protinárodní – viz Hitlerovy soudy o německém národu z konce války), a už vůbec ne socialistický – ani v teorii, ani v praxi. Tradiční český termín nacismus není jen věcně výstižný, ale eliminuje nedorozumění (národní socialismus má v českém prostředí zcela jiné konotace) a znemožňuje i podloudné terminologické manipulace (např. nacionálněsocialistická revoluce 1945).

funkce potencují aktivistické paramilitární složky (*squadri d'azione*, SA, Croix de feu, Hlinkovy gardy, různé „dělnické“ milice etc.). Nedílnou součástí totalitárních režimů je i hospodářská diktatura (dirigismus řízené či plánované ekonomiky), jakož i organický sklon k militarizaci (politika jako pokračování války) a k expanzi, jež zejména v nacismu nabyla ojedinělé „supervelmocenské“ podoby. Od tradičních diktatur se totalitarismus odlišují též monopolem (nových) médií a (nikdy zcela nedosaženým) totálním nárokem na kontrolu nepolitické a soukromé sféry, likvidací občanské společnosti prostřednictvím stranicky řízených profesních svazů (glajchšaltace) a propracované sítě stranické organizace, jež spojovala ideologický dohled s policejními funkcemi. Tato intencionálně racionální struktura totální pospolitosti, která podrývala zpětné vazby a tvůrčí aktivity společnosti, skrývala v sobě výrazné elementy iracionality, polyarchie, chaotických rozhodovacích struktur, často odtržených od reality a potencujících možnosti chybných reakcí a rozhodnutí.

Politicky a ideologicky byly obě moderní totalitární diktatury zaměřeny proti „dekadentní“ a „plutokratické“ demokracii a proti sobě navzájem (fašistický antikomunismus a komunistický antifášismus). V Evropě tak vznikla konstelace potenciální války i války občanské⁵ – totalitarismů proti demokraciím i proti sobě, přičemž linie vzájemného soupeření a konkurence nešla jen mezi komunismem a fašismy, nýbrž i mezi fašismy, jak tomu bylo v německo–rakouském případě anebo v konkurenci horthyovského režimu s Šípovými kříži, Piłsudského a Franka s tamními „falangami“, Ulmanise s Hromovými kříži, Antoneska s Codreanovou Železnou gardou etc.

Éru evropské „občanské války“ totalitarismů či extremismů „pokrývají“, obsazují a vysvětlují dosud užívané teorie jen zčásti. Modernizační paradigma zůstává interpretačním modelem jen pro západní demokracie a přispívá zčásti i k explikaci vzniku totalitarismu (moderní antimoderna), ale jádro této teorie – evoluční modernizace – ztrácí ve sféře totalitarismů na platnosti. Stejně tak přestává vlastně platit paradigma centra a periferie: fašismus postupně ovládl skoro celé kontinentální centrum a v době příprav války a války samé se sám stal centrem. Také teorie totalitarismu ve své původní, statické, strukturálně komparativní podobě přestává stačit: stavíc na nejjednodušším, „hrubém“ principu protikladu s demokracií, pomíjí protiklad vůči dalším meziválečným diktaturám autoritárním, jak je představoval Horthy, Piłsudski, Primo de Rivera, Brüning či rakouští a pobaltští minidiktátoři.

I režimy tohoto druhu lze měřit dvojím metrem – srovnáním s demokracií a srovnáním s totalitarismem. Na jedné straně tyto vojenské či polovojenské diktatury obvykle zachovávaly zformalizované (ale ne na totalitární způsob zcela vyprázdněné) demokratické instituce – ústavy a volby (ovšem manipulované), pluralitu stran (s omezováním opozice, zatlačované preferovanou governmentální stranou). Na druhé straně se od demokracií lišily mnohem silnějším policejně represivním aparátem, namířeným proti protivníkům a radikalismu zprava i zleva. Tradiční establishmenty zůstávaly však v pod-

5 Zde nutno poukázat na zcela mimořádně exponovanou pozici poslední středoevropské demokracie československé, jež se geopoliticky ocitla v samém epicentru války a politicky i v epicentru války občanské mezi demokracií a totalitarismem. Zejména pro českou společnost to bylo mimořádné a ojedinělé historické zatížení, které ji (nebo její značné části) nadlouho vykolejilo z dosavadní západní vývojové trajektorie.

statě (obvykle s pomocí armády) u moci a stejně tak byly zachovány tradiční vlastnické a společenské poměry. Také charismatická (převratná, „revoluční“) vize úplné přeměny společnosti bývala těmto režimům cizí; často se naopak vyznačovaly ideologickými formami „předindustriální“ éry (stavovství a podobně), které je ovšem přibližovaly fašistickému korporativismu. Namísto totalitární mobilizace „masového člověka“ usilovaly spíše o demobilizaci a depolitizaci mas. Rovněž si nekladly (nebo nebyly s to si klást) totální nároky na ovládnutí celé společnosti; posilující (nikoli „plošně“ zaměřené) represivní aparát, zachovávaly aspoň v soukromé a nepolitické sféře elementární zákonitost (spíše *Gesetzstaat* než *Rechtstaat*) a ponechávaly zde jistý prostor občanské společnosti. Rovněž ekonomický dirigismus nebyl zaveden ani zdaleka tak konsekventně jako v režimech totalitních. Mezi (pravicovými) autoritárními režimy a režimy fašistickými byla namnoze plynulá hranice a v jejich vývoji také docházelo často ke zvrátům, jednou směrem k fašismu, podruhé k demokracii, není-li to v této souvislosti příliš silné slovo.

Systémové teorie, které stavějí na protikladu demokracií a diktatur, nepodchycují (anebo jen v nedostatečné míře) konkrétní historické konstelace – politické aliance a manévrování. První případy tohoto druhu se objevují právě v meziválečné době: i demokracie se stávají komplici diktatur a *vice versa*. Pouhý protiklad demokracie a diktatury neskýtá tedy dostačující explikaci, která se neobejde bez konkrétní historické analýzy, v tomto případě bez analýzy západního i sovětského appeasementu – obojí s intencí zůstat stranou a podnitit zbylé „partnery“ proti sobě.

Rozhodující instancí byl zde ovšem Hitler, který měl i historickou iniciativu. I když Eberhard Jäckel má pravdu, že Hitler neúchylně sledoval konečné cíle, popsané v *Mein Kampf* (rasová exterminace a východní *Lebensraum*), svou mezinárodní strategii zahájil pod egidou *equality of rights*, německého sebeurčení a revize Versailles – agresí proti středoevropským sousedům (Rakousku, Československu, Polsku).⁶ Souběžně s tím se stupňovalo zklamání ze Západu, který akceptoval znásilnění Rakouska, napomohl rozbití Československa a nepomohl Polsku. Falešná „podivná“ válka-neválka, důsledek a pokračování předchozího appeasementu i produkt nového appeasementu sovětského, byla základem hitlerovských triumfů: až na Velkou Británii a SSSR ovládl německý diktátor téměř celý kontinent, jeho centrum v to počítaje – evropská demokracie byla zlikvidována v míře, jaká předtím ani potom neměla obdobu. Nacistická expanze překročila rámec revizionismu a klasické hegemonie a Hitler mohl začít uskutečňovat svůj konečný program: východní *Lebensraum* (se ztročením Slovanů) a rasovou exterminaci – je obecně přijatou tezí, že Osvětim a Stalingrad jsou dvě strany téže říšské marky.

Západní („buržoazní“) *phobie rouge* se změnila ve *phobie brune* a totéž se stalo v SSSR: místo komunistického internacionalismu „vlastenecká válka“. Tvůrcem této bezprecedentní konstelace byl Hitler: smrtelné ohrožení ze strany Německa přimělo oba historické protivníky, západní demokracii a sovětskou diktaturu, k alianci, která vznikla bezprostředně po nové vlně antikomunismu na Západě po smlouvě Ribbentrop-Molotov i po vzvednutí masových Stalinových čistek. Hlavní silou tohoto zápasu byl nepochybně

6 Události od března 1938 do září 1939 se pro zdejší národy (nejen okupované) staly formativním zážitkem, který změnil dosavadní koleje jejich vývoje: anšlus byl rozhodujícím podnětem národovotvorného procesu Rakušanů, krize, Mnichov a okupace byly prvním podnětem k odklonu české společnosti od kapitalistické a západní orientace a zářím 1939 započalo i nové kolo polských dějin.

Sovětský svaz: kdyby se nebral ohled na to, že tíhu války nesl především sovětský lid, dalo by se zjednodušeně říci, že jen totalitarismus byl s to porazit totalitarismus.

Z hlediska velkých paradigmat, která se zde pojednávají, byla tato konstelace nepříro-zenou, abnormální anomálií – žurnalistickým žargonem kočkopes. Třebaže aliance tohoto druhu nejsou v dějinách zcela výjimečné (namátkou: spojenectví katolické Francie s osmanskou říší či spojenectví hlavy lutherského protestantismu, saského kurfiřta, s Katolickou ligou), protihitlerovská koalice z roku 1941 šla dál – nebyla pouhou aliancí špiček a vlád, nýbrž byla zakotvena v širokém, vpravdě radostném souhlasu západních i východních společností.

Historickým prognózám tu opět dějiny připravily past: podobně jako se ukázala mylnou předpověď, že socialismus zvítězí v nejpokročilejší kapitalistické zemi, ukázaly se mylnými i prognózy (intence) střetu demokracie s diktaturami anebo diktatur navzájem. Předpoklady dosavadních teorií – modernizační evoluce či socialistická revoluce – byly postaveny na hlavu; také protiklad demokracie a totalitarismu přestal platit anebo byl zastíněn a (načas) odložen.

Studená válka – systémový důsledek, nebo lidské rozhodnutí?

Výsledky druhé světové války vytvořily zcela novou situaci. Totální porážkou hitlerovského Německa skončila *de facto* éra fašismu, jejíž relikty, obě iberské diktatury, se ocitly v obklíčení demokracií a byly nuceny ze svého fašistického kréda slevovat. Poraženým zemím byl implantován demokratický systém – založení (německé) demokracie diktaturou (západních) spojenců je bezprecedentním případem vzniku demokracie.

Západní Evropa byla s pomocí USA politicky i sociálně zachráněna a svou obnovou se postupně vracela k *longue durée* evoluce modernizace. Poválečné období je zde vrcholnou érou moderny, v níž ovšem proběhly dalekosáhlé korektury. Mocnosti západoevropského centra se dostaly do závislosti na USA, ztratily své koloniální panství a Evropa přestala být centrem světa – poválečné údobí je dobou definitivního konce evropocentrismu. Centrem se naopak staly Spojené státy, supervelmoc v plném slova smyslu – vojensky, sociálně i ekonomicky, do značné míry i kulturně. Západoevropská *response* na tuto americkou *challenge* byla ovšem úspěšná: se startovní pomocí USA (Marshallův plán) a pod jejich egidou se obnovila role západoevropských mocností jako sociálně-ekonomického centra – ne už světa, nýbrž o „patro“ níž, jen v rámci evropského kontinentu.

Pozice SSSR, hlavního vítěze války, nebyla tak jednoznačná. I Sovětský svaz se stal supervelmocí a Moskva, Washingtonu vojensko-politicky přinejmenším rovnocenná, se stala druhým centrem. Avšak mlčenlivý předpoklad teoremu centra a periferie, že totiž centrum je špičkou i sociálně-ekonomickou, sovětská supervelmoc zcela nesplňovala – kvantitativně jistě potenciálem velké země, ale kvalitativně jen dočasně a jen zčásti (špičková technologie atomová či kosmická); v mnohých sférách Sovětský svaz vykazoval dokonce znaky zaostalosti periferního rázu.

Klíčovou otázkou poválečného vývoje celé Evropy vůbec a Evropy střední zvláště bylo, zda bude protihitlerovská koalice pokračovat nebo zda dojde k rozkolu. V tomto ohledu byla zájmová pole na obou stranách rozdělená a rozporná; je pochybné, zda byl konflikt obou nových supervelmocí fatálně naprogramován – důvody pro zachování a pokračování válečné aliance byly na Západě i Východě neméně silné. Sotva lze říci, že by veřejnost

na obou stranách (s výjimkou Německa) byla jednoznačně nakloněna rozkolu válečného spolenectví, a jen nesnadno lze určit, do jaké míry se na obratu podílely politické a mediální manipulace. Zájmy však nejsou objektivní kategorií *an sich*, nýbrž *für sich* – ve skutečnosti jsou „subjektivní“ a ve složitých rozhodovacích procesech účinkují v té podobě, v jaké jsou vládnoucími elitami i společnostmi vnímány, interpretovány a formulovány (*imaginated*). Na běh těchto procesů působí nespočetné vnitropolitické i zahraničněpolitické faktory a kromě vzájemných interakcí v nich hrají roli i subjektivní rozhodnutí, počítaje v to též iracionalitu, možné omyly a osobnostní faktory vůbec: do dění tak vstupuje to, co současná věda souhrnně nazývá „chaosem“.

Zkusme si vypomoci tím, čemu se říká *contrafactually history* anebo alternativní historie, založená na prastaré lidské zvědavosti, co by bylo, kdyby. Představme si tedy na okamžik, že v dubnu 1945 nezemřel Roosevelt, nýbrž Stalin – prvnímu bylo ostatně třiašedesát a druhému již osmašedesát let a možná byl v té době postížen mrtvicí. Lze vyloučit, že by se v tom případě v Moskvě prosadili zastánci priority rychlé obnovy země (jako Malenkov a Berija v letech 1952–1953), kteří by byli nakloněni přijetí Marshallova plánu, kdyby se dalo počítat, že jej americký Kongres schválí i pro SSSR? Došlo by mezi rooseveltovským (wallaceovským) Washingtonem a Moskvou (s touto nástupnickou garniturou) k tak rychlému a fatálnímu rozkolu? Nečekal by Německo jiný osud a střední Evropu namísto drsné sovětizace „specifická“ (nesovětská) cesta vývoje „bez diktatury proletariátu“, jakási „finlandizace“, jak si ji asi představoval Beneš, Mikołajczyk, Tildy, Nagy a možná i Gomułka a Gottwald? Při nejasném, nepřehledném a neprůhledném rozložení sil v kremelském grémiu byl ovšem stejně tak možný i opačný scénář: v nástupnickém boji se mohl prosadit Ždanov a jeho leningradská kompanie, vojáci nebo tvrdý Suslov a mezi vedoucími komunisty „lidových demokracií“ stoupenci ortodoxie, jakým byl Rákosi anebo tehdy i Tito.

Vědecký výnos takové intelektuální (nebo komerční) hry s fakty není příliš velký: dějiny nejsou šachy a s určitým stupněm pravděpodobnosti lze předvídat nanejvýš tak jeden, možná dva tahy. Ale zcela bez užítku výpověď této „kdyby-operace“ není: relativizuje determinovanost dějin a výklady už kdysi nesmrtelně zironizované Voltairem v *Candido* – „nejlepším ze všech možných světů“. Tak také v tomto případě: ačkoli se stalo, co se stalo, pomyslná „kdyby“ možných alternativ působivě naznačují úlohu subjektivního „lidského faktoru“, který není jen beze zbytku předurčen dlouhodobými vývojovými trendy, které reflektují obdobně dlouhodobě konstruovaná paradigmata „teoretických“ a „systémových“ věd typu politologie či sociologie. Systémové teorémy nastavené v podstatě na trajektorie klidného vývoje často selhávají v dobách velkých turbulencí, které mění tok vývoje neočekávaným směrem. Výstižně praví francouzský historik Georges-Henri Soutou: „Struktura ale nevede nutně k události. K tomu je třeba svobodné politické jednání, politická vůle a také určitá forma politické moudrosti.“ Historické předěly a zvraty jsou především dílem lidských rozhodnutí, která lze uchopit jediňe podrobnou a konkrétní historickou analýzou, jež koriguje deterministický sklon teorií na způsob *vaticinatio ex eventu* anebo toho, čemu se německy říká *finalisierende Interpretationen*.

Poválečná konstelace v Evropě se ovšem vyvinula v konfrontaci obou supervelmocí, ve vznik dvou mocenských bloků a studené války mezi nimi. Obě „strany“ příslušely k témuž industriálnímu světu a rozdíl mezi nimi nevedly jen po linii střetu demokracie a totali-

tarismu, který z „kočkopsa“ studené války-neválky učinil válku ideologickou. Kruté koloniální války byly určitě skvrnou na kráse demokracie a účelová sovětská podpora koloniálních národů také žádným výronem osvobozenického poslání nebyla; imperialistické a hegemoniální tendence byly přítomny na obou stranách, třebaže v rozličné míře. Západ byl také méně blokem než Východ, a to nejen kvůli odlišnému zřízení americké supervelmoci, ale také z příčin mocenských: hegemonie USA vůči stále ještě silným mocnostem západní Evropy (Anglie, Francie a potenciálně i Německo) měla výraznější rysy partnerství nežli hegemonie Moskvy vůči vesměs malým státům sovětského bloku.

Poválečná střední Evropa – interpretace

Supervelmoci, studená válka a rozdělení Evropy tvořily i rámec nové éry dějin střední Evropy, která se skoro na půl století stala součástí sovětské sféry, sovětského impéria a přeměnila se vlastně na jakousi sovětskou Mitteleuropu (bez Rakouska, ale s NDR). Do sovětského bloku spadly zdejší země bez ohledu na to, zda patřily k poraženým (NDR, Maďarsko) nebo k vítězům (Polsko, Československo), a lhostejno, zda přizpůsobení prošlo podpisem (Beneš) anebo nohama – útekem do emigrace (Tildy, Nagy, Mikołajczyk). Do propadliště dějin padli i ti, kteří se chtěli přizpůsobit, i ti, kteří to odmítli: emigrační vlády polská a jugoslávská zakrátko doživořily a žádné nové exilové vlády v západním světě nebyly připuštěny. Vlastně jedinými výjimkami, které se aspoň zčásti vymkly ze sovětského bloku, byly země nejkomunističtější, Jugoslávie a Albánie, jejichž vlastní autentické diktatury se ukázaly vůči sovětskému tlaku nejodolnější.

Interpretace této nové historické konstelace je podstatně těžší, než tomu bylo u předchozích period: soudobé dějiny se vždy potýkají s mimořádnými těžkostmi, u neprůhledných diktátorských režimů dvojnásobně. Soudy a interpretace jsou méně jisté, historická podání kladou často víc otázek než odpovědí a operují spíš s hypotézami než teoriemi.

S výjimkou paradigmatu Západ – Východ, které v poválečném údobí prožívá vrcholnou konjunkturu, ztrácejí všechny dosavadní interpretační vzorce na platnosti. Na první pohled je to patrné na teorii totalitarismu, jejíž základní předpoklady se podstatnou měrou změnily. Odpadl fašismus, jeden z členů srovnání (teoretická analýza může už tedy být jen asynchronní), a předmětem se stává toliko komunismus (komunismy), jehož historický život měl jiné lhůty než relativně krátká éra fašismu. Odtud vyplývá nutnost vnést do této teorie vývojový zřetel. Poněvadž se navíc sféra komunismu rozšířila i na jiné kontinenty, musí se do dosavadní, v podstatě evropské teorie totalitarismu dosadit i rozdíly „civilizací“, například kmenová společenství, „asijský způsob výroby“, tradice a poměry zdejších despotií atd. – je otázkou, zda tyto elementy praxe nepřevažují nad společenstvím ideologie.

Pochyby se objevují i u paradigmatu centra a periferie. Nebyla-li tato dosud rovněž toliko evropská teorie vysazena (dočasně, na půl století?) z platnosti (konec evropocentrismu, americká přítomnost v Evropě a konfrontace obou supervelmocí), musejí v ní být provedeny podstatné korektury. Pokud zůstává v platnosti, pak jen, jak již řečeno, „o patro níž“, pouze v Evropě – a také zde v dalekosáhle změněných poměrech. Západní Evropa se stala periferií Atlantiku mocensky, nikoli však sociálně-ekonomicky – její integrace byla a je také obranou proti periferizaci. Naproti tomu Evropa střední či

středovýchodní se stala periferií nejen v rámci kontinentu, ale i v rámci sovětského bloku – byla tedy periferizována dvojnásobně.

Podobně je tomu s teorií modernizační, která je v poválečném období použitelná toliko pro Západ, a to zase jen s řadou korektur. Moderna se zde stala skutečností a ve „zlatých“ padesátých a šedesátých letech dokonce vyvrcholila. Poté však nastoupila nová fáze (druhá moderna, postmoderna?), třetí či čtvrtá průmyslová revoluce se sofistikovanými technologiemi informačního věku, s integrací a globalizací a také s konjunkturou lidských práv a novým výměrem demokracie, která není již chápána jen jako vláda většiny, nýbrž jako ochrana menšin. V klíčové otázce, kterou je podle Bronislawa Geremka „stupeň participace jednotlivých tříd a skupin na výsledcích hospodářského růstu“, byl Západ nepochybně úspěšný: relativní vzestup úrovně pracujících vrstev dlouho zastiňoval enormní zvětšení sociálních rozdílů a vytvářel atmosféru sociálního smíru, s nímž kalkuluje teorie modernizace.

Jaký či jaké interpretační vzorce jsou ale k dispozici pro Východ, a speciálně pak pro střední či středovýchodní Evropu? Nehledě k jejímu novému výměru (východní blok) je nasnadě nová aplikace instrumentária centra a periferie – centrem se pro tento makroregion stává Moskva a základním explikačním klíčem je pro něj sovětský vývoj, třebaže stále nutno kalkulovat s vlivem amerického a západoevropského centra, vzhledem k akceptaci dělby mocenských sfér spíše nepřímým než přímým.

Složitá je otázka, do jaké míry je zde operabilní instrumentarium modernizačního paradigmatu. Pokud jde o nacismus, je otázka jeho vztahu k moderně obsáhle pojednána v literatuře: obecně se vychází z ambivalence (nacismus je zároveň moderní i antimoderní), ale většina autorů soudí, že antimodernita v nacismu převažuje. Narozdíl od nacismu v moderním Německu vznikly však komunistické režimy (s výjimkou ČSR, NDR, zčásti i Maďarska a Polska) v polomoderních, nemoderních, ne-li dokonce předmoderních společnostech; mnozí autoři je proto označují za rozvojové diktatury.

Souvislost komunismu s modernizací je ovšem nabíledni, fenomenologicky nepochybně: komunismus se deklaroval jako modernizace, jevil se jako modernizace⁷ a (jak zdůrazňuje například v německé literatuře Klaus Czernak nebo v české Vojtěch Mencl) znaky modernizace vykazoval – vedle impozantní modernity komunistické „kulturní revoluce“ ji představovala především gigantická (gigantomaničká) industrializace. V podobě kosmického a atomového výzkumu a počátků informatiky stihl SSSR dokonce i třetí průmyslovou revoluci; konzumní společnost jako její průvodní produkt byla zde vždy ovšem spíš jen karikaturou a „zlatá“ padesátá a šedesátá léta byla v permanentně nedostatkovém hospodářství nanejvýš jen eloxovanou náhražkou. Na druhé straně zůstává nedocenen a do značné míry neprozkoumán psychologický potenciál egalizace, která snižuje subjektivní citění chudoby.

Je otázkou, do jaké míry lze „generální plán výstavby socialismu“ považovat za modernizační paradigma – model modernizace shora, vrchnostenské a násilné na způsob osvícených absolutismů či bonapartismů? Byla to deformovaná či anachronická moder-

7 V obou diktaturách byl zřetelný americký vzor: německé dálnice a lidové auto, v SSSR metro anebo vliv Empire State Building v mrakodrapech stalinské „gotiky“; také v sovětských kolchozech a sovchozech bylo patrné napodobení amerického farmářství.

nizace, anebo vůbec jen pseudomodernizace? Je-li modernizace bez tržního hospodářství a soukromého vlastnictví a proti nim vlastně *contradictio in adiecto*, nejde pak o falešnou, mylnou, slepou cestu moderny?

Také v komunismu se projevuje ambivalence ve vztahu k modernitě, třebaže v jiné rovině než v nacistickém Německu – sovětské Rusko (a s několika výjimkami i ostatní komunistické země) bylo postaveno před řešení elementárních úkolů překonání totálního porevolučního společenského kolapsu a tradiční zaostalosti – v tomto ohledu šlo tedy o prvotní modernizaci, nadto s vesměs omezenými zdroji (původní) kapitálové akumulace. V celém tomto procesu hrály mimořádnou (a deformující) roli mocenské záměry a vojensko-průmyslový komplex byl směrodatným činitelem. Neméně výrazně se tato ambivalence, či spíše deformace předvedla na kolektivizaci zemědělství: přechod k velkovýrobě byl aspoň v agrárně zaostalých zemích zjevně modernizační strategií, ale úsilí rychle odtud vyzískat kapitálové zdroje vedlo k násilnému provedení (proti vůli rolníků a proti „kulakům“, kteří měli k velkovýrobě nejbliž a byli hospodářsky nejpokročilejší); minimální kapitálové vklady vyústily též v minimální⁸ anebo vůbec žádnou efektivitu – SSSR se nakonec stal závislým na dovozu amerického obilí. Také sociální důsledky byly pochybné (míra vykořisťování byla výjimečně vysoká) a problematické, jak se to projevilo například v emancipačním účinku prudce zvýšené zaměstnanosti žen. O žádné ambivalenci ve vztahu k modernitě nemůže však být řeč při masové nucené (otrocké) práci (*gulag*), která se stala nedílnou součástí stalinské ekonomiky a je s představou modernizace zcela neslučitelná. Totéž platí i pro „nastavbu“: modernizace je neoddelitelně spjata s rozšiřováním životních šancí, lidských práv, sféry politické participace, jedním slovem s demokratizací, kdežto všechny diktatury jsou v tomto ohledu restriktivní, regresivní, antimoderní. Taktéž v kultuře: komunismus začal sice ve znamení avantgardy, ale rubem jeho „kulturní revoluce“ se záhy stal tvrdý útlak umění vůbec a moderního zvláště – i v SSSR platilo za *entartete Kunst*.

V procesu postkomunistické transformace vynikají důsledky neúměrných nákladů a celková bilance komunistické modernizace vyznívá negativněji, než tomu bylo v případě nacismu; zvláště v průmyslových zemích sovětského bloku zatím všechno svádí k tomu, aby se tato modernizace označila za anachronickou anebo prostě za neúspěšnou.

Detotalizace totalitarismu?

Celá řada otázek se klade i nad teorií totalitární. Jako se v meziválečném období fašismus stal evropským fenoménem, stal se nyní evropským, ba světovým fenoménem komunismus. Diferencován podobně jako kdysi fašismus, vyvinul se v rozličných variantách: sovětské, lidovědemokratické (satelitní), národně komunistické (titovské, hodžovské), nemluvě o verzích asijských (maoismus), karibských a afrických. Původní interpretační strategie totalitární teorie, totiž komparace fašismu a komunismu, ztratila na smyslu tím, že druhý člen vlastně odpadl. Od poloviny století existuje komunistický totalitarismus v nové historické konstelaci – bez konkurence fašismu a v přímém protikladu, konfrontaci

8 Lze za částečný úspěch považovat československé zemědělství 60. let nebo maďarské v dalších desetiletích a není sociálním deficitem velký úspěch polské opozice, totiž znemožnění kolektivizace, s nímž se Polsko bude muset teprve vypořádat?

a soutěži s novým demokratickým kapitalismem. Ten byl ovšem v prvním poválečném období nový zatím do značné míry jen potenciálně. Do poloviny šedesátých let se vyznačoval ještě v podstatě tradiční mechanickou industrializací (fordismus), zdaleka ne sofistikovanou na soudobý způsob. Také demokracie byla v té době nová víceméně jen *in spe*: vskutku nová demokracie ochrany menšin a rozvinutých lidských práv se vyvíjí vlastně teprve od vzpoury šedesátých let, i když byla stále brzděna, omezována a deformována napětím studené války. Komunistická výzva měla však i jiné účinky – spolupůsobila při dekolonizaci a bez ní (bez obav z revoluce) by sotva asi došlo ke vzniku sociálního státu a systému sociální dohody; tato odvrácená strana soupeření kapitalismu a socialismu ještě čeká na zpracování.

V mnohem složitější a nové situaci se ocitá sovětská diktatura. SSSR, supervelmoc, střed impéria, byl zároveň plně rozvinutým totalitárním režimem. Vnější příznakem bylo byzantské zbožnění vůdce, později eufemisticky nazývané kultem osobnosti. V zostřování sovětského režimu na přelomu čtyřicátých a padesátých let se možná projevovala ona „kumulativní radikalizace“, kterou v nacismu identifikoval Hans Mommsen. Zároveň byl však tento režim konfrontován se zcela novým problémem: narozdíl od fašistických vůdců a jejich režimů, které padly s válečnou porážkou, vznikl se stárnutím a smrtí diktátora problém nástupnictví, aniž byla k dispozici monarchická (dědičná) regulace. Nutně vzniklý nástupnický boj otřásl klíčovým elementem totalitarismu, totiž vůdcovským principem: stalinismus bez Stalina je stejně paradoxní jako nacismus bez Hitlera nebo antisemitismus bez Židů. Na sklonku života sovětského diktátora vlastně vzniklo něco na způsob staré Leninovy formule revoluční situace: nahoře již nemohou a dole nechťejí.

Novum v historii totalitárního režimu byl především fenomén odporu v podobě, jakou fašismus poznal jen mimo svou „vlast“ a za války, kdy se již rýsovala perspektiva porážky – Sovětský svaz byl však v první poválečné době na vrcholu moci. Už tehdy však vznikla dvojitá fronta odporu – zdola i shora. První, demonstrováná vzpourami let 1953 a 1956, byla sice potlačena, ale napětí a výbuchy se staly od té doby permanentním jevem – aspoň na periferiích sovětského bloku. Permanentním se však stal i odpor „nahore“, v sovětském vedoucím grémiu i v podobě zájmových rozporů a „osamostatnění“ či opozice konkurenčních komunismů, jak je představoval Gomuška, Nagy, Tito, ale především Mao; v Číně se dokonce začalo utvářet nové, konkurenční centrum komunismu – také jev, jaký fašismus nepoznal, aspoň ne v takovém měřítku. Totalitarismus s vnitřní mocenskou konkurencí je novum, s nímž tradiční teorie příliš nepočítala.

Nejzávažnějším novým jevem se však staly reformy reprezentované po Stalinově smrti takzvaným novým kurzem v roce 1953. Nové „kolektivní vedení“ ukončilo bezuzdný a plošný terorismus gulagů (také výklad Nicolase Wertha v *Černé knize* zločinů komunismu končí rokem 1953) a nastolilo aspoň elementární právní pořádek – v dobové mluvě se objevil pojem takzvané socialistické zákonnosti, spíše jen *Gesetzstaat* než *Rechtstaat*, aby se ještě jednou užila stará německá terminologie. Represe z repertoáru režimu nezmizela, ale změnil se její ráz: nikoli už „plošná“, nýbrž cíleně zaměřená proti protivníkům, podobně jako v autoritárních diktaturách. Zároveň s tím došlo i k jistému uvolnění v příkaznickém ekonomickém systému zaváděním povrchních tržních prvků a částečnou změnou orientace z těžkého na spotřební průmysl.

V této nové fázi vlastně všechny znaky totalitarismu klesly o jeden stupeň. Namísto vůdce nastoupilo kolektivní vedení podle zásady *primus inter pares*, také komunistická strana začala ztrácet svůj mobilizační ráz a přetvářela se ve stranu guvernamentální (nomenklaturní). Proměnou prošla i ideologie: stále ještě charismatická Chruščovova vize (dohnat a předejhnat kapitalismus) přece jen už neměla takovou magnetickou přitažlivost jako vize Leninovy a Stalinovy. Došlo rovněž k jisté redukci totálního nároku na ovládnutí celé společnosti, chvilkami se uvolnil i tuhý režim kulturní a začala se připouštět omezená autonomie v nepolitické a soukromé sféře; režim se spokojuje s víceméně pasivním souhlasem společnosti, jak ji charakterizuje teze o takzvané společenské smlouvě. K tomu přistoupilo i určité uvolnění totálního satelitismu a změna vztahů uvnitř sovětského bloku – vedoucí grémia „bratrských“ zemí a stran začínají artikulovat vlastní zájmy a z monolitního „socialistického tábora“ se stává „socialistické společenství“.

Totalitární novum – „osvícené“ reformy „shora“ ve sféře „nadstavby“ – mělo však intenci charakteristickou pro většinu reform tohoto druhu, totiž udržet v podstatě nezměněnou „základnu“ systému, totální zespolečnění a etatizaci. Maximum změn představoval vznik dílčích enkláv „deviace“, jež byly povětšinou jen důsledkem neschopnosti celý rozsah etatizace udržet: jako příklad lze uvést soukromé zemědělství a relativní samostatnost církve v Polsku. Zde (za Gomułky a pak Gierka) a v Maďarsku (za Kádára) se nejvýrazněji etabloval křehký kompromis mezi ortodoxním a reformním komunismem; potenciálně nejpronikavější reformy šedesátých let, které se objevily v Československu, byly nejsilnější a nejtvrději potlačeny.

Třebaže právě československý případ nejzjevněji demonstruje možnosti regresivních zvrátů k totalitární ortodoxii (husákovská „normalizace“ s „civilizovaným terorismem“ masových sociálních deportací – zákazy povolání etc.), započal proces slábnutí totalitarismu, který zachytila ještě Hannah Arendtová. Někteří autoři jej označují termínem „semitotalitární“, jiní (například Juan Linz) mluví o autoritární diktatuře nového typu, v němž se odpor (ovšem diverzifikovaný, periferní a asynchronní) stal trvalým faktorem. Také „podvůdcové“ se začali „emancipovat“, jak tomu bylo v případě rumunského Ceaușeska a albánského Hodži (na oba se hodí Linzova zpola ironická charakteristika – sultanismus) anebo ve svébytné verzi Titovy jugoslávské samosprávy; nejzávažnějším případem tohoto druhu byla ovšem Maova Čína s potenciálním konkurenčním „impériem“ – komunismus v singuláru se změnil v komunismus v plurálu.

V této souvislosti se ztrácí a oslabuje základní vývojový stimul totalitarismu, totiž jeho permanentní totalitárizace či radikalizace. Ve fašismu se objevil vlastně jen náběh k této tendenci: v německém případě počátkem proměny ve stát SS (v italském případě v karikaturní podobě republiky ze Salo). V sovětském komunismu se tato „supertotalitárizace“ realizovala ve dvojí vlně teroru ve třicátých a znovu pak na přelomu čtyřicátých a padesátých let, v Číně s fázovým zpožděním v podobě Maovy „kulturní revoluce“.

V nejstarším komunismu sovětském se však po Stalinově smrti objevuje zřetelná tendence k detotalitárizaci – souvislost s tím, že dynamika režimu naráží na vnější i vnitřní hranice, je nabíledni. Na přelomu padesátých a šedesátých let začíná být sovětský režim konfrontován s nepřekonatelnými omezeními vnějšími – impériu již nebyla dopřána možnost „úniku vpřed“, k novým expanzím: perspektivu „poslední bitva vzplála“ vzdálila do nedohledna bariéra atomové zbraně, hrozící nikoli jen zničením kapitalismu, nýbrž

lidstva jako celku. Symbolem konce rozpínivosti sovětského impéria v Evropě se stala Berlínská zeď, expanzi v Asii učinil konec konflikt s Čínou a totéž přinesla karibská krize v Americe. Sovětské diktatuře se poté naskýkala už jen možnost konvenčních diverzí na periferiích (Afrika, Blízký východ), a neúspěch v Afghánistánu tento kruh uzavřel. Růst sovětského impéria se zastavil a začala éra stagnace a slábnutí, jež se projevovalo nestabilitou na periferiích, v okrajových sovětských republikách, ale hlavně v závislých, takzvaně lidovědemokratických státech.

Diktatura a občanská společnost

Při všech změnách v „nadstavbě“ zůstala v podstatě zachována „základna“ – výsledek stalinského sociálního zemětřesení, totiž více či méně úplné etatizace celé společnosti, nejen ekonomiky; z občanstva se stalo obyvatelstvo, ve všech sférách života závislé na státu, šedivá, egalizovaná „hmota“ státního zaměstnanectva. Tato materiální likvidace individuality, pestré a diferencované občanské společnosti byla – to nutno opakovat – nejtotálnějším elementem komunismu.

Ale právě z této sociálně likvidované občanské společnosti vyrůstá rezistence, která je sama projevem občanské společnosti. Střet občanských společností s moderními diktaturami, jehož prvním dějstvím byl válečný boj s nacismem (hnutí rezistence) a druhým, mírovým, boj s komunismem (disenty), je jedním z největších evropských dějů druhé poloviny „krátkého“ 20. století; důraz na tento děj, jehož těžiště bylo ve střední Evropě, je velkou zásluhou Wandyczových dějin střední Evropy, které mají charakteristický podtitul: Cena svobody. Zatímco na východní periferii (Rusko, SSSR) vznikla totalitární diktatura v zemích nejednou ještě kmenových a bez občanské společnosti anebo jen se slabou a teprve vznikající společností tohoto typu, ve střední Evropě byla situace jiná – zde už více či méně rozvinuté občanské společnosti existovaly.

V tomto případě přichází tedy v úvahu interpretační vzorec občanské společnosti, přičemž historie její konfrontace s moderními diktaturami do ní vnáší zcela nové dimenze, nový vhled do jejích mechanismů, rezistenčních potenciálů i slabostí. Střet (střety) s komunismem nebyl pouhým opakováním (samo opakování je už novum) předchozího střetu s nacismem – novou okolností byla právě materiální likvidace občanské společnosti, totální etatizace. Drama šoku, kapitulace, bezradnosti, adaptace (takzvaná společenská smlouva) i rezistence má janusovskou podobu – diktaturu stabilizuje a občanskou společnost destabilizuje, avšak *à la longue* diktaturu destabilizuje a občanskou společnost (přínejmenším duchovně) obnovuje.

Výjimky (povstání v NDR a Maďarsku, obou poražených zemích) potvrzují pravidlo: odpor proti komunismu měl v zásadě civilní, občanskou podobu; dokonce ani v Polsku se opoziční pohyb nedostal dál než na práh povstání a zpravidla ústl do kompromisů a reforem shora, jak je reprezentovaly režimy Gomułky, Gierka a Jaruzelského. Také zdroje tohoto odporu se od fašistické éry odlišovaly. Kromě momentů národních vystupuje zde výrazně do popředí moment politický, respektive programový. Narozdíl od fašismu, kde odpor byl negací perverzního programu, komunismus si svým humanitním programem sám připravil past: mohl být a byl vzat za slovo. Nepominutelnou součástí protikomunistického odporu byla i opozice uvnitř komunismu, jak ji popisují pojmy jako „autentický socialismus“, „socialismus s lidskou tvář“ či reformní komunismus; to bylo

také novum v totalitarismu – žádný zaznamenaníhodný reformní fašismus nebyl. Relativně široká aliance protikomunistického odporu zasahovala tedy i do komunistických stran a rovněž komunistická opozice byla vlastně součástí občanské společnosti, která se zde obnovovala.

Má-li se na případ protikomunistického odporu aplikovat teoréma občanské společnosti, musí být její dosavadní, v podstatě západní model korigován – struktury občanské společnosti vznikají za komunismu v podmínkách úplné etatizace, vlastně bez „materiální“ základny; tato občanská společnost je tedy především duchovní entitou. V této souvislosti se klade celá řada otázek: zda, do jaké míry a v jakých formách může občanská společnost existovat pod diktaturami a pod jakými diktaturami, nakolik je tato společnost rezistentní a nakolik se v ní projevují sklony ke kapitulaci, jaké následky má přerušení existence a kontinuity občanské společnosti v důsledku nástupu diktatur a jaké formy (či deformace) v ní pod jejich vládou vznikají? Je (a jaká je) interakce mezi vývojem struktur občanských společností a vývojem diktatur, do jaké míry se tím koriguje paradigma občanské společnosti i paradigma moderní diktatury?

Konce komunismu

Byla-li Chruščovova éra, zahraničněpoliticky neúspěšná, zvláště ve své poslední fázi hektických a zmatečných reforem, totalitarismem „druhé třídy“, brežněvovský režim nastoupil trend stabilizace a negace reforem, demonstrováný brutální invazí do izolovaného reformního Československa. Tato intence režimu, vyjadřovaná takzvanou Brežněvovou doktrínou, nevydržela o mnoho déle než její předchůdce, Svatá aliance – jedno desetiletí; proti polské Solidarności byla uplatněna již jen polovičatě. V osmdesátých letech se v komunismu projevila stagnace, pro niž našla ruská historiografie výstižný termín *zastoj*. Režim už zcela ztratil i poslední zbytky někdejší charismatické ideologie: z plamenů komunistického ráje zbyl jen zapáchající kouř reálného socialismu: socialismus je to, co je. Také strana brežněvovské éry, kariéristická a zkorumpovaná nomenklatura, byla na hony vzdálena někdejšímu mobilizačnímu zápalu komunismu porevoluční i Stalinovy éry, dokonce i zápalnému záchvěvu počátků éry Chruščovovy. Nové techniky, rozhlas a televize, se již nedaly zadržet cenzurou; diktátorský monopol médií byl narušen. Permanentně nedostatkové hospodářství činilo konzumní korupci „společenské smlouvy“ stále méně úspěšnou. V soutěži s kapitalismem, k níž ještě tak sebevědomě vyzýval Chruščov, začal komunismus zřetelně ztrácet. Od šedesátých a sedmdesátých let nebyl již konfrontován s tradiční industrializací, nýbrž s novou ekonomikou sofistikovaných technologií a informatiky, s nimiž byl s to (dočasně) držet krok jen v exkluzivním zbrojním sektoru, jehož náklady přesahovaly možnosti sovětské ekonomiky a šly na úkor „společenské smlouvy“. Nutnost zahraničních (kapitalistických) půjček nebyla jen předělem hospodářským, ale ve svých důsledcích i politickým – komunistické režimy byly nuceny ke slevám a ústupkům a soudržnost bloku se začala drodit.

V komunistickém světě se začaly projevovat deficity ve sféře „druhotných vymožeností“, podmínek pro uvolnění intelektuálních potenciálů. Sotva si lze představit větší protiklad otevřené společnosti informativního věku, než byla brežněvovská gerontokracie – karikatura někdejší vize vyjadřované heslem „komunismus – mládí světa“. Teprve po

osudných ztrátách času „mocných nemocných“ (Andropov, Černěnko) se ve vedoucím sovětském grémiu prosadila myšlenka reform, a to shora. Je ovšem otázkou, do jaké míry Gorbačovova perestrojka odpovídala „petrovskému“ modelu – tradiční reformy shora byly totiž povětšinou reformami v „základně“ při zachování „nadstavby“ tvrdé moci. Falešný začátek, symptomatologická léčba prohibicí, nasvědčuje spíš nejasnosti než promyšlenému plánu. Odpor k reformám ve značné části konzervativní nomenklatury (k ní patřili i „podvůdci“ typu Honeckera, Husáka či Živkova) donutil nakonec Gorbačova k mobilizaci zdola (*glasnost*). Nejblížeji historická analogie s koncem habsburské monarchie není příliš výstižná – považovat Brežněva za obdobu Františka Josefa by znevažovalo starého císaře, a srovnávat Gorbačova s Karlem posledním by zase znevažovalo Gorbačova. Přes všechnu polovičatost (materiální základna režimu, totální etatizace, zůstávala zachována) byla *glasnost* výkonem, jakkoli se nakonec ukázala pro režim destruktivní a třebaže asi vůbec největším Gorbačovovým výkonem bylo nakonec to, co neudělal.

V tomto období se tedy setkáváme s totalitarismem v úpadku, s jeho přeměnou v semi-totalismy nebo autoritarismy nového typu, které nutí k revizi původní statické teorie totalitarismu. Aby se vůbec mohla stát produktivní explikací, musel by se do ní zabudovat genetický vývojový element, jehož historickou tendencí je ovšem stagnace, degenerace a úpadek – jedním slovem detotalizace, která měla zásadní a hluboké zdroje. Základní bariérou se staly nejnovější sofistikované ekonomiky a technologie (informatika etc.), s nimiž je uzavřenost diktatury ve flagrantním rozporu a které nelze zvládnout tradičním plánováním – hospodářství sovětského typu se za těchto okolností nevyhnutelně dostávalo do slepé uličky. Pro adaptaci a pro efektivní reformy sovětský režim promeškal čas – narozdíl od komunistické Číny?

Je spíš zlomyslností dějin než dějepiscectvím, lze-li krizi, úpadek a pád komunismu teoreticky uchopit i v kategoriích marxismu: tehdejší sovětské (i satelitní) reformy se omezovaly vesměs na „nadstavbu“ a žádná z nich podstatnou měrou nesáhla na „základnu“, totiž na totální zespolečenštění, třebaže bylo již v rozkladu šedou ekonomikou, korupcí etc. Ale nedotknutelnost etatizace se ukázala zásadním deficitem: „výrobní vztahy“ se dostaly do fatálního rozporu s „výrobními silami“. Tento problém lze ovšem interpretovat i pojmovým instrumentáři modernizační teorie. Systém totálního zespolečenštění a plánování, jen s povrchními prvky tržních mechanismů a s „polootevřenou“ a „poloobčanskou“ společností, v níž byla myšlenková výměna stále omezována a individualita svírána, nárokům neomoderní nebo postmoderní společnosti prostě nemohl stačit. Rezignace na vypjaté imperiální nároky, základní myšlenka Gorbačovovy perestrojky, uvedla do chodu spontánní procesy rozkladu, které nedokázaly zvládnout ani dohody moskevského centra se Západem.

Supremeloc, největší země světa a poslední mnohonárodní impérium s nejsilnějším represivním aparátem, padla v podstatě bez radikálních výbuchů (žalostný kontrarevoluční „puč“ zhynul spíš na zalkoholizování než na mocenskou demonstraci u moskevského „bílého domu“) – konec mírový, vlastně kapitulace u kulatých stolů, spíš imploze než exploze. Svým obsahem, fundamentální změnou sociálních i politických poměrů byla to skutečná velká revoluce, a pokud jde o střední Evropu tohoto století, patrně vůbec největší – nový březen roku 1848, ale bez kontrarevolučního odporu a s minimem násilí. Aniž by se to muselo komunismu přičíst za zásluhu, sotva si lze představit větší protiklad k drsnému a krvavému „krátkému“ 20. století.

Je velmi nejisté, jakou pomoc lze v tomto případě nalézt u tradiční totalitární teorie: konec komunismu se zcela lišil od válečného konce nacismu – žádná fanatická obrana až do hořkého konce. A přesto právě v této chvíli vstala totalitární teorie takřkajíc z mrtvých a začala prožívat největší konjunkturu. Ukazuje-li se problematickou představa „zpět do Evropy“ (přiléhavější by zjevně bylo příslovce „vpřed“), kladou se pochyby i nad obecně rozšířenou interpretací tohoto přelomu jako svržení totalitarismu: jestliže komunismus spíš kapituloval a padl, než že by byl svržen, je otázkou, do jaké míry byl ještě ve svých koncích totalitární.

Odstup a pohled zpět ze současnosti do minulosti je základním principem historiografie. Též „refoluce“ přelomu osmdesátých a devadesátých let vrhá světlo i na předchozí vývoj, také pod tímto zorným úhlem jej nutno analyzovat a podrobit popperovské „falzifikaci“ i samu teorii totalitarismu, respektive její tradiční předpoklady. Není představa svržení totalitarismu příliš dramatická a ideologická a jsou oba články této představy adekvátní realitě? Mám dojem, že mnohé z toho platí i pro další paradigmatata, která zde byla pojednávána.

Velkou otázkou je, do jaké míry jsou tato paradigmatata použitelná i pro interpretace posledního desetiletí. Zde jsme sice teprve v počátcích „pozitivistické“ deskripce, ale první hypotetická (hypotetické) konceptualizace je v této látce už potřebná. Není však příliš jasné, do jaké míry mohou být koncepty předchozích období instruktivní a posloužit aspoň jako odrazový můstek.

Nejsem si jist optimistickou představou, že jsme se dočkali happy endu „krátkého“ 20. století a že nás v nekonečně dlouhém 21. století bude čekat už jen vítězný ráj euroatlantické civilizace, trvalý růst, šíření demokracie, úpadek diktatur, a navíc třeba i blaha genové pilulky. Nejsem sám, kdo má pocit, že před námi vyvstávají nové problémy, možná větší a těžší než ty minulé. Budu se v hrobě těšit, skončí-li aspoň tak „sametové“ jako v případě nejdelsí z moderních diktatur – komunismu.

K historii sovětsko-československých vztahů v letech 1938–1941

Nad deníkem Ivana M. Majského

Valentina V. Marjinová

Sedmého prosince 1941 odjel britský ministr zahraničních věcí Anthony Eden do Moskvy, aby se setkal s Josifem V. Stalinem a jednal o otázkách spolupráce při postupu proti hitlerovskému Německu. Na této cestě ho doprovázel zplnomocněný zastupitel¹ SSSR v Londýně Ivan M. Majskij. Čekala je v té době nebezpečná plavba po moři. Před odjezdem napsal Majskij Stalinovi dopis, v němž mu sděloval, že vzhledem k tomu, že „námořní cesty jsou nyní poměrně riskantní“, posílá mu deník, který si v uplynulých sedmi letech „nevedl pravda moc pečlivě“. „Z historického hlediska,“ píše se v dopise, „je deník nepochybně do jisté míry zajímavý. Jako nikdy předtím jsem v uplynulých sedmi letech dlel v obrovské observatoři světové politiky a měl jsem možnost stýkat se s nejmocnějšími politickými osobnostmi Anglie a dalších zemí.“ Majskij dával Stalinovi volnou ruku, jak s deníkem naložit. Sám se domníval, že „vydávat ho nyní, i když jen neúplný a třeba s komentářem, asi není možné: jsme ještě příliš blízko událostem zde popisovaným, většina osob figurujících na stránkách deníku ještě žije“. Podle něho však „ve vzdálenější budoucnosti by můj deník nebo nejzajímavější úryvky z něj snad mohly být vydány. Ať už bude vydán nebo ne, stojí za to jej uschovat: mohl by se budoucímu historikovi naší epochy hodit...“² V tom měl Majskij pravdu. V současnosti, po téměř šedesáti letech od napsání zmíněného dopisu, se jedná o vydání deníku, který se nalézá v Archivu zahraniční politiky Ruské federace (Osobní fond I. M. Majského). Donedávna skoro nikdo o existenci tohoto dokumentu nevěděl. V roce 1990 však byl deník odtajněn a postupně byl k němu

1 V úředním žargonu lidového komisariátu SSSR se užíval výraz *polpred* (*polnomočnyj predstavitel'*) a *polpredstvo* namísto později zavedených termínů *posol* a *posol'stvo* (vyslanec, vyslanectví). (Pozn. překl.)

2 Dopis byl otištěn ve dvou knihách téhož autora, jež byly přeloženy z angličtiny: GORODETSKY (GORODECKIJ), Gabriel: *Mif „Ledokola“: Nakanune vojny*. Moskva 1995, s. 27; *Rokovoj samoobman: Stalin i napadenie Germanii na Sovetskij Sojuz*. Moskva 1999, s. 9.

badatelům umožňován přístup, i když velmi omezeně. Sám Majskij používal záznamy z deníku při psaní svých vzpomínek.³ Část záznamů se dostala do publikace *Dokumenty vnešnej politiki* SSSR, zahrnující léta 1939–1941.⁴ Z historiků se patrně jako jeden z prvních zabýval Majského deníkem profesor Gabriel Gorodetsky (Goroděckij), ředitel Střediska Kaminského pro studium Ruska a východní Evropy Telavivské univerzity.⁵

Čím je deník tak zajímavý? Proč přitahuje pozornost badatelů? Důvodů je několik. Hlavním je tajuplnost, která se k němu donedávna vázala. Jako všechno co je nedostupné, vzbuzoval mnoho dohadů a smyšlenek spojených s tajemstvími tehdejší sovětské diplomacie. Bylo toto oceňování oprávněné? Částečnou odpověď může dát mimo jiné úplné vydání deníku. Z druhé badatele lákala možnost dozvědět se něco nového o tom, jak se vytvářely mezinárodní vztahy ve třicátých letech, což je významné pro odpověď na otázky o dozrávání předpokladů a začátku druhé světové války. Zajímavá je konečně i osoba samotného pisatele deníku, který žil přes deset let (v letech 1932–1943) v Anglii, a dokázal proto velmi emocionálně a zaujatě vykreslit obraz tehdejšího londýnského politického života. Autor, výborný stylist, napsal svůj deník zajímavě a lehkým perem.

Kdo byl Ivan M. Majskij (vlastním příjmením Ljachoveckij)? Abychom pochopili jeho postoje a názory, musíme znát některé mezníky jeho životopisu. Žil víc než devadesát let (1884–1975) a stal se známým jako výrazný diplomat a historik. K bolševikům se přidal až v dospělosti, když po rozprášení strany socialistických revolucionářů (eserů), jejímž byl členem, vstoupil v roce 1921 do VKS(b). V letech 1922–1925 řídil tiskové oddělení Narkomindělu – Lidového komisariátu zahraničních věcí. Byl redaktorem listu *Zvezda* a působil na Komunistické univerzitě v Leningradě. V letech 1925–1929 vykonával funkci rady zplnomocněného zastupitelství SSSR ve Velké Británii a v Japonsku a od roku 1929 do roku 1932 působil jako zplnomocněný zastupitel SSSR ve Finsku. V roce 1932 se Majskij stal zplnomocněncem (od roku 1941 vyslancem) ve Velké Británii a zůstal jím do roku 1943, kdy byl odvolán do Moskvy a jmenován náměstkem lidového komisaře zahraničních věcí; tuto funkci vykonával do roku 1946. Současně byl předsedou Spojenecké reparační komise v Moskvě. Majskij se účastnil řady mezinárodních konferencí, konkrétně Krymské (Jaltské) konference v únoru 1945 a Berlínské (Postupimské) konference v červenci a srpnu 1945. V roce 1946 byl zvolen akademikem SSSR a poté pracoval až do konce života v Ústavu dějin AV SSSR (1947–1968) a v Ústavu obecných dějin AV SSSR (1968–1975).⁶ Po celý život tak či onak podporoval myšlenky socialismu, socialistické revoluce. Jako diplomat působil přesně podle pokynů Moskvy, i když v některých otázkách měl a mohl vyjádřit vlastní názor; se zbožnou úctou vzhlížel k M. M. Litvinovi, ale byl velmi opatrný v hodnoceních – když byl Litvinov odstraněn z funkce lidového komisaře zahraničních věcí, napsal si 6. května 1941 do deníku pouze toto: „Stalin

3 MAJSKIJ, I. M.: *Vospominanija sovetskogo posla*, 1–2. Moskva 1964; *Vospominanija sovetskogo diplomata 1925–1945*. Moskva 1971; *Ljudi, sobytija, fakty*. Moskva 1973. (Česky vyšly Majského knihy *Kdo pomáhal Hitlerovi: Ze vzpomínek sovětského velvyslance*. Praha 1964; *Velvyslancem v Londýně: Válka 1939–1943*. Praha 1967.)

4 *Dokumenty vnešnej politiki: 1939*. Díl XXII, kn. 1, 2. Moskva 1992; *Dokumenty vnešnej politiki: 1940 – 22. února 1941*. Díl XXIII, kn. 1: 1. ledna – 31. října 1940. Moskva 1995; díl XXIII, kn. 2, část 1: 1. listopadu 1940 – 1. března 1941; část 2: 2. března – 22. února 1941. Moskva 1998.

5 Viz pozn. 2.

6 *Diplomatičeskij slovar'*, 2. Moskva 1986, s. 172.

jmenován předsedou Rady lidových komisařů, Molotov jeho náměstkem a komisařem zahraničních věcí. Vracíme se k Iljičovým časům (tj. Leninovým – V.M.), kdy vůdce naší strany a národů SSSR byl i předsedou Rady. Je to signál. Nebezpečí války se blíží k našim hranicím. Nastává čas velkých a významných rozhodnutí. Stalin musí držet kormidlo v rukou sám.“⁷ Majskij věřil (přinejmenším to vyplývá z jeho knih a z deníku) v neodvratný krach kapitalistického systému.

Autorka tohoto článku se seznámila se čtyřmi díly Majského deníku zahrnujícími léta 1938–1941 a snažila se nalézt záznamy týkající se Československa. Z tohoto hlediska jsou jednotlivé díly velmi rozdílné: v roce 1938 jsou pochopitelně velmi bedlivě sledovány události spjaté s přípravou Mnichova a s hodnocením politiky západních velmocí; v roce 1939 se popisuje několik setkání s představiteli československé emigrace v Londýně; zato v roce 1940 a kupodivu ani v roce 1941 si Majskij v deníku československé problematiky vůbec nevšimá. Jednotlivé díly deníku (sešity) zaznamenávají události jednoho roku (1938, 1939, 1940, 1941), většinou jsou psány na stroji, některé záznamy jsou však psány rukou. Rozměr sešitů v tvrdé vazbě je přibližně 15x20 cm, rozsah se pohybuje od dvou set do tří set i více listů za jeden rok.

Cesta k Mnichovu

Pochopit Majského poznámky ohledně Československa lze jen v kontextu jeho pohledu na celkovou mezinárodní situaci, na zahraniční politiku SSSR a západních velmocí. Po berlínských událostech ze 4. února 1938, kdy se Hitlerovi podařilo definitivně zlomit opozici („provedl celou operaci obratně, skoro bleskově. Možná, že to není vítězství na 100 procent, ale jenom na 75 procent, je však nepochybné“),⁸ očekával Majskij „zesílenou agresivitu německé politiky (Ribbentrop nebyl pro nic za nic jmenován ministrem zahraničí), upevnění ‘osy’ a ‘protikomunistického bloku’ jako důsledek urychleného formování dvou ‘front’“. Majskij k tomu dále píše: „Velmi pravděpodobně nastanou energičtější pokusy obsadit Rakousko a možná i Československo... Nepochybuji, že první reakcí brit[ské] vl[ády]⁹ bude uspišit anglo-německé rozhovory. Chamberlain a K¹⁰ budou argumentovat, že je třeba využít ‘poslední šanci’, aby se vyhnuli válce. Ach, ti věční kompromisníci! Jak jsou krátkozrací a ustrašení! Jestli se teď Hitler nebude chovat jako slon v porcelánu ... Chamberlain mu prostě poběží vstříc. Pak se pomalé tempo anglo-německých rozhovorů ... zrychlí a na obzoru se objeví obrys ‘paktu čtyř’ na úkor střední, jihovýchodní a východní Evropy.“¹¹

Jedenáctého února se Majskij setkal s britským ministrem zahraničních věcí Edenem, vyjádřil své znepokojení ohledně „zesílení německé agresivity“ a zeptal se, „co bude s Rakouskem a Československem“. Eden odpověděl v tom smyslu, že „možná teď“ bude

7 Archiv vnější politiky Rossijskoj Federacii, Moskva (AVP RF), f. 017a, opis' 1, papka 1, delo 5, list 11.

8 AVP RF, f. 017a, op.' 1, p. 1, d. 5, l. 11–12.

9 Majskij v deníku užívá zkratku *britpra* (= *britskoje pravitel'stvo*), obvyklou v úředním žargonu lidového komisariátu. Podobně na jiném místě *sovpra* (*sovetskoje pravitel'stvo*) apod.

10 Neidentifikováno.

11 AVP RF, f. 017a, op.1, p. 1, d. 5, l. 11–12.

Německo víc vyvádět, ale v podstatě bude méně nebezpečné“, a „vyjádřil naději, že Československu nehrozí bezprostřední nebezpečí, ale nemohl skrýt obavy o Rakousko“.¹²

Dvacátého února ministerský předseda Velké Británie Chamberlain (k němuž měl Majksij, soudě podle deníku, velmi kritický vztah jako k člověku i jako k politikovi) přijal Edenovu demisi a na jeho místo jmenoval Edwarda Halifaxe. Do deníku si 8. března 1938 Majksij zapsal: „Události příštích 6–8 měsíců ukáží, jaký bude výsledný směr, a možná že někdy v budoucnosti si historici připomenou rok 1938 jako rozhodující datum zahraničněpolitického vývoje naší epochy. Zatím se budeme muset připravit na období zhoršení anglo-sovětských vztahů.“¹³ Majksij si 1. března zapsal i svoje hodnocení postoje nového vedení britské zahraniční politiky ke střední Evropě: „nehne ani prstem“.¹⁴

V záznamu z 24. března 1938 velice podrobně popsal své setkání s Winstonem Churchillem, které se konalo z Churchillova podnětu v bytě jeho syna Randolpha 23. března 1938. Churchill starší mluvil o své hluboké nenávisti k nacionálněsocialistickému Německu, které „je nepřitelem nejenom světa a demokracie, ale i britského impéria“, a poznamenal, že „jediným spolehlivým prostředkem, jak zkrotit tohle zvíře, by byla ‘velká aliance’ všech mírumilovných států v rámci Společnosti národů“ a že „v této ‘aliansi’ by Rusko mělo zaujímat jedno z předních míst. (...) Potřebujeme, jako sůl potřebujeme silné Rusko jako protiváhu Německa a Japonska. Jsem bezpodmínečně pro Stalinovu politiku! Stalin vytvoří silné Rusko. Potřebujeme silné Rusko, a já Stalinovi přeji každý úspěch,“ zapsal si Majksij Churchillova slova. Churchill však pochyboval, zda SSSR vzhledem ke své vnitřní situaci dokáže tuto roli sehrát. Sovětský velvyslanec se snažil jeho pochybnosti rozptýlit. Churchill prohlásil, že by nebylo špatné, kdyby Rusko mohlo „nějakým zásadním aktem ukázat právě dnes celému světu, že pověsti, které se o něm šíří, jsou lživé“: „Proč například nějakou důraznou formou neprohlásíte, že Československu poskytnete značnou vojenskou pomoc v případě, že je Německo napadne? To by udělalo velký dojem. A navíc podle československo-sovětského paktu máte právo to udělat.“ Majksij odpověděl, že nevidí smysl takového prohlášení, protože je každému dobře známo, že SSSR „jednou dané slovo spolehlivě dodrží“ a že své politické dluhy „přesně splácí“. Churchill však trval na svém: „Vím, že Stalin je seriózní, schopný člověk. Dá se na něj spolehnout; co řekne, to udělá, a má možnost své sliby plnit. Přece jen by ale bylo užitečné, kdyby teď SSSR nahlas, před tváří celého světa ještě jednou důrazně zopakoval: Československu doopravdy pomohu! Ujišťuji vás, že by to mělo velký význam jak pro prestiž SSSR, tak i pro mír.“

Majksij se velmi kriticky vyslovil o zahraniční politice britské vlády podporující agresi a Churchill uznal, že na této kritice je „hodně pravdy“, mluvil o „zbabělosti a krátkozrakosti“ vlády, jimž by se „sotva našly v dějinách rovné“. Majksij si zapsal: „Celková situace se Churchillovi jeví v mimořádně chmurných barvách,“ ale „nemyslí si, že by Hitler už v nejbližší době napadl Československo. Proč? Otevřená agrese proti Československu by mohla dostat na scénu Francii a SSSR, což si Hitler nepřeje, protože ještě není připraven na velkou válku.“ Churchill se domníval, že „prostřednictvím Henleinovy strany bude Hitler působit Československu vnitřní problémy a pomocí rozličných hospodářských

12 *Tamtéž*, I. 14.

13 *Tamtéž*, I. 29.

14 *Tamtéž*, I. 32.

opatření ... je bude ekonomicky ruinovat. Až se Československo ocitne v izolaci a bude vnitřně otřesené, ztratí nervy a spadne Hitlerovi do klína bez boje jako zralá hruška.“ Když Churchill uvažoval o tom, jaký Hitlerův krok bude následovat po vytvoření „Prostřední Evropy“, domníval se, že to bude „úder na východ, proti SSSR s jeho obrovským územím a nezměrným bohatstvím“. Majskij měl proti tomu námitky, protože považoval za nejpravděpodobnější „západní variantu německé agrese“. Zapsal si: „Moje úvahy zřejmě na Churchilla učinily velký dojem,“ protože prohlásil, že „musíme společně bojovat proti hitlerovskému Německu,“ a žádal podporu pro svou myšlenku „vytvoření dunajské federace jako protiváhy německé agresi ve střední a jihovýchodní Evropě.“ Churchill přitom poznamenal, že v současnosti nepředstavuje komunismus pro britské impérium takové nebezpečí jako před dvaceti lety, že tím je dnes „německý nacismus se svou myšlenkou světové nadvlády Berlína“. Dodal však, že „pokud by jednoho krásného dne německo-fašistická hrozba visící nad impériem zmizela a znovu by ožilo nebezpečí komunismu, říkám zcela otevřeně, že bych pozvedl bojový prapor proti vám. Ale pro nejbližší období, rozhodně do konce mých dnů ... takovou možnost nepředpovídám. V téhle době musíme jít společnou cestou.“¹⁵

Ať je to sebepodivnější, od dubna do července 1938 zůstával osud Československa, stejně jako celé střední Evropy, mimo pozornost autora deníku. Tato okolnost se dá jen těžko vysvětlit, jedním z důvodů by mohl být dlouhý pobyt Majského na dovolené. V zápisu ze 4. srpna se Československo připomíná v souvislosti s návštěvou anglického krále v Paříži a tam probíhajícími anglo-francouzskými rozhovory. Sovětský zplnomocněnec si poznamenává, že o tom byl informován, a zapisuje si: „K otázce Československa byl Halifaxův postoj tento: Československo je umělý stát, který není s to ani se sám ubránit, ani získat pomoc zvnějšku. Anglie nebude stát stranou středoevropských událostí, ale Francie musí hodně tláčit na Prahu a požadovat značné ústupky Henleinovi. Češi musí být donuceni se s Němci domluvit.“¹⁶

Šestého srpna se Majskij setkal s Janem Masarykem, který mu řekl „mnoho zajímavého“. Především o anglické demarši v Berlíně 21. května, která „byla doprovázena velmi dramatickými detaily“. Když britský velvyslanec v Německu Henderson „řekl Ribbentropovi, že soustředění německých vojsk u československých hranic může mít pro mír nejtěžší důsledky“ a že Anglie bude v případném válečném konfliktu na straně nepřátel Německa, podle Masaryka Ribbentrop „s jemu vlastní netaktností zuřivě zařval: ‘Vaše britské impérium je prázdná slupka. Hnije a rozkládá se. Dávno by se už rozpadlo, kdyby nebylo německé podpory. Jaké máte právo na nás chodit se svými radami a vměšovat se do věcí, které se vás netýkají?’“ Uražený Henderson z Ribbentropovy pracovny odešel a práskl dveřmi.

Když se o tom Halifax dozvěděl, „byl poněkud zaskočen“ a prostřednictvím soukromých styků se pokusil „dát Hitlerovi na srozuměnou, že demarše z 21. května neměla za účel se ho dotknout a že brit[ská] vl[áda] věří v jeho mírumilovné snahy a nebude ozbrojenou silou hájit Československo“. Tento pokus kát se před Hitlerem však nevyšel. „Masaryk vyprávěl dál: Od anšlusu Rakouska nepřestal Halifax požadovat na Českoslo-

15 *Tamtéž*, I. 38–50.

16 *Tamtéž*, I. 65–66.

vensku maximální ústupky vůči sudetským Němcům, a to v největším spěchu. Rozumíte – Masaryk mluvil svým rozmáchlým sarkastickým způsobem – tři měsíce jsem se cítil jako malý kluk, který utíká po kolejích před lokomotivou a nikam nemůže uhnout, protože po obou stranách tratě je vysoká zeď. Halifax si mě každou chvíli zval, přemlouval, radil, upozorňoval, varoval, dokonce hrozil... A co jsem mohl dělat? Mohl jsem se snad postavit proti lokomotivě? Snad každý týden jsem létal do Prahy a trápil Beneše, Hodžu, Kroftu a každého, koho jsem mohl. Nakonec mě v Praze prostě začali nenávidět. Jakmile jsem se objevil u Krofty v pracovně, hned se ozvalo: ‘Co zase Anglie na nás chce?’“

Pro Masaryka bylo velkým otřesem, když v polovině července Halifax „přišel s novou písničkou“ a vyslovil obavu, že „jednání mezi čs. vládou a Henleinem mají příliš rychlý spád ... že vlastně není kam spěchat a že Češi udělají moc dobře, když protáhnou jednání do pozdního podzimu. Masaryk zpočátku nic nechápal, teprve o něco později se záhada vysvětlila. Brit[ská] vl[áda] dostala informaci, že Hitler připravuje přímý úder proti Československu a za záminku že mu má posloužit krach jednání mezi čs. vládou a Henleinem. Brit[ská] vl[áda] se zalekla... Takovému nebezpečí je nutné stůj co stůj zabránit. Hlavně v srpnu a v září, kdy mají angličtí ministři prázdniny (přece jim nezkazíme odpočinek!)... Jak to tedy udělat? Chamberlain dostal ‘skvělý nápad’: protáhnout jednání a získat čas. Takto se zrodila Runcimanova mise. Ta byla osobním vynálezem Chamberlainovým... Nikdo neměl o tomto premiérově ‘geniálním plánu’ nejmenší tušení. Všechny opačné dohady a řeči byly lež. Půl hodiny před odjezdem Halifaxe a krále do Paříže řekl Chamberlain svému ministru zahraničí: ‘mimochodem, zjistěte, jak se Francouzi staví k takovému návrhu’, ... hned stručně vysvětlil svůj plán Runcimanovy cesty do Československa. Tak se dnes dělá v Anglii zahraniční politika! Ostatně Runcimanova mise, kterou Francouzi ochotně podporovali, narazila v Československu na zřetelný odpor. Beneš se k ní zpočátku postavil velmi odmítavě, protože v Chamberlainově úmyslu spatřoval přímé vměšování do záležitostí své země. Tehdy začali Francouzi čs. vládu ‘zpracovávat’. Nakonec byl dohodnut kompromis: Runciman přijel jen jako ‘soukromá osoba’ nemající ‘s vládou nic společného’. Runciman je fenomenálně líný, takže je velmi vhodným člověkem k tomu ‘získat čas’. Nebude se ale zabývat jenom tím: Runciman se stane jenom dalším článkem v řetězu britské politiky vůči Československu: nenasadit ohlávku agresorovi, ale oběti agrese.“¹⁷

Desátého srpna se Majskij pokusil upřesnit smysl Runcimanovy mise v rozhovoru s pracovníkem *Foreign Office* Olyphantem: „Olyphant se na mě jízlivě podíval, pohladil si svůj dlouhý rezavý knír a s neznatelnou ironií v hlase řekl: Co dělá Runciman v Praze? Nasává do sebe atmosféru. Bezděky jsem se rozesmál. Podle Olyphanta bude Runciman v Praze 4 až 6 týdnů. Pevný ‘plán’ nemá, ale jakési představy ano.“ Olyphant se domníval, že „pokud se Runcimanovi podaří Čechy a Němce smířit, bude to skvělé. Když se to nepodaří, nemusíme plakat: aspoň jsme získali trochu času.“ Zeptal se Majského: „Jste nespokojen? Z vašeho výrazu vidím, že jste s naší politikou v Československu nespokojen. Proč?“ Majskij: „Ano, jsme nespokojeni s vaší politikou, protože se celou dobu snažíte nasazovat ohlávku oběti agrese místo agresorovi. Stejnému účelu slouží Runcimanova

mise. „Majskij pak konstatoval: „Olyphant se pokoušel bránit, ale nakonec přiznal, že na kontinentu může takový dojem vzniknout.“¹⁸

V polovině srpna vládla v Londýně „velká nervozita, a dokonce obavy. Obrovské německé manévry vzbuzují strach.“ Chamberlain přerušil dovolenou a vrátil se do Londýna. Pokud jde o německé manévry, byly vyslovovány dvě verze: První, že „Hitler se chystá ke ‘skoku’ do Československa“, a druhá, že „Hitler se nechystá válčit, jenom chce Československo, Anglii a Francii postrašit, aby tím snadněji spolkl Československo, aniž by rozpoutal velkou válku“. Majskij si zapsal: „Myslím, že mezi oběma verzemi není rozpor: Hitler se bude nejdřív pokoušet hrát, a když se to nepodaří, začne střílet.“¹⁹

Šestnáctého srpna se sovětský zplnomocněnec setkal s Masarykem, který k němu přijel „přímo od Edena, u něhož byl v Yorkshiru o víkendu. (...) Eden s Masarykem hodně hovořil o Československu a přesvědčoval jej, aby se nevzdávalo, aby bojovalo. Je to jediný způsob, jak Československo zachránit. Pevný postoj Prahy přinutí Francii, aby se postavila na jeho obranu. Anglie nakonec nebude moci Francii nepodpořit... Nevylučuje, že válka začne ještě letos. Jediný způsob, jak válce předejít, je vytvořit ‘osu’ Londýn – Paříž – Moskva se spřátelenými USA v zádech.“²⁰ Následujícího dne, 17. srpna, se Masaryk na obědě u Halifaxe zeptal Majského, co si myslí o československé otázce. Sovětský zplnomocněnec si poznamenal formulaci svého postoje takto: „Myslíme si, že celý způsob jednání Anglie a Francie v této otázce je chorobná úchylnka. Anglie a Francie neusilují ztrotit agresora, nýbrž oběť agrese. V Praze mluví tak hlasitě, že se Češi právem zlobí, kdežto v Berlíně mluví tak tiše, že si jich Hitler ani nevšimne... Je zcela pochopitelné, že sov[ětská] vl[áda] se nemůže s takovou politikou ztotožnit. Sov[ětská] vl[áda] se domnívá, že osud ČSR je zcela v rukou ‘západních demokracií’. Pokud Anglie a Francie budou chtít a dokáží zaujmout vůči Německu pevný postoj, bude ČSR zachráněna a evropský mír nadlouho zajištěn.“²¹

Dvacátého srpna se Majskij setkal s významným anglickým politikem Lloyd-Georgem (soudě podle deníku, byly jejich vztahy velmi dobré, přátelské). Majskij se ho zeptal, „jaký postoj zaujme Anglie a Francie v případě, že v československých záležitostech dojde k výraznému obratu. (...) Lloyd-George kategoricky odpověděl: ani brit[ská] vl[áda], ani franc[ouzská] vl[áda] neudělají nic skutečně efektivního, aby ČSR uchránily od německé agrese. (...) Můj čich mi říká totéž,“ zapsal si Majskij.²²

Šestadvacátého srpna se Masaryk znovu setkal se sovětským diplomatem, aby „se podělil o poslední novinky“. V deníku čteme: „Strašný život ... smutné novinky. Protičeská kampaň v Německu den ze dne sílí. Henlein odmítá veškeré ústupky... Runcimanova mise se blíží ke krachu.“ Majskij pokračuje: „Jediným světlým bodem v tomto chmurném obrazu je dnešní sdělení Moskvy, které Masaryk dostal z Prahy.“ Šlo o toto: Německý velvyslanec Schullenburg navštívil Litvinova a vyslovil naději, že SSSR zůstane neutrální, „pokud Německo bude nuceno vzít vyřešení sudetského problému do vlastních rukou“. Sovětský lidový komisař ale – soudě podle deníku – odpověděl, že SSSR „nebude moci

18 *Tamtéž*, I. 73.

19 *Tamtéž*, I. 83.

20 *Tamtéž*, I. 84.

21 *Tamtéž*, I. 87.

22 *Tamtéž*, I. 90.

stát stranou, že SSSR splní všechny své závazky vyplývající z československo-sovětské smlouvy, že Francie také bude muset zasáhnout a že nakonec bude do války zatažena i Anglie“. Masaryk se Majského zeptal, „zda by Litvinov nemohl učinit podobné prohlášení veřejně pro tisk? Mělo by to obrovský význam a značně by to posílilo odhodlání Francie přijít ČSR na pomoc.“ Majskij slíbil, že jeho prosbu v Moskvě vyřídí. Když Masaryk mluvil o postoji Anglie, vykřikl: „Zatraceně! Copak teď mohou pomoci dvojsmyslná gesta a uhybavé polovičaté sliby? Teď, když by se mělo praštit pěstí do stolu, aby se odvrátila katastrofa.“ Majskij si k tomu zapsal: „Masaryk byl rozružený, a přitom byla v jeho chování cítit agonie. Udělalo se mi nějak nevolno.“²³

Když sovětský diplomat komentoval výsledky tříhodinového jednání britského kabinetu z 30. srpna o vzniklé situaci, ironicky konstatoval, že „vláda přijala jenom jedno skutečně ‘důležité rozhodnutí’: nic nedělat“, i když téměř všichni ministři usoudili, že pokud se v Evropě kvůli Československu rozpoutá válka, Anglie nebude moci zůstat stranou. Majskij uzavírá: „Výborně, ale jaké z toho plynou praktické závěry? Závěry totiž mohou být dva: poskytnout ČSR efektivní podporu nyní, potrestat Hitlera a tím odvrátit válku. Nebo druhý – ČSR ‘přátelsky’ zmáčknout tak, že Hitlerovi odevzdá bez boje všechny pozice, a tím způsobem se také předejde válce. Mám silné podezření, že kabinet dospěje k druhému závěru.“²⁴

Churchill pozval 1. září Majského na oběd a vyložil mu svůj plán postupu k odvrácení války, která, jak se domníval, „nemůže vzplanout dnes ani zítra“. Churchill řekl: „V kritickém momentě, až se pražská jednání dostanou do slepé uličky a Hitler začne řinčet šavlí, musí Anglie, Francie a SSSR předat Německu společnou protestní notu proti hrozbě napadení ČSR... Takováto demarše, kterou nepochybně podpoří Roosevelt, Hitlera vystraší a bude základem ‘osy’ Londýn – Paříž – Moskva. Jedině existence ‘osy’ může lidstvo zachránit před novými jatkami.“ Majskij argumentoval, že „plán je dobrý, ale nemá šanci na uskutečnění“, protože se dá těžko věřit tomu, že by „Chamberlain souhlasil se společným postupem se SSSR proti Německu“.²⁵

Třetího září si Majskij poznamenal do deníku názor sovětské vlády na československou otázku, tlumočený Litvinovem v rozhovoru s francouzským pověřencem v SSSR Paillardem: „...je nemyšlitelné mluvit o tom, že by ČSR vojensky bránily tři země (Francie, SSSR, ČSR) bez předchozího vypracování příslušných vojenských plánů. K tomu jsou nezbytná jednání štábů tří armád. SSSR je připraven se takového jednání účastnit. Nejdůležitější však je válku odvrátit ... je nutná konzultace všech mírumilovných velmocí k vypracování opatření pro boj s agresí.“²⁶ Litvinov navrhl sovětskému zplnomocněnci v ČSR Sergeji S. Alexandrovskému, aby s obsahem tohoto rozhovoru seznámil ministra zahraničí Kamila Kroftu.²⁷

Čtvrtého září se Majskij znovu setkal s Churchilllem v jeho domě za městem. Jednali o mezinárodní situaci. Churchill se přiznal, že má ve svých sklepech láhev vína ročníku 1793, kterou schovává „pro jednu zcela výjimečnou příležitost“, a dodal: „Vypijeme spolu

23 *Tamtéž*, I. 95–96.

24 *Tamtéž*, I. 101.

25 *Tamtéž*, I. 106–107.

26 Tento návrh byl uveřejněn v Litvinovově interview 17. března, hned po anšlusu Rakouska.

27 *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 5, l. 110–111.

tuhle láhev, až Velká Británie a Rusko budou společně bít hitlerovské Německo!“ Majskij píše: „Byl jsem ohromený. Až tak daleko zašla Churchillova nenávisť k Berlínu!“²⁸ Sedmého září následuje velmi emocionální záznam týkající se politiky Anglie a Francie vůči Československu: „...Angličanům už nestačí ‘čtvrtý’ plán,²⁹ který byl přijat především pod silným tlakem z Londýna a Paříže. Hitler se zamračil, hod’me mu tedy ještě nějakou ‘kost’. A tak ‘Times’ navrhuje revizi čs. hranic.³⁰ Ó, to samozřejmě nejsou ‘Times’. To Chamberlain vypouští ‘ballon d’essai’. A zítra to navrhne jako svůj ‘plán’ Runciman. Podlá zrada nejen ČSR, ale i evropského míru! Rána pod pás v jeho nejkritičtější chvíli! Taková je anglická politika. Proč by se měl Hitler znepokojovat? Proč by riskoval válku? Angličani a Francouzi za něj špinavou práci udělají sami.“

Halifax v rozhovoru s Majským následujícího dne prohlásil, že úvodník v *Times* nevyjadřuje mínění britské vlády. „Bohužel – jaksí naivně doplnil Halifax – nikdo našim dementi nevěří... Nic jsem na to neřekl, ale také jsem nevěřil, a měl jsem pravdu,“ zapsal si Majskij. Na otázku sovětského diplomata, zda britská vláda počítá s možností dalších ústupků Československa, Halifax odpověděl, že jeho vláda má zájem především „na mírovém vyřešení sporu. Vše ostatní má podružný význam.“ Majskij se zeptal: „Copak vás nezajímá, za jakou cenu? Halifax pokrčil rameny a poznamenal, že cenu určují okolnosti.“³¹

V polovině září odjel Majskij do Ženevy, aby se zúčastnil zasedání Společnosti národů. 13. září si zapsal: „Mám takový pocit, že svět se nezadržitelně řítí do nové světové války... Jenom není jasné, kdy začne.“³² Na zprávu, že 15. září letí Chamberlain na setkání s Hitlerem do Berchtesgadenu, zareagoval Majskij takto: „To je něco! Hlava britského impéria jde do Canosy poklonit se německému ‘führerovi’. Až tam to dotáhla britská buržoazie.“³³ V očekávání novinek „z toho velkého a skutečného (i když velmi ohavného a úplně jiného) života, který se bouřlivě valí tam kdesi za těmito krásnými, úzkými štíty strmých hor“, pospíchá Majskij z „měšťácké, omezené a nudné“ Ženevy do Londýna. Devatenáctého září, v den, kdy francouzský a britský vyslanec v Praze předali Benešovi ultimátum vzešlé ze setkání Chamberlaina s Hitlerem v Berchtesgadenu, si Majskij do deníku zapsal: „...byl vypracován takzvaný ‘anglo-francouzský plán’ se třemi základními body řešení sudetského problému: 1. okresy, kde žije víc než 50 procent německého obyvatelstva, dostane Německo, 2. okresy s menším procentem německého obyvatelstva zůstanou ČSR, ale dostanou kantonální správu, 3. nové hranice ČSR garantuje velká čtyřka. (...) Říká se, že když český vyslanec v Paříži Osuský vyšel od Bonneta, plakal.

28 *Tamtéž*, I. 112a. O postoji SSSR v září 1938 viz podrobněji *Dokumenty vnějšej politiky SSSR*. Díl XXI. Moskva 1977, s. 254–265, 293–294, 312–315, 498–499, 508–520; *Dokumenty po istorii Mjunčenskogo sgovora*. Moskva 1979, s. 231, 236 a d.; *Dokumenty i materialy po istorii sovětsko-československich otnošenij*. Díl 3. Moskva 1978.

29 „Čtvrtý plán“ souhlasil téměř úplně s osmi známými požadavky Henleinova karlovarského programu.

30 Úvodník listu *Times* se ptal: „Nebylo by lépe, aby se Československo přeměnilo v kompaktnější a vnitřně vyrovnanější stát tím, že by byly revidovány jeho nynější hranice a Německu by prostě byly vydány Sudety?“ – *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 5, l. 120.

31 *Tamtéž*, I. 123.

32 *Tamtéž*, I. 129.

33 *Tamtéž*, I. 130.

Masaryk, když v Londýně dostal od Halifaxe text plánu, sprostě nadával (natolik rusky umí)... Churchill, Eden a Sinclair uspořádali poradou. Všichni zuří.³⁴

Dvacátého září si Majskij poznamenává zprávu z Prahy: „...v uplynulých dnech se sovětské zastupitelství změnilo v terč obrovských lidových demonstrací. K budově vyslanectví přicházejí tisícové davy provolávající sympatie SSSR, k vyslanci docházejí deputace a se slzami v očích žádají, abychom ČSR neopouštěli ve chvíli osudové zkoušky... V Praze se už přestalo doufat v pomoc Anglie a Francie!“³⁵ V noci z 20. na 21. září došlo k novému nátlaku Londýna a Paříže na Prahu: Chamberlain a Daladier („bez vědomí svých kabinetů“) doporučili československé vládě ultimativní formou, aby přijala „anglo-francouzský plán“, a současně pohrozili, že v opačném případě ponechají Československo napospas osudu. Většina delegací v Ženevě vývoji „československé krize“ mlčky přihlížela. Francouzská a anglická delegace se zdržely komentářů. Litvinov 21. září prohlásil, že sovětská vláda je připravena „se ctí splnit své závazky vyplývající ze sovětsko-české smlouvy“. Současně se vyhnul odpovědi na otázku, zda sovětská vláda už učinila nějaká vojenská opatření.³⁶ Téhož dne si Majskij zapsal do deníku: „Brzy ráno 21. září přijala čs. vláda s přetěžkým srdcem anglo-francouzské ultimátum. Tento den, 21. září, zůstane navzdýcky významným dějinným mezníkem. Je důsledkem celého poválečného vývoje v Evropě, otevřel dokořán průchod událostem, které mohou v blízké budoucnosti zcela změnit tvář země.“³⁷ Dvaadvacátého září: „V Německu jásot a oslavy... Z Anglie a Francie se staly služby německého fašismu.“³⁸

Přestože Hitler dostal zprávu, že Praha anglo-francouzský plán přijala, rozkázal, aby pokračovaly vojenské přípravy proti Československu a příprava na obsazení Sudet. Londýn a Paříž doufaly, že přimějí Berlín k ústupkům během setkání Chamberlaina s Hitlerem v Bad Godesbergu 22.–23. září. Führer nebyl k ústupkům ochoten a předal Chamberlainovi memorandum pro československou vládu. Čtyřicátého září to Majskij komentoval: „S jídlem roste chuť. Po Berchtesgadenu zřejmě Hitlerův apetit velmi vzrostl. Není se také čemu divit po tom, jak se tam Chamberlain choval.“ Když Halifax předával Masarykovi memorandum, došlo mezi nimi k rozhovoru, který je v deníku interpretován takto: „Halifax: Ani já, ani předseda vlády nepokládáme za možné cokoli vám v souvislosti s memorandumem pana Hitlera radit. Avšak osobně bych vám chtěl jako člověk člověku říci: moc dobře si rozmyslete, než odpovíte záporně. Premiér je přesvědčen, že pan Hitler chce pouze Sudety, a pokud je dostane, nebude už předkládat žádné jiné požadavky. Masaryk: Vy tomu věříte? Halifax (ostře): Už jsem vám řekl, že premiér je o tom přesvědčen. Masaryk: Jestli nám ani vy, ani premiér nechcete v souvislosti s memorandumem dávat žádné rady, jaká je v tom případě úloha předsedy vlády? Halifax: Jenom úloha pošláka. Masaryk: Mám vám rozumět tak, že premiér Velké Británie ze sebe udělal poslíčka vraha a lumpa Hitlera? Halifax (v rozpacích): Chcete-li, ano.“³⁹

34 *Tamtéž*, I. 136–137.

35 *Tamtéž*, I. 139.

36 *Tamtéž*, I. 146.

37 *Tamtéž*, I. 141.

38 *Tamtéž*, I. 142.

39 *Tamtéž*, I. 151–152.

Své dojmy z dohod v Mnichově vyložil Majskij 30. září takto: „Těžko rázem porozumět skutečnému významu toho, co právě skončilo, ale cítím a chápu, že dnes v noci byl překročen jakýsi neobyčejně významný historický milník. Kvantita se skokem změnila v kvalitu a svět se rázem změnil... Ráno jsem vstal s těžkou hlavou a první, co mi přišlo na mysl, bylo: musím okamžitě zajet za Masarykem. Když jsem přišel do jeho přijímacího pokoje, nikdo tam nebyl. Po chvíli bylo slyšet spěšné kroky a do pokoje jaksi bokem vešel pán domu. V celé jeho vysoké, silné figuře bylo něco divného a nepřírozeného. Jako by najednou zledovatěla a ztratila obvyklou pohyblivost. Masaryk na mě zběžně pohlédl a spustil konverzačním tónem: Dneska je pěkné počasí, že? Nechte počasí počasím, mávl jsem mimoděk rukou, kvůli tomu jsem za vámi nepřišel. V tuto chvíli, tak mimořádně těžkou pro váš národ, jsem mu přišel vyjádřit svou hlubokou účast a své hluboké rozhořčení nad hanebným jednáním Anglie a Francie. Celým Masarykovým velkým tělem jako by projela elektřina. Led okamžitě roztál. Nehybnost se zachvěla. Nějak legračně se zapotácel a najednou mi padl s hořkými vzlyky na prsa. Byl jsem ohromen a poněkud zmaten. Masaryk mě skrze slzy líbal a mumlal: Prodali mě do otroctví Němcům jako kdysi prodávali černochoy do otroctví Americe. Pomalu se uklidnil a začal se omlouvat za chvíli slabosti. Pevně jsem mu stiskl ruku.“⁴⁰

Týž den navštívil Majskij stálého náměstka britského ministra zahraničních věcí Alexandra Cadogana, který se Majského „začal naléhavě dotazovat“, co si myslí o tom, co se stalo. „Nijak jsem se s ním nemazlil. S veškerou tvrdostí jsem prohlásil, že považuji Mnichov na těžkou porážku Anglie a Francie, že včera večer byl překročen závažný dějinný mezník, který znamená začátek nové epochy evropské historie, epochy německé hegemonie, a že výsledkem bude řetězec dalších ústupků ‘západních demokracií’ a možná i rozpad nynějších impérií,“ zapsal si Majskij.⁴¹ O setkání s Churchillem, které se konalo den předtím, Majskij napsal: „Jak hrubě se Churchill spletl... S postojem SSSR během krize je Churchill spokojen. Zvláště se mu líbila řeč M. M. [Litvinova] ve Společnosti národů 21. září a naše polská demarše. Je toho názoru, že SSSR splnil v těchto kritických dnech svou mezinárodní povinnost a Anglie a Francie že kapitulovaly.“⁴² A pak si Majskij 1. října zaznamenal hodnocení Mnichova, jak je vyslovil Lloyd-George: „Nejbližší budoucnost vidí Lloyd-George černě. Západní demokracie utrpěly v Mnichově těžkou porážku. Z Francie se stala druhořadá velmoc (Daladier je slabý, Bonnet je zrádce). Společnost národů a kolektivní bezpečnost jsou mrtvé. Svět vstoupil do období železné pěsti a naprosté zvůle hrubé síly,“ SSSR „se v době krize choval důstojně. Dnes je světlem světové demokracie.“⁴³

40 *Tamtéž*, I. 163–164.

41 *Tamtéž*, I. 164. V telegramu se zprávou o rozhovoru s Cadoganem, který Majskij zaslal NKID SSSR, je jeho reakce popsána zdrženlivěji. – *God krizisa: 1938–1939*. Díl 1. 29 sentjabrja 1938 – 31 maja 1939 g. Dokumenty i materialy. Moskva 1990, s. 30.

42 *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 5, I. 164–165.

43 *Tamtéž*, I. 167.

„Československá otázka“ v letech 1939–1941

Osmadvacátého října odjel Majskij k Masarykovi, aby mu blahopřál k dvacátému výročí vzniku Československa. Masaryk mu řekl, že podal demisi, ale na žádost vlády že bude plnit své povinnosti do 1. ledna a „potom bude žít v Londýně a čas od času jezdit do Ameriky, kde žil řadu let v emigraci... Chystá se psát, přednášet, vystupovat v rozhlasu. Nějak se užívím, dodal. Budu využívat dobrého jména svého otce. Však je dobré! Dnes to něco znamená. Dobrých jmen zůstává na světě čím dál méně.“⁴⁴ Devatenáctého prosince uspořádal Majskij pro Masaryka oběd na rozloučenou: „30. prosince odchází z funkce, nové československé vládě nemůže sloužit. Potom jede do USA, kde bude 2–3 měsíce přednášet, referovat ap., setká se také s Rooseveltem. Chce Američany trochu zasvětit do evropských záležitostí a něco málo si vydělat. Vlastní prostředky Masaryk zřejmě nemá, nebo jich má málo, a žít se musí. Počítá, že si vydělá 2–3 tisíce liber. To mu podle jeho propočtů musí stačit tak na tři roky. Dál se uvidí... Masarykovy plány zatím nejsou jasné. Říkal mi jenom: Chci dělat něco užitečného pro demokracii, pro pokrok.“⁴⁵

Po Mnichovu byla „československá otázka“ z programu londýnské politiky stažena: osud Československa byl v podstatě předurčen 30. září 1938. Zbývalo jenom čekat na další Hitlerovy kroky. Ten v tajném rozkazu pro wehrmacht z 21. září nařídil zajistit „možnost v kteroukoli dobu rozdrtit zbylou část Čech“ a připravit útvary armády na útok, aby byly „Čechy zbaveny sebemenší možnosti se plánovitě bránit. Cílem je rychle obsadit Čechy a izolovat Slovensko.“⁴⁶ Majskij napsal 25. listopadu Litvinovovi: „Nehledě na mnichovská rozhodnutí se Anglie (a Francie) v uplynulých dvou měsících zcela distancovaly od možné aktivní účasti na řešení osudu Československa. Německu a Itálii byla dána naprostá volnost jednání při určování hranic Československa, jeho hospodářské politiky, vnitřního uspořádání a tak dále. O anglické a francouzské záruce hranic Československa tu oficiální kruhy už nemluví.“⁴⁷ Zastupitel SSSR ve Francii J. Z. Suric sděloval Litvinovovi 27. prosince: „Na existenci Československa se tu po Mnichovu snaží pokud možno zapomenout.“⁴⁸ SSSR se podle Litvinovových slov také domníval, že „Československo přijímající příkazy z Berlína a přizpůsobující těmto příkazům svůj vnitřní život nebylo možno považovat za samostatný stát“.⁴⁹

„Československá otázka“ ze stránek Majského deníku mizí. A to do té míry, že i události 15. března 1939, které znamenaly rozdělení ČSR, se připomínají jen letmo, jakoby mimochodem. Jak už bylo řečeno, v záznamech z roku 1939 se Československo objevuje pouze v souvislosti s Benešovým telegramem Společnosti národů a s několika setkáními sovětského diplomata s Benešem a s Masarykem. Dne 22. května ve 12 hodin začalo předsednictví Majského v Radě Společnosti národů. Telegram, v němž Beneš protestoval proti rozdělení Československa a okupaci jeho území hitlerovským Německem, byl doručen ještě na jméno švédského ministra zahraničních věcí R. Sandlera, který v radě

44 *Tamtéž*, I. 194.

45 *Tamtéž*, I. 223.

46 *God krizisa*. Díl 1, s. 78.

47 *Tamtéž*, s. 115.

48 *Tamtéž*, s. 161.

49 *Tamtéž*, s. 281.

zastával předsednickou funkci předtím. Podle Majského slov byl tento telegram generálemu tajemníku Společnosti národů Josephu Avenolovi trnem v oku. V dohodě s ním „se Sandler rozhodl nic s telegramem nedělat, a dokonce o něm ani nezpravit členy rady“. Majskij naléhal na oznámení telegramu, ale narazil na tuhý odpor Avenolův i Sandlerův. „Ostatní členové rady seděli jako sochy, nosy zabořené do lejster, jako by nepozorovali, že se něco děje.“ Halifax a Bonnet měli proti Majského návrhu námitky; podpořil jej pouze zástupce Nového Zélandu. Avenol prohlásil: „Naše stanovy nedovolují zveřejňovat v radě a ve valném shromáždění dokumenty, které docházejí od soukromých osob a nikoli od vlád. Velmi si dr. Beneše vážíme, ale v současné době není prezidentem Československé republiky, nýbrž univerzitním profesorem v Chicagu. Nadto nebyl zbaven svého prezidentského úřadu násilím, nýbrž odešel sám a zcela svobodně.“ Majskij prohlásil, že „v podobných záležitostech je nebezpečné to s legalismem přehánět. Všichni dobře víme, za jakých okolností dr. Beneš přestal být prezidentem republiky, a pro nás stejně jako pro veřejné mínění celého světa rozhodně nemůže být pouze soukromou osobou nemající právo hovořit jménem své země.“ Východisko z nastalé situace se z Majského podnětu přece jen našlo: sovětský zástupitel se jménem své vlády obrátil na Avenola s dopisem, v němž žádal, aby byl text příloženého telegramu (jehož kopie byla zaslána do Moskvy) dán na vědomí valnému shromáždění.⁵⁰

Následující zápis, který se týká Československa, je datován 23. srpna 1939 a je věnován setkání s Benešem,⁵¹ který v červenci přijel do Londýna z USA: „Snídal u mě Beneš. Malý, štíhlý, čilý člověk s živými očima a prošedivělými vlasy. Hovořili jsme ve dvou.“ Beneš Majskému poděkoval za akci ve Společnosti národů v souvislosti s telegramem a pověděl mu o svých plánech na vytvoření československé exilové vlády a československé armády ve Francii, o postoji USA a Anglie k těmto plánům a o svých úzkých vazbách s vlastí. „Zdál se poněkud zneklidněn zprávou tisku o Ribbentropově cestě do Moskvy, kde měl podepsal pakt o neútočení, ale žádné rozčilení neprojevil,“ zapsal si Majskij.

Nedávno uveřejněný záznam rozhovoru, který si pořídil Beneš, ukazuje na některé rozdíly (co do obsahu i pojetí) v přístupu obou účastníků k projednávaným problémům. Beneš si například všiml zájmu Majského o osobu generála Lva Prchaly, který emigroval z protektorátu a usadil se v Polsku. Dále Beneš dosti podrobně interpretoval Majského argumenty týkající se uzavření sovětsko-německého paktu o neútočení z 23. srpna 1939. Hovořilo se i o tom, zda se během rozhovorů SSSR se západními velmocemi projednávala československá otázka, i o tom, jak brzy „Hitler půjde na Polsko“ a jaký bude v tom případě postoj SSSR. Zajímavé jsou dojmy z rozhovoru, jak si je Beneš zapsal: „Znamená to vcelku, že prostě si myslí, že boj mezi kapitalismem, fašismem a nacismem přišel a že bude světová revoluce, kterou oni vyvolají v příhodné chvíli, až druzí budou válkou vyčerpáni.“⁵²

50 AVP RF, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 6, l. 139–142.

51 *Tamtéž*, l. 219–222. Viz též: *Dokumenty vnešnej politiki: 1939 g.* Díl XXII, kn. 1, s. 644–646.

52 *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních: 1939–1945.* Dokumenty. Díl 1. Březen 1939 – červen 1943. Ed. Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Štoviček, Miroslav Tejchman. Praha 1998, s. 74–75.

Příští Majského rozhovor s Benešem se konal necelý měsíc nato, 21. září 1939.⁵³ Nyní byl již hostitelem Beneš. „Byl jsem u Beneše na Gwendolen Avenue 26, Putney. Tichá ulice, tichý útulný domek středostavovského intelektuála, tiché kroky skromného služebnictva, ale duch tohoto domu rozhodně tichý není,“ zapsal si Majskij do deníku. Protože byl publikován také záznam rozhovoru, který si pořídil Beneš, lze oba porovnat.⁵⁴ V Majského deníku se zdůrazňuje to, co říkal Beneš o „svých záležitostech“. Podrobně je vysvětlena otázka československého legionu internovaného na východním území Polska obsazeném Rudou armádou a Benešova žádost o pomoc při jeho přemísťení do Francie, postoj britské vlády k otázce vytvoření československé vlády v exilu. Majského zajímal také Benešův názor na vstup sovětských vojsk na polské území, k čemuž si poznamenal, že Beneš „to plně schvaluje. Chápe a zcela rozumí naší politice. SSSR nemohl postupovat jinak. Žádá jen o jedno: zařídít, aby měl SSSR společnou hranici se Slovenskem. Je to velmi důležité. Nevím, jaká bude vláda v budoucím svobodném Československu – zvolal Beneš – je mi to ale lhostejné. Nemám námitky proti sovětské vládě. Jen aby Československo bylo svobodné a nezávislé. Jen aby se zbavilo německého jha.“ V Benešově zápisu ovšem nic takového není. Oč tedy jde? Byl to Majského výmysl? Zřejmě přece jen reprodukce výroku, který sovětskému diplomatuvi vyhovoval. Pokud jde o Beneše, byl to spíše taktický tah, vypočítaný na podporu SSSR pro vytvoření československé exilové vlády.

Rozdílně je také v obou zápisech reprodukována část rozhovoru týkající se budoucnosti Podkarpatské Rusi. V Majského deníku čteme: „Pokud jde o Ruténii (Zakarpatskou Ukrajinu), měla by podle Beneše určitě patřit do USSR. Ještě jako prezident Československé republiky považoval Beneš v duchu ‘Ruténii’ za budoucí součást SSSR.“ U Beneše: Když popsal Majského názor na území zabraná Rudou armádou („všechnu tuto půdu zabereme my“, „v každém případě si tuto půdu ponecháme, je to naše“), sám položil otázku Podkarpatské Rusi. Místo odpovědi se Majskij poušmál. Beneš pak prohlásil: „Je to naše země, my na ni máme právo... Pro nás jsou jenom dvě možnosti: buď bude naše, nebo v případě, že budou (Sověti – pozn. V.M.) našimi sousedy a budou ji požadovat, nic bychom proti tomu neměli. Ani Poláci, ani Maďaři – ti zejména, ji dostat nesmějí.“ Odlišnost Benešova postoje je tu zřejmá. Nejpřesněji (v kontextu jeho dalších výroků k této otázce) je patrně zachycen v Benešově zápisu, i když není vyloučeno, že během ústního rozhovoru mohl své myšlenky prezentovat trochu jinak. Důležité je to, že později, když se v březnu 1945 jednalo v Moskvě o osudu Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajiny), byl Benešovi pro připomenutí jeho dřívějšího postoje předložen dokument sepsaný na základě kategorické formulace v zápise z Majského deníku. Tím se také potvrzuje, že zápisy rozhovorů jako historický pramen nemohou být absolutizovány, že vyžadují kritický přístup a musejí být porovnávány s dalšími dokumenty, když ne s cílem definitivního objasnění, tedy alespoň přiblížení k pravdě. Jako ilustrace této myšlenky mohou sloužit i Majského slova zapsaná do deníku 5. ledna 1940: „...zápisy rozhovorů jsou postscriptum paměti, a člověk si nikdy nemůže být jist, že jsou přesné!“⁵⁵

53 AVP RF, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 6, l. 257–258. Viz též *Dokumenty vnější politiky: 1939 g.* Díl XXII, kn. 2, s. 121–122.

54 *Československo-sovětské vztahy...*, s. 86–87.

55 AVP RF, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 7, l. 7.

Vraťme se k těm místům z Majského deníku, kde byly určitým způsobem zachyceny názory představitelů anglické elity na budoucnost Československa. Například Harold Wilson, hlavní poradce britské vlády pro otázky průmyslu, který měl vliv na zahraniční politiku, rozvíjel před Majským 28. října 1939 své představy o budoucnosti Německa: mělo by se přeměnit ve „svobodnou federaci německých států“ a „Československo by se také mohlo stát členem německé federace, a to s podobnými právy, jaká mají britská dominia“. Při obědě 30. října u Majského známých, manželů Elliotových, se hovořilo o obnovení Polska a Československa, „ovšemže ne v jejich dřívějších hranicích“. Z rozhovoru s anglickým tiskovým magnátem a činitelem konzervativní strany Williamem Beaverbrookem 15. listopadu: „Polsko? Československo? Co je nám po nich?“ Halifax sice Benešovi prohlásil, že obnovení Československa je pro Spojence jedním z „cílů války“, ale uznání prozatímní československé vlády pouze „slíbil promyslet“. Ve Francii se detailně propracovávaly plány na rozdělení Německa a vytvoření rakousko-uherské monarchie v čele s Otto von Habsburkem po válce. Mělo do ní být začleněno Rakousko, Bavorsko, Maďarsko a Československo.⁵⁶ Proto je pochopitelný Benešův zájem o podporu SSSR v otázce obnovení Československa v předmnichovských hranicích, k čemuž se Majskij vyjadřoval opatrně. Benešův zápis k tomuto bodu zní: „Znovu jsem ho žádal, aby nám pomohl, neopouštěli nás, [řikal jsem] že s nimi počítáme, že počítáme s jejich sousedstvím.“⁵⁷

V prvním díle zmíněné publikace dokumentů o československo-sovětských vztazích je záznam Masarykova rozhovoru s Majským 25. října 1939, o němž Majského deník mlčí. Mluvilo se o Benešových jednáních v Paříži, o válce, o sovětsko-anglických vztazích po podepsání sovětsko-německého paktu o neútočení. Masaryk si zapsal: „Stalin není tak hloupý, aby věřil Ribbentropovi, a M[ajskij] nevěří, že by Rusko pomáhalo Německu nejenom hospodářsky, byť jen v nepatrné míře... Očekávat od Ruska, že bude Německu prokazovat nějaké dobrodiní, by bylo naivní. Pokud jde o ČSR, Majskij je přesvědčen, že ruská politika posledních týdnů je pro nás příznivá a že nakonec všechno dopadne k naší radosti... Majskij byl sice v kritice Německa dost opatrný, ale bylo jasně vidět, že věří v porážku Německa a že nynější ruské kroky jsou dočasná a vyčkávací taktika.“⁵⁸

Ydavatelé zmíněného sborníku se chybně domnívají, že Masarykův rozhovor s Majským 25. října byl posledním oficiálním kontaktem mezi vedením československého zahraničního odboje a sovětskými představiteli⁵⁹ před dlouhodobým přerušením. Ve skutečnosti se ještě 21. listopadu 1939 uskutečnilo poslední setkání Beneše s Majským a sovětský diplomat o něm v deníku píše: „Snídal jsem s Benešem. Nedávno se vrátil z návštěvy Paříže a podrobně mi vyprávěl o svých nezdarech.“⁶⁰ Dále se mluvilo o negativním vztahu francouzské vlády k Benešovi a k myšlence vytvoření dočasné československé vlády a o opatrně vyčkávacím postoji britské vlády, o vytvoření Národního výboru a formování československé armády ve Francii. „Všechny tyto nezdary s ‘demokraciemi’,“

56 *Tamtéž*, d. 6, l. 258, 302–304, 321, 330–331.

57 *Československo-sovětské vztahy...*, s. 87.

58 *Tamtéž*, s. 91.

59 *Tamtéž*, s. 92 (pozn. 4, dok. 29).

60 *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 6, l. 330–331. Viz též: *Dokumenty vnější politiky: 1939 g.* Díl XXII, kn. 2, s. 326–327.

psal Majskij, „nutně Beneše tlačí k SSSR. I dřív se mnou hodně mluvil o tom, že ČSR musí udržovat těsné vztahy se SSSR, ale ještě nikdy nebyl tak konkrétní jako dnes. Beneš prohlásil, že si nedokáže představit další historickou existenci ČSR bez nejužšího, nerozborného spojení se SSSR. Dával na srozuměnou, že za určitých podmínek by připustil federativní spojení mezi svou zemí a Sovětským svazem. Právě vzhledem k takovému představám považuje Beneš za absolutně nezbytné zřídít mezi ČSR a SSSR společnou hranici. Dá se to zařídít dvěma cestami: buď začlenit Zakarpatskou Ukrajinu do ČSR, nebo do SSSR. Benešovi je lhostejné, která z těchto alternativ bude přijata. Pro něj je důležitá jediné společná hranice mezi oběma státy. Maďarsko nemá na Zakarpatskou Ukrajinu nejmenší právo. Uvědomte si – řekl Beneš – že pokud by během války došlo v Německu k socialistické revoluci, pokud by se v jejím důsledku rozhořela občanská válka a pokud by 'Západ' začal podporovat kontrarevoluci a 'Východ' revoluci, byla by ČSR samozřejmě na straně 'Východu'.“⁶¹ Tento názor potvrzuje i Benešův rozhovor s dopisovatelem TASS v Londýně A. Rotštejnem 13. listopadu 1939.⁶²

V prosinci 1939 přestalo existovat československé velvyslanectví v Moskvě, Fierlinger odjel do Londýna a do SSSR přicestoval slovenský vyslanec; začala sovětsko-finská válka, která strašlivě zkomplikovala už tak napjaté sovětsko-anglické vztahy a vyvolala vlnu protisovětských nálad ve světě. V Majského deníku se v roce 1940 nepíše ani o jednom setkání s představiteli československého exilu, i když si Beneš s Majským vyměnili několik dopisů.⁶³ I tehdy však docházelo k neoficiálním kontaktům (Majskij se setkával s Fierlingrem a s bývalým československým vojenským příđelencem v Anglii Kallou) a představitelé sovětské a československé tajné služby jednali o spolupráci.⁶⁴

V deníku jsou za rok 1940 jenom nejasné odkazy na kontakty s československými činiteli, jako „z českých zdrojů se sděluje“, „Češi říkají“. Například 20. ledna si Majskij zapsal: „Benešova situace je dost obtížná. Doposud jeho politika spočívala v tom, aby balancoval mezi Anglo-Francouzi na jedné straně a sov[ětskou] vl[ádu] na druhé. Teď, když Sovětský svaz uznal Slovensko a Fierlinger přišel o svou oficiální pozici v Moskvě, se tento úkol značně komplikuje. Beneš se bojí, že ho Anglie a Francie 'sežerou', takže se mohou opakovat chyby z let 1914–1918. Proto je teď Beneš v dost pesimistické náladě.“⁶⁵ Není jasné, je-li to Majského poznámka k nějaké informaci, kterou získal, nebo názor samotného informátora. Po pádu Francie si Majskij zaznamenal nálady v řadách československé emigrace: „Úplně teď ztratili víru ve spojence. Jestli chtěl Beneš, jak mi vysvětlil, balancovat mezi spojenci na Západě a SSSR na Východě, přimykají se teď Čechoslováci k SSSR a vidí v něm svou jedinou záchranu. Jsou teď ochotni říci 'ČSR třeba sovětská, ale ČSR!'“⁶⁶

Dvanáctého září 1940 byl do deníku zřejmě chybně vlepěn rukou psaný dokument (datovaný 15. září 1940) nadepsaný Rozhovor s Benešem a podepsaný iniciálami A.R.

61 *Tamtéž*.

62 *Československo-sovětské vztahy...*, s. 92 (pozn. 4, dok. 29).

63 *Tamtéž*, s. 115, 139.

64 *Tamtéž*, s. 117, 120, 150, 152, 155, 157, 159, 166, 167, 169.

65 *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 1, d. 7, l. 21.

66 *Tamtéž*, l. 198.

Jde o informaci, kterou zřejmě napsal výše zmíněný Rotštejn. Soudě podle poznámek psaných červenou tužkou, Majskij ji pozorně prostudoval a vzhledem k její důležitosti nalepil do deníku.⁶⁷ V dokumentu se píše toto: „1. Vyzval mě, abych se Majského zeptal na dvě věci: A) Zda by nešlo víc objasnit vztah sovětské vlády k československé dočasné vládě; B) Zda by nešlo zařadit nějaký neoficiální kontakt se sovětskou vládou, a to v jakékoli formě. Majskij zřejmě nepovažuje za vhodné se s ním setkávat přímo. 2. Důvody, které ho nutí klást tyto otázky právě nyní: A) Byl nyní uznán za představitele československého státu, je oprávněn a podle potřeby podporuje vztahy s britskou vládou, se Sikorským aj. Musí provádět vlastní samostatnou politiku. K tomu potřebuje znát vztah SSSR k Československu a ke své osobě. Jeho linie zůstává nezměněná: *neumí si představit existenci Československa bez přátelství se SSSR. Hovořil o tom s Churchillem a s králem za Churchillovy přítomnosti. Churchill pokaždé kategoricky prohlásil, že v žádném případě nedopustí konflikt se SSSR.* O tom také Beneš řekl Sikorskému (který to vzal na vědomí). B) Benešovým lidem v jedné skandinávské zemi bylo jedním sovětským pracovníkem navrženo navázat oficiální styky. V Praze bylo jeho zástupcům navrženo sovětským pracovníkem, aby byla do SSSR vyslána vojenská mise. A konečně v Bukurešti se jeho delegace neoficiálně kontaktovala se zastupitelstvem a dostalo se jí ujištění, že v případě nebezpečí se může uchýlit do SSSR: *nyň se na něho obrátila s prosbou, aby zjistil, zda s tím lze počítat.* Aby Beneš mohl na tyto otázky odpovědět, musí znát odpověď na první otázku. C) Válka vstoupila do kritické fáze. V případě německého neúspěchu je teď možné urychlit vnitřní rozklad německé říše, krach revoluce na Východě atd. Nemůže se správně orientovat, pokud nezná vztahy SSSR. Beneš chápe důvody krajní zdrženlivosti sovětské vlády vůči britské vládě; *ale tato zdrženlivost se nemusí nutně vztahovat na Československo.* Ani Československo, ani on osobně si to nezasluhují (tady vyjmenoval všechny své snahy po roce 1917 navázat přátelství se SSSR). Je v neustálém styku se svou zemí, každodenně dostává 20–30 dopisů a ví, že lid je pro něj a pro SSSR. Přitom však sovětské uznání Slovenska bylo pro mnohé hořkým zklamáním. Největší katastrofou, proti které by ze všech sil bojoval, by pro Československo byla *sovětsko-britská válka.* Pokud v důsledku nynější války bude v Československu sovětská revoluce a lid si to bude přát, přijme to a ustoupí komunistům. Sovětské Československo bude pořád Československo, kdežto pod německým jhem nebude existovat vůbec. Beneš řekl během rozhovoru nejméně čtyřikrát jakoby mimochodem, že je osobně připraven odjet do Moskvy, a několikrát také prohlásil, že *kdyby československé prozatímní vládě byla dána možnost pracovat na území SSSR, mohla by se tam přesunout.* 4. Beneš si stěžoval na československé komunisty, že rozkládají armádu, přemlouvají vojáky, aby z armády odešli, zatímco SSSR mu pomohl získat vojáky zpět, že je to přímá pomoc Hitlerovi atd. Kategoricky odmítá, že by měl nějakou vinu na zatčení ss. Kreibicha a Beyera: dotázal se ministerstva vnitra, proč byli zatčeni, ale odpověděli mu pouze, že jde o bezpečnost. Proti takové odpovědi je bezmocný: je pouze exulant, host, a do určité míry je závislý na britské vládě atd. A.R. 15.9.40.“⁶⁸

Zmíněná informace byla poslední zmínkou o Československu, o československé otázce, o Benešovi v Majského deníku. Autorka vlastně doufala, když brala deník s roze-

67 Tamtéž, I. 295–296. V originále podtržená slova jsou tištěna kurzivou.

68 Srv. ruskou předlohu v přloze.

chvěním do rukou, že v něm nalezneme úplnější informace o politice Moskvy v československé (československé) otázce. Toto očekávání se bohužel nenaplnilo, zejména pokud jde o léta 1939–1941; tři nejzajímavější setkání Majského s Benešem jsou badatelům již známa z ruských publikací. V letech 1940–1941 byla navíc československá problematika pro zahraniční politiku Moskvy zcela okrajová. Těsné vztahy s Německem sice začaly na podzim v roce 1940 již dostávat trhliny, přesto však bylo pro sovětského diplomata nevhodné, aby se setkával s oficiálními československými osobnostmi. Jak se však ukázalo, Majskij v těch letech několikrát jednal s Fierlingrem, a je známo, že počátkem července 1941 obdržel pokyn z Moskvy, aby se spojil s Benešem a projednal s ním obnovení sovětsko-československých diplomatických styků. Na setkání, které se uskutečnilo 8. července, byly projednávány detaily příští mezivládní dohody, podepsané pak v Londýně Majským a Masarykem. Také dlouhý rozhovor Majského s Benešem z 28. srpna 1941 byl již publikován.⁶⁹ Kde však jsou zápisy o těchto rozhovorech a událostech? Majskij byl přece jejich aktivním účastníkem. Existoval snad další, služební deník sovětského diplomata? Nebo informace o těchto setkáních sděloval jen přímo do Moskvy ve svých telegramech, které jsou zatím badatelům nepřístupné? Hypoteticky lze předpokládat to i ono. Pro zvědavé tedy existují ještě mnohé otázky, na něž není odpověď.

Majského deník je zajímavý především jako pramen ke studiu historie sovětsko-anglických vztahů, nálad anglické společnosti, situace ve světě. Vzhledem k tomu, že československá emigrace byla součástí londýnského prostředí a nemohla na sobě nepocítit jeho vliv, může být Majského deník užitečný i k pochopení československé politiky a utváření sovětsko-československých vztahů v té době.

Svědectví čtyř knih Majského deníku, předkládaná čtenáři, poskytují doplňující materiál k úvahám o postojích obou stran, i když je bezpochyby nutno k nim přistupovat opatrně a porovnávat je s jinými dokumenty. Pokud jde o další díly (sešity) deníku, lze předpokládat, že je v nich k sovětsko-československým vztahům ještě méně materiálu. Například sešit z první poloviny roku 1942 žádné takové zmínky neobsahuje.⁷⁰ Je jisté, že mnoho důležitého materiálu vztahujícího se k období po 18. září 1941, kdy byl sovětským vyslancem při československé exilové vládě v Londýně jmenován Alexandr J. Bogomolov, lze nalézt v jeho deníku. O četných rozhovorech Beneše, Masaryka a Ripky s Bogomolovem svědčí česká publikace *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, na niž jsem několikrát odkázala.

Z ruštiny přeložila Jana Váchová

69 *Československo-sovětské vztahy...* 1. díl, s. 233–235.

70 *AVP RF*, f. 017a, op. 1, p. 2, d. 9.

Příloha

Беседа с Бенешем

"1. Он меня вызвал, чтобы поставить Майскому два вопроса: А) Нельзя ли пролить больше света на отношение *советского правительства к Чехословакии и чехословацкому временному правительству* (подчеркнуто, как и далее, в оригинале - В. М.); Б) *Нельзя ли установить какой-либо неофициальный контакт с советским правительством, в какой угодно форме?* Майскому как будто неудобно встречаться с ним лично. 2. Причины, побудившие его поставить эти вопросы именно теперь: А) Он теперь признан *главой чехословацкого государства*, имеет право и по необходимости поддерживает отношения с британским правительством, с Сикорским и пр. Он должен *иметь собственную самостоятельную политику*. Для этого ему необходимо *знать отношение СССР к Чехословакии и к нему*. Его линия остается неизменной: *он не мыслит себе существование Чехословакии без дружбы с СССР*. Об этом он говорил с Черчиллем и с королем, в присутствии Черчилля. Оба раза Черчилль категорически заявил, что ни в коем случае он не допустит конфликта с СССР. О том же Бенеш заявил Сикорскому (последний принял это к сведению). Б) Люди Бенеша в одной скандинавской стране получили предложение от одного советского работника установить официальный контакт. В Праге его представители получили предложение от советского работника послать военную миссию в СССР. Наконец, в Бухаресте его делегация была в неофициальной связи с полпредством и имела заверение, что в случае возникновения для нее опасности, она сможет укрыться в СССР; *теперь она обратилась к нему с просьбой узнать, можно ли рассчитывать на это*. Чтобы ответить на все эти вопросы, Бенешу надо знать ответ на первый, поставленный им вопрос. В) Война вступила в критическую фазу. В случае германской неудачи сейчас возможно ускорение процесса внутреннего разложения германской империи, крах революции на Востоке и т.д. Он не может правильно ориентироваться, не зная отношения СССР. Бенеш понимает причины крайней сдержанности, с которой советское правительство *относится к британскому правительству*; но эта сдержанность не обязательно должна быть распространена на Чехословакию. Ни Чехословакия, ни он лично этого не заслужили (тут он перечислил все свои усилия с 1917 года установить дружбу с СССР). Он находится в постоянном контакте со своей страной, получает ежедневно 20-30 писем и знает, *что народ за него и за СССР*. Вместе с тем советское признание *Словакии* было горьким разочарованием для многих. Величайшей катастрофой для Чехословакии, против чего он боролся бы до конца, была бы *советско-британская война*. Если в результате нынешней

войны в Чехословакии будет советская революция, и народ этого пожелает, он это примет и уступит место коммунистам. Советская Чехословакия будет все таки Чехословакией, а под германским игом она не будет существовать вообще. Бенеш не менее четырех раз в течение беседы как будто случайно говорил, что *он лично готов поехать в Москву, и несколько раз также заявил, что если бы чехословацкому временному правительству была бы дана возможность работать на территории СССР, оно могло бы туда переехать.*

4. Бенеш жаловался на *чехословацких коммунистов*, что они разлагают армию, уговаривая солдат уйти из армии, между тем как СССР помог ему получить обратно бойцов, что это - прямая помощь Гитлеру и т.д. Он категорически отрицает, что он чем-нибудь виновен в аресте гг. Крейбих и Бейер: он запросил министерство внутренних дел, почему они арестованы, и ему лишь ответили, что вопрос безопасности. Против такого ответа он бессилен: он все таки в эмиграции, гость, в известной мере зависит от британского правительства и т.д. А. Р. 15. 9. 40."

Dokumenty k Zorinově pražské misi v únoru 1948

K interpretaci sovětských pramenů o sovětizaci východní Evropy

Leonid Gibianskij

Diskuse, která se na stránkách *Soudobých dějin* rozvinula v souvislosti s dlouho očekávaným zveřejněním prvních dokumentů o pražské Zorinově misi z února 1948,¹ se soustřeďuje na dvě úzce propojená témata: jednak na problémy výzkumu dosud ne zcela objasněných momentů v historii komunistického převratu v Československu, především zákulisních plánů Kremlu a vedení KSČ a koordinace jejich spolupráce před započatím a v průběhu únorové krize, a jednak na obecnější otázky přístupu ke studiu sovětizace východoevropských zemí ve druhé polovině čtyřicátých let, kam spadá i nastolení komunistického režimu v Československu. Už v samotném začátku diskuse se ukázalo, že oba uvedené aspekty jsou vzájemně neoddělitelné: jak Karel Kaplan, tak i já jsme nezávisle na sobě v komentářích k výše uvedeným dokumentům položili otázky, které se na jedné straně bezprostředně týkaly korespondence mezi Zorinem a Moskvou a na druhé straně souvisely s metodologickým základem vědecké analýzy historických pramenů obecně i v konkrétních případech, jako je dokumentace činnosti SSSR a komunistických stran východní Evropy v období sovětizace tohoto regionu.² Rovněž Galina Murašková ve své

1 K této diskusi viz Zorinova pražská mise v únoru 1948: Nad novými dokumenty. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 312–320; PREČAN, Vilém: K interpretaci Zorinovy pražské korespondence s Moskvou v únoru 1948: Odpověď na dopis Galiny Muraškové. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 1 (1999), s. 103–110. Na existenci zmíněných dokumentů (pražské Zorinovy korespondence s Moskvou) poprvé upozornila ve svém referátu ruská historička Galina Murašková na konferenci Československý „únor“ 1948 – předpoklady a důsledky doma a ve světě, která se konala v únoru 1998 (MURAŠKOVÁ, Galina P.: Únorová krize roku 1948 v Československu a sovětské politické vedení: Podle materiálů ruských archivů. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 314–317).

2 GIBIANSKIJ, Leonid: Otevřené otázky zůstávají. In: Zorinova pražská mise..., *Tamtéž*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 318–319; KAPLAN, Karel: Dosavadní a nové poznatky: Předběžné závěry. In: *Tamtéž*, s. 319–320.

reakci na otištěné komentáře prezentovala nejen vlastní hodnocení únorového převratu, ale i svůj metodologický přístup ke studiu historie vzniku komunistických režimů ve východní Evropě a ke studiu příslušných dokumentů. Obou uvedených aspektů se týká odpověď Viléma Prečana na dopis Galiny Muraškové.³

Avšak vzhledem k tomu, že se tyto texty bezprostředně zabývaly pouze únorovými událostmi v Československu, zatímco otázka obecných badatelských postupů, která v diskusi rovněž zazněla, fakticky rámec těchto událostí dalece přesahuje, je přirozené, že vzniká potřeba zaměřit se v další diskusi právě na posouzení těchto badatelských postupů, a to nejen ve vztahu k únoru 1948, ale i v širším kontextu událostí souvisejících se sovětizací východní Evropy. Taková diskuse je mimořádně důležitá už proto, že započaté studium dříve nepřístupných dokumentů z archivů bývalého SSSR a států východní Evropy neobyčejně aktualizovalo problém hledání principů analýzy nových pramenů a adekvátní interpretace informací, které tyto prameny poskytují. Připomeňme alespoň některé, z tohoto hlediska závažné problémy, které k sobě poutají zcela pochopitelný zájem historiografie. Nejdříve je však třeba krátce shrnout problémy, kterých se dosavadní diskuse týkala.

Stanoviska diskutérů

Východiskem diskuse se stala zpráva Galiny Muraškové o korespondenci mezi Zorinem a Moskvou. Z její zprávy na jedné straně vyplývá, že Zorin, plnící příkazy Kremlu, se všemožně snažil podnitit vedení KSČ, aby neváhalo, udržovalo v narůstající politické krizi svou nekompromisní linii a bylo připraveno k realizaci těch nejrozhodnějších opatření, včetně neústavních. Její zpráva však na druhé straně vyvrací dosavadní, historiky přijímanou verzi (založenou na pozdějším Čepičkově svědectví), podle níž měl Zorin referovat Gottwaldovi o Stalinově odhodlání podpořit nastolení komunistického režimu v Československu sovětskými vojsky, kterýžto návrh Gottwald odmítl. Z uvedených dokumentů vyplývá, že si sovětské vedení v době Zorinova pobytu v Praze naopak uvědomovalo neúčelnost nejen přímého sovětského vojenského zásahu, ale i demonstrativních manévřů sovětských vojsk poblíž československé hranice, o něž právě, jak se ukazuje, Gottwald a Slánský Zorina žádali.

Jak můj, tak Kaplanův komentář poukazoval na nespornou závažnost těchto nových faktů, zároveň však upozorňoval, že jsou do jisté míry neúplné a fragmentární, a proto některé otázky zůstávají otevřené. Za nejpodstatnější považuji skutečnost, že podle uvedených dokumentů byla sovětská účast aktuální až ve chvíli, kdy už KSČ přistoupila k úspěšné realizaci celé řady neústavních postupů směřujících k uchvácení moci, na němž sovětská strana trvala, a Moskva tudíž nepovažovala za nutné podporovat československé komunisty ozbrojeným zásahem ani vojenskými manévry v blízkosti československé hranice. Z dokumentů představených Muraškovou však nijak nevyplývá odpověď na otázku, zda Kreml přesto nepočítal s možností použít v té či oné míře sovětských

3 PREČAN, V.: K interpretaci..., s. 103–104 (úplný text dopisu Galiny Muraškové redakci *Soudobých dějin*, který Prečan uvedl ve své odpovědi na tento dopis).

ozbrojených sil k podpoře komunistického převratu v Československu, a zda to sovětské vedení vylučovalo pro případ, že by se akce KSČ setkaly s podstatným odporem.⁴ Dalším velmi závažným faktem, na nějž jsme s Kaplanem shodně poukázali, je to, že oponenti komunistů v Československu, zvláště Beneš, neznali konečné stanovisko Moskvy, a hrozba sovětského vojenského zásahu se tak stala reálným politicko-psychologickým faktorem, který vedoucí představitelé KSČ využili k vnitrostátnímu nátlaku, aby dosáhli svého cíle – uchvácení moci.⁵

Tyto komentáře, které Vilém Prečan v rámci vědeckého výzkumu únorových událostí posléze označil za zcela oprávněné,⁶ se nicméně setkaly s negativním ohlasem ze strany Galiny Muraškové, která své stanovisko vyjádřila ve zmíněném dopise redakci *Soudobých dějin*. Je pravda, že co se týká podstaty mnou a Kaplanem formulovaných otázek, byla Murašková ve svém dopise, jak už poznamenal Prečan, dosti „vágní a neurčitá“.⁷ Vyhnula se prakticky jakémukoli kritickému posouzení komentářů a jejich argumentace a místo toho zcela nepodloženě adresovala autorům výčitku, že se podle jejího názoru snaží převést diskusi do roviny „obecných úvah“, a udělala dosti průhlednou narážku na jejich politickou angažovanost a prospěchářské pohnutky.⁸

K nařčení z politické angažovanosti a prospěchářství, které Murašková a skupina historiků kolem ní často vznášejí proti těm, s nimiž nesouhlasí, se vrátíme později; nyní se soustředíme na výtku týkající se „obecných úvah“. Co má Murašková na mysli?

Jako příklad uvádí citát z mého komentáře, v němž upozorňuji, že dokumenty z korespondence Zorina s Moskvou, s nimiž Murašková pracuje, nás neopravňují odpovědět na otázku, „zda se vedení SSSR domnívalo, že je zcela nemožné uchýlit se k využití sovětské vojenské síly, aby se dosáhlo řešení, které považovalo za žádoucí v československé krizi“. Na tomto místě Murašková svévolně ukončila citát, čímž změnila smysl mé otázky, která ve skutečnosti pokračuje dál těmito slovy: „nebo zda jen dalo přednost tomu zdržet se takového kroku a přidrželo se mínění, že KSČ sama dokáže podobného řešení dosáhnout“.⁹ Pokud se zamyslíme nad touto otázkou v úplnosti tak, jak jsem ji zformuloval, a ne nad neúplnou citací Muraškové, najdeme v ní snad nějaké „obecné úvahy“? Copak není zcela konkrétním faktem, že nové dokumenty, o nichž je tu řeč, obsahují jisté informace, které se vztahují jen k období, kdy si Zorin a Moskva vyměňovali šifrované

4 Kaplan zastává dokonce názor, že by bylo unáhlené Čepičkovu verzi zcela odmítat a že dokud nebude badatelům umožněn přístup k rozsáhlejším archivním materiálům vyjadřujícím stanovisko sovětského vedení, máme důvody uvažovat o dvou verzích: verzi založené na výpovědích Čepičky a verzi vycházející ze zveřejněné dokumentace Zorinovy korespondence s Moskvou.

5 Kaplan kromě toho rozebíral dokumenty Zorinovy korespondence s Moskvou z hlediska své teze o několika dílčích oblastech sovětské politiky, oficiální a neoficiální, a kladl v této souvislosti otázku, zda Zorin nereprezentoval stanovisko pouze jedné z těchto částí, a pokud ano, pak které.

6 PREČAN, V.: K interpretaci..., s. 108–109. Prečan zároveň vyjádřil domněnku, že Gottwaldova žádost o demonstrativní manévry sovětských vojsk v Německu a Rakousku poblíž československých hranic byla motivována nejen snahou stranického vedení o zastrášení protivníka a zajištění úspěchu komunistů, ale, což nelze vyloučit, rovněž úsilím o získání stranického alibi – tj. prezentovat vlastní konání jako menší zlo v porovnání s možností sovětského zásahu.

7 Tamtéž, s. 106.

8 Tamtéž, s. 104 (Prečanem citovaný dopis Muraškové).

9 Tamtéž; viz též GIBIANSKIJ, L.: Otevřené otázky zůstávají, s. 318.

zprávy, ale nic neříkají o kalkulacích sovětského vedení do té doby – při plánování komunistického převratu v Československu? Copak není konkrétním faktem skutečnost, že v nových dokumentech a materiálech, kterými v současné době historiografie disponuje, není ani zmínka o předběžných prognózách Kremlu vytvořených v přípravné fázi, které by předjímaly možný vývoj událostí, ani o zamýšleném postupu sovětského vedení pro případ toho či onoho vývinu situace při pokusu československých komunistů o uchopení moci, včetně varianty, že by se objevily překážky natolik závažné, že by je sama KSČ spolu se svými stoupenci nedokázala překonat? Vždyť pokud můžeme důvěřovat memoárům Sudoplatova, na které ve svém komentáři odkazuji, byla ještě před únorovou krizí „na Gottwaldovu podporu a ochranu“ do Prahy převelena brigáda zvláštního určení sovětské státní bezpečnosti o síle čtyř set mužů,¹⁰ a pak, jak se zdá, Kreml případné komplikace zdaleka nevyučoval. Na Sudoplatovovo svědectví mimochodem poukázala i Murašková, aniž by je popírala.¹¹ Ať už však Sudoplatovovo svědectví hodnotíme jakkoli, sama logika profesionální analýzy pramenů historika nutí zamyslet se nad více než zřejmou neúplností faktů, které obsahují nám známé materiály pražské Zorinovy korespondence s Moskvou, a vznést dle mého názoru zcela přirozené a konkrétní otázky, které jsem ve svém komentáři k této korespondenci položil.

Murašková ve svém dopise zpochybňuje oprávněnost takového přístupu, označujíc jej za „obecné úvahy“, což protičečí její tezi o závažnosti kritické analýzy používaných pramenů, obsažené v tomtéž dopise. O jakém kritickém studiu pramenů je řeč, jestliže autorka v konkrétní praxi zřejmě zastává názor, že při posuzování vybraných dokumentů, v našem případě Zorinovy korespondence s Moskvou, je třeba vycházet jen z informací, které jsou v nich obsaženy, zatímco pokus být jen o zamýšlení se nad tím, nakolik jsou tyto informace úplné a do jaké míry – v závislosti na charakteru daných dokumentů – zobrazují historickou realitu adekvátně, považuje málem za dílo ďáblov? Murašková českým historikům, a Kaplanovi jmenovitě, vytýká, že podle jejího názoru zacházeli s Čepičkovou výpovědí o Zorinově misi nekriticky (osobně se domnívám, že věrohodnost Čepičkovy výpovědi je dosti pochybná), sama však od začátku zavrhuje jakoukoli možnost sebemenší kritické analýzy pramenů v případě šifrované korespondence mezi Zorinem a moskevským vedením. A tak vědeckou metodologii kritického přístupu k pramenům, na níž by měl být konkrétní historický výzkum založen, považuje Murašková u některých dokumentů za možnou, u jiných ji však zcela vylučuje.

Úskalí historické interpretace pramenů

Avšak historiografická praxe posledního desetiletí, jejímž předmětem je studium různých aspektů procesu nastolování komunistických režimů ve východní Evropě ve čtyřicátých

10 SUDOPLATOV, Pavel: *Razvedka i Kreml'*: Zapiski neželatel'nogo svidetelja. Moskva 1996, s. 278.

11 MURAŠKOVÁ, G. P.: Únorová politická krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor“: Z materiálů ruských archivů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 472; též: *Fevral'skij krizis 1948 g. v Českoslovakiji i sovetskoje rukovodstvo: Po novym materialam rossijskich archivov*. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 3 (1998), s. 57.

letech, bezpochyby svědčí o tom, jak důležité je důsledně používat tuto metodologii při posuzování nově zveřejněných materiálů z ruských, tj. z bývalých sovětských, a východoevropských archivů. Vždyť ve většině případů je k adekvátnímu posouzení daného materiálu a v něm obsažených informací nutné v maximálně možné míře vyjasnit a vzít v úvahu takové důležité parametry dokumentu, jako například konkrétní okolnosti, za nichž vznikl, bezprostřední příčiny jeho vzniku, jeho praktický účel a reálný význam, jeho autory, resortní původ, hierarchickou úroveň, podle jakých „pravidel hry“ vznikl atd. Stejně tak je nutné provést porovnání analyzovaného pramene s dalšími dokumenty, které máme k dispozici, a rovněž s reálnými událostmi, určit jeho místo mezi nimi a zamyslet se nad tím, co a z jakých důvodů v něm chybí.

Připomínání těchto aspektů analýzy pramenného materiálu se může zdát zbytečné – ty přece každopádně tvoří neoddelitelnou součást historiografického výzkumného inventáře. Jak však dosvědčuje historiografická praxe posledního desetiletí, ve skutečnosti se zdaleka ne vždy používají náležitě. A přitom mají neobyčejný význam právě při posuzování nových dokumentů týkajících se dané problematiky, získaných z bývalých komunistických archivů.

Význam zmíněných aspektů analýzy souvisí jednak s určitými specifickými rysy této kategorie pramenů, přesněji řečeno s jejich původem: například se značným nedostatkem (a někdy i úplnou absencí) písemností, které by dokumentovaly celou řadu závažných, pečlivě utajených, praktických kroků, zvláště pak dokumentů mapujících proces přijímání některých dost podstatných rozhodnutí a jejich konkrétní motivaci; s úmyslným zastíráním, ba i vyloženým kamufllováním sledovaných cílů a nejrůznějších opatření, které bylo příznačné nejen pro veřejné, ale i pro přísně interní, pracovní dokumenty; s extrémní politicko-ideologickou tendenčností značné části pramenů a informací v nich obsažených; s extrémním vlivem „pravidel hry“ na sestavování dokumentů – v tomto výčtu by bylo možné dále pokračovat. Dopad těchto skutečností navíc ještě prohlubuje fakt, že množství důležitých archivních materiálů z daného období bylo zlikvidováno ještě samotnými komunisty, a rovněž to, že v některých postkomunistických zemích, mezi něž patří i Rusko, byly zatím archivní materiály z tohoto období zpřístupněny jen částečně. V diskusi v *Soudobých dějinách* bylo mnohokrát upozorněno – zvláště tak učinil Vilém Prečan –, že mnohé dokumenty uchovávané v ruských archivech jsou nadále nepřístupné (včetně těch, které se svým hierarchickým a resortním původem řadí mezi nejvýznamnější). Tato situace způsobuje značné mezery v pramenné bázi, která v současné době slouží za základ výzkumu. Vědeckému bádání jsou dosud skryty celé kategorie dokumentů, především těch, které mají vztah k tehdejší politické špičce, zvláště sovětské. A jelikož sovětská politika hrála v sovětizaci východní Evropy klíčovou roli, fragmentárnost nejvýznamnějších archivních materiálů, kterými v současné době disponujeme, v této oblasti značně vzrůstá. Tato okolnost zvyšuje nebezpečí neadekvátního a přehnaného ocenění toho či onoho dokumentu, který se nám dostal do rukou, jestliže ho nepodrobíme důkladné kritické analýze a nepokusíme-li se co nejvšestranněji prozkoumat okolnosti jeho vzniku. Zmíním se jen o několika otázkách, nicméně závažných, které se v této souvislosti staly předmětem diskuse.

Jedna z nich souvisí s hodnocením nedávno zpřístupněných archivních materiálů obsahujících analýzy sestavované v letech 1943–1945 zvláštními komisemi zřízenými při

lidovém komisariátu zahraničních věcí (NKID) SSSR. Tyto rozborů se věnují prognózám poválečného uspořádání Evropy a světa a vytyčení odpovídajících postupů sovětské politiky; jejich značná část byla předkládána k posouzení sovětskému vedení. Zvláštní pozornost v nich byla věnována východoevropským zemím. Od začátku bylo jasné, že tyto materiály, které byly poprvé prozkoumány ruskými historiky Alexejem Filitovem a Vladimírem Pečatnovem,¹² jsou dost zajímavým a důležitým pramenem ke studiu formování sovětské zahraniční politiky vpředvečer a v momentu vstupu sovětské armády do východní Evropy. Někteří autoři však otázku významu těchto materiálů, z nichž už část byla publikována,¹³ jakožto pramene umožňujícího udělat si představu o sovětských snahách, kalkulacích a prognózách, řešili bez náležitého uvážení reálné povahy těchto nových dokumentů a jejich skutečného místa v sovětském zahraničněpolitickém plánování. Za situace, kdy historiografie v podstatě nemá k dispozici materiál bezprostředně dokumentující prognostické kalkulace a reálné plánování Kremlu v oblasti zahraniční politiky v době onoho neobyčejně důležitého historického zlomu, jsme podleli pokušení do jisté míry ztotožňovat představy o perspektivách poválečné Evropy a světa a nasměrování sovětských akcí, o nichž tyto analýzy vypovídají, se stanoviskem sovětské mocenské špičky.

Nejvýrazněji se tato tendence projevila u amerického historika Melvyna Lefflera, který tyto analýzy prostě označil za „sovětské plánování pro poválečné období“ (*Soviet planning for the postwar years*).¹⁴ A tak interpretoval to, o čem se v nich hovoří, nikoli jako formulaci sovětských zájmů a cílů vzhledem k těm či oněm konkrétním zahraničněpolitickým problémům, nýbrž přímo jako vyjádření podstaty celkového směřování sovětské politiky, pokud jde o nastolení žádoucího zřízení ve světě, a především v Evropě. Všimneme-li si východní Evropy, z rozborů sice zřetelně vysvítalo zaměření na proměnu zemí tohoto regionu ve sféru sovětského vlivu, avšak nutnost vytvořit takovou sféru byla v podstatě pojmána jako nástroj zajištění bezpečnosti SSSR, kdežto o vnitřním uspořádání v těchto zemích se rozborů zmiňovaly většinou jen mimochodem, s použitím obecných formulací o demokracii, aniž by hovořily o možné komunistické vládě. Leffler to považoval za argument pro tvrzení, že politika Kremlu stavěla na geopolitických koncepcích bezpečnosti a ne na prosazování revolučních změn ve světě, včetně východní Evropy, na snaze východoevropské země bolševizovat. Následné nastolení komunistických režimů

12 FILITOV, Alexej M.: V komissijach Narkomindela. In: *Vtoraja mirovaja vojna: Aktual'nyje problemy*. Ed. O. A. Ržeševskij. Moskva 1995, s. 54–71; týž: Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II. In: *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–53*. Ed. F. Gori, S. Pons. London – New York 1996, s. 3–22; PECHATNOV, Vladimir O.: *The Big Three after World War II: New Documents on Soviet Thinking about Post-War Relations with the United States and Great Britain*. Edice Cold War International History Project: Working Paper, č. 13, červenec 1995 (Washington).

13 „Zanjat'sja podgotovkoj buduščego mira“. In: *Istočnik*, roč. 17, č. 4 (1995), s. 114–144; *SSSR i germanskij vopros, 1941–1949: Dokumenty iz Archiva vnešnej politiky Rossijskoj federacii*, 1. Sest. G. P. Kynin, J. Laufer. Moskva 1996, s. 236–248, 252–269, 277–312, 333–360, 419–454, 559–560, 595–600 ad.

14 LEFFLER, Melvyn P.: The Cold War: What Do „We Now Know“? In: *American Historical Review*, roč. 104, č. 2 (duben 1999), s. 501–524, zde s. 514.

v těchto zemích je Leffler náchylný považovat nikoli za důsledek původních sovětských plánů, nýbrž za výsledek prohloubení studené války.¹⁵

S Lefflerovým názorem, který v mnohém vychází z představ takzvané revizionistické historiografie, jež se rozvíjela hlavně v USA v šedesátých letech,¹⁶ koresponduje výklad shora zmíněných rozborů, jak jej podává ruská historička Taťjana Volokitina. Když se zmiňuje o dokumentech připravovaných v lidovém komisariátu zahraničních věcí, konkrétně když charakterizuje jeden z nejvýznamnějších – záznam náměstka lidového komisaře zahraničních věcí Ivana Majského z 10. ledna 1944, také o nich hovoří jako o „plánech Moskvy“ a jejich obsah prakticky ztotožňuje s tehdejší politikou sovětského vedení. Podobně jako Leffler dochází k závěru, že v politických plánech Moskvy vůči východní Evropě dominovala snaha SSSR vytvořit bezpečnostní zónu tím, že v zemích regionu budou nastoleny režimy přátelské Sovětskému svazu.¹⁷

Pokud jde o otázku vnitřního uspořádání těchto zemí, o níž se v rozborech téměř nemluví, domnívá se Volokitina, že sovětské vedení, vycházející z nutnosti udržet spolupráci se západními velmocemi a, jak to autorka formuluje, „sjednotit ve jménu řešení celonárodních úkolů různorodé politické síly“ ve východní Evropě, si uvědomovalo nutnost podporovat jejich „koaliční způsoby vládnutí“, avšak „rozhodně s účastí komunistů v koalicích“.¹⁸

Pokud se v těchto historiografických konstrukcích ztotožňuje to, co stojí v zápisech učiněných v NKID, s plány sovětského vedení, je to naprosto nepodložené. Ztotožnění vychází z ignorování skutečné povahy zmíněných dokumentů a okolností spojených s jejich vznikem. Ve skutečnosti to vůbec nebyly materiály pocházející od sovětského vedení nebo zaznamenávající jeho názory, ale naopak informačně-analytické studie a návrhy řady sovětských diplomatů a expertů k mezinárodněpolitickým, ekonomickým a vojenským otázkám, jež byly určeny pro potřeby sovětského vedení. Možná, že někteří autoři těchto materiálů měli do jisté míry jasno o obecných zahraničněpolitických snahách nejvyššího sovětského vedení a při přípravě dokumentů posílaných nadřízeným k tomu přihlíželi. Jak ale ukazuje tehdejší praxe, konkrétnější záměry Kremlu pro dlouhodobější perspektivu obvykle nepřekročily rámec velice úzkého okruhu Stalinových nejbližších spolupracovníků. V každém případě, jak to dokládají archivní materiály, nejvýznamnější komise vytvořená při NKID, jejímž úkolem bylo vypracovávat návrhy na poválečné uspořádání, neměla zpočátku od sovětského vedení žádné směrnice ohledně jakýchkoli konkrétních zahraničněpolitických plánů Kremlu pro budoucnost.¹⁹ Navíc ovšem stále ještě nejsou známy žádné dokumenty, které by osvětlovaly, jak v Kremlu

15 Tamtéž, s. 514, 516 ad.; týž: Inside Enemy Archives: The Cold War Reopened. In: *Foreign Affairs*, roč. 75, č. 4 (červenec – srpen 1996), s. 120–135 (zejména s. 122–125).

16 Charakteristická byla teze jedné z opor revizionismu Gabriela Kolko, že totiž Stalin, řídící se výhradně představami o bezpečnosti SSSR, se ve východní Evropě snažil pouze o to, aby tam byly vlády přátelské vůči Sovětskému svazu, které mohly být jakékoli a ne nutně komunistické. Viz KOLKO, Gabriel: *The Politics of War: The World and United States Foreign Policy, 1943–1945*. New York 1968, s. 166.

17 VOLOKITINA, Taťjana V.: Stalin i smena strategičeskogo kursa Kremlja v konce 40-ch godov: Ot kompromissov k konfrontacii. In: *Stalinskoe desjatiletije choloďnoj vojny: Fakty i gipotezy*. Red. Alexandr O. Čubar'jan. Moskva 1999, s. 10–12.

18 Tamtéž, s. 12.

19 SSSR i germanskij vopros. Díl 1, s. 237, 239.

reagovali na docházející náměty, konkrétně na zmíněný Majského rozbor, co bylo schváleno a co ne, a to včetně východní Evropy.

Pokud jde o východní Evropu, je také nutno přihlídnout ke specifickým funkce a resortního původu rozborů, o nichž mluvíme. Podle funkčního určení to byly hlavně materiály, které měly sloužit ke zformulování sovětského postoje při jednáních se západními spojenci o poválečném světovém, a zvláště evropském uspořádání, o rozdělení vlivu a kontroly na mezinárodní scéně mezi velmocemi „velké trojky“, o řešení územních problémů, o postupu vůči poraženým státům a podobně. Východoevropské země tudíž figurovaly v těchto materiálech především pod zorným úhlem geopolitických problémů, avšak o jejich vnitropolitickém a společenském uspořádání se neřikalo téměř nic. Do značné míry to bylo podmíněno také resortním původem materiálů, neboť diplomaté, kteří byli jejich hlavními autory, v té době víceméně nebyli – stejně jako celý NKID – bezprostředně spjati s praktickou sovětskou politikou vůči východní Evropě. Snad jen s výjimkou Československa, s jehož exilovou vládou udržovala Moskva těsné styky oficiální diplomatickou cestou, se tehdejší úsilí sovětské strany, směřující právě k instalaci určitého druhu moci ve východoevropských zemích, projevovalo v podstatě, nebo dokonce výhradně prostřednictvím zcela jiných institucí: oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b), které převzalo funkce formálně rozpuštěné Kominterny a rozličných speciálních služeb (Molotov s nimi měl přímý kontakt, ale ne jako šéf NKID, nýbrž jako nejbližší Stalinův spolupracovník odpovídající za celou zahraniční politiku). Stačí připomenout alespoň to, že od konce roku 1943 do začátku roku 1944, tj. právě v době, kdy se začala aktivně rozvíjet činnost zmíněných komisí NKID, téměř současně s přípravou Majského rozboru se v Moskvě začalo pod Stalinovým dohledem připravovat ustavení takzvaného Polského výboru národního osvobození. Klíčové pozice v něm získali komunisté a několik zástupců marginálních levicových skupin; v červenci 1944 byl výbor přesunut spolu se sovětskými vojsky do Polska, kde byl prohlášen za vládní moc.²⁰ Pokud se nebudou všestranně brát v potaz a analyzovat takové aktivity sovětského vedení, které ve shora zmíněných rozborech vůbec nejsou zachyceny, stěží bude možné učinit adekvátní závěry o pohnutkách a plánech Stalinovy politiky ve východní Evropě.

V této souvislosti je zajímavá i další otázka, která se rovněž týká záměrů Kremlu před příchodem sovětských vojsk do východoevropských zemí. Jde o pokusy využít k objasnění těchto záměrů jako pramen tehdejší rozhovory vedoucích představitelů SSSR, především Stalina, s různými zahraničními činiteli. Takový pramen je zcela specifický a hodnocení postojů sovětské strany na jeho podkladě je často více než obtížné, zejména když nejde o nějaké konkrétní domluvy, nýbrž o sovětská prohlášení obecně deklarativní povahy. Je dostatečně zřejmé, že tato prohlášení sloužila nezřídka k propagandisticko-kamuflážním cílům. Proto je v mnoha případech později využívala sovětská historiografie a stejně tak východoevropská historiografie komunistického období k apologetické ilustraci moskevské politiky. Ještě donedávna se objevovaly práce, v nichž se právě deklarativní prohlášení

20 O tom viz řada dokumentů z polských i bývalých sovětských archivů, např.: POLONSKY, Antony – DRUKIER, Boleslaw: *The Beginnings of Communist Rule in Poland*. London – Boston – Henley 1980; SYZDEK, Eleonora: *Sprawa powołania Polskiego Komitetu Narodowego w Moskwie (grudzień 1943 – styczeń 1944)*. In: *Archiwum Ruchu Robotniczego*, 9. Warszawa 1984; *Z archiwów sowieckich*, 3: *Konflikty polsko-sowieckie 1942–1944*. Sest. Wojciech Roszkowski. Warszawa 1993, s. 62–89.

činěná Stalinem nebo jinými sovětskými představiteli při takových jednáních interpretovala bez patřičného přihlédnutí k tomu, s kým sovětská strana jednala a jaké úkoly se přitom v každém konkrétním případě snažila řešit.

Například Melvin Leffler, vycházejí z předpokladu, že Stalin tehdy vůbec neměl určitý cíl ohledně budoucího společenského uspořádání ve východní Evropě, opírá tuto svou tezi o odkazy na protirečící si Stalinova prohlášení v letech 1944–1945: Při setkání s vedoucími jugoslávskými komunisty řekl – pokud můžeme věřit svědectví Milovana Djilase –, že každá z vítězných stran uplatní svůj společenský systém na celém území, jež dobyla jeho armáda (tj. SSSR bude působit ve východní Evropě k formování komunistických režimů), kdežto v rozhovoru s polským exilovým premiérem Stanisławem Mikołajczykiem se vyslovil v tom smyslu, že komunistický systém se pro Polsko nehodí.²¹ Jak je vidět, Leffler vůbec nevzal v úvahu, jak obrovský rozdíl byl v tom, s kým Stalin mluvil: jugoslávští funkcionáři byli tehdy jeho nejbližšími spojenci při dosahování komunistických cílů, kdežto Mikołajczyk byl politický protivník, vůči němuž veškerá sovětská taktika stavěla na klamu. Bez ohledu na to, do jaké míry je Djilasovo svědectví po mnoha letech důvěryhodné, odhalí i to nejpovrchnější seznámení s tehdejší sovětskou politikou, že Stalin se Mikołajczykovi prostě nemohl svěřit se skutečnými kremelskými plány na budoucnost vůbec, a polskou zvláště. Lefflerovu pokusu srovnávat oba tyto Stalinovy výroky lze tedy sotva přikládat váhu.

Překvapující je také zcela nedávný výklad sovětských plánů ohledně Polska, který podal ruský historik Igor Orlik na základě Stalinových prohlášení v rozhovoru s levicově zaměřeným polským katolickým knězem z USA Stanisławem Orlemańskim 28. dubna 1944. Orlik cituje podle zápisu z jednání, co řekl sovětský vůdce, totiž že „pokud jde o Polsko, nehodlá se sovětská vláda vměšovat do vnitřních záležitostí“, že otázka, „jaké pořádky politické, socialistické nebo náboženské budou v Polsku existovat, je věcí samotných Poláků“ a že přáním sovětské strany je jenom to, „aby v Polsku existovala taková vláda, která by chápala a oceňovala dobré vztahy se svým východním sousedem“. Tuto citaci doprovází autor vlastním závěrem, že „v zápise rozhovoru je vyjádřen vztah Moskvy k budoucímu polskému státu“.²² Zaprvé, dá se vycházet z podobných Stalinových výroků a abstrahovat přitom od toho, že Orlemański rovněž nepatřil k lidem, jimž se sovětský lídr mohl svěřovat se svými zahraničněpolitickými plány, a že pro Kreml byl pouhou figurkou, kterou se snažili jeho vládci využít k takticko-propagandistickým cílům? A zadruhé, to co Stalin řekl, je očividně v příkrém rozporu jak s tehdy podnikanými tajnými kroky k vytvoření zmíněného Polského výboru národního osvobození, tak se zcela zřejmou okolností, že sovětská politika v Polsku se ihned po příchodu sovětských vojsk na jeho území zaměřila právě na nastolení určitého společensko-politického řádu.²³

21 LEFFLER, M. P.: *Inside Enemy Archives*, s. 123.

22 ORLIK, Igor I.: Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953 gg. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 5 (1999), s. 185.

23 Svědčí o tom jak zpřístupněné dokumenty, tak nejnovější výzkumy, např.: JAŻBOROVSKAJA, I. S.: „Soglasovat' so Stalinym“: Sovetsko-pol'skije otnošenija i problema vnutrennego ustrojstva Pol'ski v konce 1943 – načale 1945 g. In: *U istokov „socialističeskogo sodružestva“: SSSR i vostočno-jevropejskije strany v 1944–1979 gg.* Red. L. J. Gibianskij. Moskva 1995; KERSTEN, Krystyna: *Narodžiny systemu władzy: Polska 1943–1948.* Poznań 1990.

Nelze jistě pochybovat o tom, že sovětské vedení se snažilo přeměnit východní Evropu v zónu bezpečnosti SSSR. Praktické sovětské postupy však dokazují, že Stalinovy cíle se nikterak neomezovaly na to, aby vůči východoevropským zemím nastolil patronát, častý v mezinárodní praxi, nebo dokonce faktickou kontrolu jejich zahraničněpolitické orientace. Sovětská politika směřovala k tomu, aby vnitřní uspořádání těchto zemí bylo takové, jaké chtěla Moskva. V tom byla zvláštnost stalinského kurzu ve východní Evropě.

Konkrétní sovětské chování v různých státech regionu a v různých časových obdobích rozhodně nebylo stejné, jelikož od poloviny čtyřicátých let záviselo na mnoha často se měnících okolnostech: na vnitřní situaci v každé zemi v tom kterém momentu; na mezinárodní situaci a postoji, který zaujímaly nebo v konkrétním případě mohly zaujmout západní velmoci; na důležitosti té které východoevropské země v hierarchii aktuálních zahraničněpolitických zájmů Kremlu atd. To je živná půda pro rozličné historiografické interpretace reálných sovětských plánů na politické uspořádání ve východní Evropě. A to tím spíše, že – jak už bylo řečeno – se mezi archivními materiály zpřístupněnými v uplynulém desetiletí takřka nevyskytují dokumenty, jež by obsahovaly plány sovětského vedení týkající se tohoto regionu. V této souvislosti se například naskytá otázka, jak rozumět Stalinovým výrokům o „nové demokracii“, které pronesl v rozhovorech s vedoucími polskými komunisty a socialisty 23. května a 19. srpna 1946.

Při těchto besedách, jejichž zápisy už jsou zpřístupněny, hovořil – stejně jako s Gottwaldem v červenci téhož roku – o tom, že „nová demokracie“, nastolená v řadě zemí východní Evropy (zmiňoval konkrétně Polsko, Jugoslávie a Československo), umožňuje postupovat k socialismu ne tak, jak tomu bylo v SSSR, nýbrž s menším zdržením, postupně, bez diktatury proletariátu a sovětského systému. Stalin prohlašoval, že tento režim je třeba zachovat. Někteří autoři považují tyto výroky výlučně za svědectví o tom, že přinejmenším tehdy to byly skutečné Stalinovy záměry, že zastával takzvanou koncepci národní cesty k socialismu „podle zásad parlamentarismu“ a že „novou demokracii“ neboli „lidovou demokracii“ považoval za dlouhodobý model vývoje východoevropských zemí, odlišný od systému sovětského typu.²⁴ Přitom se však vůbec nebere v úvahu, za jakých konkrétních okolností a s jakým cílem to Stalin říkal při setkáních s vedoucími polskými činiteli. Jeho slova byla přece adresována přítomným lídrům Polské socialistické strany (PPS), kteří právě vystoupili s nároky vůči polským komunistům (PPR), obvinili je ze soustředění veškeré moci, z nastolení diktatury, a váhali, mají-li v bloku s komunisty provádět tvrdou konfrontační politiku proti Mikołajczykově straně, kterou podporovala převážná většina obyvatelstva.²⁵ Svými prohlášeními se Stalin snažil uklidnit vůdce PPS, zapůsobit na ně, udržet je v bloku s komunisty a využít je jako nástroj upevnění faktické komunistické všelády v Polsku. Charakteristické je i to, že jako příklad „nové demokra-

24 Viz VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F.: Načalo sozdanija soclagerja. In: SSSR i cholodnaja vojna. Red. V. S. Leščuk, Je. I. Pivovar. Moskva 1995, s. 77–78; VOLOKITINA, T. V.: „Cholodnaja vojna“ i social-demokratija Vostočnoj Jevropy, 1944–1948 gg: Očerki istorii. Moskva 1998, s. 50–51; táž: Stalin i smena strategičeskogo kursa..., s. 13–15; ORLIK, I. I.: Vostočnaja Jevropa..., s. 189–190.

25 Viz publikované zápisy obou rozhovorů (*Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*. Díl 1. Red. G. P. Muraško. Moskva – Novosibirsk 1997, s. 443–463, 505–513) a rovněž některé souběžné dokumenty (např. *Tamtěž*, s. 470–471, 487–492, 497–504).

cie“ uvedl Jugoslávii, kde ve skutečnosti parlamentarismus nebyl a kde komunisté zaujímali vůdčí pozice, zatímco Československo, kde v té době existovala opravdu koalice a parlamentní systém, uvedl jako zemi, v níž byla „nová demokracie“ ustavena jenom „zčásti“. ²⁶ Jaké tedy byly skutečné Stalinovy záměry?

Není pochyb o tom, že Stalin ve své východoevropské politice po určitou dobu využíval k taktickým a propagandisticko-kamuflážním cílům myšlenku „nesovětské cesty“. Jeho výroky na toto téma však v každém konkrétním případě vyžadují zevrubnou kritickou analýzu. A jak jsem již zdůraznil, takový přístup je nezbytný při výzkumu obrovského množství nových dokumentů, které byly v uplynulých deseti letech více či méně zpřístupněny.

Z ruštiny přeložily Kateřina Marková a Jana Váchová

26 Tato formulace týkající se Československa nutí k zamyšlení, jak hodnotit Stalinovy výroky při setkání s Gottwaldem v červenci 1946, jichž se historiografie již dávno dovolávala, totiž že jsou možné specifické cesty k socialismu nikoli prostřednictvím sovětského systému a diktatury proletariátu a že příkladem toho je kromě Jugoslávie, Bulharska a Polska také Československo. O Stalinových výrocích mluvil Gottwald na plénu ÚV KSČ v září 1946, když zdůvodňoval tezi o zvláštní československé cestě k socialismu. V pracích Volokitiny, Muraškové a Noskové se to rovněž vyskytuje jako argument na podporu jejich interpretace Stalinova postoje. Autorky mimochodem také argumentují odkazem na jasně propagandistický interview pro britský list *Daily Herald* v srpnu 1946, v němž se Stalin zmiňoval o parlamentní cestě k socialismu v Anglii, jež potrvá déle než v SSSR (VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F.: Načalo sozdanija soclagerja, s. 77–78; VOLOKITINA, T. V.: „Cholodnaja vojna“..., s. 50; táž: Stalin i smena strategičeskogo kursa..., s. 13–14).

Zrada, sovětizace, nebo historický lapsus?

Ke kritice dvou dokumentů k československo-sovětským vztahům z roku 1938¹

Milan Hauner

Když se loni v září (1998) konala v Paříži konference k šedesátému výročí mnichovského diktátu pod názvem *Le Mythe de Munich*, přednesl jsem tam referát *The Quest for the Romanian Corridor: The Soviet Union, Romania and Czechoslovakia during the Sudeten Crisis of 1938*,² jehož součástí byla kritika dvou dokumentů, které použil Ivan Pfaff ve svých stěžejních publikacích jako klíčová svědectví pro svou dvojí tezi „sovětské zrady“ a „sovětizace“.³ V první tezi Pfaff vyvrací sovětskou „legendu“ o připravenosti vojensky pomoci ohroženému Československu na podzim 1938, zatímco v druhé tvrdí, že SSSR od samého počátku usiloval prostřednictvím ideologické, politické a vojenské infiltrace o podmanění svých sousedů, které chtěl opanovat podobným způsobem, jak se o to pokoušel ve Španělsku během občanské války v letech 1936–1939.

Zprvu mne totiž zarazila na obou tezích jistá nelogičnost, neboť když se obě spojí, pak se navzájem vylučují. Pokud by platila Pfaffova teze, že princip „sovětizace“ byl v politice SSSR za každých okolností určující, pak v československém případě v roce 1938 nebyl aplikován zřejmě proto, že Sovětský svaz jednal „machiavellisticky“, zapřel svou doktrínu a do střední Evropy neintervenoval. Nelze proto dost dobře tento postup odbýt emocionálním vykřičníkem „zrada!“, který se jeví jako logický protimluv, přihlédneme-li k tomu, jaké důsledky by podle Pfaffovy teze měla „ne-zrada“. Nelze dost dobře jedním dechem

1 Tento příspěvek Milana Haunera se vrací k diskusi vedené v minulých měsících na stránkách časopisu *Dějiny a současnost* a zároveň ji jistým způsobem sumarizuje. Autor přitom rozvádí a obohacuje argumentaci, kterou vyložil v článku *Dokumenty, které otřásají pověstí republiky (ĎaS, roč. 21, č. 1 (1999), s. 48–52)*. Součástí jeho nového příspěvku jsou dva inkriminované dokumenty, které redakce *ĎaS* s ohledem na jejich rozsah nemohla přetisknout a které zde zřídlištěujeme jak v originální podobě, tak v českém překladu, respektive přepisu. (Pozn. red.)

2 Plánovaný sborník z konference: TEUBNER, F. (ed.): *Le Myth de Munich*.

3 PFAFF, Ivan: *Sovětská zrada 1938*. Praha 1993; týž: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938: Versuch der Revision einer Legende*. Köln/R. 1996.

kritizovat „sovětizaci“ a zároveň obviňovat Sověty, že celá záležitost se slibem vojenské pomoci proti Hitlerovi byla podvod. „Sovětizace“ byla „prodlouženou rukou“ vojenské intervence. Na druhé straně je třeba také přihlédnout ke skutečnosti, že celková, místy až hysterická atmosféra propagandy v poslední etapě studené války, kdy Pfaff poprvé publikoval své teze v emigrantském tisku,⁴ nemohla vytvořit objektivní předpoklady k solidní kritice.

První z oněch problematických dokumentů, které měly obě teorie naprosto přesvědčivě potvrdit, se týká údajné senzační návštěvy tajemníka a člena politbyra ÚV KSSS Andreje A. Ždanova v Praze 20. a 21. srpna 1938, spojené s jeho přednáškou před vybraným publikem Ústředního výboru KSČ. V druhém případě předkládá Pfaff neméně senzační diplomatický dokument, obsáhlý dopis rumunského ministra zahraničí Nicolae Petrescu-Comnena z 24. září 1938 adresovaný sovětskému komisaři zahraničních věcí Maximu Litvinovovi, ve kterém pisatel informuje o svolení Rumunska s průchodem Rudé armády přes jeho území na pomoc ohroženému Československu.

Můj pokus vyvolat na konferenci další diskusi kritikou obou problematických dokumentů, kterých se tam Ivan Pfaff ve svém referátu dovolával, se nezdařil.⁵ Navíc jsem zpochybnil Pfaffovu nesolidní evidenci o přítomnosti generálního tajemníka Kominterny (KI) Georgi Dimitrova od 14. září 1938 v Praze.⁶ Pfaff odmítl na mou kritiku přímo reagovat. Namísto toho začal znovu číst svůj referát a mé otázky jednoduše ignoroval.

Asi bych rezignoval na další pokusy vyvolat diskusi nad spornými dokumenty, neboť jsem v roce 1996 napsal na Pfaffovu knihu obsáhlejší recenzi,⁷ ve které jsem oba sporné dokumenty považoval ještě za autentické. Dostalo se mi však do rukou páté číslo časopisu *Dějiny a současnost* z roku 1998 s článkem Ivana Pfaffa Dny, které otrásl republikou, ve kterém znovu opakoval své teze o plánované sovětizaci střední Evropy s odvoláním na oba pochybné dokumenty. Redakce *Dějin a současnosti* sice otiskla mou repliku Dokumenty, které otrásají pověst republiky,⁸ nikoli však už mnou přiložené dokumenty, na něž se Pfaff odvolával a o jejichž autenticitě jsem začal mít vážné pochyby.

Na mou repliku reagovala řada kolegů celkem pozitivně. S povděkem jsem přijal ústní kritiku kolegy Jana Galandauera, který jako jeden z prvních vyslovil hypotézu, že datování onoho problematického Ždanovova referátu mohlo být úmyslně či neúmyslně pozměněno a že kontext a jména účastníků spíše nasvědčují tomu, že Ždanovův projev byl pronesen na jednom ze zasedání Exekutivy Komunistické internacionály (EKKI), zřejmě v průběhu sedmého kongresu KI v roce 1935 anebo krátce po něm, samozřejmě v Moskvě, a nikoli v Praze.⁹

4 Týž: Jak tomu opravdu bylo se sovětskou pomocí v mnichovské krizi. In: *Svědectví*, č. 56 a 57 (1978).

5 Pfaffův referát Die Gefahr der Sowjetisierung der Tschechoslowakei im Falle der russischen Hilfeleistung vyjde ve sborníku z konference (viz pozn. 2).

6 Viz strojepis Pfaffova referátu, s. 11. Letmý pohled do Dimitrovova *Deníku* dosvědčuje, že 8. září Dimitrov opustil Moskvu a do 11. října 1938 se léčil na severním Kavkaze v lázních Kislovodsk. Viz DIMITROV, Georgi: *Dnevník (9.3.1933–6.2.1949)*. Sofia 1997, s. 135–150.

7 HAUNER, Milan: Sověti a obrana ČSR. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 134–141.

8 Viz pozn. 1.

9 O nejnovější hypotézu ohledně údajné Ždanovovy návštěvy a o rekonstrukci dotyčného dokumentu se mezitím pokusil kolega Ivan Šťovíček, který má suverénní přehled o pražských archivech, v článku Ždanov v Praze aneb jak vznikají legendy: Ke kritice dokumentu, který se stal základem novodobé legendy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 6 (1999), s. 26–28.

Protože mi skutečně jde o otevřenou diskusi nad oběma dokumenty, o jejichž autenticitě silně pochybuji, domnívám se, že nejlepší způsob je oba dokumenty publikovat. U historiků musí platit bez pardonu Palackého „padni komu padni“. To se týká jak zkušenějšího Ivana Pfaffa, který zůstává zatím jediným historikem, jenž oba dokumenty při každé příležitosti cituje, tak i mladšího Igora Lukeše, autora knihy o československé zahraniční politice ve třicátých letech,¹⁰ který se nedávno ozval s docela zbytečným osobním útokem proti mně,¹¹ jako by mu nebyla jasná podstata sporu. Domnívám se, že je třeba nejdříve si ověřit dokumenty, nežli se pustíme do merita debaty o sovětizaci (řada čtenářů poznala, že jsem ji nechtěl zásadně zpochybnit). Používá-li historik prokazatelně falešné dokumenty, zdiskreditoval tím i morálně samotný předmět debaty. Lukeš končí svůj příspěvek apelem, že je to přece jedno, kde se objevil Ždanov, zda v Praze nebo jinde, zda to byl vůbec historický Ždanov nebo nějaký jeho jmenovec, spolu s Cachinem nebo Pollitem. Důležité podle Lukeše zůstává jen to, že štvál přítomné komunisty, aby rozpoutali revoluci v Československu. Nakonec pak prohlašuje, že věří v pravost Ždanovova dokumentu především proto, že zapadá přesně do kontextu dalších sovětských deklarací z oné doby...¹²

S takovým přístupem nemohu souhlasit. Moje kritika patřila v prvé řadě Ivanu Pfaffovi a jeho manipulaci s dokumenty. Svými argumenty na obranu Pfaffovy teze o věrohodnosti zřejmě zfalšovaného dokumentu, jehož elementární rozbor opomenul provést, se Igor Lukeš jako historik nicméně dostal do nezavidělné situace. Věřím však, že uzná svůj omyl a veřejně se k tomu přihlásí.

Během svých archivních bádání a diskusí s kolegy¹³ jsem dospěl k závěru, že oba dokumenty jsou podvrhy, které v žádném případě nepatří do kategorie autentických archivních materiálů, za které se vydávají. Nemohu samozřejmě z časových i prostorových důvodů podat celou historii, jak k falzifikaci došlo, a zejména odpověď na otázku její motivace přesahuje mou kompetenci. Jsem však přesvědčen, že tak závažné dokumenty ke klíčovým otázkám československých i mezinárodních dějin nejnovější doby, jako je otázka sovětské vojenské pomoci Československu na podzim roku 1938 a problém „sovětizace“ střední Evropy, je třeba analyzovat na solidnější bázi, nežli to učinili Ivan Pfaff a Igor Lukeš.

10 LUKES, Igor: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. Oxford – New York 1996; LUKEŠ, I.: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu*. Praha, Prostor 1999.

11 Týž: Ještě jednou o „Ždanovovi v Praze“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 4 (1999), s. 51 n.

12 Navzdory mým důkazům zůstává Lukeš i nadále přesvědčen, že zmíněný dokument je autentický, přičemž osoba, které je přisuzován, totiž A. A. Ždanov, nemusela Prahu vůbec navštívit, nýbrž tam vyslala anonymního zástupce, který použil jména „A. A. Ždanov“ jako *nom de guerre*. Tuto podivnou teorii publikoval Igor Lukeš v příspěvku *Stalin and Czechoslovakia in 1938–39: An Autopsy of a Myth*. In: LUKES, Igor – GOLDSTEIN, Erik (ed.): *The Munich Crisis, 1938: Prelude to World War II*. London, Fred Cass 1999, s. 47.

13 Chtěl bych zde jmenovat na prvním místě hlavního organizátora našeho společného panelu na AAASS Convention v listopadu 1997 v Seattlu Hughu Ragsdala, který se soustředil především na jazykovou analýzu Comnenovy depeše z 24.9.1938. Viz RAGSDALE, Hugh: *The Munich Crisis and the Issue of Red Army Transit Across Romania* (referát přednesený 11.6.1998 v Kennan Institute, Wilson Center, Washington), a zejména článek téhož autora *Soviet Military Preparations and Policy in the Munich Crisis: New Evidence*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 47, (1999), s. 210–226.

Aby si čtenáři mohli utvořit vlastní úsudek, rozhodl jsem se předložit dotyčné dokumenty k publikaci. *Dějiny a současnost* však nemohly reprodukovat oba závažné dokumenty, což umožnila až redakce časopisu *Soudobé dějiny*, které tímto patří můj dík.

Dokument č. 1

Záznam o zasedání ÚVK KSC 20. a 21. 8. [1938] za přítomnosti zástupců KI Ždanova, Pollitta a Cachina. Výťah z referátu s. Ždanova o politice KSC v obraně republiky; překlad Hájek.¹⁴

Zasedání ÚV KSC 20. a 21. srpna

Přítomni členové Kominterny: Pollitt, Ždanov a Cachin

Politický a organizační referát Ždanov – překlad Hájek

Komunistická strana v ČSR hraje významnou úlohu v otázce boje za mír a v obraně Republiky československé.

Kominternu očekávala, že KSC v dané situaci využije svoji taktickou politickou situaci a linii k uskutečnění Lidové fronty v ČSR. KSC si musí být vědoma, že vytvoření jednotné fronty dělnické třídy je rozhodujícím článkem přípravy pracujícího lidu k nastávajícím velkým bojům druhého kola proletářských revolucí.

Jako hlavní brzda se projevují fašistické státy na jedné straně, na druhé straně fašistické nebezpečí hraje velkou úlohu v sjednocení dělnické třídy v demokratických zemích. Boj za mír, obranu země odhaluje před KSC co největší možnosti vytvoření nejširší jednotné fronty. Kdyby válka přesto vypukla a ČSR byla přepadena, jest povinností komunistů zasaditi se co nejenergičtěji o obranu a porážku fašistického útočníka a snažiti se ze všech sil využití hospodářské a politické krize, vyvolané válkou, k vyburcování lidu a tím urychlení odstranění kapitalistického třídního panství ve vlastní zemi.

Tato situace se tím jasněji vyjadřuje, že vyvoláním válečného konfliktu fašistickým útočníkem bude zasaženo více států a komunistické strany mají všude stejné úlohy.

Velký faktor politický bude hráti účast na tomto konfliktu Rudá armáda. [!] Přepadení ČSR fašistickým útočníkem německým, který bude chtít zničit její národní nezávislost a národní jednotu nebo provést její rozdělení, pak válka národní buržoazie, čelící tomuto přepadení, musí být charakterem osvobozené války, do níž dělnická třída a komunisté musí zasáhnouti. [!]

14 Původní signatura, kterou uvádí Pfaff, byla: *Archiv Ústavu dějin KSC, Praha, F 110/45, sv. 19, arch. j. 317* (viz PFAFF, I.: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938*, s. 321). Originál dokumentu nebyl nalezen, pouze fotokopie uložená ve *Státním ústředním archivu (SÚA)* ve fondu Václava Kopeckého (100/45), s odlišným pořadovým číslem 10/184 a s poznámkou, že záznam patří do fondu Rudolfa Berana. K němu bylo tužkou připsáno jméno „s. Pacht: 237451“ a „rok 1938/705“. Místo konání schůze se na dokumentu neobjevuje. Dokument tudíž nesl pouze datum dne a měsíce; rok (1938) se poprvé „objevil“ snad až v roce 1954 či ještě později. Či „zásluhou“ se tak stalo, zda Pachtovou nebo některého z jeho spolupracovníků či spolupracovnic, není možné dnes už doložit. (Za nalezení a zaslání dokumentu jsem zavázán řediteli SÚA V. Babičkovi a jeho spolupracovníkům, zejména I. Štovičkoví, J. Křesťanovi a A. Blodigové.)

Úkolem komunistů ČSR bude, aby bojující nesmiřitelně za zajištění hospodářských a politických pozic dělníků, pracujících rolníků a národních menšin, postavili se zároveň do prvých řad bojovníků za národní nezávislost a vedli osvobozenickou válku až do konce. Při tom nesmí dovoliti si vlastní buržoazie, aby čachrovala s útočícími mocnostmi na úkor vlastní země. Vycházejíce z těchto zásadních problémů vidíme, před jaké velké úkoly vbrzku bude postavena KSČ. Proto její boj za jednotu musí býti za všech možností zesílen.

Proto jest nutno, aby KSČ, aniž by se sama vzdala své samostatné práce ke komunistické výchově, musí učiniti si všechny kroky, by k společnému postupu všech socialistických a demokratických stran a organizací došlo.

Musí se již přestatí jen s formulováním nabídek, nýbrž musí se zkoumati možnosti, přiblížiti se prací k nim. Pečlivě studovati odpovědi social. stran, hleděti se přiblížiti k jejich stanovisku.

KSČ soustřeďuje se v otázce jednoty v prvé řadě u sociál. demokracie. Všechny nezmary pak jí [!] deprimují. Soudruzi zapomínají, že sociální demokracie bude poslední stranou, která přistoupí na jednotný postup s komunisty. Neb těžko se zapomíná rozkolu její strany, z něž se rodila KSČ.

Proto jest nutno zapnouti u druhých stran, s nimiž KSČ neprodělala nijakých stranických rozporů.

Všeobecně jest velmi nutno, aby KSČ velmi brala na zřetel koaliční systém a jeho závazky socialistů. Jako velmi vážná příčina neúspěchu tvoření lidové fronty v ČSR jest velký vliv na demokratické strany [od] agrární strany, která jest velkou brzdou jednoty.

Ale i zde musí KSČ činiti veliké rozdíly mezi agrobankéři, velkostatkáři a drobnými zemědělci. V této otázce jest nutno zesílití tlak jak politický, tak hospodářský na polo-fašistické vedení strany. Mám právě na mysli, jak nedostatečně jest kritizováno sabotérské stanovisko české agrární buržoazie v otázce obrany státu – fondu na obranu státu. Jak nedostatečně a nesystematicky jsou propagovány příčiny dnešního stavu kritického v ČSR, vyvolaném [!] Henleinem – že Henleinova strana byla zrozena šovinismem vládní politiky a pod protektorátem agrární polofašizované šlechty. Jest to celá řada příkladů, které byly nedostatečně využity – právě zde musí, jak ve stanovisku KSČ k socialistickým stranám, tak k průbojnějšímu postupu vůči agrární a vůbec fašistické buržoazii, nastati rychlá náprava. Zatlačiti tyto reakční fašizované kruhy do defenzivy, na druhé straně založiti novou taktickou ofenzivu za jednotu lidu, jest příkaz situace a dne Komunistické straně v Československu.

Kominternu dává v této akci široké pole ústupků KSČ ke stanovisku k jednotné frontě social. stran. [!] Ovšem, všichni musíme viděti – že tyto ústupky – politické i organizační jsou a budou jen taktikou vnučenou nám dnešní situaci a ku konkrétnímu našemu cíli. Tudiž jedině prostředkem.

Soudruh Dimitrov klade velmi vážné úkoly na KSČ, které vyvírají [!] z politické situace, která se vytvořila ve střední Evropě a v Československu.

(Dvouhodinový rozbor politické situace ve střední Evropě. Jest všeobecný. Bude dodána celá osnova, vypracovaná pro referenty na krajské vedení.)

Uzávěr: [!] Zde soudruzi, jako představitelé našeho bratrského komunistického hnutí v ČSR vidíte, že má [!] úvodní slovo o druhém kole proletářských revolucí nejsou fráze, nýbrž že sama politická situace jest hybnou pákou k jejich uspišení. Že každý taktický

ústup vzad znamená mílové kroky vpřed. Že přeapadení Československa Hitlerem bude převedečem – konce fašistické svrchovanosti, ale též koncem panství buržoazie a vykořisťovatelů ve vlastní zemi.

Že lid, který po boku Rudé armády se dovede bít proti zahraničnímu fašistickému útočníku, v bránění národní svobody, že ten lid pod vedením komunistů vybojuje si v této situaci svobodu od nadvládí [!] své vlastní buržoazie.

Připomínám ještě: za udržení paktu ČSR se Sovětským svazem musí komunisté v ČSR nasadit vše. Proto jest velmi nutno aspoň jednotné fronty v této otázce: Pakt ČSR – SSSR a obrana republiky Čs. Kominternu a všechen sovětský lid – doufá, že KSČ důvěru pod vedením soudruha Gottwalda nezklame. [!]

* * *

Jelikož jsem zmíněný „Ždanovův projev“ již jednou komentoval,¹⁵ pokusím se o stručné shrnutí. Zaprvé je třeba si uvědomit, že reprodukováný text se jeví jako pouhý opis a stručný výtah ze zřejmě delšího referátu Andreje A. Ždanova, tajemníka a člena politbyra ÚV KSSS (nikoli však člena Exekutivy Komunistické internacionály – EKKI, jak se autoři nejspíš mylně domnívají). Proto se zřejmě zúčastnili jeho projevu jako přísedící dva členové EKKI: Marcel Cachin, spoluzakladatel Komunistické strany Francie a šéfredaktor *l'Humanité*, a Harry Pollitt, generální tajemník Komunistické strany Velké Británie. Třebaže se dosud nepodařilo zjistit, jak se tato kopie výpisu dostala do fondu Václava Kopeckého v Ústavu dějin KSČ a na čí popud obdržel dokument i svou dataci (20. a 21. 8. 1938!), narazili na něj již dříve někteří domácí badatelé, například Karel Kaplan či Michal Reiman, aniž by o tom něco publikovali.

„Ždanov v Praze“ se stal jedním z klíčových důkazů pro podporu Pfaffovy¹⁶ a Lukešovy¹⁷ teze o „sovětizaci“. Oba autoři přijímají tento nespolehlivý dokument jako naprosto autentický. Místo „zasedání ÚV KSČ“ není nikde explicitně uvedeno – a přesto Pfaff a Lukeš suverénně tvrdí, že to musí být Praha. A pročpak by to mělo být tak samozřejmé? Pokud je mi známo, nikdo jiný „Ždanovem v Praze“ neargumentoval. Autentičnost dokumentu se zhroutí po přiložení prvního lakmusového papírku, kterým je samozřejmě zjištění časoprostorové identity hlavního protagonisty, Andreje A. Ždanova. Pouhé prolistování tehdejšího sovětského tisku – což zřejmě nestálo za námahu ani Pfaffovi, ani Lukešovi – vyvrátí informaci o Ždanovově přítomnosti v Praze. V Moskvě probíhalo koncem srpna 1938 zasedání Nejvyššího sovětu, kde Ždanov jako poslanec a člen politbyra nesměl chybět. Nepřítomnost Ždanova na tribuně by jistě zaregistrovali i za-

15 Viz pozn. 7.

16 PFAFF, I.: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938*, s. 320, 364, 481.

17 LUKES, I.: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler*, s. 191, 198–201, 231, 258; LUKES, I. – GOLDSTEIN, E. (ed.): *The Munich Crisis, 1938*, s. 37–41. Téma vojenské intervence a „sovětizace“ nelze dost dobře analyzovat bez přihlídnutí k teorii tzv. preventivní války v roce 1941, kterou rozvířil v roce 1985 bývalý sovětský rozvědčík V. B. Rezun, jenž pod pseudonymem Viktor Suvorov vydal na Západě několik knih postavených na tezi o Stalinově údajném útočném plánu „Ledoborec“ (*Ledokol: Kto načal vtvoruju vojnu?* Paris 1985). Ze značně velkého kritického ohlasu v literatuře viz zejména GORODECKIJ, Gabriel: *Mif „Ledokola“ nakanune vojny*. Moskva 1995; ULDRICKS, Teddy J.: *The Icebreaker Controversy: Did Stalin Plan to Attack Hitler?* In: *Slavic Review*, roč. 58, podzim 1999, s. 625–643.

hraniční novináři a diplomaté. Vydání *Pravdy* a *Izvestij* z 22. srpna 1938 zachycují Ždanova na fotografii. Zastánci verze, že Ždanov byl 20. a 21. srpna 1938 v Praze, musí přesvědčivě dokázat, že onen „moskevský Ždanov“, kterého máme na mnoha fotografiích, je podvodník nebo fantom – a že ten pražský (jehož fotografie v Praze chybí!) je pravý a mohl být (asi letecky) expedován do Prahy.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

Всесоюзная Коммунистическая Партия (больш.).

ПРАВДА

Орган Центрального Комитета и МК ВКП(б).

№ 231 (7556) 22 августа 1938 г., понедельник ЦЕНА 10 КОП.

Andrej A. Ždanov na zasedání Nejvyššího sovětu sedí ve druhé řadě mezi Kalininem a Malenkovem. *Pravda* č. 231 z 22. srpna 1938. Fotografie převzata z fondu Národní knihovny.

Pfaffem uvedená senzační událost, tj. naprosto nepodložená návštěva „Alexeje“ A. Ždanova (sic!), totiž neobstojí ani před elementárními otázkami studentů historického prosemináře: zaprvé se Ždanov jmenoval jinak (Andrej Alexandrovič!); zadruhé nikde není doloženo, že Ždanov byl v roce 1938 funkcionářem Kominterny. Ani velká práce Braunthalova,¹⁸ ani Claudinova¹⁹ se o Ždanovovi nezmiňují v této souvislosti; stejně tak v nich nepadne ani slovo o Ždanovově údajném doprovodu francouzského komunisty Marcela Cachina a Angličana Harryho Pollitta.

Jak si vysvětlíme, že se nenašel od roku 1938 ani jeden svědek, který by se zúčastnil tohoto zasedání ÚV KSČ, anebo alespoň jedna osoba, která spatřila Ždanova v Praze? KSČ byla legální stranou, *Rudé právo* vycházelo jako deník, ale o zasedání ÚV KSČ 20. a 21. srpna 1938 se nezachovala ani řádka. Podivná situace. Ani jeden z členů tehdejšího ústředního výboru si na toto tajemné zasedání nikdy v životě znovu nevzpomněl. Podivné. A kdo byl tento zapisovatel „Hájek“? Překladatel z ruštiny zaměstnaný na ÚV? Narodil se a žil zřejmě jen pro tuto jedinou noc, kdy pořídil český zápis Ždanovova projevu – a pak se z naší planety vypařil. Jak to, že neexistuje ruský originál Ždanovova referátu, který přece musel být Stalinem schválen, zejména pokud se jednalo o tento velice neobvyklý krok. Ještě nikdy totiž člen politbyra nebyl tajně vyslán do kapitalistické ciziny, aby tam přečetl projev, který byl postaven na větách opsaných z úvodníků komunistického tisku, aktuálních spíše pro rok 1935 nežli pro konkrétní situaci sudetské krize v Československu koncem léta 1938!

Je tomu skutečně tak. Jazyk dokumentu připomíná fráze opsané z úvodníků měsíčníku *Komunistická internacionála*, vydávaného Kominternou v několika jazycích v Moskvě, a to v období po sedmém kongresu KI, kdy byla radikálně změněna strategie mezinárodního komunistického hnutí ve prospěch jednotné antifašistické fronty, zahrnující i nekomunistické strany, které KI dosud označovala za „sociálfašisty“ a podobně. Jakmile vypukne válka, začala od léta 1935 propagovat Moskva, komunisté vyburcují dělnickou třídu a zmocní se vlády v zemi; v tom jim pomůže Rudá armáda, která přispěchá na pomoc. Ždanovův projev neobsahuje ani jediný konkrétní pokyn aplikovatelný na specifickou situaci ČSR uprostřed sudetské krize, jak tuto moc převzít ve státě a společnosti národnostně rozdělených, ačkoli se jednalo doslova o poslední pokyny před anticipovanou německou agresí. A kvůli tomu měl přijet Ždanov do Prahy? Aby přečetl pár nic neříkajících frází, opsaných z úvodníků komunistického tisku?

Ještě neuvěřitelněji působí Pfaffovo tvrzení, že samotný generální tajemník výkonného výboru Kominterny Georgi Dimitrov se měl objevit v Praze 14. září 1938 a zdržet se až do 2. října, aby „agitoval intenzivně zvláště mezi studenty, mladými demokraty, dělnickými a odborářskými funkcionáři“.²⁰ Jak je to možné, že se nikdo z těchto početných svědků dosud nepřihlásil?! Ať Pfaff jmenuje alespoň jednoho svědka, mezi kterými Dimitrov tak „intenzivně agitoval“! Kuriózní na tom zůstává, že navzdory této očividně senzační přítomnosti Dimitrova v Praze zůstává Pfaffova dokumentace neobyčejně chu-

18 BRAUNTHAL, Julius: *Geschichte der Internationale*, 1–3. Hannover, Dietz Nachflg. 1961–1971.

19 CLAUDIN, Fernando: *The Communist Movement: From Comintern to Cominform*. London, Penguin Press 1975.

20 PFAFF, I.: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938*, s. 363, 481.

dá: Pfaff neuvedl žádnou evidenci o Dimitrovově setkání s domácími komunisty a argumentoval, že si jeho přítomnosti v Praze všiml až německý velvyslanec v Paříži (sic!), který se o tom zmínil v jedné ze svých depeší.²¹

Dokument č. 2

Překlad a reprodukce nóty Petrescu-Comnena z 24. září 1938 adresované Maximu Litvinovovi, přetištěné v knize Jiřího Hochmana The Soviet Union and the Failure of Collective Security, 1934–1938. Ithaca, Cornell University Press 1984, appendix C, s. 194–201.

NO 71/1938 – C/8, Vol. 3

Archiv ministerstva zahraničních věcí, Bukurešť²²

Ministr zahraničních věcí Rumunského království

Tajný kód 49/38

Přísně tajné! Naléhavě!

Ženeva,

Bukurešť 24. září 1938

Předáno osobním kurýrem

24. září v 9 h 12

Jeho Excelenci

p. Maximu M. Litvinovovi

lidovému komisaři pro zahraniční záležitosti

Svazu sovětských socialistických republik

toho času v Ženevě

Vaše Excellence!

Vláda Rumunského království si pokládá za čest projevit Vaší Excelenci a Radě lidových komisařů Svazu sovětských socialistických republik svou hlubokou úctu.

Po poradě s Jeho královskou Výsostí, předsedou vlády, ministrem obrany mé vlády a náčelníkem generálního štábu královské armády Rumunska, která se konala včera v noci, a s odvoláním na rozhovory, které jsem vedl s Vaší Excelencí od 9. do 12. září v Ženevě, zejména však na naši předběžnou důvěrnou úmluvu z 13. září, jsem byl pověřen, abych Vám a prostřednictvím Vaší Excellence i sovětské vládě sdělil následující:

Včera večer vyhlásil prezident Československé republiky všeobecnou mobilizaci československých ozbrojených sil, a to nikoli bez vědomí britské a francouzské vlády, jak jsem si tajně ověřil. Tím vstoupila československá krize do své konečné a vrcholné fáze. Není

21 Viz pozn. 6.

22 Podezření vyvolává již základní údaj o uložení dokumentu, který je v záhlaví uveden takto: *Archiva ministerului afacerilor externe, Bucharest*. Namísto termínu *Afacerilor* by byl namíste výraz *afacerilor*. Podobně je problematické *externe*: oficiální termín používaný ministerstvem v roce 1938 byl *străine*, jako např. *Ministerul (Regal) al Afacerilor Străine*. A samozřejmě rumunský termín pro *Bucharest* by měl být *Bucuresti*... atd.

již žádných pochyb o tom, že Německá říše je rozhodnuta napadnout Československo, které je spojencem obou našich zemí, vojensky na ně zaútočit, aniž by k tomu byla vyprovokována, což je nesporně aktem agrese podle odpovídajících článků Paktu Společnosti národů a podle mezinárodně závazné definice pojmu „agresor“; k tomuto napadení dojde nejpozději za 7 až 10 dnů od této chvíle, jak si tajně ověřil generální štáb mé země.

Vzhledem k převaze německé techniky by tato agrese měla katastrofální důsledky, a to nejen pro Československo, ale pro celou střední a jihovýchodní Evropu: Praha je přístupovou cestou k rumunské naftě, a jakmile by se ta dostala pod německou kontrolu, byly by poškozeny i sovětské zájmy, o čemž je moje vláda přesvědčena. Takováto situace by do budoucna ohrozila svrchovanost, celistvost a akceschopnost mé země: Rumunsko má společnou hranici s Československem a Maďarsko se při ozbrojeném útoku na Československo velmi pravděpodobně přidá na stranu třetí říše. S ohledem na dodržování závazků Malé dohody vůči Československu by Rumunsko vstoupilo do válečného stavu s Německem.

Na základě těchto úvah vláda Rumunského království

- vědoma si zhoubných důsledků porážky Československa pro mír a bezpečnost ve střední a jihovýchodní Evropě a též negativního dopadu na osud samotného Rumunska, jestliže Československu bude zabráněno, aby dostalo sovětskou vojenskou pomoc;

- navazujíc na opakované pokusy o dosažení nového smluvního uspořádání vzájemných vztahů mezi Svazem sovětských socialistických republik a Rumunským královstvím v uplynulých třech letech, které by umožnilo pozemní a leteckou přepravu sovětských ozbrojených sil až do Československa, ať už by se chopil iniciativy kdokoli z členů francouzsko-sovětsko-československého smluvního uskupení;

- výslovně se odvolávajíc na předběžné tajné dohody našich zemí, neoficiálně zahájené 13. září 1938 v Ženevě, o uvolnění rumunského území k pozemnímu přesunu sta tisíce mužů Rudé armády a uvolnění vzdušného prostoru pro neomezenou leteckou přepravu vojska i zbraní ze Sovětského svazu do Československa, jakmile bude těchto obranných dodávek zapotřebí;

- bezvýhradně se zřikajíc různých podmínek vytyčených sovětskou stranou v případě rumunského povolení přesunu, a to přeletu sovětských ozbrojených sil přes Rumunsko až do Československa, zejména: a) každé dohody či jiné záruky dané vaší zemí ohledně územní neporušitelnosti Besarábie jakožto součásti Rumunska; b) každé politické a vojenské záruky vaší země ohledně rumunské hranice s Maďarskem a týkající se sovětské vojenské intervence proti Maďarsku v případě porušení západní hranice Rumunska;

- vedena v tomto duchu odhodláním posílit obranné prostředky a vojenský potenciál Československa jeho nejmocnějším spojencem, a to pokud možno co nejdříve před zahájením vojenských akcí, se domnívá, že je naprosto nutné předložit Radě lidových komisařů Svazu sovětských socialistických republik, politickému a vojenskému vedení sovětského státu tyto návrhy:

I.

Královská vláda Rumunska slavnostně a závazně přiznává právo na železniční přepravu Rudé armády ze Sovětského svazu přes Rumunsko až do Československa, totiž přepravu vojska, lehkých i těžkých zbraní, munice, paliva a zásob všeho druhu, za těchto podmínek:

a) že první sovětské jednotky překročí rumunsko-sovětskou hranici co nejdříve po zahájení německého útoku proti Československu, to znamená i po vyhlášení útoku, pokud tato proklamace jednoznačně proběhne před zahájením útoku;

b) že sovětské síly pro cestu přes Rumunsko použijí pouze trasu Mogilev (SSSR) – Chotin – Cernauti – Radauti – Cimpulung – Dorna Vatra – Bistrita – Dej – Maia Mare – Negresti – Ťačovo (Československo);

c) že v duchu úmluvy ministrů zahraničních věcí z 13. září sovětské jednotky v tranzitu v žádném případě nepřesáhnou počet sto tisíc mužů, k čemuž moje vláda dodatečně požaduje, aby přesunující se vojska nepřekročila celkový počet 650 děl všech ráží (včetně protiletadlových děl) a 300 tanků;

d) vzhledem k tomu, že uvedené železniční spoje procházejí rumunským územím v délce 473 km, nejvýhodnější bod je od nejbližších německých leteckých základen (východní Rakousko) vzdálen 850 km vzdušnou čarou a jejich nejzápadnější bod 430 km vzdušnou čarou, a vycházejíc z domněnky, že v prvních šesti dnech bojů nebude německé letectvo schopno používat československá letiště, poskytuje královská vláda Rumunska Sovětskému svazu právo na vojenský transport po dobu šesti dnů (144 hodin), počítaje od momentu vypuknutí války; jakmile však vyprší tento termín, musí být sovětský transport přerušen a zastaven, i když sovětské vojenské síly čísel uvedených v odstavci c) ještě plně nedosáhly;

e) vlak projede tuto trať průměrnou rychlostí 25 km/h bez zastávky za 19 hodin. Královská vláda Rumunska žádá sovětskou stranu, aby se vlak na rumunském území nezdržel více než 24 hodin, včetně zastávek nezbytných pro doplnění zásob uhlí a vody, které provede rumunský železniční personál pod dozorem rumunské armády;

f) v případě technické poruchy při přepravě sovětských jednotek po této železniční trase požadujeme, aby se po dobu přerušování cesty z technických důvodů příslušníci sovětských jednotek nevzdalovali, ať už jednotlivě či po skupinách, na více než 250 metrů od trati, a to výhradně beze zbraní, a aby nenavazovali kontakt s rumunským civilním obyvatelstvem;

g) železniční trať vyhrazená pro sovětské vojenské jednotky je technicky jednoduchá jednokolejka; je proto v zájmu hladkého průběhu celé operace nutné, aby vlaky nebyly přetíženy, především tanky a těžkým dělostřelectvem.

II.

Zároveň královská vláda Rumunska slavnostně, závazně, bezpodmínečně a s okamžitou platností poskytuje Svazu sovětských socialistických republik neomezené právo vytvořit letecký most mezi vojenskými letišti na jihozápadě Sovětského svazu, který sousedí s Rumunskem, a vojenskými letišti ve východní části Československa, která sousedí s Rumunskem. Královská vláda Rumunska poskytuje toto právo pro neomezený počet hromadných přeletů sovětského vojenského letectva, přepravujícího dopravní a bojové letouny, hlavně bombardovací a stíhací, s nákladem neurčeného počtu mužstva, těžkých a lehkých zbraní, včetně individuální výzbroje a nezbytného vybavení skladů municí, pohonnými hmotami a dopravními prostředky (vozidly).

Pro tyto sovětské letecké přesuny vyhrazuje královská vláda Rumunska následující části rumunského vzdušného prostoru: rumunsko-polskou hranici po celé délce – Cernauti – rumunsko-sovětskou hranici od nejzápadnějšího bodu po Tiraspol – Bendery/Tighina

(360 km) – Jassy – Kluž – Oradea Mare – Satu Mare – rumunsko-československou hranici po celé délce (130 km). V tomto stanoveném vzdušném prostoru zruší královská vláda Rumunska počínaje 25. září ve 13 hodin veškerý vnitrostátní i zahraniční letecký provoz – dopravní, civilní či sportovní. Královská vláda Rumunska zároveň poskytuje právo na tyto přelety na dobu 6 dnů (144 hodin) od zahájení německého útoku proti Československu s tím, že přelety mohou být zahájeny 25. září ve 14 hodin. Královská vláda Rumunska není ochotna se vystavit nebezpečí bojů mezi sovětským a německým letectvem nad rumunským územím, a ještě méně nebezpečí německého bombardování Rumunska, což Vaše Excelence dozajista pochopí. Generální štáb a vláda mé země krom toho oprávněně předpokládají, že jednak s ohledem na síly československého vojenského letectva a posily, kterých se jim v posledních měsících od vás dostalo, jednak s ohledem na zmíněnou skutečnost, že je rumunský letecký prostor pro německé letecké síly obtížně přístupný ze základen, které se nenacházejí na hranicích německé říše (přesněji řečeno s ohledem na akční rádius německého letectva, které bez mezipřistání nemůže uletět 1100–1600 km dlouhou trasu nutnou pro vedení boje ve vzdušném prostoru nad rumunským územím), není pravděpodobné, že by k úderu německých ozbrojených sil nad Rumunskem došlo dříve než za sedm dní po zahájení války. Stanovená lhůta 6 dnů od zahájení války vychází z tohoto propočtu. Před vypuknutím války samozřejmě rumunská strana nemůže – narozdíl od železniční dopravy – stanovit žádné časové omezení pro sovětský letecký most. A také v případě, že by válka začala 1. října či později, by sovětské letectvo mělo minimálně 12 dní na provedení přeletů mezi Sovětským svazem a Československem.

Vzhledem k tomu, že letecké spojení mezi nejjihnějšími sovětskými letišti na sever od Dněstru a nejvýchodnějšími československými vojenskými letišti na Podkarpatské Rusi a na východním Slovensku představuje vzdálenost od 230 do 390 km, královská vláda Rumunska se domnívá, že sovětské vojenské síly provedou během 24 hodin několik přeletů. Celkový počet leteckých přesunů, počet strojů při jednom přeletu a počet mužů, zbraní a zásob pohonných hmot a množství paliva na jeden letoun ponechává královská vláda Rumunska plně na rozhodnutí kompetentních sovětských orgánů, tedy na dohodě mezi sovětskými a československými vojenskými orgány, které mohou nejlépe posoudit schopnost různých československých letišť přijímat.

Aby letecké přesuny nebyly žádným způsobem narušovány maďarskou stranou, je moje vláda ochotna uvolnit v západní části vyhrazeného leteckého prostoru, na trase Satu Mare – Oradea Mare, ve vzdálenosti 13 km od maďarské hranice, 3 divize a jednu brigádu královské rumunské armády, posílené o jednotku stíhacích letounů v počtu 120 strojů, včetně polního dělostřelectva a jednoho tankového pluku. K tomuto opatření by samozřejmě došlo pouze na výslovnou žádost sovětské a československé vlády. Spojenecký pakt s Polskem mé zemi neumožňuje použít obdobné opatření, preventivní a obranné, na polsko-rumunské hranici; moje vláda také požaduje, aby se nejvzdálenější křídlo přeletu nad rumunským prostorem nacházelo minimálně 30 km od polské hranice.

I když královská vláda Rumunska poskytuje Svazu sovětských socialistických republik právo vytvořit letecký most, a to absolutně, bezpodmínečně a okamžitě, musí mít zároveň na paměti zájmy své vlastní bezpečnosti, aby tyto přelety byly uchovány v tajnosti alespoň do vypuknutí války a také aby nedošlo k sebemenšímu porušení politického, či dokonce vojenského mezinárodního práva či k jakémukoli zásahu Německa proti Rumunsku.

S hlubokým přesvědčením, že sovětská vláda tyto zájmy plně chápe, je moje vláda povinna co nejnaléhavěji požadovat na vaší zemi, aby sovětské přelety:

1. byly výlučně prováděny bez mezipřistání na rumunském území;
2. byly vedeny v minimální výšce 3400 metrů, pokud možno ve výšce 4000 metrů nad rumunským územím;
3. v žádném případě nevedly nad rumunským územím přes jižní hranici vyhrazeného prostoru (Bendery – Jassy – Kluž – Oradea Mare);
4. za žádnou cenu nenarušily polský či maďarský vzdušný prostor, zejména nuceným přistáním, a hlavně aby v žádném případě nedocházelo ke zkracování trasy přeletem přes jihovýchodní výběžek Polska. V kterémkoli z těchto případů by ke své velké lítosti královská vláda Rumunska byla ze zřejmých důvodů nucena zastavit a zrušit sovětské přelety.

Královská vláda Rumunska vyjadřuje hlubokou naději, že tento návrh vaší zemi je v naprostém souladu s existenčními a bezpečnostními zájmy Československé republiky a také se zájmy Svazu sovětských socialistických republik, jakož i se zájmy kolektivní bezpečnosti, míru v Evropě, udržení současného mezinárodního systému a neporušitelnosti hranic ve střední a východní Evropě. V tomto smyslu se moje vláda také domnívá, že návrh, který tlumočím Vaší Excelenci, dovolí Sovětskému svazu vyslat do Československa kombinovanou pozemní a leteckou cestou elitní sbor o síle 250 až 350 tisíc mužů, což by znatelně snížilo početní převahu německé armády nad československou armádou a umožnilo československým ozbrojeným silám účinnou obranu; dává mu také možnost vyslat do Československa několik stovek letounů, děl a tanků. Krom toho se královská vláda Rumunska domnívá, že by postup Sovětského svazu dle tohoto návrhu mohl radikálně ovlivnit konkrétní postoj Francie v německo-československém konfliktu.

K uspíšení celé operace a k dosažení žádoucího cíle prosím Vaší Excelenci, aby mé vládě neodkladně předala odpověď vaší vlády na tuto nótu.

Zároveň si dovoluji Vaší Excelenci oznámit, že znění nóty bude předáno dnes do půlnoci osobnímu kurýrovi ministra zahraničních věcí a prezidenta Československé republiky, proti čemuž nemůže mít Vaše Excellence přirozeně žádnou námitku, přinejmenším proto, že celkový plán těchto četných akcí vaší země nemůže být proveden jednostranně a nutně vyžaduje součinnost mezi kompetentními sovětskými a československými orgány. S výrazem nejhlubší úcty zůstávám, Vaše Excellence,

Comnen [Comnène]
Nicolae-Petrescu Comnen
ministr zahraničních věcí
Rumunského království²³

23 Z francouzštiny přeložila Zuzana Tomanová.

APPENDIX C

*Text of a Note of the Rumanian
Government to the Government
of the Soviet Union
Dated September 24, 1938*

No. 71/1938 - C./8, Vol. 3,
Archiva ministerului afacerlral
externe, Bucharest.

MINISTRE DES AFFAIRES ETRANGÈRES DU ROYAUME DE ROUMANIE
Code Secret 49/38
Ultra-Secret! Urgent!

Genève,
Bucarest, le 24 septembre 1938
Transmis par courrier personnel
le 24 september à 9 h 12

Son Excellence
M. Maxim M. Litvinov,
Commissaire du peuple aux affaires étrangères
de l'Union des républiques socialistes soviétiques
en ce jour à Genève

Votre Excellence!

Le gouvernement du Royaume de Roumanie a l'honneur de présenter à Votre Excellence et au Conseil des commissaires du peuple de l'Union des républiques socialistes soviétiques l'expression de sa plus haute considération.

Appendix C

Après la consultation qui s'est tenue la nuit dernière entre sa Majesté le Roi, le premier ministre, le ministre de la guerre de mon gouvernement et le chef d'état-major de l'armée royale de Roumanie, j'ai été accredité, suite aux entretiens que j'ai eu à Genève avec Votre Excellence du 9 au 12 septembre et plus particulièrement à notre entente préliminaire et confidentielle du 13 septembre, pour vous communiquer à vous ainsi que par l'intermédiaire de Votre Excellence au gouvernement soviétique ce que suit:

Hier soir, le président de la République tchécoslovaque a ordonné la mobilisation générale des forces armées tchécoslovaques, et ce nullement à l'insu des gouvernements britannique et français, comme je l'ai secrètement vérifié. La crise tchécoslovaque est donc entrée dans sa phase ultime et culminante. Il ne fait plus aucune doute que le Reich allemande est décidé à envahir la Tchécoslovaquie, alliée de nos deux pays, en l'attaquant militairement sans avoir été provoqué, ce qui constitue indéniablement le fait d'une agression selon les articles respectifs du Pact de la Société des Nations et selon la définition internationalement obligatoire du concept d'"agresseur"; cette attaque aura lieu au plus tard dans 7-10 jours à compter du moment présent, comme s'en est secrètement assuré l'état-major de mon pays.

Vu la supériorité du matériel allemande, cette agression doit avoir de conséquences catastrophiques, non seulement pour la Tchécoslovaquie, mais pour tout l'Europe du centre et du sud-est: Prague donne accès au pétrole roumain dont le contrôle ne peut revenir à l'Allemagne sans léser, comme mon gouvernement en est convaincu, les intérêts soviétiques. Cette situation menace au perspective la souveraineté, l'intégrité et la liberté d'action de mon pays: la Roumanie a une frontière commune avec la Tchécoslovaquie, et la Hongrie se joindra très vraisemblablement au côtés du Troisième Reich dans l'agression armée contre la Tchécoslovaquie, ce qui mettrait la Roumanie, en raison du respect des engagements de la Petite Entente pris avec la Tchécoslovaquie, en état de guerre contre l'Allemagne.

À partir de ces réflexions, le gouvernement du Royaume de Roumanie

—conscient de la portée funeste de la défaite de la Tchécoslovaquie pour la stabilité de la paix et de la sécurité en Europe du centre et du sud-est ainsi que de la portée négative pour le sort futur de la Roumanie elle-même s'il y a empêchement d'une aide militaire soviétique à la Tchécoslovaquie;

—lié par les multiples tentatives de ces trois dernières années pour mettre en place un nouvel aménagement contractuel de relations ré-

Appendix C

ci-proques entre l'Union des républiques socialistes soviétiques et le Royaume de Roumanie qui permettrai le passage par voi de terre et le transport aérien des forces armées soviétiques jusqu'en Tchécoslovaquie, que ces tentatives soient issue de l'initiative de n'importe quel member du système contractuel franco-soviéto-tchécoslovaque;

—se référant expressément aux accords préliminaires tenus secret de nos deux pays, accords engagé officieusement le 13 septembre 1938 à Genève qui concernaient le dégagement du territoire roumain pour le transit par voi de terre de 100,000 hommes de l'Armée Rouge et le dégagement de l'espace aérien pour les transports aériens illimités d'hommes et d'armes d'Union soviétique en Tchécoslovaquie, de que se fera sentir le besoin de ces fournitures défensives;

—renonçant sans réserve au conditions garanties de toutes sortes du côté soviétique pour la permission roumaine de passage, à savoir du survol aérien des forces armées soviétiques par la Roumanie jusqu'en Tchécoslovaquie et tout particulièrement: a) à tout accord ou autre garantie donnée par votre pays sur l'inviolabilité territoriale de la Bessarabie en tant que partie intégrante de la Roumanie; b) à tout garantie politique et militaire donnée par votre pays concernant la frontière roumaine avec la Hongrie, à savoir à l'engagement soviétique d'une intervention militaire contre la Hongrie en cas de violation de la frontière ouest de la Roumanie;

—mûe, dans cet esprit, par la volonté de renforcer les moyens de défense de la Tchécoslovaquie et son potentiel militaire par son allié le plus puissant, et cela, si possible, le plus tôt avant l'ouverture des hostilités, ressent fortement l'extrême nécessité de soumettre à l'Ordre des commissaires du peuple de l'Union des républiques socialistes soviétiques à la direction de l'état soviétique, politique et militaire, les propositions suivantes:

I.

Le gouvernement royal de Roumanie reconnaît solennellement et obligatoirement le droit de transport par chemins de fer de l'Armée Rouge, en partant de l'Union Soviétique à travers la Roumanie jusqu'en Tchécoslovaquie, à savoir le transport d'hommes, d'armes légères aussi bien que lourdes, de munitions, de carburant et d'approvisionnement de toutes sortes, à ces conditions:

a) que les premières unités soviétiques franchissent la frontière roumano-soviétique le plus tôt possible de l'ouverture de l'attaque allemande contre la Tchécoslovaquie, à savoir après la proclamation de l'attaque en tant que telle, si tant est que cela ait lieu univoquement avant l'ouverture de l'attaque;

Appendix C

b) que les forces soviétiques n'empruntent, pour traverser la Roumanie, que la voie est Mogilev (URSS)–Chotin–Cernauți–Radauți–Cimpușung–Dorna Vatra–Bistrita–Dej–Maia Mare–Negresti–Țăcovo (Tchécoslovaquie);

c) que, dans l'esprit de la convention des ministres étrangers du 13 septembre, les unités soviétiques en transit ne dépassent en aucun cas le nombre de 100,000 hommes, ce à quoi mon gouvernement complémentairement demand que les armes transportées ne dépassent pas 650 canons de tous calibres (y compris les canons antiaériens) et 300 chars;

d) étant donné que les lignes des chemins de fer mentionnées traversent le territoire roumain sur un longueur de 473 km, étant donné que leur point le plus à l'est est distant des bases aériennes allemandes les plus proches (est de l'Autriche) de 850 km à vol d'oiseau, et leur point le plus à l'ouest de 430 km à vol d'oiseau, le gouvernement royal de Roumanie, se fondant sur la supposition qu' après les six premiers jours d'hostilités, l'aviation allemande ne sera pas en mesure d'utiliser les aéroports tchécoslovaques, accorde à l'Union Soviétique le droit de passage militaire pour une durée de six jours (144 heures) à compter de début de la guerre; une fois ce delai passe, les transports soviétiques doivent être interrompus et suspendues, même si les chiffres mentionnés au paragraph c)n'ont pas été entièrement atteints à ce moment par les forces soviétiques;

e) à une vitesse moyenne de 25 km/h, un train parcourt cette voie sans s'arrêter en 19 heures. Le gouvernement royal de Roumanie demande à la partie soviétique q'un train ne reste pas en territoire roumain plus que 24 heures, en comptant les arrêts nécessaires au plein de charbon et d'eau que le personnel roumain des chemins de fer effectuera sous le contrôle des gardes de l'armée roumaine;

f) en cas de panne technique durant le transport des unités soviétiques par cette ligne de chemin de fer, il est demandé que durant l'interruption de voyage pour de telle raisons, les membres des unités soviétiques ne s'éloignent pas de la voie individuellement ou en group de plus de 250 mètres, et de toute façon sans armes, et qu'ils n'entrent pas en contact avec la population civil roumaine;

g) la voie ferrée réservée aux forces soviétiques est à voie unique et techniquement modeste; s'est pourquoi il est dans l'intérêt du déroulement paisible de tout l'opération que les trains ne soient pas surchargés, notamment par des chars et des canons lourds.

II.

En même temps, le gouvernement royal de Roumanie accorde so-

Appendix C

lennellement, irrémédiablement, sans condition et avec une application immédiate le droit illimité à l'Union des républiques socialistes soviétiques d'établir un pont aérien entre les aéroports militaires de la sud-ouest de l'Union soviétique frontalière avec la Roumanie, et les aéroports militaires de la partie est de la Tchécoslovaquie frontalière avec la Roumanie. Le gouvernement royal de Roumanie accord ce droit à commencer par un nombre illimité de survols massifs de l'aviation militaire soviétique, transportant des machines de transport et de combat, notamment de bombardement et d'assaut, avec un chargement d'un nombre indéterminé d'hommes, d'armes lourdes et légères, y compris l'armement individuel et l'équipement des stocks nécessaires en munition, des carburants et des moyens de transport (véhicules).

Pour ces traversées aériennes soviétiques, le gouvernement royal de Roumanie réserve les parties suivantes de l'espace aérien roumain: Frontière roumano-polonaise sur toute sa longueur—Cernaui—Frontière roumano-soviétique à partir de son point le plus à l'ouest après Tiraspol—Bendery/Tighina (360 km)—Jassy—Cluj—Oradea Mare—Satu Mare—Frontière roumano-tchécoslovaque sur toute sa longueur (130 km). Dans cet espace aérien ainsi défini, le gouvernement royal de Roumanie suspendra à partir du 25 septembre à 13 heures tout trafic aérien national ou étranger, militaire, de transport, civil ou sportif. Le gouvernement royal de Roumanie accorde également le droit de ces survols pour une durée de 6 jours (144 heures) des l'ouverture de l'attaque allemande contre la Tchécoslovaquie, les survols pouvant cependant commencer des le 25 septembre à 14 heures. Le gouvernement royal de Roumanie n'est pas disposé à risquer le danger que constitueraient des combats aériens entre l'aviation soviétique et l'aviation allemande au-dessus du territoire roumain, et encore moins les dangers que constitueraient des bombardements allemandes contre la Roumanie, ce que Votre Excellence comprendra certainement. Par ailleurs, l'état-major de mon pays et mon gouvernement supposent en outre à juste titre que, d'une part, vu les forces de l'aviation militaire tchécoslovaque et les renforts qu'elle a reçus les mois derniers de votre pays, vu, d'autre part, le difficile accès sous-mentionné de l'espace aérien roumain pour les forces aériennes allemandes à partir des bases qui ne se trouvent pas aux frontières du Reich allemand (pour parler plus précisément, vue le rayon d'action de l'aviation allemande qui, sans escales, ne dépasse un ligne de 1100–1600 km nécessaire au combat en espace aérien au-dessus du territoire roumain), il n'est pas vraisemblable qu'un assaut des forces aériennes allemandes au-dessus de la Roumanie se produise avant le septième jour de guerre. La

Appendix C

délimitation du délai de 6 jours à compter du début de la guerre est issue de ce calcul. Avant que la guerre n'éclate, aucune limitation de temps n'est, bien sûr, applicable de la part roumaine en ce qui concerne le pont aérien soviétique—à la différence des transports ferroviaires. Aussi, au cas où les hostilités commenceraient le 1er October ou plus tardes, l'aviation soviétique disposerait d'un minimum 12 jours pour le trafic des traversées aériennes entre l'Union Soviétique et la Tchécoslovaquie.

Etant donné que la ligne aérienne entre les aéroports soviétiques les plus au sud, au nord du Dniestr, et les aéroports militaires tchécoslovaques les plus à l'est en Russie sud-carpatique et en Slovaquie de l'est décrit une distance variante entre 230 et 390 km, le gouvernement royal de Roumanie suppose que les forces aériennes soviétiques effectueront en 24 heures plusieurs survols. Le nombre total des traversées aériennes, le nombre des machines pour une traversée et le nombre d'hommes, d'armes et de réserves de combustible, carburant pour un seul avion, le gouvernement royal de Roumanie le laisse entièrement au choix des autorités soviétiques compétentes, à savoir à un accord entre les autorités militaires soviétiques et tchécoslovaques, que seule garantirait bien entendu la capacité de réception des différents aéroports tchécoslovaques.

Afin que les traversées aériennes ne puissent être aucunement perturbées du côté hongrois, dans la région ouest de l'espace aérien réservé, mon gouvernement est disposé à détacher, sur la ligne Satu Mare—Oradea Mare à une distance de 13 km de la frontière hongroise, 3 divisions et une brigade de l'armée royale de Roumanie, renforcées par une unité de chasseurs aériens au nombre de 120 machines, y compris l'artillerie de campagne et un régiment blindé. Bien entendu, cette mesure serait appliquée uniquement à la demande exprimée des gouvernements soviétique et tchécoslovaque. Le pact d'alliance avec la Pologne ne permet pas à mon pays d'appliquer une mesure semblable, préventive et défensive, sur la frontière polono-roumaine; aussi mon gouvernement demande-t-il à ce que l'aile la plus éloignée du survol se maintienne, au dessus du territoire roumain, à au moins 30 km de la frontière polonaise.

Bien que le gouvernement royal de Roumanie accorde à l'Union des républiques socialistes soviétiques le droit d'établir un pont aérien d'une manière absolue, sans conditions et immédiatement, il ne peut cependant pas ne pas respecter l'intérêt de sa propre sécurité, l'intérêt qu'il a de passer sous silence les survols au moins jusqu'au commencement de la guerre, et l'intérêt qu'il a d'empêcher toute sanction de droit international, politique ou même militaire, ou toute

Appendix C

intervention de l'Allemagne contre la Roumanie. Etant convaincu de la compréhension absolue du gouvernement soviétique pour ces intérêts, mon gouvernement se voit obligé de demander avec la plus grande instance à votre pays que les survols soviétiques:

1. s'effectuent obligatoirement sans escales au-dessus du territoire roumain;
2. soient dirigé au-dessus du territoire roumain à une hauteur minimale de 3,400 metres, et si possible même à 4,000 mètres;
3. ne traversent en aucune cas au dessus du territoire roumain, la frontière sud de l'espace réservé (Bendery-Jassy-Cluj-Oradea Mare);
4. ne violent à aucune prix l'espace aérien polonais ou hongrois, notamment par quelque atterrissage forcé, et en particulier se gardent absolument de raccourcir le trajet en survolant le contrefort sud-est de la Pologne. En n'importe lequel de ces cas, le gouvernement royal de Roumanie serait, à son plus grand regret, obligé, pour des raisons évidentes, de suspendre et de supprimer le droit des survols soviétiques.

Le gouvernement royal de Roumanie formule le ferme espoir que sa proposition actuelle à votre pays va largement au-devant des intérêts d'existence et de sécurité de la République tchécoslovaque, ainsi que de ceux de l'Union des républiques socialistes soviétiques, de même que des intérêts de la sécurité collective, de la paix en Europe, du maintien du système international actuel et de l'inviolabilité des frontières en Europe du centre et de l'est. En ce sens, mon gouvernement croit également que la présente proposition exprimée à Votre Excellence permet à l'Union Soviétique à la fois d'envoyer en Tchécoslovaquie par une voie combinée de terre et aérienne, un corps d'élite d'une force de 250,000–350,000 hommes, ce qui diminuerait considérablement l'avantage quantitatif de l'armée allemande sur l'armée tchécoslovaque et permettrait aux forces armées tchécoslovaque une défense efficace; et lui permet à la fois de faire parvenir en Tchécoslovaquie plusieurs centaines d'avions, de canons et de chars. Le gouvernement royal de Roumanie suppose en outre que la démarche de l'Union Soviétique à partir de la présente proposition, ne serait pas sans radicalement influencer l'attitude concrète de la France dans ce conflit germano-tchécoslovaque.

En vue d'une accélération de toute l'opération et de l'obtention du but poursuivi, je prie Votre Excellence de faire remettre sans retard la réponse à ma note par votre gouvernement à mon gouvernement.

Je me permet également de faire savoir à votre Excellence que la

Appendix C

teneur de ma note sera remise avant aujourd'hui minuit au courrier personnel du ministre des affaires étrangères et du président de la République tchécoslovaque, ce contre quoi votre Excellence ne peut naturellement avoir aucune objection, ne serait-ce que parce que le plan entier de ces nombreuses actions effectuées par votre pays ne peut être exécuté unilatéralement et exige forcément la coordination entre les autorités soviétiques et tchécoslovaques compétentes. Je prie votre Excellence de bien vouloir accepter l'assurance de mes profonds respects.

Comnen [Comnène]
Nicolae-Petrescu Comnen [Comnène]
Ministre du Royaume de Roumanie
aux affaires étrangères

Ačkoli Pfaff je považován za objevitele tohoto dokumentu, nikdy ho sám nepublikoval. Namísto toho zaslal opis údajně pořizovaný blíže neidentifikovaným rumunským archivářem známému českému novináři Jiřímu Hochmanovi, který na začátku osmdesátých let ve Spojených státech připravoval k vydání historickou práci o politice SSSR a kolektivní bezpečnosti a který Comnenovo memorandum Litvinovovi vytiskl v dokumentární příloze knihy.²⁴ Je třeba si uvědomit, že nikdo, ani Ivan Pfaff, skutečný originál tohoto dopisu neviděl. Ani originál, ani žádná z údajně pořizovaných kopií nebyly nalezeny v archivech ministerstev zahraničí v Bukurešti, Moskvě nebo v Praze.²⁵

Proč by tento dokument měl být tak důležitý? Pokud by se jednalo o autentický dokument, pak se jeho význam rovná revoluci v mezinárodních vztazích v září 1938. Jeden den po všeobecné mobilizaci československé armády nabídl rumunský ministr zahraničních věcí Nicolae Petrescu-Comnen svému ruskému kolegovi Maximu Litvinovovi, se kterým měl dohodnuté setkání v sídle Společnosti národů v Ženevě, dohodu o uskutečnění tranzitu Rudé armády přes území Rumunska po souši i vzdušnou cestou. Letecký most nebyl vymezen prostorově, zato však časově: byl vyměřen pouze na šest dní.

První nápadné nesrovnalosti jazykového rázu při běžném pohledu na dokument zjistí i čtenář, jehož znalosti francouzštiny nemusí být perfektní. Proto se mu zřejmě řada zkušených diplomatických historiků – až na dvě překvapující americké výjimky – raději vyhnula.²⁶ V Comnenově memorandu se vyskytuje více než padesát hrubých chyb gramatických i stylistických, časté záměny rodu, ortografické omyly s velkým počtem anglicismů atd. Uvedu zde jen několik ukázek: *Le Reich allemande, du matériel allemande, l'Europe du Centre, longeur, le gouvernement royale, une durrée, l'armament, à l'insu, l'équipment, par voi de terre, October, autorités, cella*²⁷ atd. Nedovedu si představit, že

24 Jiří Hochman v předmluvě ke své knize výslovně uznává Pfaffovy zásluhy při obstarání dokumentu a děkuje mu za jeho poskytnutí. Viz HOCHMAN, Jiří: *The Soviet Union...*, s. 11.

25 Viz předchozí poznámky. Korespondoval jsem za tímto účelem poslední tři roky se zahraničními archivy oněch tří zmíněných zemí. Moje korespondence s Federální archivní službou Ruska (Ros-archiv) dopadla, tak jako u dalších dvou, dle očekávání neúspěšně. Dne 18.10.1998 jsem obdržel od zástupce náčelníka Správy používání archivních dokumentů sdělení, že mnou hledaný originál nóty Petrescu-Comnena Litvinovovi z 24.9.1938 nikde v archivech celé Ruské federace není k nalezení. Využívám této příležitosti, abych poděkoval dr. Jindrovi a dr. Tůmovi z ÚSD AV ČR v Praze za jejich pomoc při zprostředkování přístupu do archivu rumunského ministerstva zahraničních věcí (AMAE) v Bukurešti. Přes velkou ochotu rumunských archivářů, kterým patří můj vřelý dík, veškeré naše pokusy (stejně jako pokusy mých dalších známých) skončily neúspěšně: Comnenův dopis Litvinovovi nebyl nalezen. Poslední pokus získat dokument – též neúspěšný – učinil můj americký kolega Hugh Ragsdale během dvou archivních pobytů v Bukurešti v letech 1998 a 1999.

26 Viz výroční článek nestora amerických diplomatických historiků Gerharda L. Weinberga: *Munich After 50 Years*. In: *Foreign Affairs*, roč. 67, č. 1 (1988), s. 165–178, pozn. s. 177.; též ROBERTS, Geoffrey: *The Soviet Union and the Second World War*. New York, St. Martin's Press 1995, s. 58. Lukeš se ze záhadných důvodů vyhnul ve svých publikacích jakékoli zmínce o Comnenově memorandu; kritizuje sice Pfaffovu hypotézu o propustnosti „rumunského koridoru“, ale bez osobní polemiky s Pfaffem.

27 Musím se přiznat, že mám zvláštní osobní slabost vůči *cella* psanému se dvěma *l*, protože se mi vždy vybaví scéna ze Stendhalova románu *Červený a černý*, ve které markýz de la Mole svým obvyklým sarkastickým způsobem představuje u večeře svého nového tajemníka Julienu Sorela svým aristokratickým přátelům: „Představuji vám svého nového sekretáře pana Sorela, který píše 'cela' se dvěma *el*.“

takové chyby se může dopustit písařka, jejímž mateřským jazykem byla zřejmě franština. Považuji navíc za vyloučené, aby Petrescu-Comnen, který nejen studoval ve Francii, ale psal a publikoval knihy ve francouzském jazyce, se odvážil předat tak důležitý dopis v tak mízně jazykové úpravě svému ruskému kolegovi!

Druhou do očí bijící slabinou dokumentu jsou nepřesnosti topografického rázu. Zdá se nemyslitelné, že by rumunský ministr zahraničí, a samozřejmě všichni jeho podřízení, kteří se podíleli na přípravě dokumentu, znali tak špatně svou zemi, aby nedokázali napsat místní jména a nasměrovali konvoje Rudé armády po železničních tratích, které neexistovaly nebo měly být dokončeny teprve po několika letech. Jednotky Rudé armády měly nastoupit cestu po neexistující trati od pohraniční stanice Chotin na řece Dněstru (která nebyla spojena železnicí s žádným rumunským městem) a dále pokračovat přes Černovice (Cernauti) po obtížné klikaté horské trati s minimální propustností přes stanice Cimpulung, Dorna Vatra (chyba! má být Vatra Dornei), Bistrita, Dej, Maia Mare (chyba! Baia Mare je správně) a dále do Negrești a Țăcova na území ČSR (mezi posledními dvěma lokalitami nikdy nevedla žádná železnice). Z Baia Mare bylo na československé území možné jediné železniční spojení přes Satu Mare a Halmei.

Nejdůležitějším problémem železniční dopravy byla pochopitelně otázka, jak vyřešit překlad vojsk a vojenského materiálu z širokorozchodné ruské železnice (1,524 m) na standardní evropský rozchod (1,435 m) používaný rumunskými a československými železnicemi. Jediný železniční přejezd na tehdejších rumunsko-sovětských hranicích byl Tiraspol – Bendery. Není ale známo, že by tam existovala jakákoli technická zařízení pro překládání z jednoho systému na druhý. Též není známo, že by rumunské ministerstvo dopravy přistavilo zvláštní vlakové soupravy pro přepravu sovětských vojsk – a alternativa přepravy po silnicích neexistovala. (Vynechání této problematiky by už samo o sobě mělo postačit, dle mého soudu, k vyvrácení pravosti tohoto dokumentu.)

Podstatné nesrovnalosti se vyskytují též v časovém rozvrhu tranzitu a odhadnuté kapacitě sovětských vojsk potřebných pro tuto náročnou a nikdy nevyzkoušenou operaci. Ačkoli v první části dokumentu se hovoří o pozemním tranzitu²⁸ jednoho sta tisíc rudoarmějců, s odkazem na předběžnou dohodu z 13. září 1938 projednanou v Ženevě, ve druhé části, která pojednává většinou o leteckém koridoru, je zmínka o dalších 250 tisíc mužích, takže celková síla oddílů Rudé armády by vzrostla na 350 tisíc mužů. Počet dopravních letadel nebyl vůbec předepsán, zato ale čas pro zřízení a fungování leteckého mostu, *par une voie combinée de terre et aérienne*, byl stanoven na pouhých šest dnů (144 hodin), a to včetně transportu těžkých zbraní, jako bylo dělostřelectvo a tanky.²⁹

Rychlé provedení plánovaného tranzitu po zemi a vzduchem by přece vyžadovalo na sovětské straně stovky zkušených štábních důstojníků, překladatelů atd., kteří by museli vstoupit okamžitě do jednání s rumunskými a československými civilními i vojenskými úřady. Už vzhledem k rozsáhlé perzekuci důstojnictva Rudé armády, která v oné době

28 V textu stojí *par voi de terre*; správně má být *par la voie de terre*.

29 PFAFF, I.: *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938*, s. 182 nn., 401–406. Pfaff doprovodil text ještě dvěma diagramy: na mapě č. 3 znázornil velice schematickým způsobem plánovaný železniční tranzit; na diagramu č. 6 imaginární letecký most.

dostoupila vrcholu, bylo absurdní takovou náročnou operaci plánovat – přesto Pfaff nebere v úvahu dopad čistek, který katastrofálně postihl zejména západní (kyjevský) vojenský okruh, kde decimoval kolem osmdesáti procent nejschopnějších a nejzkušenějších důstojníků.³⁰ Čistky nedávaly vůbec žádný politický smysl, ať už uvažujeme o jakékoli variantě zahraniční politiky! Dokonce i z perspektivy hypotézy (kteřou zastává například Robert Tucker), že Stalin si čistkami připravoval cestu k nacisticko-sovětskému paktu! Ve všech případech nechal Stalin popravovat osoby, které mu mohly o několik měsíců později sloužit při aplikaci nové strategie. Tak například mezi třemi popravenými maršály (z celkového počtu pěti) byl též šéf generálního štábu Jegorev, který prošel vyšším štábním kurzem v reichswhehru a byl znám svými proněmeckými sympatiemi; naproti tomu maršál Tuchačevskij³¹ byl považován za profrancouzského atd. V každém případě se Rudá armáda v důsledku stalinských čistek stala daleko méně přitažlivým partnerem jak pro Západ, tak i pro Hitlera.

Dalším závažným faktorem, který *de facto* znemožňoval provedení leteckého mostu, byl nedostatek vojenských letišť na území východního Slovenska a Podkarpatské Rusi, absence jakékoli náročné infrastruktury, která by byla schopna přijmout najednou stovky čtyřmotorových sovětských velkoletadel (především typu ANT 14). Podle sdělení generála Fajfra, velitele československého letectva, existovala snad jen tři československá letiště na východ od Tater – Banská Bystrica (Tri Duby), Poprad a Mukačevo – kde tato velkoletadla mohla alespoň teoreticky přistát za optimálních povětrnostních podmínek. Přesto se Pfaff tím nedá vůbec odstrašit a posunuje dále své cínové vojáčky a papírová letadélka podél imaginárního koridoru přes Rumunsko směrem k Československu; dokonce pro větší názornost připravil diagram a mapu, kde jsou pěkně zaznamenána všechna tato letiště, ochotná údajně přijmout během šesti dnů až čtvrt milionu rudoarmějců.³² Nevyhovující detaily, jež se týkají nemožnosti zaopatřit tuto sovětskou leteckou

30 Viz zejména GOR'KOV, Ju. A.: *Kreml', Stavka, Genštab. Tver'* 1995, s. 48; ULDRICKS, Teddy J.: *Soviet Security Policy in the 1930s*. In: *Soviet Foreign Policy 1917–1991: A Retrospective*. Ed. Gabriel Gorodetsky. London 1994, s. 65–74, zde s. 69. Viz pozn. 17, týkající se vzájemné podmíněnosti intervence a „sovětizace“ vzhledem k teorii preventivního útoku. Ani Pfaff, ani Lukeš neberou celou rozsáhlou diskusi kolem „Suvorova“ na vědomí.

31 Pfaff se zabýval případem Tuchačevského ve studii *Prag und der Fall Tuchatschewski*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 35, č. 1 (1987), s. 95–134. Řada badatelů kritizovala Pfaffa kvůli jeho podezřelé manipulaci s dokumenty: viz např. REIMAN, Michal – SÜTTERLIN, Ingmar: *Sowjetische Politbüro-Beschlüsse der Jahre 1931–1937 in staatlichen deutschen Archiven*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 37, č. 2 (1989), s. 196–208. Pfaffův následující článek (Stalins Strategie der Sowjetisierung Mitteleuropas 1935–1938: Das Beispiel der Tschechoslowakei. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 38, (1990) s. 543–587) systematicky podrobil kritice Eckhard Hübner v článku *Neues Licht auf die sowjetische Aussenpolitik vor dem Zweiten Weltkrieg? Zum Aufsatz von Ivan Pfaff 'Stalins Strategie...'*. In: *Tamtéž*, roč. 40, (1992) s. 79–94. Viz též VALENTA, Jaroslav: *Addenda et Corrigenda: Zur Rolle Prags im Falle Tuchatschewski*. In: *Tamtéž*, roč. 39, (1991) s. 437–445; *týž*: Praha ve zpravodajské hře o M. N. Tuchačevského na jaře 1937. In: *Studie Muzea Kroměřížska. Kroměříž 1990*, s. 155–172. Sovětské historikové přetiskli Pfaffův problematický článek bez jediné kritické poznámky: Praga i delo o vojennom zagovore. In: *Vojenno-istoričeskij žurnal*, č. 10, 11, 12 (1988).

32 Viz pozn. 29. Dále viz PFAFF, I.: *Sovětská zrada 1938*, s. 38 n.; *týž*: *Letecká pomoc ze SSSR*. In: *Hlas revoluce*, č. 38 (1973), s. 7.

pomoc předsunutými zásobami náhradních dílů, střeliva a pohonných hmot, Pfaffa nezajímají. A přesto jsou to „detaily“ zásadního rázu, neboť střelivo pro československá vojenská letadla mělo naprosto odlišný kalibr (7,92 mm) než sovětské (7,62 mm), a stejně tak vysokooktanový letecký benzin používaný sovětskými letadly nebyl k dispozici v ČSR, protože československé letecké motory byly poháněny směsí benzínu, benzolu a lihu (takzvaný BiBoLi).³³

Mezi další vážné nesrovnalosti je třeba zařadit časovou diskrepanci mezi dokumentem a skutečným záznamem, který se našel v Comnenově deníku pro jeho pobyt v Ženevě od 20. do 24. září 1938³⁴ a ve kterém nepadne ani jednou zmínka o tomto dokumentu, ačkoli musel být středem pozornosti celé rumunské diplomacie a jeho vypracování by bývalo muselo zaměstnat hned několik ministerstev najednou (například docela jistě ministerstva zahraničních věcí, dopravy a obrany). Litvinov a Comnen spolu večeřeli hned první den, tj. 20. září, aniž učinili sebemenší narážku, která by se týkala přípravy dokumentu, jehož aplikace by bývala musela vyvolat revoluci v mezinárodní diplomacii. Ve své depeši do Bukurešti z 23. září Comnen oznamoval, že mu Litvinov sděloval dvě věci. Ta první se týkala sovětské nóty polskému velvyslanci v Moskvě, hrozící vypovězením společného paktu o neútočení z roku 1934 v případě polské agrese vůči Československu; ta druhá byly uspokojivé odpovědi na Benešův nedávný dotaz v Moskvě, zda je Sovětský svaz stále připraven splnit podmínky smlouvy z roku 1935 za předpokladu, že Francie dodrží své závazky.³⁵ Dle Comnenova záznamu byl hlavním tématem konverzace mezi oběma ministry jugoslávský postoj vůči Maďarsku a politické překážky pro tranzit sovětských vojsk přes Polsko. (Tedy nikoli přes Rumunsko!) Ohledně posledního námětu se oba ministři rychle shodli na svých antipatiích vůči plukovníku Beckovi, kterého zřejmě nesnášeli stejně intenzivně. Comnen by jistě využil při psaní svých memoárů příležitosti povědět světu o licoměrnosti Moskvy, kdyby Pfaffem obhajované memorandum z 24. září bylo pravdivé, tak jako včas sděloval do Bukurešti obsah předešlých ženevských jednání s Litvinovem, zejména těch po 11. a 12. září, kdy oba měli možnost, zřejmě naposledy, prodiskutovat variantu údajného „rumunského koridoru“ a sovětského tranzitu. Třebaže Litvinov znovu zopakoval sovětský slib pomoci Praze (ovšem za předpokladu, že Francie půjde první proti Německu), vyhnul se technické diskusi o formě ruské pomoci přes „rumunský koridor“. Comnen sám považoval téma za natolik delikátní, že na Litvinova dále nenaléhal.³⁶ To ostatně nebylo nutné, protože z kontextu jejich rozmluvy bylo

33 ŠRÁMEK, Pavel: *Když zemřít, tak čestně: Československá armáda v září 1938*. Brno 1998, s. 56; *Vojenské dějiny Československa*. Sv. 3, 1918–1939. Praha, Naše vojsko 1987, s. 523–525.

34 PETRESCU-COMNEN, Nicolae: *Preludí del Grande Damma*. Roma, Edizioni Leonardo 1947, s. 103–117.

35 Comnen ze Ženevy, 23.9.1938 v 17.43 hod, dešifrovaný telegram č. 42. AMAE Bukurešť, Fond Dosare Speciale, vol. 308, s. 188. (Získal jsem kopii tohoto dokumentu zásluhou dr. Jindry a dr. Tůmy z ÚSD přes rumunské velvyslanectví v Praze.)

36 „...a že intervence Francie podnítl automaticky i intervenci Sovětů. Neučinil žádnou narážku na technické možnosti pomoci Československu. Pokud jde o mne, pokládal jsem za vhodné vyhnout se jakékoli diskusi o tomto choulostivém tématu.“ (Comnen ze Ženevy, 12.9.1938, dešifrovaný telegram č. 11. AMAE Bukurešť, Fond Dosare Speciale, vol. 308, s. 134–137.)

dostatečně jasné, že Rudá armáda by pochodovala Československu na pomoc přes tradiční „koridor“, tj. přes Polsko!³⁷

Comnen se právě v oné kritické době mezi 20. a 24. září v Ženevě dvakrát sešel s československým vyslancem v Bukurešti Ferdinandem Veverkou. Celý rozhovor mezi nimi se soustředil na Polsko a Jugoslávii, zatímco o průchodu Rudé armády Rumunskem nepadlo ani jedno slovo.³⁸ Veverka i Arnošt Heidrich, československý delegát u Společnosti národů, byli zřejmě oba přehlédnuti při distribuci Comnenova memoranda, které bylo odesláno 24. září *par le courrier personnel* přímo Litvinovovi, se zvláštními kopiemi pro prezidenta Československé republiky a jeho ministra zahraničních věcí, neboť v pozůstalostech obou diplomatů se po Comnenově memorandu nenašla ani stopa.

Na závěr je třeba se zmínit ještě o zasedání korunní rady v Bukurešti dne 26. září, která – za předpokladu, že Pfaffův dokument je autentický – by musela projednat Comnenovo memorandum jako hlavní bod svého programu. Nepadlo o něm ani slovo. Jako by neexistoval. Ministr zahraničí sice podal obšírný referát o svých setkáních a o svých neúspěšných jednáních předchozího dne s jugoslávským premiérem Stojadinovičem – ale o svém veledůležitém memorandu z 24. září, předaném Litvinovovi (s kopiemi pro Beneše a Kroftu!), neřekl ani slovo. Korunní rada naopak došla k závěru, jenž byl v přímém rozporu s duchem údajného Comnenova memoranda z 24. září. S plnou autoritou přítomného rumunského ministerského předsedy a krále Carola bylo formálně zrušeno rumunské členství v Malé dohodě a vyhlášena neutralita s poukazem na to, že zaprvé Francie zrušila své závazky vůči Československu a zadruhé samotné Československo kapitulovalo už 21. září tím, že přijalo anglo-francouzské ultimátum.³⁹

Jestliže se mi podařilo upozornit na nejméně tucet nedostatků v Comnenovu memorandu, je to jistě způsobeno i tím, že oproti Ždanovovu projevu se jedná o dokument

37 Podle Pfaffovy české verze (*Sovětská zrada*, s. 54) se Comnen tajně setkal s Litvinovem 13.9.1938 ve vile čs. zpravodajců v Crassier poblíž Ženevy, aby se dohodli na detailech tranzitu 100 000 mužů Rudé armády s těžkými zbraněmi a zároveň na zřízení vzdušného mostu. Zkušená diplomatická historička Zara Steinerová sice ve své nejnovější studii (*The Soviet Commissariat of Foreign Affairs and the Czechoslovakian Crisis in 1938: New Material from the Soviet Archives*. In: *The Historical Journal*, roč. 42, č. 3 (1999) s. 751–779) bere na vědomí Pfaffův argument (s. 764), ale s velkou dávkou skepse, neboť její vlastní bádání v moskevských a bukureštských archívech ji nepřivedlo na stopu Comnenova memoranda Litvinovovi z 24.9.1938. Jindřich Dejmek v *Českém časopise historickém*, roč. 97, č. 1 (1999), s. 80–106 se ve své podrobné recenzi Pfaffovy a Lukešovy monografie (*K československo-sovětským politickým vztahům ve druhé polovině třicátých let*) ironicky zmínil o Ždanovově „výletu“ do Prahy (s. 97) a o „podivuhodném francouzském pravopise“ Comnenovy noty (s. 100), zásadnější kritice se ale vyhnul.

38 PETRESCU-COMNEN, N.: *Preludí del Grande Drama*, s. 111–117.

39 LUNGU, Dov B.: *Romania and the Great Powers 1933–1940*. Durham, Duke University Press 1989, s. 135; MOISUC, Viorica: *La Roumanie et le problème de la sécurité entre les deux guerres mondiales*. In: *Revue Roumaine de l'Histoire*, roč. 19, (1980), s. 360–371; táž: *Actions diplomatiques de la Roumanie au secours de la Tchécoslovaquie à la veille du Pacte de Munich*. In: *Tamtéž*, roč. 6, (1967), s. 409–431. Viz též české příspěvky: KRÁL, Václav: *Rumunsko a průchod Rudé armády na pomoc Československu v roce 1938*. In: *Slovanský přehled*, roč. 52, č. 6 (1966), s. 330–338; TEJCHMAN, Miroslav: *Československo a Rumunsko v roce 1938 a Malá Dohoda*. In: *Slovanské štúdie*, sv. 12 (1971), s. 86–110.

obsáhlejší, který poskytuje více možností pro komplexní kritickou analýzu. Koneckonců, nejedná se v něm jen o chybné datum. Právě proto, že obsahuje velký počet detailních informací, vzbuzuje na první pohled dojem solidnosti a autentičnosti. Dopátrat se motivace autora či skupiny autorů padělku bude daleko náročnějším úkolem nežli pravděpodobná hypotéza, že s. Pachta změnil na Ždanovově projevu pouze jednu číslici, totiž „pět“ na „osm“. Tento „miniaturní“ detail však stačil vyvolat řetězovou reakci, která u nekritických zastánců hesla „sovětizace za každého počasí“ vedla k unáhlenému závěru, že Ždanov byl v srpnu 1938 vyslán tajně Kominternou do Prahy, aby tu rozpoutal bolševickou revoluci. U Comnenova dokumentu naproti tomu nešlo zcela jistě o omyl jednoho letopočtu, nýbrž dle mého soudu o falzifikát s daleko záluďnější motivací, kterou nebude tak jednoduché vypátrat. Spolupráce s rumunskými a ruskými archiváři by však měla přinést své plody. Výpověď Ivana Pfaffa, jak k dokumentu přišel, se mi však jeví jako vůbec první smysluplný krok v pátrání po původu údajného Comnenova memoranda.

Po deseti letech¹

Timothy Garton Ash

Víme toho s odstupem deseti let o revolucích roku 1989 ve střední Evropě o trochu víc? Víme toho víc především o jejich důsledcích. Nyní můžeme konstatovat, že výsledky těchto událostí byly takové, že rok 1989 lze jako milník světové historie postavit naroveň datu 1789. Tato pokojná revoluce, která přeskočila z Polska do Maďarska, dále do Německa a nakonec do Československa, nebyla pouze počátkem rychlé a zásadní změny systému panujícího v zemích střední Evropy. Rok 1989 znamenal rovněž konec studené války, která začala ve čtyřicátých letech právě kvůli těmto zemím a ve svém důsledku bezprostředně zasáhla mnoho dalších regionů v jiných částech světa, jako jsou jižní Afrika, jihovýchodní Asie a Střední Amerika, neboť tamní politika byla deformována soupeřením o světovládu mezi Sovětským svazem a Spojenými státy, tedy mezi kapitalismem a socialismem neboli mezi „Východem“ a „Západem“. Těžko bychom zřejmě na celém světě hledali jedinou zemi, jíž by se konec studené války nedotkl.

Události roku 1989 ve střední Evropě kromě toho urychlily zánik Sovětského svazu. Již o pouhých pár měsíců později vyhlásily svou nezávislost pobaltské státy. Ve střední Evropě přišel Gorbačov a jeho kolegové o hýčkané iluze, že by rok 1989 mohl být šťastnějším opakováním „pražského jara“ 1968, kdy by se proreformní vedení v Praze, Berlíně, Varšavě a Budapešti pustila do budování „socialismu s lidskou tváří“. Velmi záhy byli připraveni o další iluzi. Co se týká vztahů Sovětského svazu vůči jeho vnějšímu impériu – vžitým pojmem pro tento region byl tehdy termín východní Evropa –, mluvčí sovětského ministra zahraničí Genadij Gerasimov světu vtipně oznámil, že starou brežněvovskou doktrínu vystřídá doktrína nová. Nazval ji Sinatrovou doktrínou, když poněkud nepřesně citoval starého interpreta sladčáků: „Dělejte si to po svém.“ (*You do it your way.*) Nicméně Gorbačovovo vedení se nepřestávalo domnívat, že Sinatrova doktrína by mohla být uplatňována ve „vnějším impériu“, a odmítalo její aplikaci v samotném jeho jádru neboli uvnitř jednotlivých částí Sovětského svazu. Cestou, kterou nastoupily

¹ *The New York Review of Books*, roč. 46, č. 18 (19.11.1999). Článek publikujeme s laskavým souhlasem autora a vydavatele časopisu.

pobaltské státy, se vydaly i zakavkazské republiky, Ukrajina, a co je nejdůležitější, i samo Rusko pod vedením Borise Jelcina.

Spojitosť mezi sametovými revolucemi a kolapsem další evropské multietnické komunistické federace, Jugoslávie, není již tak bezprostřední. Právě v době, kdy se Poláci scházeli u „kulatého stolu“, odepřel Slobodan Milošević Kosovu jeho autonomii. Zničení Titovy země se sice vyznačovalo svou vlastní hrůznou vnitřní dynamikou, ale konec strany, která držela Jugoslávii pohromadě, byl bezpochyby podnícen zánikem komunismu ve střední Evropě. Svaz komunistů Jugoslávie byl v podstatě rozpuštěn na svém čtrnáctém, mimořádném sjezdu v lednu 1990. Je sotva myslitelné, že by se krvavé dělení Jugoslávie, které bezprostředně následovalo, odvíjelo takovýmto způsobem, kdyby stále ještě existovalo globální soupeření mezi Východem a Západem.

Rok devatenáctistý osmdesátý devátý navíc všude ve světě vyvolal hlubokou krizi identity toho, co je od dob Velké francouzské revoluce roku 1789 známo jako „levice“; zároveň mnohé donutil, aby si položili otázku, kterou lapidárně formuloval politický filozof Steven Lukes: *What is left?* (Otázka je v angličtině dvojnásobná: „Co zbývá?“, a zároveň „Co je to levice?“ – pozn. překl.) Co zbývá z levice, když již přestal existovat utopický projekt? V debatě, která tehdy následovala, nalezneme ironii hned v několika smyslu.

Vezměme si například „třetí cestu“. Byly to právě ony iluze Gorbačova a jeho týmu ohledně možnosti nalézt „třetí cestu“ mezi komunismem starého typu a kapitalismem, díky nimž bylo možné revoluci ve střední Evropě uskutečnit. Kdyby nevěřili, že reformní komunisté – noví Alexandři Dubčekové – mají šanci vybudovat systémy odlišné jak od oněch západních, tak i od starých východních, nepovzbuzovali by vedoucí představitele v Polsku, Maďarsku a později ve východním Německu a Československu, aby se vydali cestou vedoucí tak rychle od reformu k revoluci – anebo alespoň k tomu, co jsem kdysi na stránkách tohoto časopisu pojmenoval prozatím jako „refoluce“ (*refolution* – nová směs reformu a revoluce).²

Antikomunističtí vůdci oněch revolucí naopak trvali na tom, že nic takového jako „třetí cesta“ neexistuje. Hned poté co se chopili moci, sáhli po existujících západních modelech hospodářství volného trhu, demokracie a právního řádu. Přesto se v roce 1999 vůdčí osobnosti světové politiky stojící mírně nalevo od středu, mezi nimi americký prezident Bill Clinton, britský ministerský předseda Tony Blair, německý kancléř Gerhard Schröder a italský předseda vlády Massimo d'Alema (bývalý komunist), sešly na mimořádné schůzce ve Washingtonu, aby oslavily svou novou ideologii. A jak že ji pokřtily? „Třetí cesta“! Tou ovšem mínily pouze verzi reformního, sociálně uvědomělejšího kapitalismu.

Další ironií osudu je způsob, jakým zánik marxistických režimů v Evropě přispěl ke znovuzkřížení marxistických analýz. Nejsou to pouze staří marxisté, kteří poukazují na to, že nezralý raný kapitalismus v postkomunistickém světě připomíná kapitalismus, jak jej popsal Karel Marx. Například v nových polských soukromých firmách neexistuje žádné odborové hnutí. Noví podnikatelé rádi jednájí s každým zaměstnancem individuálně. Každý je tu sám za sebe. A stejně důležité je, že neúprosná globalizace světové kapitalistické ekonomiky – k níž dozajista přispěl i konec studené války – způsobila, že některé

2 Refolution in Hungary and Poland. In: *The New York Review of Books*, (18.8.1989).

z Marxových analytických náhledů (ovšem nikoli jeho řešení) vypadají spíše více než méně relevantně. „Místo staré lokální, národní izolace a soběstačnosti,“ psali Marx a Engels v *Komunistickém manifestu*, „máme styky jdoucí všemi směry, univerzální vzájemnou závislost mezi národy.“ Takže s odstupem sto padesáti let na jejich slova skutečně dochází – v důsledku antikomunistické revoluce.

Jestliže již víme více o následcích, pak jsme rovněž poučenější o příčinách. Po uplynutí deseti let již máme k dispozici většinu „interních“ dokumentů; v případě ruské revoluce v roce 1917 to trvalo přes sedmdesát let, než jsme se jich dočkali. Tyto dokumenty bohatě doplňují má vlastní svědectví o revolucích ve střední Evropě, která přináším ve své knize *The Magic Lantern*,³ i svědectví dalších lidí, bezprostředních účastníků tamních událostí. České prameny poskytují mnoho zajímavých faktů o začátku sametové revoluce v Praze, které ovšem v době, kdy jsem o ní psal, ještě nebyly přístupné. Nyní již například víme, že student, o němž sdělovací prostředky přinesly zprávu, že byl na demonstraci dne 17. listopadu zabit, byl ve skutečnosti agentem StB, a jeho vlastní jméno znělo Ludvík Zifčák. Letos jsem s ním měl rozhovor v televizním seriálu BBC⁴ věnovaném zkušenostem deseti let od revoluce. Zifčák, nyní majitel zastavárny v zapadlém městečku Bruntál, potvrdil, že měl příkaz onoho dne „zemřít“, zatímco další agent tajné policie – rovněž se vydávající za studenta – rozšířil zprávu o jeho úmrtí v západních sdělovacích prostředcích. Záměrem bylo vyprovokovat menší místní nepokoje, které by poskytly dynamičtějším komunistickým představitelům záminku, aby se chopili moci. Toto je jeden z relativně nemnoha případů, kdy za konspirativní teorií nalézáme skutečnou konspiraci, i když tentokrát skončila velmi záhy a naprostým debaklem. Jak mi řekl Zifčák, doufali, že se komunismus podaří zachránit; ve skutečnosti jen uspíšili jeho zánik.

Jak čas plynul, přinesl s sebou vlastní specifické deformace. Počátkem devadesátých let došlo poměrně rychle k tomu, že dějiny byly přepsány – nikoli promyšleným orwellovským způsobem, vžitým v komunistických státech, ale lidskou pamětí, fungující daleko jemněji, spontánněji a účinněji. Západní politici si náhle „vzpomněli“, jak vlastně od počátku předvídali zánik komunismu. Na Východě se náhle takřka každý stal do jisté míry disidentem. Řady opozice se po událostech přímo zázračně rozrůstaly. Bývalé komunistické vedení se rovněž rozpomnělo na pozoruhodné skutečnosti. Tak například při rozhovoru uskutečněném po sjednocení Německa mi jak bývalý sovětský ministr zahraničních věcí Eduard Ševardnadze, tak i Gorbačovův klíčový poradce Alexandr Jakovlev řekli, že tuto událost předvídali již v první polovině osmdesátých let. Existuje o tom nějaké svědectví? Ovšem že ne; rozumíte, to nešlo říci nahlas, dokonce ani v malém kruhu nejvyšších představitelů – neboť by to mohlo otrást celou strukturou vztahů mezi Moskvou a východní Evropou. (A potíž pro historiky spočívá v tom, že toto konstatování je nesporně pravdivé.)

3 *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York, Random House 1990 – americké vydání knihy, která nejdříve vyšla pod názvem *We The People* (s týmž podtitulem). Cambridge, Granta Books 1990. Český *Rok zázraků '89*. Praha, Lidové noviny 1991.

4 Trojdielný seriál nese titul *Freedom's Battle*; vysílal jej druhý kanál BBC ve dnech 31. října, 7. listopadu a 14. listopadu 1999.

Mezitím nově zpřístupněné archivy vydávají množství důkazů o skrytých slabostech komunistických států. Tyto důkazy se okamžitě připojovaly k rychle se vršící hromadě důvodů ve prospěch tvrzení, že sovětské impérium muselo zkolabovat právě v té chvíli, kdy se tak stalo. Jako dobrý příklad mohou posloužit odhalení o prudce narůstajícím východoněmeckém dluhu v tvrdé měně, který bylo měsíc od měsíce těžší splatit, což bylo udržováno v nejvyšší tajnosti. Vyšlo najevo, že jistý pochybný důstojník Stasi jménem Alexander Schalck-Golodkowski prodával na Západ všechno, co se jen dalo převézt – staré obrazy, šperky, zbraně –, v zoufalém pokusu režimu splatit úroky příštího týdne.

„Aha!“ zvolali politici a novináři. „Východní Německo se muselo v roce 1989 zhroutit, protože dospělo k bankrotu.“ Právě tato odhalení byla zajímavá. Vědomí, že jsou až po uši zadlužení na kapitalistickém Západě, by zřejmě východoněmecké vedoucí představitelé spíše povzbudilo, aby se postavili na obranu vlastního režimu proti vůli vlastního lidu. Avšak tyto informace byly natolik tajné, že o nich nevěděla dokonce ani většina členů východoněmeckého vedení. Stali se oběťmi svých vlastních lží. Stát nemůže v žádném případě zbankrotovat jako nějaká firma. V krajním případě nesplatí své dluhy – jako země Latinské Ameriky. Avšak dokud byl Sovětský svaz ochoten použít vojenskou sílu k udržení své východoevropské říše a dokud bylo západní Německo ochotno půjčovat stále více peněz v zájmu zachování „stability“ východního Německa, zbankrotovaný stát mohl přežívat.

Vždy lze najít více než dostačující příčiny pro vysvětlení jakékoli události – když se již událost odehrála. Jistěže tu existovaly významné strukturální příčiny toho, co se pak v roce 1989 stalo. Patřila k nim v neposlední řadě obrovská ekonomická propast mezi Východem a Západem, propast, kterou si díky politice uvolnění mezinárodního napětí obyčejní východoevropané uvědomovali a kterou nenáviděli. Nesmíme ovšem zapomenout na to, co Henri Bergson nazval „iluzemi retrospektivního determinismu“. Výklady, které hodnotí události roku 1989 a jejich důsledky jako nevyhnutelné, jsou zřejmě ještě vzdálenější pravdě, než jsme byli my, když jsme se nacházeli v našem opojném oparu nevědomosti.

Pravda je taková, že v průběhu událostí roku 1989 mohlo dojít kdykoli ke krveprolití, tak jak se to stalo v Číně ve stejný den – 4. června –, kdy se v Polsku konaly historické volby. Zatímco jsme ve Varšavě čekali na výsledky voleb, spatřili jsme první snímky z náměstí Nebeského klidu. „Tchien-an-men“ je slovo, které jsem pak slyšel častokrát mumlat lidi v metropolích východní a střední Evropy během několika následujících měsíců. Čím se lišily poměry v Evropě, byla to existence dvou garnitur politických představitelů: opozičních elit a Gorbačovovy skupiny v Moskvě. Rok 1989 byl dalším důkazem klíčového významu jednotlivců v dějinách.

Pochybuji, že by archivy stále ještě skrývaly mnoho faktických odhalení o roce 1989, zbývá ovšem ještě nekonečný vzájemný zápas jednotlivých interpretací. V posledních deseti letech se stal rok 1989 předmětem značného počtu takových sporů. Francis Fukuyama mu přiřkl název „konec dějin“, avšak jeho kritici jej označili za „návrat dějin“. Politolog z Yalské univerzity Bruce Ackerman v něm spatřuje zkušební případ „liberální revoluce“. Známý německý sociolog Jürgen Habermas události popisuje jako *nachholende Revolution* neboli „dohánějící revoluce“. Další americký spisovatel George Weigel je dokonce oslavuje jakožto „ztělesnění konečné revoluce“, která je – v případě, že by vás

to dále zajímalo – „obratem lidstva k dobru, k tomu, co je skutečně lidské – a konečně k Bohu“. Jiní, jako například věhlasný historik, odborník na Velkou francouzskou revoluci François Furet, se prou, že to ve skutečnosti vůbec žádná revoluce nebyla. Furet trvá na tom, že události ve střední Evropě byly pouze vedlejšími důsledky toho, co se stalo v Rusku, a že co do ideologického obsahu a konečného výsledku byly spíše obnovou.

Jeden můj výrok, který jsem učinil v poslední kapitole knihy *The Magic Lantern*, se stal jablkem sváru. Bylo to mé tvrzení, že revolucionáři, respektive postrevolucionáři, nepřinesli nové Evropě devadesátých let dvacátého století „žádné v podstatě nové myšlenky“. (Mimochodem, v tom spočívá další důvod, proč Furet ony události nepovažuje za skutečnou revoluci.) Mí staří přátelé a bezprostřední účastníci těchto revolucí, jako je například český filozof Martin Palouš, mi toto tvrzení vyvracejí. Nicméně se jim doposud nepodařilo odhalit nějakou novou významnou myšlenku o uspořádání lidské společnosti, která by se v roce 1989 zrodila.

Některé z oněch myšlenek, na něž se bezprostředně po událostech poukazovalo, že by se mohly ucházet o titul „nová idea“ – například nový styl politiky Občanského fóra nebo Občanského hnutí (odlišný od staromódní západní stranické politiky s jejími neplodnými zápasy mezi levicí a pravicí) –, brzy vyprchaly, aby je nahradily místní verze takových uspořádání lidské společnosti, která se vyskytují i jinde ve světě. Ve všech těchto zemích již dnes nalezneme tradiční stranickou politiku západního stylu, i když složení a povaha tamních politických stran jsou samozřejmě jedinečné. Často jim lze porozumět pouze s přihlédnutím k politické konstelaci před revolucí 1989: například v Polsku strany vzniklé ze Solidarity versus postkomunistická strana. Je zřejmé ironií osudu, že revoluce vedené intelektuály nepřispějí ke zrodu nových myšlenek – přinesou pouze nové skutečnosti. Porovnal jsem rok 1989 s rokem 1848, avšak v tomto ohledu byl rok 1848 opakem.

Může to znamenat, že na problém hledíme z poněkud špatného úhlu, neboť novou velkou myšlenkou této revoluce byla vlastně revoluce sama. Nešlo o to „co“, ale „jak“; nikoli účel, ale prostředky. Novou myšlenkou roku 1989 byla nerevoluční revoluce. Když mluvíme o událostech té doby, slovo „revoluce“ musí být vždy nutně doplněno o přívlastek „pokojná“ nebo „evoluční“ nebo „sebeomezující“ nebo „sametová“. Vůdci oněch lidových hnutí si totiž záměrně vytkli za cíl učinit něco odlišného od klasického revolučního modelu, jak se vyvíjel od roku 1789 přes rok 1917 až po maďarskou revoluci v roce 1956. Jak si tak vzpomínám na lidi diskutující v té době v pražském divadle Laterna magika, tak zatímco podstatná většina dřívějších revolucí byla prosáknuta revolučním násilím, zde naopak byla zřetelně patrná snaha právě jemu se vyhnout.

Motto těchto revolucí bychom mohli najít u významného Leninova kritika, revizionisty Eduarda Bernsteina: „Cíl neznamená nic, hnutí je vším.“ Za takovýmto jednáním opozičních elit se skrýval zásadní poznatek, k němuž dospěly na základě svých vlastních středoevropských zkušeností nashromážděných od roku 1945 a zároveň díky hlubším úvahám nad dějinami revolucí od roku 1789 – totiž že účel nelze oddělovat od prostředku. Metody, které si člověk osvojí, determinují výsledek, jež dosáhne. Cestou lži nelze dosáhnout pravdy. Připomeňme si paměťhodný výrok Adama Michnika: „Ti, kteří začínají bořením Bastil, končí budováním Bastil nových.“

Metody roku 1989 je kombinací nekompromisního důrazu na nepoužití násilí a aktivní, vysoce vynalézavé masové občanské neposlušnosti, pohotových výzev určených západním médiím, veřejnosti a vládám spolu s ochotou jednat a dosáhnout kompromisů

s představiteli moci a neochotou nechat se jimi vtáhnout do jejich hry. Tento postup v sobě zahrnoval jak okupační stávky a pokojné manifestace, tak zároveň tajná jednání. Tlak veřejných protestů, usměrňovaný opozičními elitami, vedl k pokojnému převzetí moci cestou dialogu a kompromisu. Jestliže symbolem roku 1789 byla gilotina, pak symbolem roku 1989 se stal „kulatý stůl“.

Tento model nebyl sice jako celek jinde na světě napodobován, avšak rozhodně měl velký účinek. V Jihoafrické republice mi vůdci nejruznějších stran řekli, že jejich pokojné převzetí moci na základě jednání bylo významně ovlivněno událostmi, k nimž došlo v Evropě v roce 1989. Je mi známo, že čelná představitelka barmské opozice Aun Schan Su Ťij sametové revoluce velmi podrobně studovala, ovšem stále marně hledá své partnery mezi představiteli moci. A je tak nereálné nalézt nepřímý vliv událostí roku 1989 dokonce v Severním Irsku?

V samotné střední Evropě se již v souvislosti s modelem roku 1989 projevil jeden významný problém. Právě proto, že se změny uskutečnily pokojným způsobem a byly dosaženy cestou jednání, lidé postrádali pocit revoluční katarze. Navíc převzetí moci, které je výsledkem jednání, si žádá kompromis. Ti, kteří se vzdávají moci, z toho nepochybně něco musejí mít. Pro mnohé členy bývalé vládnoucí třídy (neboli nomenklatury) tímto „něco“ byla v roce 1989 vidina, že se sami uplatní jako podnikatelé v soukromém sektoru, přičemž základní kapitál bude pocházet z narychlo privatizovaného nebo, otevřeně řečeno, ze zpronevěřeného státního majetku. V rámci této „privatizace nomenklaturních kádrů“ působili dojmem, jako by vyměnili politickou moc za moc ekonomickou. Ovšem později si postkomunistické strany, které měly po celé zemi mnoho vlastních aktivistů a kancelářů a mnoho starých i nových fondů, vedly v demokratickém zápase o politickou moc rovněž očividně úspěšně. Výsledkem je velmi rozšířený pocit frustrace. Když dnes cestujete po střední Evropě, obyčejní muži a ženy vám budou znovu a znovu opakovat, že „nahoře jsou stále tíživí lidé“, že z komunistů se stali ti nejhorší kapitalisté a že po zúčtování s minulostí „se mělo udělat víc“.

Německo, Polsko, Maďarsko i Česká republika zápasí s těmito problémy z dob minulých. Němci se pokusili o komplexní zúčtování s minulostí: soudy, čistky po prověrkách, parlamentní komise, zpřístupnění svazků Stasi. Čechoslováci se pokusili o čistky, které zdvořile nazvali „lustracemi“. Poláci chtěli zprvu nechat minulost minulostí jako pofrankovské Španělsko. První nekomunistický předseda vlády Tadeusz Mazowiecki pronesl památná slova o „tlusté čáře“ mezi přítomností a minulostí. Zjistili ovšem, že to nefunguje. Otázky lustrací a zpřístupnění tajných policejních svazků sužují polské politiky dodnes.

O tomto problému jsem zeširoka psal ve svých dvou nedávných knihách, *The File* (Svazek) a *History of the present* (Dějiny přítomnosti). Zde bych chtěl říci pouze dvě věci. Zaprvé, tento problém je nevyhnutelný, je neodmyslitelnou součástí zvolené cesty. Zadruhé věřím, díky zpětnému pohledu, že všechny země střední Evropy by se o řešení mohly a měly pokusit prostřednictvím „vyšetřovacích komisí pravdy“ – aniž by však tyto komise měly právo na polojustiční „udělování“ nebo „zamítnutí“ milosti, jak se to stalo v Jižní Africe. Vyšetřovací komise, před níž by museli vypovídat přední političtí činitelé bývalého režimu spolu s těmi, kteří jsou obviněni z trestných činů z oněch dob, by na jedné straně přinesla širší veřejnosti povědomí o zločinech minulosti a zároveň by

znamenal formální, takřka ceremoniální uznání obětem. Tím by se narýsovala symbolická čára mezi novou a starou érou, aniž by to od lidí vyžadovalo zapomnění, nebo dokonce odpuštění. Taková komise stojí v rámci možností nerevoluční revoluce pravděpodobně nejbližší revolucionářské katarzi.

Tudíž, kdybych byl požádán, abych na lístek napsal ingredience nového modelu revoluce, uvedl bych: pokojná masová občanská neposlušnost, usměrňovaná opoziční elitou; pozornost a nátlak světové veřejnosti; jednání o převzetí moci cestou kompromisů u „kulatého stolu“; a pak vyšetřovací komise.

Nyní již můžeme říci, že dokonce bez onoho posledního prvku byly revoluce ve Varšavě, Budapešti, Berlíně a Praze úspěšné. Na předposlední stránce knihy *The Magic Lantern*, napsané počátkem roku 1990, jsem spekuloval následujícím způsobem:

„Bohužel, nyní již lze s dosti velkou mírou analytické věrohodnosti namalovat celkem temný obraz vyhlídek bývalé východní Evropy na devadesátá léta dvacátého století, v nichž se postkomunistická budoucnost nápadně podobá předkomunistické minulosti: bude spíše vypadat jako *Zwischeneuropa*, tedy závislá mezilehlá zóna slabých států, národnostních předsudků, nerovnosti, chudoby a *Schlamassel*, než jako *Central Europe*. Z tohoto zorného úhlu by se pak mohl rok 1989 zdát jak pamětníkům, tak historikům pouze jako jeden kratičkový skvělý okamžik mezi včerejším a zítřejším utrpením.“

Přes masovou frustraci lidu a všeobecné zklamání se ony obavy v zemích střední Evropy rozhodně nenaplnily. Zároveň se staly věci mnohem, mnohem horší, než jsem si kdy vůbec dokázal představit, na jiných místech postkomunistické Evropy – především v bývalé Jugoslávii. To, co je pro postkomunistický svět charakteristické, je ona obrovská divergence, takže politický rozdíl mezi Prahou a Prištinou je dnes větší než mezi Prahou a Paříží.⁵

Z celého spektra postkomunistických zemí, o jejichž revolucích jsem počátkem devadesátých let psal, evidentně pouze tyto čtyři – Polsko, Maďarsko, Německo a stát, kterému se nyní říká Česká republika – učinily mimo veškerou pochybnost zřetelný přechod k něčemu, co se přibližuje ke stavu normálnímu pro Západ – stavu svobody, tržní ekonomiky, demokracie a právního zřízení. (Havlovu sametovou revoluci považuji především za fenomén českých zemí. Slovensko muselo projít temným údolím poloautoritativního režimu Vladimíra Mečiara, než provedlo svou vlastní opožděnou „dohánějící revoluci“ – *catching-up revolution* – v roce 1998.)

Je skutečně náhoda, že pouze v těchto čtyřech zemích se odehrálo to, co lze právem nazvat sametovou revolucí? V Bulharsku byly změny do té míry sametové, že u moci zůstali postkomunisté; v Rumunsku měl přechod krvavou podobu, avšak u moci tam rovněž zůstali levicovní postkomunisté. Není to důkazem toho, že opoziční lídři měli pravdu ve svém základním názoru, že prostředek předurčuje výsledek? Můžete ovšem samozřejmě říci, že sametová revoluce se odehrála pouze v těchto zemích právě proto, že měly takové elity. Rovněž můžete namítnout, že měly tyto elity právě proto, že jejich země byly historicky blíže Západu s jeho západním křesťanstvím a vyspělou občanskou

5 Čtenáře, kteří se chtějí o této divergenci dozvědět více, odkazuji na svou knihu věnovanou Evropě 90. let, *History of the Present*. London, Allen Lane 1999; Random House v tisku.

společností a tak dále. Takže byste mohli připsat jejich následný úspěch na vrub spíše hlubším historickým faktorům: jejich zeměpisné blízkosti Západu a vlastně skutečnosti, že se těšily jeho politické i hospodářské přízni – pokud vůbec někomu projevoval přízeň – po roce 1989. Ostatně, jako kterýkoli argument vztahující se k historické příčinnosti, ani tento argument nelze s jistotou rozhodnout. Nicméně nevěřím, že předem dané skutečnosti zeměpisné a historické povahy předurčily vystoupení mimořádných lidí, o nichž jsem psal již v roce 1989. Ani nebylo nevyhnutelné, aby si osvojili ony metody, které alespoň v dané kombinaci nebyly nikdy předtím vyzkoušeny, ani neexistovala žádná záruka, že za použití těchto metod dosáhnou úspěchu.

„Každá revoluce je prohrou,“ řekl Orwell. „Avšak není prohra jako prohra.“ Tato jediná byla výjimkou. Ovšem pouze proto, že byla odlišná od veškerých dřívějších revolucí.

Z angličtiny přeložila Marzia Patonová

Recenze

Zdráhavá loajalita

*Dělníci pod hákovým křížem*¹

Hans Mommsen

SCHNEIDER, Michael: *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939*. Bonn, nakl. J. H. Dietz 1999, 1184 s.

Pod hákovým křížem: Dělníci a dělnické hnutí 1933–1939 – tak zní titul knihy navazující na monumentální třísvazkový spis Heinricha Augusta Winklera o výmarské republice. Autor Michael Schneider je dlouholetým pracovníkem historického badatelského střediska Nadace Friedricha Eberta. Připravuje další svazek, který se bude týkat let 1939–1945.

Narozdíl od předchozích svazků se popisuje situace, kdy dělnictvo přestalo být aktérem a stalo se objektem dění. Těžiště výkladu spočívá v rozboru postavení dělníků: organizované dělnické hnutí bylo potlačeno a jeho zbytky donuceny odejít do podzemí a do exilu. Socialistické hnutí odporu a exil jsou vylíčeny v závěru.

Autor přistupuje ke svému předmětu tak, že se snaží popsat v jakoby soustředných kruzích podmínky vytvářející reálné poměry dělníků. Úvodem líčí kroky režimu směřující k potlačení a usměrňování organizovaného dělnického hnutí až do rozpuštění politických stran v červnu 1933. Dále popisuje opatření, která režim podnikl, aby si získal dělnictvo, popřípadě neutralizoval opoziční tendence: rozbití dělnických stran, zglajchšaltování odborového hnutí prostřednictvím *Deutsche Arbeiterfront* (DAF – Německá fronta práce) a *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation* (NSBO – národněsocialistické závodní organizace), jejich úlohu ve všeobecném aparátu propagandy a dohlížitelské péče, jakož i soustavu „pracovních důvěrníků“ (*Treuhänder der Arbeit*).

V téže souvislosti autor nastiňuje přechod k plně zaměstnanosti na základě státní politiky vytváření pracovních příležitostí a zbrojení, mzdovou politiku, vývoj pracovní doby, roli „důvěrnických rad“ (*Vertrauensräte*) a způsob jejich volby. K tomu náleží konečně i přímé a nepřímé pokusy režimu vychovat dělníky v duchu sociální „národní

¹ Recenzi, která byla poprvé publikována v týdeníku *Die Zeit* 7. října 1992 (č. 41), uveřejňujeme s laskavým souhlasem autora.

pospolitosti“. Dělo se to prostřednictvím nejrozmanitějších institucionálních nástrojů, jako byla škola a odborné vzdělávání, *Hitler-Jugend* a vojenská služba, ale i všeobecné svetonázorové školení.

Na popis těchto „socializačních agentur“ v nejšířším slova smyslu navazuje podrobný rozbor nacistické sociální politiky a sociálního zákonodárství, mimo jiné změn v sociálním pojištění, zdravotnictví a sociální péči. Snaha soustavně registrovat jednotlivá opatření ovšem autora vede k tomu, že jim přisuzuje vysokou míru cílevědomosti, což zakrývá skutečnost, že se jednalo o stále bobtnající systém improvizací a korektur, jehož efektivita byla v podstatě malá. Schneider naopak tíhne k tomu, aby pokládal účinnost nacistické sociální politiky vůči této části obyvatelstva za relativně vysokou, ba vyvolává dojem fungujícího „nacionálněsocialistického státu veřejného blaha“ (*NS-Wohlfahrtstaat*).

Po nutně jen zběžném pojednání o těchto politických oblastech probírá autor právní a materiální podmínky v závodech, funkci podnikových řádů, mzdových regulací a podnikové sociální politiky a tím v podstatě popisuje úlohu DAF, Německé fronty práce. Nevyhýbá se však ani charakteristice systému teroru, role gestapa a justice a odstrašovací úlohy koncentračních táborů. Právem zdůrazňuje dvojí tvář nacistické sociální politiky, vliv, kterým působil apel na „německé pojetí práce“, pracovního etosu, a ovšem i mírové propagandy na ochotu širokých kruhů dělnictva smířovat se s nacionálněsocialistickou mocí.

Na to navazuje úvaha o „mýtu a realitě“ závodní pospolitosti; těžiště spočívalo v individualizaci pracovního poměru a v širším uplatnění úkolových mezd, v čemž Schneider shledává průlom do jádra „starého“ dělnického hnutí. Hovoří o „mzdové politice na vlastní pěst“, která nahradila kolektivní akce dělníků; konstatuje jejich dalekosáhlou integraci v podniku, kterou však nelze ztotožňovat s integrací v nacionálněsocialistickém systému. Analýza dělnické domácnosti, životních nákladů, stavu zásobování dělnictva a jeho nevyřešené bytové situace spolu s vylíčením aktivit volného času a propagandistického působení DAF a *Kraft durch Freude* (KdF – odborářská rekreace) skýtají obraz společenského normování a kontroly, které se zmocnily i masové kultury a odcizily dělnictvo tradiční proletářské solidaritě.

Až po této dlouhé cestě, kterou Schneider osvětluje soustavně, na základě podrobného studia nejnovějšího bádání a hlubokých znalostí (místy ovšem značně rozvláčně), je čtenář konfrontován s ústřední otázkou disentu a akceptování nacistické politiky dělnictvem. Způsob nazírání shora (z hlediska režimu) a fakt, že se autor sám nutí ke generalizujícím výpovědím, ovšem mají za následek, že je materiální situaci dělníků věnována jen všeobecná pozornost. Jen na příkladu stavby západního valu jsou líčeny konkrétní reakce dělníků na nevhodné pracovní podmínky.

Východiskem a závěrečným bodem této části Schneiderova líčení je otázka, zda a do jaké míry se nacionálnímu socialismu podařilo dělnictvo politicky integrovat. Zkoumání Jürgena Faltera a dalších jak známo obrátilo naruby tradiční pohled, podle kterého zůstalo dělnictvo imunní vůči svodům režimu. Schneider naproti tomu zaujímá umírněnou pozici a zdůrazňuje, že postoj dělnictva musí být označen jako „zdráhavá loajalita“ a že jak o „pozitivní“, tak o „negativní“ reakci lze hovořit jen podmíněně. Ze skutečnosti, že nedocházelo ve velké míře k protestům a k aktům odporu, nelze vyvozovat souhlas. Schneiderův výklad ovšem implicitně naznačuje, že rozsáhlým integračním mechanismům, včetně DAF, je nutno přiznat jistý efekt, který vedl k „legalizaci třídního konfliktu“

– jak praví zákon o pracovním řádu z roku 1934 – a změnil „určité prvky třídní situace“. Připouští, že úmysl režimu popohnat „odproletarizování“ dělníků, které probíhalo už nějakou dobu předtím, nezůstal bez výsledků.

I když budeme nakloněni souhlasit s autorovým úsudkem, pokud jde o tendenci, je třeba říci, že z jeho metodického postupu nelze získat uspokojivou odpověď na otázku, jaký byl stupeň „integrace“ dělnictva; sám výslovně připouští mezery v příslušném bádání.²

Tato metodická výhrada se týká i pojmů, které zvolil v návaznosti na recipovanou literaturu, a také jeho dichotomického způsobu vnímání. Například pojem „integrace“ je pro analýzu nacistického systému nepřiměřený, neboť ten nespočíval na integraci (která zahrnuje minimální míru participace), nýbrž na vnějším usměrňování a na jen dílčí, punktuální mobilizaci, jejichž působení se ve střednědobé perspektivě vytrácelo.

Přílišný důraz na otázku, proč se dělnictvo navenek smířovalo s neúnosnými nároky režimu, je pochopitelný jen tehdy, když přihlédneme k zbožnému retrospektivnímu přání, že by organizované dělnické hnutí mohlo zabránit převzetí moci nacionálními socialisty, a vezmeme-li v úvahu přečeňování tohoto hnutí Hitlerem a jeho satrapy, kteří se až do roku 1945 obávali opakování 9. listopadu. Kromě toho bychom neměli však ztrácet ze zřetele skutečnost, že větší část dělnictva se, ve srovnání s jinými společenskými vrstvami, nechala v poměrně nejmenší míře zkorumpovat svody nacistického systému.

Schneiderovo dílo obsahuje i spolehlivé a kompetentní shrnutí forem komunistické a socialistické rezistence do roku 1936, včetně odborářských iniciativ, aktivity katolických spolků a pečlivě vyličených exilových akcí. Hlavním důvodem ztroskotání lidové fronty byla podle něho skutečnost, že se strany, včetně exilové Socialistické strany Německa (*Sopade*), nevzdávaly historicky vzniklých nároků na vedení. Objasňuje, že organizované dělnické hnutí, a zvláště Komunistická strana Německa, nepronikly mimo okruh svých dosavadních stoupenců a že ani *Sopade* nedokázala překonat svou charakteristickou mentalitu „vozové hradby“.

V této recenzi můžeme jen naznačit rozsah Schneiderem předkládaných hledisek a politických aspektů. Na bázi příkladného zhodnocení nejen existující literatury, nýbrž i archivních pramenů, vytvořil nepostradatelnou příručku, která vyniká vyváženými, místy snad až příliš opatrnými úsudky a závěry. Ukazuje, že nacionálněsocialistický režim, navzdory průlomům do tradičních struktur světa práce, „neznamená konec dělnického hnutí“ a že mu nelze přisoudit ani atribut „sociální revolučnosti“, ani roli skutečného modernizátora.

Z němčiny přeložil Bedřich Loewenstein

2 K tomu dodává jiná recenze z pera Herberta Lebera v *Süddeutsche Zeitung*: „Dělnictvo tedy nebylo ani integrované, ani vzpurné; ani hlavní oporou režimu, ani základnou aktivního odporu. Vytvářel se tu naopak onen převládající postoj, který spojoval přijímání nabídek a výhod ze strany režimu s apatickým snášením nacionálněsocialistického výkonu moci. Skutečnost, že pro masu dělníků nejdůležitějším měřítkem při posuzování systému byla vlastní sociální situace, přispívala zřejmě i k marginalizaci státního antisemitismu ve vědomí mnoha lidí. Jak se zdá, postupné zbavování práv a pronásledování židovských občanů pak nehrálo mezi dělnictvem velkou roli.“ (LEBER, Herbert: *Weder Hort der Opposition noch Stütze des Regimes*. In: *Süddeutsche Zeitung*, 30. srpna 1999.)

Náplast na bolavé místo dějin českých zemí

Zdeněk Kárník

GEBEL, Ralf: „*Heim ins Reich!*“: Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945). München 1999, 422 s., seznam použitých pramenů a literatury, jmenný a místní rejstřík, seznam zkratk, schematický náčrt „sudetoněmeckých území v roce 1939“, úvodní slovo Hanse Lemberga a předmluva Václava Kurala.

Následující recenze nebude sledovat navyklý postup: obsah, vyzvednutí kladů, kritika vad a chyb, závěrečné shrnutí. Kniha, která tvoří její předmět, je totiž výsledkem kvalitní odborné práce a snahou až o úzkostlivou nestrannost v problematice, která je stále ještě citlivá – tou je kniha nabita. Naznačený postup recenzování by proto nebyl produktivní. Spíše se pokusím o to, abych na podkladu Gebelova zpracování tématu upozornil na otázky, z nichž některé samu práci přesahují (jsou v ní pouze dále tradovány), jež mohou být považovány za velmi diskutabilní, avšak podle mého názoru velmi naléhavé. Zavírat před nimi oči nebo je obcházet znamená stále víc brzdit to nejdůležitější, čím slouží dějepiscectví dnešku: jasnou mlouvou o minulosti přispívat na čistém stole současnosti k porozumění mezi Čechy a Němci.

Již vnější znaky recenzované knihy naznačují, že se nám dostává do rukou kvalitní dílo, které aspiruje na to, aby zaplnilo mezeru, jíž naše nová a nejnovější historiografie trpí. Gebel poměrně podrobným rozbořem literatury a pramenů jak na německé, tak na české straně prokazuje, že až na nepatrné výjimky (jako například práci Josefa Bartoše z 80. let) chybí vážnější pokus syntetizovat na podkladu solidního souboru pramenů a literatury naše znalosti o osudech pohraničních území českých zemí v letech 1938–1945. Jde sice, přísně vzato, o téma regionální, a navíc komprimované do krátkého období, avšak mimořádného významu. K tomu není třeba snášet důkazy. Skutečnost, že se tato území ocitla po tisíciletí (v jednom případě jen šesti stech letech) na dobu necelých osmi let mimo státní rámec českých zemí, přece na podstatě věci nic nemění, či právě naopak, význam tématu ještě víc vyzvedává.

Autor, mocný češtiny natolik, že mu nedělalo potíže přečíst tisíce stran českých pramenů a literatury, shromáždil ke své práci téměř vše, co bylo dosažitelné: fondy všech státních, oblastních i centrálních archivů českých zemí i všech spolkových archivů, jež

připadaly v úvahu (Berlín, Dahlwitz-Hoppegarten, Bayreuth, Bonn), sbírkového archivu v Moskvě, sudetoněmeckého archivu v Mnichově a archivu Herderova institutu v Marburgu. Nepominul ani periodika (uvádí 11 titulů – jež by ovšem bylo dobré rozmnožit). Soupis vydaných pramenů je též imponující a seznam literatury ještě víc. Tento zestručňující výčet jsem podal i proto, abych mohl upozornit na zarážející mezeru (nemám tu na mysli edici dokumentů *Trpký úděl*, vydanou dva roky před vyjitím Gebelovy knihy, kterou asi autor nedostal do ruky). Gebel totiž ve svém obsáhlém soupisu pramenů a literatury (36 stran) neuvádí ani jediný autorský rozhovor se současníky, respektive pamětníky. Připomínám to zvláště proto, že právě na německé straně by mohl vykonat nenahraditelnou práci, protože lze považovat téměř za jisté, že jen málokomu bude příjemné vzpomínat na dobu sudetoněmeckého „anšlusu“ a válečná léta. Že bude taková možnost stále menší a vůbec není času nazbyt, netřeba snad zdůrazňovat.

V první kapitole se Gebel přirozeně zabývá otázkou, odkdy byla SdP Hitlerovou „pátou kolonou“ v ČSR. Jde ovšem jednak o kapitolu úvodní, jednak bylo téma z mnoha stran už probíráno, takže je pochopitelné, že autor nevzal v potaz ani všechny důležité statě k té věci – a mne to zbavuje povinnosti pokoušet se o podrobnější rozbor jeho zpracování. Chci pouze připomenout problém, který je zásadní povahy a probírán je nejen v této kapitole, nýbrž prostupuje většinu částí knihy. Jde o příbuznost, rozdílnost, či dokonce protikladnost (ta je v knize evokována myslím nejčastěji) spannismu a nacismu. Problém vyvstává v nejrůznějších polohách. Jednou jako vztah Kameradschaftsbundu k nacistickému křídlu SdP (či SHF) v ideologické rovině, podruhé právě jako problém autonomismu SdP, jindy opět jako líčení osobních bojů Henleinových blízkých s K. H. Frankem a jemu blízkými, až se dostane na přetřes dokonce v podobě srovnávání říšského němectví s německým rakušanstvím.

Otázka má více aspektů, z nichž některé je nutno připomenout. Rakouská stránka věci je v práci totiž vzata dost zkrátka (nemám vůbec na mysli problém etnicity Němců v Čechách, nýbrž vliv Němců z rakouských zemí), byť hrála roli. (V této souvislosti je nepochopitelné, že nebyla vůbec vzata v potaz proslulá brožura Karla Rennera a historie *Anschluß-Programm* německorakouské sociální demokracie.) Přitom to znamenalo mimo jiné, že byla z tématu vypuštěna jihočeská a jihomoravská většinou německá území i některé *Sprachinsel*.

Autor práce se také nepokusil o rozbor ideologie nacismu (hitlerismu) a ideologie Othmara Spanna (spannismu). Je to necitlivé, jde-li o české země, kde se zrodila DNSAP jako první z (proto)nacistických stran a kde Spann dokonce působil. Hlavně však nutno práci s tématem, jaké autor zvolil, bez této ideové a ideologické partie považovat za kusou. Víím, nebývá zvykem takto pojímat dějiny nacismu a spannismu v ČSR (českých zemích), ale u práce s tak vysoko nastavenou lafkou bych to předpokládal. Přistoupíme-li totiž k popisům osobností, může pak autor sklouznout až k nic neříkající floskuli (hledání podobnosti mezi Henleinem a Seyss-Inquartem, s. 202).

Důležitější však je, že chybí jedna dimenze politiky. Jistě musíme vzít v potaz onu vulgárně hospodářskou – odkdy a jak byla SdP placena z Německa. Namísto je jistě námitka, že to nemusí ještě vypovídat o tom, že byla „pátou kolonou“ pověřenou převést pohraničí „*heim ins Reich!*“. Mohlo přece jít jen o autonomii, jak veřejně Henlein prohlašoval, a obavy o trýzněné české Němce, jak prohlašoval Hitler. Idea a ideologie obou protagonistů a stran, které vedli, by však přece jen mohla v něčem naznačit odpovědi na

otázku skrytých plánů a veřejných prohlášení (nemluvě samozřejmě už o momentech, kdy byl úkol separace bez obalu zadán, a my o tom máme zprávy).

Třetí kapitolu *Anschluss und Gleichschaltung* (s. 61–144) bych chtěl ocenit. Je věcná, bezpečně informující (snad by měl autor volit přesnější formulace o variantách demarkační čáry a jejich aplikaci). Leč bez dvou poznámek obecnější povahy ji přejít nemohu.

Gebel víceméně na okraj zmiňuje (citací vojenského pramenu) až „grotesknost“ situace (s. 62), kdy při okupování pohraničního území požadovali místní Němci připojení k říši, i když představovali jen „malou menšinu obyvatel“. Problém je totiž podstatněji a jeho rozbor míří k „jádro věci“: Bylo německé obyvatelstvo pohraničí českých zemí pouze jako oběť nacistické propagandy vlečeno událostmi, nebo jí – z hlediska strukturálního rozboru odstupňovaně, samozřejmě – podlehl natolik, že nejen vívalo, jásalo a podobně, ale bylo aktivnější, než mohla být v tehdejší situaci sama říše a wehrmacht, že chtělo víc (zabrat území) a toužilo tvrději zasáhnout proti nenáviděné ČSR (kterou je Henlein, jak se pochlubil, naučil nenávidět). Byli to Němci z českých zemí, nebo wehrmacht či říše (obecně), kdo nejen nešel se zábořem tak daleko, jak někteří chtěli, nebo dokonce i Československu někdy vracel již zabrané? Otázku není třeba řešit jako Gebel, který naznačuje, že starší Bartošovy formulace o tom, že většina sudetských Němců podlehla nacismu, měly instrumentální charakter (aby mohl prohlásit odsun za „historicky plně oprávněný“ – s. 3). Naopak je záhodno vyslovit se podle pramenů, a to jak českých, tak německých.

Pravdě pohlédnout do tváře je lepší než cokoli jiného. Tady například by mohla sehrát svoji roli (kromě vojenských pramenů, ale detailních, a nikoli jen „dojmových“) připomenutá absentující *oral history*. Mělo by se už skoncovat s přestřelkami typu Gebel versus Bartoš. Dál se dostává sám Gebel, když na jiném místě (s. 134 nn.) reprodukuje Henleinovo hlášení o tom, že členstvo SdP dosahuje počtu 1,3 milionu (my víme, že jsou k dispozici čísla přesná a vyšší), kromě dětí a nesvéprávných, tedy velikou většinu mužů a žen *Sudetengau*. Po čistce jich bylo asi 425 tisíc přijato do NSDAP, což je vlastně ještě důležitější, neboť teprve tím se *Sudetengau* stala „*Mustergau*“ celé říše. Nikde nacistů nebylo tolik. Přitom nejde o záhadu: čeští Němci měli za sebou mobilizující „boj za svobodu“, zatímco ostatní pět let nacistické vlády.

Druhá poznámka je navozena prvou. V německé literatuře a dikci se usídlil pro zabránění pohraničí jako běžný termín *Anschluss*, to je připojení, spojení, i když ve skutečnosti šlo o vojenskou okupaci části území jednoho státu vojskem státu jiného (není relevantní, že se tak stalo bez boje, pouze pod tlakem všech evropských velmocí, respektive jejich appeasementu). Pokud by tím mělo být naznačeno, že se jedná o stejný případ, jakým byl rakouský *Anschluss*, jistě netřeba plýtvat polemickými slovy. Spíše by stálo za úvahu, zda to mimoděk neznamená i v našem případě přistoupení v podstatě na nacistickou propagandistickou terminologii.

Jádro Gebelovy knihy je ve čtvrté kapitole, která zaujímá dvě třetiny rozsahu vlastního textu. Proč volil autor tento způsob členění knihy, je jeho záležitostí (zahrnul tak do jedné kapitoly celé téma – *Sudetengau* 1938–1945), protože jednotlivé podkapitoly celý blok třídí. Nicméně zůstává skutečností, že problému postavení *Sudetengau* v říši a půtkám o vedoucí místa v ní je věnováno přes devadesát stran. Jsou poučné, je výborné, že byly napsány s takovou znalostí věci (zvlášť podkapitola o válčení s berlínskou ministerskou

byrokracií je výborná). Jen soudím, že toto pojetí není zcela adekvátní podstatě nacistické politiky v župě.

Následující podkapitola o hospodářské a sociální politice je uvozena zjištěním, že problém „nelze plně a ve všem analyzovat“. Nemění to ovšem nic na zjištění, že je v knize podceňen. Právě hospodářsko-sociální aspekt okupace pohraničí nacistickým Německem prokazuje přece zcela jasně, že mělo jít jen o dočasné postupové řešení, které musela ukončit okupace celých českých zemí. Roztrhnout ekonomicko-sociální celek českých zemí muselo být nevýhodné pro obě strany. Opravdu, je to veliké téma. Větší, než by unesla vzhledem k dosavadnímu stavu zpracování i celá kniha rozsahu, jaký má Gebelova. Pokud jde o „hospodářské“ partie, pak jen zvlášť připomínám, že tady už vůbec nebylo možné abstrahovat od hospodářských vazeb s Protektorátem Čechy a Morava a že ne náhodně byla právě v této souvislosti aktuálně nastolena otázka „konečného řešení“ českého prostoru, Henleinova slibu, že *Sudetengau* bude po válce „*tschechenfrei*“ a že v perspektivě samozřejmě půjde o znovuspojení župy s vnitrozemím.

Právě při této příležitosti bych chtěl však Gebelův výkon ocenit. Nezaujatě interpretuje výsledky sčítání lidu z května 1939 (škoda, že ne podrobněji) a koriguje je způsobem, který prozrazuje jeho odborný „fundus“. Jen je v té souvislosti trochu nejasné, proč slovo *Germanisierung* dává do uvozovek častěji, než by žádal odkaz na dobový výraz. Jinde totiž přesvědčivě dokládá, že šlo dokonce o *Umvolkung* (nad bohatstvím němčiny přitom srdce zaplesá) a upozorňuje na celkem známé, ale tady správně do argumentace vřetené Neurathovo a Frankovo hlášení do Berlína (s. 289), že toto „přenárodnění“ (nevím, jak lépe přeložit) lze provést na základě totožné rasové úrovně (*Niveaugleichheit*) mnoha milionů Čechů (rozumí se s Němci) a že je východiskem reagujícím na rasový výzkum v české kotlině. Ten prokázal, že rasová úroveň českých Němců je v říši nejnižší a že české obyvatelstvo je na tom lépe než „sudetoněmecké obyvatelstvo“ (s. 306). Nás nezajímají samozřejmě pseudovědecké teorie (pěstované ne náhodně i prominenty českých Němců v Praze) o *Rassenfähigkeit*, ale jejich politické důsledky. Byly nemalé.

Epilog knihy přináší především popis posledních okamžiků Konrada Henleina, snícího o tom, že se dostane do amerického zajetí a odtud do Velké Británie, kde bude vyjednávat o osudu českých Němců s lordem Walmem Runcimanem (!) – a není skutečně víc než epilogem. Přiměl mne však i k poslednímu zamyšlení nad základem pojetí celé knihy. Již její dvojnásobný titul a podtitul naznačují, že jde na jedné straně o životopis Konrada Henleina na vrcholu jeho kariéry, neméně ale o historii „jeho“ *Sudetengau*. Metodicky z toho pak pramení potíže. Gebelova kniha stěží obstojí mezi klasickými biografiemi, ani líčení „Gau“ v ní však není úplné. Rozpaky prozradil i epilog. Čekali bychom historickou fresku o *Sudetengau* ve dnech pádu, shledáváme se však jen s některými zajímavými údaji (například o *Volkssturmu*) a citlivým líčením Henleinova konce.

Konečně cítím povinnost uvést několik slov o terminologii. Budu stručný. Čtenář recenze už určitě zaznamenal, že se vyhýbám termínu sudetští Němci a sudetoněmectví. Gebel jej používá samozřejmě běžně, zároveň mu však na několika místech věnuje meritorní pozornost, takže mi nezbyvá než několika slovy učinit totéž. Ve sféře hospodářské a politické nelze jistě o sudetoněmectví mluvit před rokem 1918 (relevantní není, kdy se termín poprvé vůbec objevil, jak se postavíme k prohlášení Jesserovu atd.). Pokud se chceme objektivně k věci vyjádřit, musíme mluvit o Němcích českých, moravských a slezských (vedle jiných *Ostdeutsche*). Stvářet je v jedno politikum začala až ČSR.

V politické sféře (politické reprezentaci, na spolkové bázi a podobně) se tak dělo se značným úspěchem, na kterém se podepsalo především demokratické uspořádání republiky. Byla to ČSR, která dala německé politice v českých zemích vnitřní dynamiku ženoucí ji vpřed, dynamiku sváru mezi aktivismem a odporem ke státu, a tak postupně zformovala politické sudetoněmectví.

V hospodářství to bylo již daleko složitější a odpovědět si netroufám už v okamžiku, kdy problém pozoruji v potřebných průřezech – například venkov (a pozemková reforma) ve srovnání s městem, hospodářská validita středních vrstev různých regionů, pohyb ve sféře kapitálu a jeho mezinárodních vazeb (stačí připomenout jen složitost působení trojího německého kapitálu v českých zemích). Soudím (je to spíše odhad než pokus o kvalifikovanou odpověď), že „sudetoněmecká ekonomika“ neexistovala. Pokud o ní chceme alespoň z pracovních důvodů vůbec mluvit, pak se v této době nevydělávala, ale naopak těsněji svazovala s ostatními částmi českých zemí. To znamená, že se jako faktor předpokládaného sudetoněmectví spíše vytrácela – pochopitelně především před „velkou krizí“, později je vše ještě složitější (příklad za všechny: jeden z mocných německých koncernů působících v severních Čechách – Mannesmann Röhrwerke – náležel skupině, která systematicky podporovala Hitlera ještě před *Machtübernahme*).

S jazykem a etnicitou Němců českých zemí je to prostší jen na první pohled. Byli to Němci, mluvili německy, jistě, ale jejich etnicita ve složité etnické struktuře němectví byla disparátní přesně podle toho, jaká zaujímali území. Etnicky šlo přece původem o Bavyry, Franky, Sasy a Slezany či Rakušany – Gebel to připomíná. Německá Praha byla kapitolou pro sebe stejně jako moravské jazykové ostrovy. „*Schmelztiegel*“ industrializace je sice sceloval, nikoli však na všenněmecké univerzalitě. Nešlo jen o to, že mluvili nářečím, kterým ostatní Němci téměř nerozuměli a Češi znali němčiny jen po speciálním studiu. Byli v tom dále než Češi, a jejich literatura v nářečích není zanedbatelná (srovnej Mühlbergerovy *Geschichte...*, které Gebel asi úmyslně vynechal).

Plně souhlasím s autorovým skepticismem, když probírá problém vytváření „sudetoněmecké identity“ a přejímá snad známý, ale v koutku poznání se krčící paradox, že rozhodujícím krokem se tu stal až odsun, nebo přesněji rozptýlení českých Němců mezi ostatní. Bylo by samozřejmě dobré podrobit i toto zjištění detailnějšímu rozboru a kvalifikovat přesněji skladbu tohoto sudetoněmectví, zjistit, nakolik se na něm podílí nostalgie, očekávání hmotného prospěchu (Gebel to bere v úvahu, neřadí však do logických souvislostí), emancipace ve „všenněmeckém“ prostředí atd.

Zmíněný Gebelův skepticismus bych doplnil o jeden faktor: pocit křivdy, pramenící z hlubokého citu nespravedlivé porážky. Zůstanu u těchto několika slov, i když se nabízí jejich rozvedení (myslím, že ho není třeba). Jsem přesvědčen, že onen krok vpřed v identifikaci se sudetoněmectvím našel totiž svůj výraz již před odsunem: v týdnech a měsících, kdy porážka nacistického Německa byla už neodvratná a kdy v zákoutích myslí českých Němců vystupovala stále více na povrch očekávaná odplata, jíž se mohli nadít od Čechů – a přitom stále ještě tvořili jedno sídelní společenství, které posilovalo. Gebel to naznačuje (s. 355), když píše o úspěších nábory do Volkssturmu v *Sudetengau* (který z ní činil opět „*Mustergau*“). Řešit tuto otázku na úrovni by znamenalo ovšem ponořit se do minulé reality především metodami specializovaného historického zkoumání mentalit.

Moje poslední poznámka se musí, jak jinak, týkat všeobecně termínu Sudety a všech slovních vazeb z něj odvozených. Jejich paušální používání není myslím namístě. Základem úzu je geomorfologický (či biogeomorfologický) termín *Sudeticum*, týkající se severního horského pásma na rozhraní českých zemí, Saska, Lužice a Slezska. Slovo se pak jako pomocný termín vynořovalo v různých podobách, například i jako „Sudetské země“, když habsburské mocnářství odmítalo uznávat státoprávní jednotu českých zemí a nechtělo je nazývat zeměmi Koruny české etc. Ztrácelo tím ovšem svůj obsah. Uvažujeme-li v rovině etnicity, museli bychom tedy mluvit o sudetských Čechích, sudetských Polácích a sudetských Němcích.

V politické terminologii je to jasnější. Šlo (v našem tématu) o Němce českých zemí, což v němčině není ovšem bez problému, protože *Deutschböhmern* lze chápat jako Němce z Čech. Pro Čechy je termín Sudety nemenším problémem. Nacionalistická, a hlavně nacistická propaganda jej učinila pro ně nepřijatelným a po válce se vžil termín „pohraniční území“, „pohraničí“ a podobně, asi stejně jako v Německu a Rakousku „sudetoněmectví“. Nechci se stát ve věci žádným soudcem. Myslím ale, že v historických souvislostech a v historických pracích by měly být používány termíny, které odpovídají probírané látce a probírané době. Samozřejmě že od okamžiku, kdy se ČSR rozdělila a termíny Česko, české země a Česká republika nabyly na významu, stoupl také význam adekvátních pojmenování Němců, kteří tato území po osm století obývali. Výjimky z takto chápané terminologie jsou vlastně vymezeny dost striktně: Byla-li založena země (provincie) *Deutschböhmen*, je nutno ji tak nazývat (tj. Německé Čechy), byla-li založena provincie *Sudetenland*, je opět nutno volit tento název. Byl-li založen kraj *Sudetengau*, je nutno přidržet se tohoto názvu, stejně jako když je řeč o sdružení spolků českých Němců, tj. *Sudetendeutscher Landsmannschaft* – vše uvedeno jen jako příklady.

Gebelovy knihy si vážím a cením. Nechtěl bych mluvit o generacích, ale zdá se mi, že nastupující generace německých a českých historiků, k níž Gebel asi patří, přinese i nová řešení. Vůbec tím nechci mezi ni a její učitele klást v doslovném nebo přeneseném slova smyslu přehradu. Na jedné straně Křen a Kural, na druhé Seibt a Lemberg jsou od nadcházející doby neodmyslitelní. O to víc mne potěšila slova předmluvy, že Gebelova kniha je vlastně prvním počinem v řadě, k němuž se z české strany připojuje například Schallnerův, z německé pak v Kuralově předmluvě třeba uváděný Volker Zimmermann či Freya Anders-Baudischová. Moje potěšení je dvojnásobné. Protože jsem měl možnost seznámit se s Zimmermannovou knihou *Die Sudetendeutschen im NS-Staat* (Essen 1999, 515 s.), cítím jako povinnost připomenout, aby jí byla věnována pozornost. Nestrádá totiž dilematem mezi životopisem Henleina a dějinami *Sudetengau*, a tím si její autor vytvořil dostatek předpokladů pro systematický výklad různých stránek krátkých dějin sudetské župy, ve kterém zbylo například místo i pro kapitolu o „opozici, odporu a odboji“.

Dokumenty

Loewensteinovo „Zúčtování“ z roku 1948

Dobový pramen a dokument k dějinám českého dějepisectví

Vilém Prečan

Když jsem se v březnu probíral písemnostmi, které mi Bedřich Loewenstein svěřil jako osobní doklady ke své biografii – připravoval jsem tehdy jubilejní spis k jeho sedmdesátinám –, narazil jsem mezi nimi také na dvacetistránkový hustě psaný strojepis (opravdu hustě, průměrně 62–63 řádek na stránce) s nadpisem o jednom slově psaném ještě starým pravopisem – súčtování – a s rukopisnou poznámkou za textem na posledním listě: „Praha, v září 1948“. Těch padesát let bylo znát na vnějším stavu písemnosti, o níž se mi dostalo informace, že to byl anonymně rozepsaný text devatenáctiletého Loewensteina; z jeho obsahu však na mě dýchl živý prožitek, cítil jsem se osloven jako historik i současník. Jsem rád, že autor dal nakonec souhlas k publikaci, a nejen to, že připsal něco navíc o okolnostech vzniku textu a též o prostředí, v němž žil tehdy, když psal svou první, protohistorickou práci – rozbor vnitropolitické situace po únoru 1948, zúčtování s ideologií a politikou komunistické strany, se způsobem, jak uchvátila moc, a se lží, jíž obestřela svou vládu nesvobody.

Chápu Loewensteinovo Zúčtování především jako dobový historický pramen i jako dokument k dějinám českého dějepisectví nejnovější doby. Napsal jsem už na jiném místě, že peripetie životního příběhu Bedřicha Loewensteina jsou jedním článkem složité struktury české historiografie druhé poloviny dvacátého století a že prostřednictvím tohoto jediného příběhu lze pochopit mnohé o cestě, kterou prošlo celé české dějepisectví. Aby bylo toto konstatování úplné, zcela srozumitelné a jednoznačné, je nutno ještě připojit, že Bedřich Loewenstein patří k té vrstvě mých generačních současníků a k těm žijícím historikům, kteří se nezapletli s komunistickou stranou, nebo – řečeno eufemisticky – neměli s ní nikdy žádnou milostnou avantýru.

Šťastní to lidé, řeklo by se dnes, je jim co závidět, nemusí se vyrovnávat se svou minulostí, alespoň v tomto ohledu, a nemohou se jim vysmívat či je tupit ti, kteří mají v tomto směru čistý rejstřík jen výhodou pozdějšího narození. Tak snadné to ovšem není. Ať už dnes po více než padesáti letech Loewenstein jakkoli zlehčuje svůj intelektuální výkon z léta 1948 slovy o mizivé originalitě svého pokusu, na textu je znát, že byl hluboce

prožitý, je v něm rozum i srdce: nebylo to žádné řečnické cvičení. A na poznání takového druhu se nezapomíná, to se přece zadře pod kůži i do mysli, zůstává součástí její nehlubší vrstvy. Právě nad tím textem jsem musel myslet na to, jak se asi Loewensteinovi žilo všechna ta další léta s tak jasným prvotním vědomím toho, jaké povahy je režim, který vytváří svírající krunyř jeho každodennosti a tíživý rámec jeho profesionální existence jako historika. Byl i pod vlivem argumentace evangelického teologa a filozofa Josefa Lukla Hromádky časem zrevidoval své absolutní odmítnutí komunistického režimu v té podobě, jak je formuloval v létě 1948, a jakkoli později upřel svou naději k možnosti reformy československého komunismu a jeho transformace.

Bylo už řečeno, že dnešní historickou obec tvoří historikové několika generací s velmi různou minulostí a s rozdílnou, ba často protichůdnou generační zkušeností, jež zasahuje do jejich vztahů a vytváří mezi nimi pomyslné či skutečné přehrady. Loewensteinův text je jedním z podnětů k zamyšlení – jen pro sebe – nad tím, jak se asi žilo těm, kdo viděli, mysleli, cítili zcela jinak, a vybízí k tomu, abychom promítli poznání z takové reflexe na celou společnost a do každé z etap oněch pohnutých čtyřiceti let, jejichž vichřice budou svými ozvěnami zasahovat do našich životů, dokud budeme živi.

Ohlédnutí po půlstoletí

Při pohledu na přes půl sta let starý pokus o „rozbor naší vnitropolitické situace“ u mě převažuje údiv. Je to vůbec můj text? A byl nezralý devatenáctiletý kluk bez přístupu k speciálním informacím vůbec s to říct něco podstatného o okolním dění? Není to nezbytně nafouknutý koktejl z vyčteného a vyposlechnutého bez nároku na platné svědectví?

Na všechny tři otázky asi nebude docela jednoznačná odpověď. Ryze fakticky zde otištěný text skutečně sepsal septimán Bedřich L., o kterém s jistými rozpaky musím říct, že jsem to zřejmě já. Ručíme i za svá minulá poblouznění, bereme si na svědomí chyby a omyly, proč ne výplody rané namyšlenosti? Originalita mého pokusu je ovšem mizivá. Psal jsem ho o letních prázdninách roku 1948 převážně v Řevnicích u Prahy, s hlavou plnou Masaryka, předúnorového *Dneška* a komentářů londýnského vysílání, s pocitem, že komunistický převrat a mimikry většiny přece nemohly být posledním slovem dějin. Ještě rok předtím jsem byl v idealizované Anglii, teď od nás vzdálené celé světelné roky! „Rozbor“ měl být pokusem srovnat si doléhající zážitky a informace, ujasnit sobě a snad i jiným proti přívalu lži a pokrytectví to, čemu jsem naivně říkal „pravda“. Netřeba dodat, že jsem jej psal v nehorázném přeceňování jak vlastních sil, tak i magie psaného slova. Nahrazoval vlastní jednání a fungoval na způsob ventilu nevyžité zlosti.

Dodatečně si uvědomuju, že klíčem k psychologii mého textu asi je moje třída, tedy ne snad buržoazie, nýbrž 7. A reálného gymnázia v Praze VII. Na ní leží v mé vzpomínce pronikavá šed' bezvýraznosti. Bylo nás asi osmadvacet, většinou chlapců, převážně z rodin drobných úředníků a zaměstnanců. Mezi námi nebyl žádný básník ani hudebník, jen Karel Moudrý obstojně kreslil, Karel Linc se chtěl stát (a stal) hercem a Milan Friš sprintoval. Pepík Krysl, původem z pohostinství v Červené Skalici, bydlel u salesiánů, tím pádem se uměl soustavně učit, takže byl naším primusem, ale nějaké zvláštní zájmy nebo

ideály, pokud vím, neměl. Komunisté byli tři, ostatní se hlásili k národním socialistům, několik málo k lidovcům. Jen Standa Příkryl tuším pravidelně chodil do kostela. Karel Kruliš se vymykal tím, že byl jediný ze skutečně bohaté rodiny; navíc byl jako Žid v Terezíně. Ve třídě se ale objevoval jen občas, aby se dal vyzkoušet. Já jsem také byl outsider – už jako evangelík, ymkař a „filozof“; někdy si mě, sympatizanta sociálních demokratů, dobírali jako „podnájemníka“. Byli jsme malá parta s Josefem Petrášem, synem národněsocialistického odboráře, Karlem Kalousem, jehož otec měl malou firmu na měřidla, a Sašou Vosátkou, synem národněsocialistického magistrátního úředníka. Těžko říct, co nás spojovalo nebo snad lišilo od ostatních: co nám všem především chybělo, bylo solidnější kulturní povědomí, abych neřekl: vzdělání, intelektuální zvědavost a mravní vedení. Pokud se pamatuju, bavili jsme se hlavně o politice a děvčatech, snad i v opačném pořadí. Petráš však byl politický talent a bez února by ho neminula profesionální kariéra. Stal se stavebním dělníkem a tunelářem při stavbě metra, předčasně zestárl a zemřel loni v říjnu.

Ta šed' v mé vzpomínce ovšem vychází hlavně z našich profesorů. Měli tuším všichni protektorát v kostech, čili zažili vratkost svého postavení a relativnost toho, co jim ta která vrchnost přikázala učit. Jeden z mála světlých bodů byl franštinář Karel Vetter, kultivovaný *bildungsbürger*, který studoval v Paříži a Mnichově, vždy chodil s motýlkem, vedl divadelní kroužek a psal scénáře (například pro film *Týden v tichém domě*). Vykládal o tom, že nám oba naše prezidenty „závidí svět“; dovedl se však nadchnout i Košickým vládním programem. Byl měkký a bezbranný jako pedagog i politicky, orientaci nám nebyl s to dát. Třebaže byl před penzí, po únoru 1948 jako většina sboru vstoupil do KSČ. Osobně výraznější, ačkoli jako češtinář slabý, byl Jan Škoula, předseda pěveckého sboru Hlahol. Když mu jako „reakcionáři“ po únoru hrozil vyhozov, zorganizovali jsme podpisovou akci v jeho prospěch. Byl jsem pozván k výslechu do ředitelny jako prý iniciátor akce, ale jen mně hrozili a ostatně ujistili, že jsou to pomluvy: Škoulovi prý nic nehrozí. Po prázdninách se však už ve škole neobjevil. Chodili jsme jeden čas za ním. Taky si přečetl mé Zúčtování.

Ostatní kantoři vesměs nestáli za mnoho. „Odučili“ si svou látku bez jakékoli snahy nám ji přiblížit, natož nás pro ni nadchnout. Matykář Průcha si počítal u tabule a nevadilo mu, že ničemu nerozumíme, dvakrát do pololetí rozdal kompozice a pohrdavě nám je vracel se čtyřkami a pětkami; na vysvědčení ty známky mechanicky zvyšoval o jeden stupeň. Profesoru Soukupovi se podařilo nejen mně dokonale znechutit dějepis i zeměpis. Jejich představa o poslání středoškolského pedagoga se vyčerpávala tím, že sebe a nás bez velkých průsvitů dostávali přes konferenci do prázdnin. Nebylo však myslím v nich příliš lidské laskavosti, spíše nedostatečnost, i odborná. Beze slova na vysvětlenou po roce 1948 přešli na nové osnovy a na komunistický slovník. Ředitel Vojtěch Hainer, který mě v roce 1947 pouštěl před skončením školy do Anglie slovy: řekni jim, že tady nejsou samí komunisti, mě rok nato zkoušel z pokrokové sovětské biologie (byli jsme sami, tak jsem sázel na jeho špatné svědomí a drze jsem si vyžádal – a dostal – jinou otázku).

Na jaře 1948 naše parta začala vydávat ilegální časopis *Demokrat*, který jsme přes „důvěrníky“ dávali i do dalších tříd; jestli se nepletu, vyšla celkem tři čísla o zhruba deseti strojopisných výtiscích. Psali jsme všichni čtyři. V září jsme se však vrátili z prázdnin do změněné školy: všichni spolužáci, kromě nás čtyř, vstoupili do SČM. Rodiče je pragmaticky přesvědčili o nutnosti se přizpůsobit, ale někteří taky dělali z nouze ctnost. To je

tedy pozadí mého Rozboru. Trochu arogantně připomínám kapitulantům, že kapitulovali, a necitlivě odhlížím od existenčního strachu malých lidiček. Měli v sobě zkušenost bezmocnosti a závislosti. Žili realitami: luxus abstrakcí a ideálů si nemohli dovolit, a tu mentalitu předali i další generaci, která pak musela snášet čtyři desetiletí reálného socialismu. Rozumí se, že tím jejich šed' ještě zesílila. Že komunisté jsou neodmyslitelní od naší situace, jsem ovšem připouštěl i ve svém textu. Že komunisté mají v delším výhledu vyhráno a je nutno jejich režim brát vážně, jsem pochopil až po nějakém čase, v neposlední řadě vlivem Josefa L. Hromádky. I naše čtveřice se na podzim poradila a moudře usoudila, že nejprve nutno maturovat a potom se uvidí. *Demokrat* přestal vycházet a *Zúčtování* po nedlouhém oběhu zmizelo pod poleny našeho řevnického dřevníku. Nebyli jsme taky žádní hrdinové.

Fischbach, 30. listopadu 1999

Bedřich Loewenstein

ZÚČTOVÁNÍ

*Rozbor naší vnitropolitické situace*¹

Kapitola první

Motto: Ať žije teror – ve jménu svobody!
Michal Mareš

Než začíná diskuse, musí si být účastníci zajedno v nezákladnějších věcech a pojmech; musí vycházet z určitých faktů a skutečností. Není možná dohoda, představuje-li si každá strana pod stejným pojmem různé věci, anebo neberou-li některé diskutující strany zřetel k nastalým skutečnostem a faktům. Úkolem této prvé kapitoly je vytvořit základnu z nastalých faktů a předkládat čtenářům objektivně – je-li to vůbec možné – skutečnosti, s jejichž existencí myslící člověk musí počítat. Teprve po jejich uvědomění a objasnění bude mítí smysl začít s diskusí.

Jeden ze základních kamenů tvořících bázi vzájemného dorozumění a poznání situace českého a slovenského národa je skutečnost komunistické revoluce, násilné akce, puče, či jaké jméno zasluhují události v únoru 1948. Musí být jasno, že to byla *komunistická* strana, která zničila demokratické zřízení republiky, protože očekávala zeslabení ve svobodných volbách, jež její prestiž nemohla snést. Jsou dnes již velmi známé výsledky zkoumání veřejného mínění na začátku roku 1948. Tehdy bylo zjištěno, že květnové volby přinesou

1 Text se přetiskuje podle pravidel obvyklých pro publikování novodobých dokumentů. Pravopis je přizpůsoben dnešnímu úzu, což se týká zejména psaní s/z v předložkách a předponách a ve slovech (a jejich odvozeninách), jako jsou: base (báze), censura, organizace, posice, resoluce, president, oposice, reserva, specialisace, resignace, psychosa, kritisovat apod. Podobně se přepisují podle současného úzu slova typu these, atheism, theorie, loyální, feuilletton. Vypisují se zkratky „např.“ (například), „tzv.“ (takzvaný), „t.zn.“ (to znamená), „čs.“ (československý). Kurzívou se tisknou slova či místa v předložce zvýrazněná proložením a názvy novin, časopisů a knih. Ponechávají se dobové či autorské lexikální zvláštnosti (například „po místech“ ve smyslu „místy“), včetně genitivu záporového. Upozorňuji, že každé ze tří mott uvozuje příslušnou kapitolu textu. Následující poznámky pod čarou jsou dílem editora dokumentu, pokud není uvedeno jinak.

KSČ a KSS zeslabení (a to zhruba z jedné třetiny na jednu čtvrtinu celkových křesel v parlamentě). Není to ovšem jediný důvod: ČSR byla pouze malinkým polem na mezinárodní šachovnici, kde se situace vyvíjela tak nepříznivě, že Kominforma, mocný to nástroj Sovětů, uznala za nutné, aby jako příští tah dostala Československo úplně pod svou kontrolu. Ne že by dosavadní československá vláda nebyla loajální vůči SSSR! Ale což kdyby došlo k válce? Z těchto dvou důvodů zejména podnikli komunisté pokus násilím nabytí moci, která by jim právem, tj. podle vůle lidu, z jeho pověření – náležitosti neměla. Je jasné, že si tedy většina národa nepřála komunistické diktatury, kterou dnes máme, a vůbec změny dosavadního vývojového stadia zvaného socializující demokracie směrem ke komunistické samovládě. Že tedy názory nejméně dvou třetin národa byly v únoru znásilněny. Kdo věří v úklady pravice proti lidovědemokratickému zřízení, tomu v jeho fanatické zaslepenosti není pomoci. Vždyť odklon od dosavadní politiky je tak zřejmý, že musí napadnout slepci. Jediný převrat, který se v únoru plánoval, chystal výkonný výbor KSČ. Všechny zkazky o spiknutí pravice jsou vymyšleny za tím účelem, aby ospravedlnily komun[istický] puč. Každá diktatura musí obrátit nevoli davu proti určité skupině lidí. Hitler proti Židům, komunistům a sociálním demokratům, komunisté proti „měšťáckým“ stranám. (O tom, jak se v demokracii projevuje vůle lidu, se zmíníme níže.)

Druhá důležitá skutečnost je fakt nesvobodnosti květnových voleb, nebo jak se v cizině říkalo – volebního podvodu. Prý každý diktátorský režim, dostav se násilím k moci, má snahu ověřit to, co není, totiž zákonnost² své vlády, chce mermomocí dokázat světu i vlastnímu národu legalitu svého původu. I naši noví vládcové se o to pokoušeli. Zůstává však otázka, zda se jim to podařilo. Kdo z čtenářů se voleb zúčastnil, mohl se o jejich svobodnosti důkladně přesvědčit. Proč vlastně svobodné volby? Je to zajisté otázka primitivní a domnívali jsme se, že již dávno byla zodpovězena. A je to smutné, že se stále musíme vracet k problémům, které již před dlouhými časy přestaly být problémy a jejichž rozřešení se již zdálo pevným výtěžkem vývoje. Tedy svobodné volby jsou nutné proto, že člověk nesvobodný, zterrorizovaný, zastrašený jedná zcela jinak (a ne podle svého přesvědčení), než by jednal bez zastrašovacího aparátu. Protože volby mají zjistit co nejdůkladněji skutečné smýšlení lidu – správněji: lidí –, a to vyjde logicky najevo jen tehdy, nebojí-li se voliči je projevat. Nikdo je nemůže uhodnout. Stejně logicky se voliči nebojí projevat svoje názory (to znamená obvykle dát svůj hlas – svou důvěru – té skupině lidí, která usiluje o jim sympatické ideály), když si jsou jisti, že na projev jejich smýšlení nenastanou nepřijemné následky. Protismyslnost nesvobodných voleb! Nuže, byly naše poslední „volby“ svobodné? To nechť čtenář posoudí sám.³

Jedna volební místnost mluví za sebe: Za nízkou plentou je dovedně umístěna lavice, na níž se obvykle zcela nenápadně baví domovníci z příslušné ulice. Mohou většinou sledovat každý pohyb voliče. Uprostřed místnosti stojí průsvitný koš, do něhož se odhazuje lístek, kterého nebylo použito. Je pochopitelně nádherně vidět, zda je to „bílý lístek“ nebo po obou stranách hustě potištěná „jednotná kandidátka“. Při vstupu do místnosti musí volič předložit oba lístky. Na jiných místech chybí plenta. V mnohých

2 V předloze „zákonitost“.

3 Srv. článek Svobodné volby v Československu? v 2. čísle *Demokrata*. (Původní poznámka autora textu.)

obcích se voliči „dobrovolně“ – a to se ví, i jednomyslně – rozhodli podepsat žádost, aby jim vůbec nebyl dán bílý lístek, nýbrž pouze kandidátka takzvané Národní fronty. Aby prokázali svou loajalitu, volila většina těch, kteří chtěli dát svůj hlas Nár[odní] frontě, manifestačně, to znamená, že vůbec nešli za plentu, čímž se ovšem automaticky vrhl stín podezření na ty, kteří plenty přesto použili (nebyli-li beztoho pozorováni z jiné strany). Vojsko šlo k urnám v uzavřených útvarech. Komunističtí funkcionáři sbírali před volbami podpisy, že se voliči zavazují volit jednotnou kandidátku. Byly případy, že se volič zdráhal podepsat a brzy nato dostal zákaz volebního práva. – Ať už pak skutečný volební akt byl jakýkoliv, rozhodně však všichni nekomunističtí voliči šli k volbám s pocitem úzkosti a *existenčního strachu*, způsobeným zuřivou propagandou, výhrůžkami a čistě osobním působením. Charakteristický pro nekomunistického voliče byl ovšem také pocit marnosti – že věc je předem rozhodnuta – nač se ještě exponovat.

Komunisté připouštějí, že přibližně osm set tisíc voličů nevolilo nebo dalo neplatné hlasy; je jasné, že zdrcující většina těchto osmi set tisíc měla buďto zákaz výkonu volebního práva, nebo dala takzvané neplatné hlasy: staré kandidátky demokratických stran z posledních voleb, fotografie Jana Masaryka, TGM, urážlivé nebo nenávistné poznámky k přítomnému stavu našeho veřejného života. Je zajímavé, že se někde počítaly obrazy prezidenta Beneše za platné hlasy pro Národní frontu. Kromě toho je odůvodněné podezření, že se na mnohých místech falšovaly výsledky.

Měl-li volič přes všechny hrozby a divokou, nesmyslnou propagandu komunistů dostatek odvahy – nebo snad i příležitost – vhodit do urny bílý lístek (11 % voličů), tak jaký význam, jaký důsledek má tento krok? Odpověď je velmi jednoduchá a krátká: Bílý lístek prakticky neznamená vůbec nic. V nejlepším případě snad jakousi demonstraci nesouhlasu. I kdyby v některé obci nastal případ, že by bylo více bílých lístků než jednotných kandidátek, tak by se nic nezměnilo, neboť existovala jen jediná kandidátka, která by prošla s dvaceti procenty. Bílý lístek zkrátka není program – jak správně řekl profesor J. B. Kozák. Nebyla vůbec možnost výběru – základní to podmínka demokratických voleb. Vždyť je třeba volit *mezi něčím!* A to nebylo možno. Neboť bílými lístky byli stejně jako jednotnou kandidátkou zvoleni komunističtí poslanci a jejich nepočtené loutky z ostatních stran, které velice poslušně vykonávají, co jim ústřední sekretariát KSČ nařizuje. Tím ovšem nabývají naše poslední „volby“ charakteru referenda, lidového hlasování (ano – ne) o důvěře režimu. V případě, který nemohl nastat, totiž že by byla většina negativních odpovědí (ne že by skutečné smýšlení lidu takovémuto výsledku neodpovídalo, ale protože by se, kdyby všechny prostředky selhaly, zkrátka podvrhly výsledky), v tomto případě by se fakticky naprosto nic nezměnilo, neboť bílý lístek byl jenom negace a nic se proti komunistům nestavělo. V tom měla předvolební agitace úplně pravdu. – Dočetli jsme se ovšem z novin, že demokraté přece měli možnost podat opoziční kandidátku v případě, že jim jednotná kand[idátka] nevyhovuje. V přítomném zmatku v informování jsme si však ještě nemohli utvořit jasný obraz, zda tu možnost vůbec neměli, nebo zda jim jen chyběl dostatek odvahy brát na sebe následky s vytvořením otevřené opozice spojené.

Z těchto obsáhlých vývodů – kterých by možná mohlo být ještě více – je naprosto jasno, jak směšně vyznívá dovolávání se „jednotné vůle lidu“ prokázané v „demokratických volbách“ – a to stálo ve všech novinách. Zdůrazňujeme se vši odpovědností, že lid nesankcionoval dodatečně únorové události, neboť vůle lidu se projevuje jen ve volbách

svobodných, „demokratických“, jak se říká. Nikoli na nakomandovaných a hlídaných manifestacích na Václavském náměstí. Avšak komunisté si myslí, že jsou jakýmsi druhem nadlidí, který se nepotřebuje informovat o přání lidu, neboť bezpečně ví předem, co lid chce, n[ebo] aspoň ví, co by lid chtěl, kdyby věděl, co má chtít. Je totiž odůvodněné podezření, že lid je stále v zajetí „buržoazního“ myšlení.

Třetí skutečnost, kterou uvádíme, je konec svobody tisku, fakt jeho „zglajchšaltování“. Je dnes opravdu zcela jedno, kupujeme-li *Rudé právo* nebo *Svobodné slovo*, *Lidovou demokracii* nebo *Lidové noviny*. Všechny kdysi nekomunistické redakce jsou pod akčním vedením a – jako ostatně všechny tiskárny – pod kontrolou ministerstva informací. Všude se opakují stejné otrěpané fráze; všechny události se komentují stejně zaujatě, pokud se ovšem nezamlčují úplně. Ale ani k těmto pročištěným a akčně vedeným redakcím, které se vlastně liší od sebe pouze jménem, nemá vláda obzvláštní důvěry, jak o tom svědčí četná opatření omezující jak rozsah, tak náklad jejich listů, zatímco *Rudé právo* se honosí světovým formátem, bohatými přílohami a uměle vytvořeným milionovým nákladem. *Právo lidu* přestalo vycházet v důsledku vynuceného splnutí KSC se sociální demokracií a většina kritických týdeníků – *Dnešek*, *Obzory*, *Svob[odný] zítřek*, *Vývoj* aj. – byla zastavena, čímž přestává *veškerá kritická činnost*. Problém kriticizmu je kapitola pro sebe. Bude-li náš komun[istický] režim pokládat za kritiku kladnou, konstruktivní chválení, a za destruktivní jakýkoli realismus a upřímnost, zkrátka posuzování naší situace tak, jak je, popřípadě poukazování na její chyby, pak už jen z toho důvodu pochybujeme o životaschopnosti komunistického státu. Kritika je jeden z nutných předpokladů sebekontroly. Kdo si odvyká ptáti se, co si o jeho počínání myslí jiný, ten obvykle ztrácí veškerý smysl pro míru, pozbývá jakéhokoli měřítko svého jednání. Co chce sám, to je dobré. Tomu odpovídá teze, že moc – zvl[ášť] moc absolutní, nekontrolovaná – korumpuje. Ví-li vládnoucí, že každé jeho opatření, každé jeho slovo bude přijato s ohromným potleskem, nebude si již dávat práci, aby se snažil o nestranné posuzování požadavků svých poddaných nebo aby vážně přemýšlel o následcích svých rozkazů. Ostatně, je-li režim dobrý, tak nemá zapotřebí se bát sebeostřejší, sebenespravedlivější a destruktivní kritiky. Nespravedlivého kritika umlčí svou spravedlností, výkonností a z toho vyplývající spokojeností občanů. Nepotřebuje pak cenzury, policejní kontroly a donucovacího aparátu. Zárok proti kritice je vždy znamením slabosti nebo špatného svědomí. Kromě toho však naše kritika bývala dosti spravedlivá a dávala najevo, že nekritizuje státní myšlenku, ideologii jako celek, nýbrž jen chyby na jejím organismu: Nekritizovala fakt demokratického socialismu jako státní myšlenky, nýbrž pouze místní přehmaty nepoctivých lidí, byrokracií, nehospodárnost některých zařízení a opatření – vše, aby socialismus byl lepší, aby demokracie se prohlubovala – ne, aby nebyly. Je to arciž velmi ideální pojetí kritiky a třeba podotýkat, že se takto často nepraktikovala. Národní socialisté například se specializovali na kritiku nepoctivých komunistů a komunistické noviny hledávaly vši v kožichu nár[odních] soc[ialistů], snažíce se dostat aféry, do kterých byli zapleteni členové [...]⁴ strany, ze světa. Může si náš přítomný režim odpustit „dialektické působení mezi činem a kritikou“? Takzvanou „sebekritiku“, která se okamžitě s velkým hlukem propaguje, není možno nazývat kritikou, která by si toho názvu zaslouhovala. Kritik musí

míti bezohlednou ruku chirurga a nesmí si dát poroučet někým jiným, co a kde by bylo a co by nebylo vhodné podrobit kritice. Nesmí prostě existovat „tabu“ osoba nebo věc, jejichž závady by nesměly být kritizovány. Nezapomeňme, že kritika je přímo přírodně nutným prostředkem, kterým se odstraňují závady a nesprávnosti: poukázáním na určitou závadu dosahuje kritik toho, že se obviněná osoba buďto odstraní, nebo napříště vystříhá dopustit se podobné věci.

Vraťme se však k tisku, od kterého jsme vyšli! Bylo by ještě záhodno upozornit na některá fakta – například na to, že se v zastavování určitých listů často uplatňovala čistě konkurenční závist. Ta se jeví v zastavení časopisů *Pramen*, *Sobota* a jiných nepolitických, zábavných, a hlavně velice čtených listů. – Není třeba zvláště upozorniti na skutečnost, že dnes již neexistují objektivní zprávy, neboť vše, co je nepříjemné, zamlčuje se buď úplně, nebo se podává opožděně a zkreseně, všechny zprávy jsou tendenčně zabarveny a často úplně zkrslují skutečnost. (Budiž zde uvedena pouze situace v Německu – Berlín! – anebo Marshallův plán.) Články a komentáře pochopitelně nemají jiného zaměření. Věci podřadné je dovoleno⁵ kritizovat do určité míry (ovšem ne každému – kritizuje-li nekomunista cokoli, byl by to jistě zlý úmysl. Morální oprávnění na kritizování – těchto podřadných věcí – má pouze osoba plně zapojená do „pokrokové práce“). O věcech choulostivějších se mlčí anebo se otrocky přijímá jejich oficiální výklad. To platí ve zvýšené míře o nařízeních shora – ta jsou zkrátka neomylná a v každém případě nesporná. Rozhodne-li se dnes výkonný výbor KSČ kandidovat komunistického předáka Klementa Gottwalda na úřed prezidenta republiky, dočítáme se z veškerého zitéjšího tisku, že tento muž je miláčkem všeho lidu, nejlepším synem, který kdy vyšel z lůna české matky, zkrátka přes noc je z něho takovýmto způsobem – kandidát „celého národa“. Způsob, jak se tak náhle dosahuje naprosté jednotnosti smýšlení a názorů, je nanejvýš podivuhodný. Odkud se jenom bral? – Co jsme uvedli o tisku, platí samozřejmě také o rozhlasu. Byl však již od květnové revoluce velmi blízký komunizujícím tendencím.

Čtvrtá skutečnost, kterou uvádíme, je fakt, že prezident Beneš nepodepsal komunisty oktrojovanou (vnucenou) ústavu a z toho důvodu zejména rezignoval. Že v únoru jmenoval komunistickou vládu *proti vlastnímu přesvědčení* a jen proto, aby se vyhnul občanské válce. Že naň vykonali Gottwald a Nosek ohromný nátlak, kterému starý, nemocný prezident podlehl. Dnes je internován na svém letním sídle v Sezimově Ústí.

Několik dalších skutečností: *potlačení svobody projevu* (sem patří i výše uvedené „zglajchšaltování“ tisku, dále studentské demonstrace v únoru, dnešní policejní režim, který stíhá „šeptanou propagandu“, a mn[oho] jiných příkladů), *potlačení svobody sdružování* (znetvoření ostatních politických stran, sloučení KSČ se sociální demokracií pod nátlakem, reorganizace spolků a Sokola), fakt *policejního státu* a ohavná *činnost takzvaných „akčních výborů“*, jejímž uzákoněním se má udržovat atmosféra nejistoty, kvasu a vědomí závislosti nekomunistů na komunistech, s kterými člověk přichází do styku. Nevím, zda je přímo ideální stav společnosti, je-li u jedné skupiny občanstva možnost zbavit druhou možnosti pracovat v dosavadním oboru. Kde jsou občané naváděni k udavačství, což se ve všech dobách pokládalo za podlost. Je-li v tom pokrok, tak raději zůstaňme u starého řádu.

5 Oprava provedena rukou, původně „se smí“.

Souhrnně lze tedy říci, že základnou, východiskem pro eventuální diskusi s komunisty je fakt komunistické samovlády, fakt diktatury KSČ – a dodali bychom: která je s ostatními komunistickými stranami světa sdružena v takzvané Kominformě. – Tento dovětek je vysoce důležitý, neboť vyjadřuje, že jednotlivé komunistické strany, byť by se nazývaly národními, musí plnit vůli nadřazeného orgánu. A je známo, že Kominformu mají pevně v ruce bolševici sovětské. Má-li tedy jediný státoporný činitel nad sebou instanci, jejíž rozhodnutí musí plnit, i když jsou v rozporu s přáním vlastního lidu, ztrácí dotyčný stát svou suverenitu, tj. podstatnou vlastnost státu. Lepší jméno než stát by v tom případě bylo autonomní území. Jak dalece se Kominforma vměšuje do našich vnitřních a vnějších záležitostí, o tom svědčí zejména dvě události (ačkoli jich je velké množství).

a) V létě 1947 se v Paříži konala porada evropských států o americké pomoci a o vzájemné spolupráci (na poli)⁶ hospodářském. Tehdy byl pozván i SSSR a všechny státy východní sféry. Sovětský svaz odmítl a zakázal svým satelitním státům, které na evropské rekonstrukci měly životní zájem, účast na konferenci. A tak došlo k podivuhodnému zjevu, že československá vláda, která pozvání nejprve s nadšením přijala, svou účast na poradách odvolala, aby se nedostala do nepřijemnosti s velkým sousedem. Byla to tehdy velká oběť pro nás stejně jako pro Poláky. Kromě toho je odmítnutí sovětské vlády mezníkem v dějinách vztahů Východu a Západu, neboť teprve tehdy byla postavena skutečná přehrada mezi těmito dvěma bloky: tehdy byl rozdělen svět na dva díly.

b) V únoru 1948, kdy KSČ provedla v ČSR puč a zničila na rozkaz Kominformy československou demokratickou svobodu, pokus o syntézu západního parlamentarismu se sociální bezpečností. I únor 1948 je mezníkem v dějinách. Tehdy se ukázalo, že Kominforma chce buď všechno, nebo nic. Chce buď to svou vlastní diktaturu, nebo nic.⁷ Spolupráce a slevení ze svých požadavků jí je nesnesitelná. Vlastním jejím cílem je světová revoluce, a vše, co koná, směřuje jen k tomu cíli. Vše, co se jí nepodrobí, socialismus demokratický například, je zrádné úchylkářství. Je velice pravděpodobné, že bychom se byli velmi dobře dohodli s KSČ, kdyby se Kominforma – tj. Kreml – nebyla vmísila do našich záležitostí. Stálé štvání komunistických stran proti stranám ostatním bylo uměle vyvoláno Moskvou. Nejzarytější komunista musí uznat, že jsme „únorovými událostmi“ utrpěli velké hospodářské škody (o jiných nemluvě). Například byl zruinován celý náš zahraniční obchod. Nepříznivými obchodními smlouvami s Rusy se stále oddaluje naše rekonstrukce, která by měla být předním cílem vlády, která se opírá o lid a která vládne pro něj. Je samozřejmě směšné tvrzení, že to byla reakce, která zavinila, že nejsou suroviny, že náš průmysl neprosperuje, že neklape zásobování. O tom, že diktátoři vždy potřebují někoho, na koho by mohli svalovat vinu za neúspěch, jsme se zmínili výše. Člověk se nemůže ubránit dojmu, že komunistům nezáleží na hospodářské prosperitě, nýbrž pouze na politických cílech. Domníváme se ovšem, že tento dojem je nesprávný, alespoň o československých komunistech a o komunistech ostatních satelitních států. Jejich politika je však odezvou naprosté poslušnosti a podřízenosti jejich vedoucích egoistickým kremelským despotům, neboť se odnaučili samostatnému myšlení. Stejně bezstarostně, jako dnes zahrnují na pokyn urč[itou] osobu n[ebo] zařízení chvalozpěvy,

6 Slovo v lomených závorkách dopsáno rukou.

7 Slovo „nic“ přeškrtnuto a rukou vepsána dvě nečitelná slova.

budou zítra na pokyn tentýž objekt proklínat a označovat⁸ nejnižšími názvy svého slovníku.

Není opravdu možno vážně diskutovat s člověkem, který by tato fakta (*diktatura Kominformy prostřednictvím KSČ*) neuznával. (V marxistické hantýrce se mluví o „dikta-tuře proletariátu“ – není však možno takto nazývat stávající režim. Nediktuje proletariát ani úhrn členstva kom[unistické] strany, nýbrž několik jedinců v čele strany, kteří vykonávají za Kominformu svůj místodržitelství úřad.) Je třeba konstatovat, že diktatura – připusťme dokonce, že byla zavedena pro spravedlivou věc – rozhodně zprvu neodpo-vídala přání převážné většiny lidu. To je tedy základna, na které bychom se mohli sejít k společné diskusi. Jinak by neměla smyslu.

Je zajímavé, že komunistům byl zprvu název diktatura nějak nepříjemný a dosud se neodvažují nazývat věci svými pravými jmény. Neustále poukazovali na parlamentně-demokratický ráz a cestu své vlády a přímo hystericky opakovali fráze o plnění vůle lidu a své legalitě. Dnes ovšem již potřebu zastíracích manévrů tak necítí a nedávají si již tolik práce svou totalitu zakrýt. Zprvu mohli své jednání alespoň do určité míry opírat o jména Jana Masaryka, Edvarda Beneše, Josefa Davida a Bohumila Laušmana, nyní v řadě patronů zbyl jedině Zdeněk Fierlinger.⁹ Z vlády tedy neodešlo pouze oněch dvanáct ministrů demokratických stran, nýbrž byli z ní odstraňováni postupně další, a s nimi odešli málem všichni nekomunističtí představitelé našeho veřejného, kulturního a odbor-ného života. Tak prý Jan Masaryk spáchal sebevraždu, když se dověděl, jak jej pomlouvají bývalí jeho přátelé na Západě. Rezoluce československých poslanců z Londýna však praví, že byl zavražděn tajnou policií toho rána, kdy chtěl odletět do zahraničí a ujímati se vedení odboje proti komunistickému teroru. Je ovšem těžké toto obvinění jen tak dokázat; záhada jeho smrti nebyla ještě objasněna. Spáchal-li však Jan Masaryk sebevraždu, tak nikoli z toho důvodu, který uvádějí komunisté, nýbrž ze zoufalství nad zhroucením životního díla svého otce, Edvarda Beneše a sebe samého. – Dále odešel Václav Majer – skutečně upřímný sociální demokrat, a jak známo, velký optimista. Bohumil Laušman, průkopník našeho znárodnění a ministr průmyslu, stejně jako bývalý předseda sněmovny Jožka David nekandidovali již v květnových volbách a odešli roztrpčení z veřejného života. Náš prezident Edvard Beneš konečně rezignoval, když se zdráhal podepsat komunistickou ústavu, „také s ohledem na svůj zdravotní stav“.

Netřeba se zmiňovat o četných univerzitních profesorech, umělcích, důstojnících, kulturních pracovnících a novinářích stejně jako o četných vedoucích našeho průmyslu a o velké části diplomatického sboru. Tak odešli ze svých funkcí intendant Národního divadla Václav Talich, Vojta Beneš, Lev Sychrava, Ferdinand Peroutka, rektor Karlovy univerzity Engliš, generálové Hasal, Ferjenčík a Liška, velvyslanec v USA Slávik, ve Francii Nosek, v Kanadě Němec, v Holandsku Ingr a stovky jiných.

Krok za krokem upevňují komunističtí samozvanci své postavení, vylučují postupně všechny nekomunisty z veřejného života, nahrazují je svými spolehlivými stoupenci a nutí ostatní k[e] vstupu do KSČ. Tento vývoj je tím rychlejší, čím více klesá jejich popularita a je nahrazována nenávistí. Děje se to ovšem všechno „jednomyslně“ a „dobrovolně“,

8 Původně „nazývat“.

9 Rukou připsáno „P. Plojhar“.

pakliže ne, tak „z vůle lidu“. Co se ještě před rokem zdálo býti naprosto vyloučené a absurdní, je dnes přímo samozřejmou skutečností a ani nevzbuzuje zvláštní vzrušení. Zatýkáni, domovní prohlídky, demagogie a lži, šuška a poslech zahraničního rozhlasu přešly v denní pořádek. Zahraničí nemohlo pochopit, jak rychle a tak bez odporu mohla padnout naše demokracie. My také ne.

Vzpomínám, jaké rozčilení vzbudily v roce 1947 některé výroky ministra informací Kopeckého. Prohlásil tehdy, že heslo „nebát se a nekrást“ připravuje půdu pro velezradu, a na jiném místě, že se v budoucnosti bude pokládat za velezradu protikomunistické smýšlení. Dnes jsme tedy k tomu dospěli – a co více – volání „ať žije prezident Beneš“ je protistátní provokace: tři roky po triumfálním návratu prezidentově do vlasti po více než šesti letech boje za naši nezávislost a svobodu. Dnes je každý nekomunista hned sabotér, velezrádce, špion a rozvratník, pokud svou loajalitu neprokáže vstupem do všemocné strany. A ještě na jeden výrok si vzpomínám: Slyšeli jsme jej za války z britského rozhlasu: Jan Masaryk prohlásil za hlavní cíl druhé světové války pro Českoslováka, aby si mohl jít třeba na Václavské náměstí provolávat hanbu ministerskému předsedovi a být přitom pokládán v nejhrošším případě – za cvoka. Kam by se dostal dnes člověk, jenž by řekl slovo proti A. Zápotockému!

Nejsme příliš daleci pravdě, nazýváme-li všechny přední demokratické představitele našeho národa v čele s prezidentem Benešem, jakkoli nevěděčně to snad zní, lidmi zcela krátkozrakými. Únorem zničil prezident svoje životní dílo. Musel vědět, na čem je. Kdyby se byl postavil v čelo demokratické frontě a odsoudil počínání komunistů, je pravděpodobné, že by nedošlo k přetvoření československé socializující demokracie v komunistickou diktaturu a policejní stát. Nelze se stále vyhýbat krveprolévání, jen aby byly zachovány drahocenné životy. Někdy jsou charakterové vady způsobené osudným krokem – zcela util[itár]ně – daleko horší než případné ztráty na životech.¹⁰ Například Pisko bylo v tomto roce stejně ohroženo jako my, ale své demokratické zřízení uhájilo. Kdybychom i my byli bojovali za svobodu, neměli bychom dnes totalitní diktaturu, které se vlastními silami nemůžeme zbavit. Platí však pravidlo, že *občané mají stát, který si zasluhují*.

Kapitola druhá

Motto: Muži, kteří k dosažení moci používají násilí,
utíkají se jako vladaři ke koncentračním táborem a kulometům.
Harold Laski

V první kapitole jsme objasnili skutečnost absolutní moci KSČ, poukázali jsme na její nelegálnost – to znamená, že by strana demokratickým způsobem nikdy nebyla s to, aby dosáhla podobného postavení, jaké dnes zaujímá. Z faktu, že se neopírá o důvěru alespoň většiny lidu, vyplývají způsoby, kterými se udržuje u moci: tajná policie, akční výbory, žaláře, a na druhé straně obrovský propagační aparát a zglajchšaltovaný tisk. Výsledkem je víra nemyslicích a existenční strach méně odvážných, konečně u všech, kteří vůči

10 Srv. článek Rozhodnutí presidenta Beneše a náš národní charakter v 2. čísle *Demokrata*. (Původní poznámka autora.)

režimu chovají city pohybující se mezi nenávistí a nelibostí, vyvolává chování, které neodpovídá jejich smýšlení, neboť si uvědomují, že provokace proti režimu (říká se: proti státu – KSČ se ztotožňuje se státem) jsou tou měrou trestány, že se účinek akce zdaleka nevyrovnává riziku, jež berou na sebe. Osvětlili jsme tedy existenci totální moci KSČ a způsoby, jakými jí nabyla. Zůstává nyní otevřena otázka, co si s ní počnou, čili může začít ohlášená diskuse, jak využijí ohromné odpovědnosti, která jim tak nenadále připadla. Jsme jen článkem dlouhého řetězu, který se táhne dějinami, a jsou to nyní komunisté, kterým se dostala tíha velké odpovědnosti za celou generaci. Jak v ní obstojí?

Je faktem, že komunisté, ač jim to jejich ideologie přikazuje, nemají dosud dosti odvahy nebo chuti zcela skoncovat s minulostí stejně jako říci národu pravdu o tom, jak se dostali k moci. Snad že se ještě necítí dosti silni prohlašovat T. G. Masaryka za zpátečníka a překrucovatele marxismu, jeho syna Jana za zaprodance Západu anebo Eduarda Basse a Karla Čapka za prohnilé, západnické a buržoazní pomahače jejich kapitalistických chlebedárců. Stoupenci KSČ by též nesnesli skutečnost, že chystaný puč pravice byl jen taktickým manévrem vedení strany. Nepochybujeme ani o tom, že je jednodušší a pohodlnější uspořádat si svůj vztah k mrtvému, tedy k minulosti, tak, že se prohlašuje: „Kdyby byl živ, je jisté, že by šel s námi... Ostatně stál vždy na straně lidu.“ Neboť mrtvý to nemůže dementovat. Zapomíná se ovšem, že každý z citovaných mužů zanechal dostatek písemných a jiných dokladů svého smýšlení. Komunisté například nemají naprosto žádného práva dovolávat se patronace TGM, ne tak proto, že onen muž podal důkladnou kritiku marxismu, kterého naprosto nepřijímá, jako spíše proto, že Masaryk ve svém boji za pravdu zavrhuje lež a násilí i jako prostředky k lepšímu účelu – nejenže účel nesvětí prostředky: lze usuzovat ze způsobu, jakých prostředků člověk užívá, na poctivost nebo nepoctivost vytčeného cíle. – Stejně pohodlný a jednoduchý, jak si komunisté zařídili vztah k minulosti, je také způsob, kterým odůvodňují svou diktaturu – totiž fingovaným ohrožením vymožeností květnové revoluce ze strany reakce.

Je možné také jiné vysvětlení nechuti komunistů skoncovat s minulostí, totiž možnost, že se dosud nezavili jakéhosi maloměšťáckého místního patriotismu, který ostatně vytýkají svým protivníkům – že všechno české musí být automaticky hodnotnější než výtvoři cizí, každý Čech již svým zrozením něco lepšího. To ovšem není v marxistické ideologii – nezapomeňme však, že komunismus ze války a v prvních letech po ní prodělával své nacionální stadium: ne nadarmo se propagovala slovanská myšlenka, když se vlastně ztotožňovala s komunismem. Rehabilitaci nacionální myšlenky děkuje Stalin možná za své vítězství nad Němci stejně jako za politické úspěchy ve slovanských státech. Po ustavení nové internacionály (takzvané Kominformy) se komunistické hnutí poněmhu odnárodňovalo a tento proces neustále pokračuje. Opět se uplatňuje nevšímavost k národnosti, ba prohlašuje se vlastenectví – tj. kladení záležitostí vlastního národa před zájmy národů ostatních – za reakční egoism. Dialektická taktika: Internacionalism nejprve otevřený, potom tajený, neboť lidu se líbí hlasitě vykřikovaná hesla o patriotismu a nenávisti k některému jinému národu, obzvláště je-li z toho „vlastenectví“ materiální prospěch. Nakonec se šovinistický pláštík zase hodí do starého železa a vše je při starém. Mouřenín svou povinnost splnil, mouřenín může jít... Během několika let jdou z jednoho extrému do druhého. Netvrdíme samozřejmě, že mezinárodní program není lepší než exkluzivní národní politika. Ale jednak není jakákoli politika mezinárodní lepší než jakákoli národní, a jednak vyplývá z přesvědčení také určitý závazek. Jsem-li pro inter-

nacionální komunismus a chci-li spolupracovat pouze s *komunisty celého světa* a s ostatními jen do té míry, do které jsou ochotni se podřídit, nesmím hlásat zásady národní, vlastenecké, slovanské, chci-li být totiž pokládán za čestného člověka. Proč pak vlastně propagovali komunisté s tak velkým hlukem nacionalismus, a to zejména jeho destruktivní složku – nenávisť k jiným národům (Němcům a Maďarům), a ukázali se obyčejně mnohem šovinističtější než takzvané národní strany? Je to nepřijemná pravda: Protože bylo po revoluci v květnu 1945 populární spustit občas nenávistný projev proti Němcům, protože poválečná nálada lidu tomu odpovídala a protože propagací odsunu Němců by se uvolnil majetek v pohraničí, jehož přidělováním si získali komunisté vděčnost kořistnických živlů – a jejich hlasy. V tom ohledu byla předválečná KSČ mnohem upřímnější: hlásala svůj skutečný program (i zde by se dalo namítat, že program se velmi často měnil – podle politiky sovětského ministerstva zahraničních věcí). Dnešní pokrytectví na poli národnostní politiky musí zarazit každého slušného člověka.

Do stejné kategorie jakýchsi pseudoprotektorů, respektive patronů jako T. G. a Jan Masaryk[ové], Čapek a Bass a mnoho jiných patří i Edvard Beneš, jenže svoje umístění také sám zčásti zavinil skutečností, že se dal v únoru donutit k jmenování komunistické vlády. Tím pak, že nepodepsal oktrojovanou ústavu a rezignoval, již mnoho nespravil, protože jednak zpráva o jeho odporu byla potlačena, jednak prezident svým, jak se nám zdálo, nedůsledným jednáním již ztratil na autoritě a popularitě, jež byly ostatně též nenápadně z druhé strany – komunisty – podřívány. Jeho rezignace se poněkud podobá jednání českého občana, jenž promeškal v únoru možnost bojovat za svobodu, ve volbách však tiše protestuje bílým lístkem. Byli bychom rádi, kdybychom prezidentu Benešovi křivdili, v duchu se mu v tomto případě tisíckrát omlouváme, zatím však se zdá jeho jednání opravdu v takovémto světle. Ale neměl dosud možnost objasnit svoje motivy anebo poukázat na násilí použité proti němu. Avšak násilí vlastně vylučujeme, protože osobnost na jeho odpovědném místě se nesmí dát osobně zastrašit.

Zdá se tedy, že komunisté budou zatím, tj. pokud jim situace nedovolí říci bezohlednou pravdu, dokud jim tato pravda může uškodit, mluvit o slavné tradici, již *oni* naplňují, o Masarykově humanitě, již *oni* uskutečňují. Jsou přímými pokračovateli české reformace, Husa, husitů, Českých bratří, Komenského, národních buditelů, Havlíčka, revolucionářů z roku 1848, Masaryka a jeho bojů za svobodu, pravdu a za nezávislost národa. (Viz Nejedlého brožurku *Komunisté – dědici velkých tradic českého národa.*) – Dalo by se přítí o tom, co je našim nejlepším národním dědictvím: Dosud se většina historiků, spisovatelů a filozofických myslitelů domnívala, že je to svobodný projev kritického rozumu. Tomu nasvědčuje fakt, že naši nejlepší mužové byli zároveň velkými kritiky. Ale tito koruptní pseudomyslitelé byli asi podplaceni trusty, monopoly a kapitalistickými či feudálními vykořisťovateli nesvobodné minulosti. Nyní ovšem se nám záhy objeví objektivní pravda, neboť jsme přišli na vědecký názor na svět (dialektický a historický materialismus), jímž se rázem vyřeší nejkomplicovanější problémy!

Je velice zajímavé si všimnout, jak naši komunističtí magnáti se v poslední době zúčastňují církevních obřadů a slavností, instalací katolických hodnostářů, a vůbec najednou projevují nápadný zájem o církve a náboženství. Je to tentýž Gottwald, tentýž Nejedlý nebo Kopecký, jenž po celá desetiletí bojoval za ateistický materialismus, prohlašoval s Karlem Marxem náboženství za výtvar lidské fantazie a církve za instituce dobré jen k ohlupování davu? Cožpak je to náhlá tolerance, snad snaha dát politickému a hospodářskému hnutí

duchovní, metafyzický základ, či se opět uplatňuje dialektická metoda? Nelze zatím tedy očekávat, že nový náš prezident spolu s panem ministrem školství vstoupí do klášteřa. Zájem o duchovní základ jejich hnutí jistě brzy pomine. Předním problémem komunismu zůstávají otázky politické a hospodářské. Po znárodnění všeho průmyslu se zmocní myslí komunistických předáků zuřivá touha po plánování a glajchšaltování. Vyřazením soukromého sektoru našeho průmyslu byla opuštěna geniální myšlenka Laušmanem propagovaná a přijatá Košickým programem o souběžné existenci a z ní vyplývajícím tvořivém soutěžení všech tří úseků našeho průmyslu: podniků národních, soukromých a družstevních. Tato soustava se nazývá národní kooperativa. Nemluvíme zde proti plánování v hospodářství: To je zajiště dobré – a v přítomné době přímo nezbytná – věc. Převládá názor, že dnes již nemáme na vybranou, zda plánovat či zda neplánovat, nýbrž jen, zda plánovat dobře či špatně. Předně se ale plánování nesmí přecentralizovat – tj. aby neplánovali lidé, kteří neznají místní poměry a chtějí určitou teorii univerzálně na všechno aplikovat, neberouce zřetel k odlišnosti podmínek místních, časových a osobních. Zadruhé by se plánování nemělo přehánět – to znamená, aby se neplánovalo shora to, na co stačí prostý mozek jednotlivce. Z prvé podmínky vyplývá požadavek odbornosti plánujícího (aby to nebyl jenom tajemník politické strany), z druhé požadavek, aby plánování nezasahovalo do úseku lidské práce, který je určován člověkovou individualitou: například do kulturní tvorby. Půjde-li zde vývoj v dosavadním směru dál, tak jistě velice brzy dospějeme k jeho stupni, na kterém centrála bude vydávat plán pro spisovatele, která témata v pětiletce mají být zpracována v tolika a tolika románech, povídkách, dramatech, novelách a fejetonech, pro novináře, které závady mají býti od toho do toho dne pranýřovány, a pro básníky, kterého představitele přítomného veřejného života a které vedlé vytvořené během pětiletky (například náměstí Budovatelů) mají v kolika ódách, ritornelech, sestínách, romancích a baladách během příštího období plánu Svazu pokrokových československých spisovatelů a básníků opěvovat.

V nejbližší budoucnosti se budou zatím jen vydávat (bleskurychle a jednomyslně) pokrokové zákony, jež budou sněmovnou s nemenším tempem a vervou schvalovány, obzvláště jedná-li se o tak progresivní a sociální zákony, jako jsou zákon o prodloužení pracovní doby, o snížení mezd, o přednostním zásobování, pracovních táborech pro politické provinilce, o poskytnutí pomoci německým soudruhům z východního pásma, aby mohli za poskytnuté potraviny, uhlí a stavební dřevo děkovat starostlivé péči strýce Josefa Vissarionoviče. – Kritika vlády a strany bude patrně zakázána také formálně pod vysokými sankcemi – prakticky tento příkaz již platí jako nepsaný zákon, stejně jako karikaturisté smějí dělat vtipy jen na úkor padlé reakce, zbabělých zrádců a jejich podporovatelů na Západě, stejně jako profesori a učitelé musí do své látky pojmouti marxistické učení, popřípadě svůj předmět úplně na dialektickém materialismu vybudovat. Parlament, jehož členové byli jmenováni prakticky komunistickou stranou, ztratil svou kontrolní funkci a stává se loutkovým divadlem, kde poslanci budou (poslušně a jednomyslně) schvalovat vše, co se shora nařídí. Instituce, které šíří strach, budou zasahovat do života jednotlivce a silně ovlivňovat jeho jednání. Veškeré organizace a instituce budou vidět svůj hlavní cíl v tom, že budou vychovávat občany k poslušnosti k straně a její autoritě, k dialektickému myšlení a k vědomí, že vše, co činí, stává se pro svéúčelné kolektivum. (Například aby občané měli co nejvíce dětí: stát potřebuje dělníky, vojáky, zemědělce, matky.) Aby z hlav občanů vyprchal kritický duch a kritické myšlení

a vstoupila do nich jednomyslná „vůle lidu“ a vědomí nedůležitosti individua. „Vůle lidu“ nám přitom připomíná vystupování lidu v klasických českých operách: lid se navzájem bere za ruce a svorně zpívá. Jeho vůle se ztotožňuje s poslušností zákonů a nařizení vydaných novými mocipány. Vůle lidu se však také často tvoří tak, že si předseda vlády nebo ÚRO dává posílat rezoluce místních odboček KSČ, ve kterých se žádá, aby byli poslání reakcionáři do dolů, aby byly znárodněny nebo zkolektivizovány zbytky soukromého vlastnictví. Chudákovi Gottwaldovi nebo Zápotockému ovšem pak nic jiného nezbyvá než plnit vůli lidu, jak mu přikazuje ústava. – Myšlení v našem novém státě bude obstaráno akčními výbory NF a dodáváno občanům bez ustání mocnými hesly. Velký propagační aparát, šířící ovšem pouze tendenčnosti, lži a polopravdy, bude stále pečovat o to, aby občané nezřeli jiné barvy kromě černé a bílé, tj. aby byli přesvědčeni o tom, že se jim daří báječně, kdežto většina dělníků na Západě hyne hladu a je stálými krizemi připravována o práci a výdělek, že oni požívají nevidané míry svobody, kdežto zterozovaný Angličan, Američan, Holanďan nebo Nor si netroufá otevřít ústa ze strachu, aby jej za to nezmlátil strážník svým „pendrekem“. Je naděje, že český občan uvěří. Němci také kdysi uvěřili.

Ale velice dobře je také možné, že velká část národa, i kdyby jí režim získal hospodářské výhody,¹¹ se nebude cítit obzvláště šťastna. Nelze totiž předpokládat, že se dvě třetiny – ne-li více – národa náhle vzdaly svých ideálů a přešly do tábora komunistického. Je nutno si uvědomit jednak, že jsme proti první republice od roku 1945 měli převážně ideové a jen v nepatrné míře stavovské, tj. zájmové strany, jednak že ideál demokratičnosti a tolerance od dob Masarykových přes německou okupaci v českém národě zakořenil. Je těžko myslitelné, že by občané přes noc poznali bludnost dosavadních ideálů, představ a pravd, že by se jim přes noc otevřely oči a spatřili jedinou skutečnou pravdu, nadpravdu ve formě rudé pěticípé hvězdy, v jejímž svitu lze jediné šťastně žít. Život jiný je živoření. Zaslepení (chudáci odchovaní „buržoazním“ myšlením), již jste ještě nepoznali její světlo, spěchejte do našeho tábora, anebo... vás do něho naženeme bičem!!!

Jak bude na tento ohromný nátlak reagovati národ, jenž podle všeho tak rychle neuvěří? Povstane snad proti svým utlačovatelům? S tím ovšem nelze počítat. Revoluce proti lidem, kteří se opírají o policii a vojsko stejně jako o slepou poslušnost (udávání) určité části lidu, by byla v moderní době šíleně odvážným počinem, který by jednak byl spojen s velkými oběťmi nebo alespoň s hrozivým nebezpečím, jednak by měl poměrně velmi malé vyhlídky na úspěch, snad již proto, že za naším režimem stojí ohromná moc Rudé armády. Konečně by povstání objektivně mnoho neřešilo, neboť teror komunistů proti všem ostatním by byl patrně vystřídán terorem těchto vůči komunistům. Násilí plodí protinásilí a surovou mocí se neřeší problémy lidstva. Zní to absurdně, ale přesto tvrdíme, že natrvalo pouze moc ducha něco dokáže proti hmotné síle. – Český lid se arcíř neřídí těmito úvahami. Je předně pohodlný a nerad se vydává v nebezpečenství. Aby akce proti režimu měla úspěch nebo alespoň určité vyhlídky na něj, k tomu by bylo třeba, aby si konečně většina dělnictva uvědomila, kam je Kominforma vede, a zadruté aby zde byla osobnost s patřičnou autoritou, jež by povstání organizovala a ideově vedla. – Nikdo tedy nemůže vážně počítat se změnou vycházející zevnitř. Domysleme

11 „Získal“ ve smyslu „opatřil“.

tuto myšlenku: Chceme-li jiný režim nebo změnu dosavadního, tak to nejde pokojnou cestou. Totalitní režim padá jen násilně. Český a slovenský lid, jenž je proti diktatuře, byť by byl ve většině, nic proti kulometům policie a dělnické milice nedokáže. *Změna tedy musí přijít zevně. Přejeme si tedy válku?* Je to palčivá otázka a nelze na ni odpovídat jen ano nebo ne. Snad by nám při řešení mohly pomoci výše uvedené úvahy. Že autoritativní režim potlačuje sílu ducha naprosto, kdežto stát, ve kterém se uplatňují myšlenky demokratické – ať již v té či oné formě –, myšlenku alespoň nepotlačuje. Že tedy demokracie je příznivější trvalému, platnému řešení. S hrůzou se odvracíme od myšlenky nového vraždění, ale s vnitřním otřesem si uvědomujeme, že vlastně není jiné cesty pro pokrok. Rozhodnutí pro válku je však pouze teoretické a prakticky český národ mnoho nepořídí, ať již dělá cokoli. Zadrhé nemá odvahu, aby teorii doplnil praxí, tj. myšlenku uvedl ve skutečnost. Jako za Rakouska, kdy jsme byli pod velkým tlakem shora, bude se náš národ i za komunistického režimu ve své většině novým pánům do obličeje přívětivě usmívat a za jejich zády nadávat, šeptat, *švejkovat*. Za několik desítek let zajisté vyjde pokračování Haškova románu *Loajální občan Švejk za dočasné diktatury jedné strany*. Je ovšem nepředstavitelné, jaké hrozné škody toto nucené přetvářování způsobil na našem nepevném národním charakteru.

Podotýkáme, že by bylo pošetilé odepřít KSČ určité zásluhy: Je to většinou její zásluha, že od května 1945 se vedla taková politika, že po ostatních vrstvách konečně i dělnictvo socialisticky nejradikálnější, které dosud stálo na společenském žebříku nejnižší a často bylo vylučováno z rozhodování, z kulturního života a z možnosti vzdělávání, má *možnost ztotožňovat se se státem*. Toto obohacení našeho národního života, zejména jev, že byla utvořena vláda opírající se o všechny vrstvy národa, je zajisté velmi potěšitelným úkazem. Tím smutnější je proto vývoj od února, který je charakterizován opětným vylučováním – tentokrát jiných, ale zato početnějších – vrstev z národního společenství; tvoří se opět vnitřní emigrace – nemluvě o vnější. Pokrok do února 1948 je nesporný. Pamatujeme se na komentář zahraničního pozorovatele o našem vývoji, který vyšel v tehdejších *Svobodných novinách*. Novinář dochází k závěru, že náš obdivuhodný vývoj ve vnitřní politice není výsledkem práce národa, jenž si přeje socialismus a demokracii. Jsou u nás dva tábory: jeden si přeje socialismus, druhý demokracii. Rezultanta absurdního působení protikladných sil je právě naše rozumná vnitřní politika. V únoru tedy komunisté odstranili usměrňující protiváhu a sami pod vlastní tíhou a námahou upadli na záda. Tím ovšem ztratili možnost dívat se na vlastní práci a hodnotit ji kriticky. – Není pochyby, že si komunisté získali dělnictvo tím, že vláda, v níž měli majoritu, uskutečňovala mnoho sociálních reforem a výhod pro pracující. Zatím se cítí dělnictvo tím spokojenější, čím méně pracovních hodin a čím více dovolené a volného času, čím vyšší mzdy a čím lepší zaopatření pro případ nemoci nebo úrazu apod., stejně jako možnost nadávat na to, co se mu nelíbí, se mu zaručuje. Proto asi většinu dělnictva na těchto požadavcích dosud záležití více než na znárodnování a na závodních radách. Prostý dělník proto pozoruje a hodnotí režim předně z tohoto zorného úhlu a nebude valně nadšen tím, že mu lidé, kteří sice z jeho řad vyšli, ale kteří se mu, jak se mu zdá, odcizili, prodlužují pracovní dobu, snižují mzdy a disponují jeho volným časem. Nedovede jej ani mnoho oklamat skutečnost, že omezení svobody se děje „pro šťastnou budoucnost národa“. Dělník totiž již má svoje zkušenosti s lidmi, kteří na něm žádali oběti „pro lepší budoucnost“. Dělník se (patrně ve svém primitivním egoismu!) domnívá, že *jeho* generace (tj. předně on a jeho

rodina) má aspoň stejnou cenu a právo na štěstí jako kterákoli generace budoucí, ve jménu které má dřít. Je dělnictvu vcelku lhostejno, slibuje-li vláda pozdějším generacím šťastnou existenci, a záleží mu zejména na pokroku v době přítomné. Nelze to nazývat egoismem, každá generace se musí vlastní prací udržet naživu.

Toto pouze konstatujeme jako fakta a je těžko říci, zda toto stanovisko je správné. Jinými slovy: uvádíme to, co je, avšak netvrdíme, že je to také to, co má být. Zjišťujeme však, že čím dál tím více ani dělnictvo nepodporuje vládu, neztotožňuje se se státem, vůbec nemluvě o odstrčené bývalé buržoazii, o řemeslnících, kterým se přinejmenším omezuje možnost výdělku, stejně jako o živnostnících, o rolnících, kteří přes všechna ujištění již vidí na obzoru obávané kolchozy, nebo o úřednících, kterým dosazují za představené mladé, politicky spolehlivé neodborníky, či o nekomunistických intelektuálech, kteří již dávno ztratili bod, ke kterému by upínali svoje snahy a kteří se často již dlouhá léta pohybují ve sférách „duchovní emigrace“. Komunističtí vůdci ztratili půdu pod nohama: podařilo-li se jim vůbec někdy získat a organizovat pro sebe davy, tak se již dnes jejich dílo hroučí.

Velice správně praví Ferdinand Peroutka ve svých článcích, že náš národ se neskládá většinou z majitelů výrobních prostředků, které pochopitelně velmi těžko smíříš s jejich ztrátou, ani z lidí, jež lze koupit hmotnými výhodami, nýbrž z lidí, kteří se cítí doma v republice do té míry, do které se v ní jedná podle zákona.

Socialismus ani pokrok nejsou samy o sobě účelem ani cílem, *nemají objektivní hodnotu*. To znamená, že by socialismus neměl cenu, kdyby se většina lidí cítila šťastnější (což se často rovná: měla by se lépe, měla lepší možnosti) za některého řádu jiného. Není ani správné činit něco „ve jménu pokroku“, nepřihlíží-li se k tomu, že pokrok má předně zaručovat větší štěstí, spokojenost a dokonalost lidí. Prosperita státu a spokojenost občana je *prius*, pokrokovost a státní zřízení (zákony) *posterius*, alespoň do té míry, do které se dobrý (tj. prosperující a svobodný) režim teprve nazývá režimem „pokrokovým“. Proto je socialismus jen relativní hodnota, která je jen prostředkem k dosažení základních předpokladů spokojenosti veškerenstva občanů. Prvním předpokladem spokojenosti je požadavek *hmotného zajištění* – aby lidé měli práci, co jíst, střechu nad hlavou a teplo v kamnech. Je však také třeba potřeb morálních, aby vládla spravedlnost a rovnost, a potřeb kulturních – škol, přístupu ke vzdělání, divadel, knih, výstav, diskusí a přednášek. Konečně volá uskutečnění spokojenosti (respektive jejích předpokladů) po dosti širokém okruhu svobody. Uvidíme brzy, že se svobodou (v užším slova smyslu) splývají všechny zde uvedené požadavky, takže lze o nich mluvit jako o *svobodě v širším slova smyslu*.

Jakmile dnes komunista uslyší volání po svobodě, pokládá dotyčného buď za anarchického šílence, nebo za liberalistického opožděnce našich dnů, jenž hledá výlučně svobodu umřítí hladu nebo rozbítí politickým protivníkem lebky. Jaké to neporozumění svobodě! Žádný rozumný člověk nebude přece dnes žádat nějakou svobodu absolutní. Svoboda znamená:

1. *Volnost dělat vše, co nezabraňuje stejné míře svobody spoluobčana* (moje svoboda končí tam, kde začíná svoboda tvoje, přičemž jde o to, aby každý měl svobody rovný díl: pojem svobody co do rozsahu). Co však konkrétně znamená svoboda? *Co je obsahem pojmu svobody?*

2. Svoboda co do obsahu znamená *volnost dělat vše, co není výslovně zakázáno zákonem*, jež si lid dal sám (obyčejně prostřednictvím svých volených zástupců).

Bylo řečeno, že svoboda je teprve výplodem moderní doby, ačkoli touha a snaha po ní je již stará jako lidstvo samo. – Bylo též řečeno, že míra svobody je *měrou vyspělosti národa*. Bez vysokého stupně svobody není náš život hoden toho, aby byl žit.

Svoboda je jako láska: kdo ji okusil, nesnadno se s ní loučí, těžko se mu bez ní žije. Kdo ji však nikdy nepoznal (Rusové například měli před bolševickou diktaturou feudální, reakční a naprosto nesvobodný stát), ten se jí snadno vysmívá. Vysmívá se jí a nenávidí ji také primitiv, jemuž je zřízení svobodného státu příliš složité. Vysmívá se jí a nenávidí ji uzurpátor, jenž je šířán touhou po moci a jemuž je svoboda a touha poddaných po ní překážkou absolutního vládnutí.¹²

Pojmy pokrokovosti a zpátečnictví dnes již ztratily svůj starý obsah. Dosud se totiž přehlíželo, že k svobodě nepatří jenom volnost dělat vše, co jinému neuškodí – tedy svoboda svědomí a vyznání, učení, informací a výzkumu, tisku a projevu, pohybu, shromažďování a sdružování (tedy liberalistický ideál), nýbrž také *svoboda od hmotného vykořisťování*, tj. právo na práci a přiměřený výdělek, který stačí k ukojení hmotných a kulturních potřeb jednotlivce a jeho rodiny, právo na pojištění proti úrazu a nemoci atd. K svobodě tedy patří všechny klady naší revoluce, všechna péče o dělnictvo a o pozvednutí úrovně pracujícího lidu, patří sem sociální zákony i znárodnění průmyslu: *svoboda hospodářská*. Tím chceme pouze říci, jak nesmyslné je, když se od sebe nejen oddělují, ba přímo stavějí alternativně proti sobě takzvané občanské svobody na jedné a takzvaný sociální pokrok na druhé straně. Neboť jsme již výše podotkli, že obě strany představují jen druh uskutečňování dílu svobody. V praxi arcit jde o kompromis – o ústupky, které občanské svobody musí učiniti svobodě hospodářské. Je však jen spravedlivé, aby někteří lidé nebyli nadáni větší svobodou jako majitelé výrobních prostředků a druzí byli na nich závislí, nýbrž aby všichni občané byli na svobodě rovnoměrně účastní.

V tomto pojetí se tedy jeví *účel státu* ne v potlačování jedné vrstvy třídou druhou, jak učí marxisté, nýbrž v zaručování stejně velkého okruhu svobody pro každého člena státního kolektiva. Vyspělost národa se jeví v tom, dovede-li rozšířit okruh svobody jednotlivce tak, aby se přitom neporušil okruh druhého, a přitom stále též pečoval o to, aby členové kolektiva byli nadosti vzdělání, aby *dobrovolně* se podrobovali tomuto řádu a netoužili po tom, aby jeden zasahoval do okruhu druhého. – Je nyní snad již jasno, kam míříme. Je-li splněn jeden požadavek svobody, stává se naléhavým druhý. Je-li splněna podmínka svobody hospodářské, volá po uskutečnění požadavek občanských svobod (a naopak). Pokrokem je *svoboda ve své totalitě* rovnoměrně rozdělená na všechny členy státního kolektiva, nikoli absurdní řešení, kde se zaručuje státem malá část svobody na úkor potlačení ostatních částí.

Zkoumejte sami pokrokovost našeho režimu, hodnotí-li a měří-li se takto!

Kapitola třetí

Motto: Režim, který se bojí kritiky
a uznání myslících lidí, je eo ipso nemožný.
T. G. Masaryk

Klíč k porozumění všemu našemu vnitřnímu dění, zejména propagandě a tendenčnímu tisku, je nalezen záměnou pojmů *lid* a *KSC*. Prohlašuje-li se tedy, že *lid* je zdrojem veškeré moci v ČSR, tak je velice správně vystiženo, že všechna moc vychází z *KSC*.

Rozumí-li se lidem *veškerenstvo* státních občanů, tak ovšem nelze klásti rovnítko mezi tyto dva pojmy, i když *KSC* vyšla z časově posledních svobodných voleb v naší vlasti jako strana nejsilnější a i když dnes tvrdí, že má dva miliony členů – což je velmi dobře možné. Je – nebo byla? – největší politickou skupinou v našem státě, ale vždy zůstává pouhou *částí lidu*. Je pravda, že v demokratickém společenství také nemůže přímo vládnouti lid – tomu zabraňuje jeho početnost – ačkoli to zůstává zásadním požadavkem. Lid však vládne prostřednictvím svých volených zástupců – tj. lidí, kterým projevil svou důvěru, kteří rozhodují místo něj a zásadně podle jeho přání. Když se tato přání lidu různí tou měrou, že se jednotlivé skupiny nemohou dohodnouti na společném programu, tak se vlády ujímá skupina větší. Ale – a to je zde důležité – nesmí vládnouti způsobem, který by menšině ocitnuvši se v opozici znemožnil její kritiku a kontrolu. Demokratické prostředí musí dovolovati těmto skupinám, aby měly možnost přesvědčiti voličstvo do příštích voleb o nesprávnosti cesty, kterou kráčí vládoucí většina, takže voliči po skončení funkčního období mohou případně dáti svou důvěru dosavadní opozici, o které věří, že bude vládnouti lépe, popřípadě nové straně. Dosavadní většina se ovšem rozhodnutí lidu neprotiví a svou moc postoupí skupině lidem favorizované. Komunisté proti demokratické kontinuitě namítají, že je to vývoj do kruhu, že žádná strana nemůže svůj program důsledně uskutečnit, neboť nemá na to dosti času, jsou v tom handicapována jednak ohledem na názory ostatních, jednak omezeným funkčním obdobím, na jehož konci přebírá moc vládní jiná skupina. Ale právě tímto omezením a touto kontrolou se zamezuje přestřelkům vládnoucích. Tím, že každý jednotlivý zákon, každé opatření prochází ohněm kritiky, nabývá větší pevnosti a trvalosti než narychlo a bez ohledu na kohokoli zavedené zákonné předpisy v totalitních státech. Pokrok v demokracii jde pomalu, ale vytváří trvalejší hodnoty. Nejde přitom ani o to, vládne-li celý lid či jen jeho většina, jako spíše, je-li zbytku lidu otevřena cesta ke kontrole a k opětovnému nabývání vládní moci. I u nás vládne patrně největší strana. Alespoň v květnu 1946 jí jedna třetina lidu projevila svou důvěru. Ale – jakým způsobem vládne? A kde jsou ostatní strany – které rovněž představují skupiny lidu?

Výše uvedená poučka *lid = KSC* nám pomůže při výkladu a rozboru oficiální propagandy: Často se vyzdvihuje „protilidovost“ některých mužů, například představitelů našeho veřejného života před únorem – podle tohoto receptu to neznamena nic jiného, než že se tito muži stavěli proti samovládě komunistů. Anebo studenti demonstrovali v únoru proti lidu – tj. proti komunistickým uzurpátorům a jejich teroru. Také vůli lidu musíme dnes rozuměti jako vůli předsednictva *KSC*.

Pro naši dobu je charakteristická všeobecná anarchie, zmatek, krize a neurovanost ve většině oborů lidské působnosti. Skoro nejvíce se však zdají býti pokrouceny v říši pojmů. Jak jsme podotkli v první kapitole, není možná dohoda mezi lidmi a shoda v lidských

myslích, když si každá strana představuje pod tímtež pojmem různé věci. Ujasnění pojmů by možná umožnilo dohodu. Těžko, přetěžko k ní dojit při dnešním stavu věcí.

Užíváme-li například pojmu *demokracie*, představuje si pod ním Angličan zajisté něco jiného než příslušník východní sféry, jemuž patrně stačí definice vlády lidu, jenž je ale opět definován po svém (viz výše: demokracie = vláda komunistů). Je to snad přehnané tvrzení, ale komunistické praxi odpovídá. Teoreticky se domnívají marxisté, že politické svobody si vymyslela vládnoucí třída jen proto, aby jimi utišila nespokojenost lidu, jenž žádal svobodu hospodářskou. V jiném pojetí je politická svoboda pouze prostředkem k dosažení hospodářské rovnosti a bezpečnosti. – My ovšem nesnižujeme politickou a osobní svobodu na pouhý prostředek, neboť ji pokládáme za stejně důležitou, jako je sociální bezpečnost. Přitom nesnižujeme ani důležitost hospodářských poměrů; pokládáme hospodářskou rovnost za nutný doplněk svobody osobní a politické. V druhé kapitole jsme poukázali na skutečnost, že svoboda od vykořisťování je součástí ideálu svobody rovnoměrně rozdělené na všechny státní příslušníky. To je naše představa demokracie. Je nutno konstatovat, že ne každý politik pokládá hospodářskou svobodu za součást demokracie, takže se na Západě někdy setkáváme s čistě politickým pojetím. Přes poněkud pronikání sociálních a socialistických prvků se pokládá na Západě dosud stále za hlavní měřítko demokratičnosti režimu, jak zachází většina s menšinou. Různé pojetí demokracie způsobuje, že jedni vytýkají druhým „nedemokratičnost“. To by se tedy nestalo, byl-li by jednotný ideál, jednoznačnost tohoto pojmu. – Paralelně s demokracií jde pojem *svobody*, za kterou prý komunisté bojují, což není zcela nesprávné, máme-li na mysli svobodu hospodářskou: je však nad slunce jasné, že o ostatní občanské svobody dbají méně, než dbá okovaná bota vojáka o asfalt silnice, po které pochoduje. Ostatně se proti komunistickému odstranění hmotného vykořisťování namítá, že sice odstranili individuální hmotné vykořisťování, sami však jako stát vykořisťují veškeré občanstvo naprosto jak po stránce hmotné, tak po stránce duševní.

Různě se dnes pojímá představa Boha. Pro věřícího křesťana je to bytost nad všechna slova dokonalá, dobrotivá a nepředstavitelná, ztělesnění všeho, co je ušlechtilé a dobré; pro kritického filozofa hypotéza pro výklad smyslu a vzniku světa; pro materialisty à la Marx antropomorfní produkt destilační činnosti lidské fantazie.

Zmatený je i pojem *spolupráce*. Normální člověk si pod tímto slovem představuje společné usilování o cíl, jež si dva nebo více partnerů vytklo. A pro případ, že se liší cíle, respektive cesty, jak k cíli dospět, je spolupráce možná na základě kompromisu – že každý partner sleví, oč myslí, že může. Dnešní komunisté si představují spolupráci tak, že se jim všichni ostatní podřídí a bez reptání a kritiky přijímají vše, co se zdá být dobré nebo nutné předsednictvu strany, respektive co se Kominformě hodí do krámu.

Komunistům je legalita některého činu nadostí prokázána politickou legitimací jednajícího, popřípadě jeho úmyslem. Stejně – totiž podle politického klíče – posuzují ilegality, zrádnost nebo nespolehlivost. Mohli bychom takto pokračovat ve vypočítávání zmatených pojmů, pojmů, které u lidí různého smýšlení dnes mají různý význam. Nedobrá vůle rozuměti a pochopiti přesvědčení druhého se dnes usadila v myslích většiny lidí. „Vy mne budete učit demokracii...“ odbývá jeden druhého. Novodobý Babylon v říši pojmů (ovšem spolu s jinými problémy) znemožňuje rozumné vztahy mezi lidmi, jež moderní technika přec tak usnadňuje. Bez jednoty myšlení, bez shody v lidských myslích a dobré vůli k ní nebude trvalého míru, trvalé dohody mezi lidmi.

Velmi často k nám pronikají slova plná obav, jež varují před „Hitlerem v nás“, před „dědictvím po nacismu“, „odkazem protektorátu“. Není však zcela jasno, co se tím může myslit. Je to snad dámská móda nosit účesy po vzoru říšských Němek, jak jsme je viděli na Příkopech? Či je to spílání bolševikům, agitování rudým strašákem z Východu a šíření hrůzy z ruského parního válce? (Nacisté stejně nadávali prohnilým západním „plutodemokratům“: karikatury Lva Haase v *Tvorbě* například nám silně připomínají Streicherova *Stürmera*.) Anebo je dědictví po nacismu strašlivá skutečnost, že se část dorůstající inteligence odchovaná Kuratoriem (neblahé paměti) odcizila lidu a jeho vůli?

Pravděpodobně jde opět o zmatení pojmů, neboť my myslíme „Hitlerem v nás“, popřípadě „dědictvím po nacismu“ něco úplně jiného. Domníváme se, že tento odkaz je několikery. Do první řady sem patří jistě zásada, že *účel světí prostředky*, ona zásada přijatá moderními diktaturami od Machiavelliho a jezuitů: ve jménu ideje třeba i přes mrtvolu. Komunisté dokazují, že záleží pouze na konečném cíli, a cesty, jak k němu dospět, jsou lhostejné. Například, že oni jako sociální demokraté chtějí uskutečnit socialismus; je to tedy tentýž cíl a oba se liší pouze v rychlosti provedení. Ale dva lidé, kteří si vytkli za cíl zbohatnutí, mají také stejný ideál: Jeden ovšem pracuje poctivě a usilovně ve svém povolání od rána do večera a po dlouhých letech cíle dosáhne. Druhý dochází k stejnému cíli tím, že ve tmě přepadne člověka a oloupí jej. Záleží tedy opravdu pouze na účelu a je cesta, jak k cíli dospět, úplně lhostejná? Je tedy lhostejno, uskuteční-li se sociální spravedlnost cestou parlamentní demokracie, cestou postupného vývoje a reformem, bez značných otřesů, přehodnocování hodnot a krizí, či násilím, lživou propagandou a permanentním terorem?

Zásada, že účel světí prostředky, dává v komunisty ovládaných zemích (a snad i jinde na světě) vzniknout velkému množství větších či menších „požárů říšského sněmu“, „Dreyfusových afér“ a jiným politickým podvodům a juristickým vraždám. Všude stavějí uzurpátoři opozice před soud a obviňují ji z velezrady, špionáže pro cizí mocnost a chytaných pučů proti lidovědemokratickým vymoženostem. Často se též vykrámuje „nekalá minulost“ obžalovaných, jako chování za války nebo dřívější „asociálnost“. Je to všude stejné. A skoro nikde se opozice nedopustila horších přestupků, než že byla jiného názoru než komunisté.

Od jezuitů pochází původně i druhé, stejně závažné dědictví – ono *neomylnictví, inkvizitorství* a přesvědčení, že jedině vlastní učení je správné, a z toho plynoucí netolerance, bezohlednost, nevšímavost a pohrdání přesvědčením druhých byly většinou vlastností inkvizitorů, nacistů, fašistů (u nich se k tomu připojuje víra ve vlastní nadřazenost) a ani v dnešní době nejsou zvláštností. Setkáváme se s nimi u každého komunisty. Co dnes není dialektickým materialismem, je zpátečnictví, co se nepodřizuje bezvýhradně Kominformě, je zradou (ovšem na čem?). Netolerance komunistů pramení z přesvědčení, že režim kritizují pouze lidé, kteří mu nepřejí nic dobrého. Věří, že jediným hříchem je slabost, že „úchylkářství“ ohrožuje vítězství (ovšem čím vítězství – a jak má toto vítězství vypadat?). Věří, že jen oni znají skutečnou pravdu a že proto mají povinnost ostatním vnutit svoje přesvědčení. Komunisté chtějí buď vše, nebo nic – polovičatostí pohrdají, pokládají kompromisnictví za podlost.

Třetí dědictví, které uvádíme, je zjev, že se jednotlivci přimykají fanaticky k pozemské modle, k pozemskému absolutnu, kterému se chtějí úplně a bezvýhradně podříditi. Tato *stádnost* na jedné a *fanatičnost* spolu s touhou po moci na druhé straně byly důležitými

příčinami druhé světové války a jsou též charakteristickými znaky dnešní společnosti – alespoň v komunisty ovládané východní Evropě. – Sem patří i neblahý vliv protektorátního (nebo již staršího – pobělohorského) ovzduší na mysl našich občanů, kteří si „to, co skutečně smýšlejí, netroufají také činem vyznati“, jak to pěkně vyslovil K. Havlíček. Jinými slovy: chybí nám občanská odvaha k boji. Každý má sebe příliš rád, než aby se pro svoje přesvědčení vydal v nebezpečí. Měli jsme demokracii (dnes ovšem už ne), ale neměli jsme mnoho demokratů, bez nichž se tato neudrží.

Další – a snad nejhroznější – dědictví po nacismu je *gestapismus*, který se ujal zejména v řadách SNB, kde „nacistické sémě padlo na úrodnou půdu“. – „Není možný stav,“ pravil v únoru 1948 ministr Ripka, „že by SNB byl občanům místo ochrany ohrožením.“ Již tehdy měl Ripka, který je dnes opět v Anglii, pravdu, a tím více v dnešní době, kdy Sbor [národní] bezpečnosti spolu s „akčními výbory“, vojskem a závodní milicí se stal orgánem, kterým se komunisté skoro výlučně udržují u moci.

Metody policejního aparátu pana ministra Noska kdysi kritizoval Peroutkův *Dnešek*. Dnes se ovšem podobná kritika přijímá *a priori* jako projev nedobré vůle, ačkoli přece snaha zlepšit, tj. zlidštit SNB a jeho způsoby je zajisté velice kladný, konstruktivní ideál. Když už ne z jiného důvodu, tak alespoň aby nám v cizině neudělal ostudu, jak se to stalo v létě 1947, kdy bratislavská policie ztýrala dva britské příslušníky. Metody policie nezůstávají nikdy utajeny a vždy se též dostávají do tisku – ne-li do domácího, tak do zahraničního. Gestapáctví se již – zcela util[itár]ně – nevyplácí – jako každé násilí vzbuzuje nenávisť anebo udělá národu přinejmenším nedobrou pověst. – Je-li ovšem vyloučena usměrňující protiváha kritiky, docházíme k stavu věci, který nevylučuje bití při výslechu – to je v našich věznicích a na policejních stanicích docela obvyklý zjev. Nikdo se dosud neodvážil psát o způsobu, jak se zachází s vězni – že jsou ženy stejně týrány a bity jako muži a užívá se ještě horších metod. Není to ovšem div, mohli bychom přidat, ve státě, kde je ministrem spravedlnosti muž jako Alexej Čepička.

Před takzvanou amnestií byly žaláře přeplněny nejen obyčejnými zločinci, ale také vysokým procentem vězňů politických, kteří se dostali do kriminálu často jen pro neopatrný výrok na ulici, pro pokus přejít hranice anebo pro poskytnutí pomoci uprchlíkovi. O dnešním stavu vězení nemáme dosud spolehlivých zpráv. Ale je pravděpodobné, že tajná policie si najde práci, ať už o XI. sokolském sletu anebo při jiné příležitosti – a ta se zaručeně naskytne. V poslední době se komunistů též zmocnil příšerný strach z vyzvědačů. Je to psychóza skoro vůbec neodůvodněná, protože se na území československé velmoci (snad kromě jáchymovských dolů, které Rusové bezohledně vykořisťují pro pokusy s atomovou energií) asi sotva najde věc, která by špiónům ze Západu stála za riziko. V průmyslu a v technickém výzkumu jsme po všech stránkách za metodami západními. Komunistický OBZ však vidí v každém průmyslovém inženýrovi, jenž není aktivním členem strany, ne-li vyzvědače, tak alespoň nespolehlivý živel. Nikdo se pak nebude divit, že se takovýmito mužům, kteří jsou neustále obtěžováni orgány OBZ a nezřídka pro nic za nic zavírání, nechce pracovat s elánem pro blahobyt republiky. Ale muži, kteří obstarávají plánování, se musí sami postarat o to, aby plán byl také splněn. A donucovací prostředky jsou také způsob.

Nelze se nepozastavit nad těmito fakty a průvodními zjevy policejního státu, a bude-li jednou náš režim souzen, krčit rameny a prohlásit, že jsem o nich nevěděl – jako dnes Němci o hrůzách koncentračních táborů. Koncentráky snad dosud nemáme, ale kdo ručí

za to, že nebudou za rok nebo dva? Hlas lidu nazývá neprávem četná výcviková střediska SNB „školami vrahů“. Nad tím je třeba se zamyslet. Ve státě, v němž je vyloučena svoboda kritiky, je všechno možné. Na nás spočívá tíha velké odpovědnosti.

V zájmu objektivity je třeba dodávat k našim domácím zjevům nacistického dědictví, že různé obměny se vyskytly v menší či větší míře po téměř všech světadílech. Jsou to předně *rasové předsudky*, které nejen nevymizely, nýbrž po místech mají dokonce tendenci k vzrůstu. Konkrétně je to v Jižní Africe a ve Spojených státech. Projevují se proti barevnému obyvatelstvu (černochoům, Číňanům a Indům), někdy i proti Židům. Nezapomeňme však, že v USA proti těmto zjevům bojuje Henry Wallace a m[nozí] j[iní] z řad demokratů a republikánů, v Jižní Africe maršál Smuts a socialisté. Kdo bojuje na Východě proti fašistickým zjevům? Říká se, že kdo sedí ve skleníku, nemá kamenovati lidi, kteří jdou kolem – čili komunisté nemají Američanům – aspoň v oblasti dědictví po fašismu – co vytýkat. Kdyby si každý hleděl svého, dělal si napřed pořádek ve vlastním domě, bylo by na světě lépe. (Nacismus se učil od bolševiků!)¹³

Po těchto vývodech o odkazu nacismu by snad mohla vzniknouti domněnka, že pokládáme komunismus za fašismus obrácený naruby. Tato představa by ovšem byla bláhová: komunismus vychází z úplně jiných předpokladů. Tato dvě hnutí, s kterými jsme se musili vypořádat v poslední době, mají zcela odlišný základ, avšak praxe obou je málem tatáž. Stejný je způsob, jakým se vypořádávají s lidmi, kteří jsou odlišného smýšlení, a stejný je způsob, kterým se udržují u moci. Je však rozdíl mezi násilím a násilím. Nacistům tvoří surová síla veškeré právo, jehož hranicí je jediné moc, které jsou s to použítí, komunistům je násilí „porodní babičkou staré společnosti, která je těhotná novou“. U nich nelze říci, že moc tvoří právo – komunistům záleží na tom, *kdo toho násilí používá*. A věří, že mají pravdu, a proto mají licenci na násilí. Rozdíl je v tom, že nacisté byli v právu (ve svých představách), protože měli moc, komunisté užívají moci, protože se domnívají, že jsou v právu. A z toho práva vyplývají metody a způsoby, proti kterým bojujeme. Teror a násilí nejsou metodami, kterými se řídí život ostatních. Diskuse, pochybnosti, rozumové přesvědčování není znamením slabosti. Kritizování této víry nemusí znamenat nepřátelství vůči státu. A kdo pokládá primitivní byzanti[ni]smus a kult vedoucích komunistů a jejich neomylnosti za středověké zpátečnictví, může být velmi dobře pokrokovým socialistou.

Podrobujeme-li stávající režim důkladnějšímu rozboru, pak se nám nutně musí ukázat, že je vybudován na lži a podvodu. A je naší – i když zcela soukromou – vírou, že lež a podvod nejsou dobrý začátek pro šťastnější éru lidstva. Věříme pevně, že žádná lež není trvale dobrá a že pravda je vždy a za všech okolností cestou správnější.

A celková charakteristika režimu by asi vyzněla v konstatování jeho *vnitřní prolhanosti*. Odkazujeme přitom na všechny vývody v těchto třech kapitolách podané: Noví naši vládcí obelhávají lid pod pláštíkem starosti o jeho dobro, vydávají se za zástupce lidu, aniž se ptají na jeho mínění a aniž jím byli pověřeni, vládnou za pomoci politické policie a závodních milic jako hrubé moci a za pomoci existenčního teroru jako prostředku psychologického (nic nového pod sluncem). Soustavně informují občany nesprávně a tím přeměňují dav ve svůj povolný nástroj – čili systematicky provádějí ohlupování lidu, aby

13 Věta v závorce připsána rukou.

jej mohli tím lépe řídit. Nejlépe se dá vodit slepec: kdo neví, musí všemu věřit. Například zpráva, že ČSR dnes vězni poměrně nejméně lidí ze všech států na světě, je zřejmě obyčejný, lživý výmysl. Člověk, jenž tomuto Čepičkově prohlášení uvěří, jistě si však řekne, že „něco na tom režimu být musí“, i když má sebevíce výhrad proti režimu komunistické totality.

Komunisté prý uskutečňují sociální spravedlnost a rovnost občanů – ve skutečnosti však vytvářejí privilegovanou vrstvu svých straníků, kteří jsou po všech stránkách proti nekomunistům ve výhodě.

Komunisté prý uskutečňují národní, vlastenecké ideály. Vlastenectví se však projevuje ve slepé poslušnosti k SSSR.

Komunisté prý uskutečňují svobodu a demokracii. Ve skutečnosti však opovrhují všemi druhy svobody – s výjimkou snad hospodářské – a znamená-li demo-kracie vládu lidu, tak tím demosem jsou komunisté.

Komunisté negují křesťanského Boha jakožto výtvar lidské fantazie a její abstrakční, antropomorfní činnosti, avšak ze svých vůdců, zejména Stalina, si činí pozemské bohy, modly nadané neomylností, k nimž obyčejný smrtelník může chovati pouze posvátnou úctu. A tento návrat do byzantského středověku není pociťován jako reakce, poněvadž pojem pokroku dostává od komunistických ideologů obsah podle libosti – tj. taktických potřeb. Ve skutečnosti se již stavěli proti lidskému pokroku svým odvratem od požadavku kritického, vědeckého myšlení.

Komunisty nestojí nic, prohlašují-li, že jejich způsob vlády je demokratický, postup ústavní a zákonný, neboť i těmto pojům dávají obsah podle potřeby. Ústava, kterou my za žádnou ústavu nepokládáme, zaručuje například spoustu různých svobod a práv. Zní to po místech docela pěkně. Ale skoro každé zaručení svobody je provázeno dovětkem, že omezení dotyčné svobody se může dít jen *podle zákona*. Fraška je v tom, že neexistuje-li potřebný zákon, tak není snadnější věcí než jej vydat (naprostá poslušnost parlamentu a prezidenta), existuje-li rušivý zákon, je záležitostí telefonního rozhovoru jej zrušit. (Budiž zde uveden jen zákon, který předepisuje prezidentovi republiky akademické vzdělání. Sem patří též komedie s „poslaneckou imunitou“.) Je v tom vnitřní souvislost: nemůžeme mít jistotu, zda zákony jsou dobré, je-li parlament souborem nemyslících a poslušných loutek jmenovaných určitou malou skupinou, nikoli však obrazem všeho lidu. Je to totéž, co komunisté vytýkali kapitalisticko-liberalistickému řádu: právo nemá jiného účelu než udržet vládce u moci, sankcionovat daný stav společnosti. Když na tom bylo dříve mnoho pravdy, tak to dnes platí bezvýhradně.

Žádný průměrný komunistka by dnes neuznával fakt diktatury jeho strany: slovo diktatura má nepříjemný přízvuk, zejména procházeli-li jsme stadiem fašistických diktatur, jež napáchaly tolik zla. Také by neuznával, že se KSČ v únoru zmocnila vlády z podnětu Kominformy, popřípadě ze strachu ze zeslabení v demokratických volbách: vždyť se muselo zabránit puči pravice, spiknutí reakce. Dorožumění s komunisty je tak těžké, protože vesměs neuznávají fakta, jež jsme uvedli v první kapitole. Dohoda s nimi bude těžká, ne-li nemožná, pokud budou odbývat násilí a zjevné podvody, bezpráví a křivdy, jež spáchali, mávnutím ruky a větou: „Když se kácí les, padají třísky.“ Když je komunistka obzvláště slušný, pak dodá: „Není vyloučeno, že se staly politováníhodné přečiny a přehmaty. Ale když povážíš, že tvoje děti budou mít hotový ráj na zemi...“

Komunisté – *pokud jsou idealisty* – hledí v mystickém zanícení na ideální cíl beztrždní společnosti někde v budoucnosti a jsou slepí pro to, co v jeho jménu napáchají. I kdyby toho cíle jednou v dávné budoucnosti bylo dosaženo, tak bude jeho hodnota oslabena oběťmi, jež naň doplatily. Ale k tomu, aby se uskutečnila beztrždní společnost, musili by komunističtí vůdci být světci a ne lidé, které nekontrolovaná moc korumpuje. A absolutní moc má svůj neblahý vliv na každého člověka, jemuž se toto neštěstí dostává do rukou. Demokracie se sociálním doplněním je zajisté bezpečnější stupeň vývoje směrem k výše uvedenému cíli. Komunisté velmi často zapomínají, že znárodňovací dekrety nejsou vše. Že výchova k poctivosti, čestnosti a odpovědnosti, k myšlení, stejně jako šíření vzdělání a osvěty, je také cesta pokroku, popřípadě náplň zákonů a dekretů. Myšlenka jednotné školy je zajisté správná – ale způsob výchovy, kterým se všechno, co se dosud pokládalo za správné, hodí do starého železa a prohlašuje za buržoazní předsudky a omyly, způsob, kterým se naočkuje do školních dětí jediná možná pravda – dialektický materialismus, způsob, který nutí studenty, aby se přetvařovali, lhali a zapírali svoje vlastní přesvědčení, to není cesta správná, to není pokrok ani cesta, jak účelu dosáhnout. Komunisté patrně nikdy nepochopí, že na prostředcích často záleží více než na účelu, na něž se mnohdy velmi rychle zapomíná, není-li zde kontroly.

Ostatní komunisté (ne-idealisté – a těch je většina) jsou ve straně buď z existenčních důvodů (poúnoroví soudruzi), anebo jsou to lidé bezcharakterní, prospěcháři s dobrým nosem, kteří hned v květnu 1945 vyčichali, odkud vane vítr. V KSČ je rovněž velké procento nemyslicích, nekritických a všemu věřících lidí, kterým dává heslo na všechno odpověď, kterým stačí slova a sliby. Mnoho poctivých komunistů se v únoru odvrátilo od strany, protože se nemohli dívat na násilnosti vedení, které široké masy členstva tak slepě poslouchají, ať je to věc ušlechtilá anebo zločin. Tak často jsme slyšeli z úst těchto zklamaných „...ale tak jsme si to nepředstavovali...“

Nuže, a kdo je na druhé straně? Je jasné, že nikoli samí idealisté. Jistěže jsou v táboře nekomunistickém všichni, kterým režim nějak ublížil, ať už jsou to šmelináři anebo továrníci, kterým byl zestátněn majetek. Ale je stejně jasné, že v táboře utlačovaných se obvykle nalézá větší procento idealistů než v táboře utlačovatele. Pokud tito lidé nespekulují na návrat „lepšíh časů“, tj. kapitalismu, tak se necítí doma ve své vlasti proto, že se v ní nejedná podle zákona, že v ní vládne lež, útlak, existenční teror a nesvoboda. Tisíce mladých lidí opustily Československo, protože se jim jeho nesvobodný vzduch zdál nedýchatelným. Prospěcháři se obvykle přidávají k vládnoucím a tím se čistí řady odpůrců. A k těm se přidávají lidé, kteří dovedou samostatně myslit a mají v sobě cit pro spravedlnost.

A nakonec ještě několik poznámek: V druhé kapitole jsme se zmínili o „vlastenectví“ komunistů, které se při každé příležitosti tak velice vyzdvihuje. V těchto dnech se dovídáme (z britského rozhlasu) podrobnosti o takzvané Titově aféře. Nedotýká se sice přímo naší vnitřní situace, ale je to velmi poučný příklad. Kominforma vytyká tomuto balkánskému diktátorovi, že dává zájmům Jugoslávie přednost před zájmy lidovědemokratického světa, tj. SSSR a jeho satelitů. Vyzývá-li Kominforma „skutečné“ komunisty-*vlastence*, aby svrhli Titův režim, tak říká jasně, že ve své sféře zájmů bude trpěti jen jednu věc, jen jediné vlastenectví, jen jednu linii, a tou jest vlastenectví většiny SSSR a slepá poslušnost v rozkazy Kominformy. Kde zůstaly smlouvy a sliby o vzájemném nezasahování do vnitřních záležitostí? Ovšem nezasahování asi platí, jen pokud satelit

nenahlíží na Sovětský svaz jako na jednu z ostatních imperialistických velmocí, jež sleduje pouze exkluzivní cíle své vlastní vypínavosti. Pokud satelit nezjistí, že tvrdohlavost, neústupnost a permanentní provokace nebudují mír, nýbrž ženou svět do nové války. Maršál Tito to ovšem nikdy tak jasně nevysslovil, ale je to prý jasná linie jeho politiky před pokáráním, jehož se mu dostalo od Informačního byra komunistických stran. Sám Broz-Tito se ovšem nepokládá za zrádce nebo úchylnáka, nýbrž za lepšího komunistu, než jsou ostatní poslušní „kominformáci“. Chce pouze přizpůsobit – zcela dialekticky – marxism-leninism místním poměrům. Takovéto snahy se však nevyskytují pouze v Jugoslávii – komunistické strany Polska a ČSR jsou stejně rozštěpeny na část dogmaticko-radikální a na část národně-dialektickou.

Vyřazením Jugoslávie ze svazku ostatních komunistických diktatur bylo vrženo pronikavé světlo na vztahy „slovanských bratří“ a na přátelství mezi jednotlivými národy, tak trvale a neustále proklamované. Kdo si odvyká samostatnému myšlení a přijímá vše, co se shora rozhodne, jako neomylné dogma, ten velmi často dělá strašné kotrmele. Stejně nekriticky a bezmezně chválí dnes to, co zítra stejně nekriticky a bezmezně pohaní. Kominforma pravila: Tito odmítá naši kritiku a nevrací se kajícím do lůna velké matky. Tito nepodporuje kolchozy a dává zemědělcům půdu. Tito je nacionalista, trockista a úchylnák. (Pojmy „trockista“ a „nacionalista“ se navzájem vylučují. Ale člověku, jenž se dal do pustého nadávání, nevdá nesmyslnost obvinění. Hitler také spílal „pluto-bolše-demo-žido-kapitalistům“...) Zadruhé zamlčela Kominforma další svoje pohnutky pro onen krok. Myslí si totiž také, že Tito je silná osobnost, jež by mohla sjednotit Balkán, a tak veliký celek, jako je balkánská unie, by bylo těžko kontrolovat. Proponovaná Unie balkánských států by se vymykala z poručnictví SSSR. Proto exkomunikace maršála Tita. Další úvahy Kominformy: Jugoslávský lid vcelku podporuje Tita více než nařízení Kominformy. Ergo bude třeba mu dát najevo naši moc na poli politickém a hospodářském: nepodporovat jugoslávské územní požadavky vůči Rakousku a Itálii, rušit, popřípadě neplnit obchodní smlouvy. Jugoslávci se ocitnou v izolaci a budou nespokojeni s vládou, která izolaci způsobila. Proto, aby se připojila k státům evropské svépomoci v rámci Marshallova plánu, by se musela změnit celá struktura jugoslávské diktatury, a tím patrně i postavení Titovo. Je to proto velmi nepravděpodobné. Ale je také nepravděpodobné, že by Jugoslávie setrvala v dosavadní odloučenosti, podobajíc se Frankovu Španělsku. Titova aféra je další příklad „vnitřní prolhanosti“ lidovědemokratického světa. Nevím, zda by mělo smysl ještě pokračovat o amnestii prezidenta Gottwalda – o které šeptá potlačený hlas lidu, že „Čepička propustil pět tisíc zločinců, aby se uvolnily žaláře pro politické vězně“.

Anebo že bychom se ještě zmínili o Ďurišově zemědělské politice (při níž nejde vůbec o to, je-li zavedení kolchozů a sovchozů pokrokem či nikoli, ani o to, říká-li se kolchozům tak či onak – nejde o jméno, nýbrž o věc –, nýbrž jediné o to, zda si je přejí zemědělci, či nikoli). Ani zde se nemohli komunisté odhodlat k otevřenému hledí: tvrdí pokrytecky, že nikoho nebudou nutit do kolektivního hospodářství. Nemluví se ovšem o zdvojnásobných, a tudíž nesplnitelných kontingentech pro zemědělce, jimž kolchozy „nevoní“. Nemluví se ani o neúnosné konkurenci státních statků, ani o výhodách, jež se poskytují členům KSC. Je to ovšem teprve poúnorový vývoj. Předtím hlásal a uskutečňoval pan Ďuriš stejnou věc, pro kterou byl Tito mimo jiné exkomunikován. Július, jenž se snaží zůstat poslušným synem matičky Kominformy, bude musit – přes všechny sliby, které

dal zemědělcům – posléze sovětské zemědělské hospodaření okopírovat. (Srovnej první kapitulu o diktatuře Kominformy a druhou kapitulu o dialektické taktice.)

Zemědělská politika komunistů je souběžná s národnostní: není možno – podle našich prohnílych představ o správnosti, ovšem – považovat za čestného člověka muže, který nejprve hlásá rozparcelování velkostatků a zásadu „půdu do vlastnictví těm, kdož na ní pracují“ (což je zásada velmi správná), na kterou si získá hlasy rolníků, a přitom již spekuluje, jakým způsobem by mohl zavést hospodářství po sovětském vzoru. Váhá-li dosud, tak jistě pouze z jediného důvodu – aby přitom nevzbudil nelibost lidí, jimž slíbil něco jiného. Nezáleží zde vůbec na tom, zda pan ministr Ďuriš jedná podle vlastního přesvědčení nyní, a předtím jen uplatňoval dialektickou metodu, anebo zda jeho vlastní přesvědčení bylo motivem jeho předúnorové politiky a výstražný Titův příklad způsobil obrát.

Tak jako se hodí do koše na papír všechna hesla o lásce k národu a o slovanské vzájemnosti a považuje se každý komunistický Maďar, Němec, Rumun, Albánc nebo Řek za slovanského bratra, zatímco s ještě před nedávnem „bratrskou“ Jugoslávií se ruší hospodářské styky a spojenci z války jsou imperialističtí zlosynové kapitalistického temna, obdobně se bude brzy prohlašovat, že je vůlí zemědělců vstoupit do kolchozů, neboť drobná hospodářství jsou přežitky z nesvobodné minulosti – aneb jak to již řekl velký Lenin: Každý zemědělec s vlastní půdou, byť by byl sebechudší, zůstává kapitalistou. – Jednomyslné rozhodnutí lidu ovšem bude třeba podpořit notnou dávkou násilí.

Doslov

Prosíme čtenáře, aby se nedali odstrašit skutečností, že *Zúčtování* dopadlo poněkud negativně – jako veliké „tož to ne“, (jak by řekl TGM).¹⁴ Že jsme nepodali soustavně to, čemu sami věříme, jako protiklad toho, co být nemá. Bude-li však čtenář pozorně sledovat všechny vývody, tak velmi často narazí na místa, kde jsme svoje představy o správnosti nastílnili. Pokusili jsme se uvědomiti si svoje vlastní stanovisko kritikou stávajícího režimu. Pokusili jsme se o orientaci v dnešním střetnutí protichůdných proudů a zuřivě propagandy z obou stran. Někomu se snad bude zdát, že jsme příliš jednostranní a poukazujeme pouze na závady na této straně železné opony. Můžeme jej však ujistiti, že si neděláme vůbec iluze o západním světě. Domníváme se totiž, že destruktivní kritiku Západu obstarává důkladně celý náš tisk, takže připojení se k našim oficiálním kritikům by znamenalo tolik co přilítí kapku vody do moře. Myslíme, že by bylo správnější, aby si každý národ hleděl nejprve svého, tj. odstranil předně závady svého vlastního veřejného života, a potom teprve kritizoval jiné. Máme zde krásné poučení z Bible: Kdo z lidu je bez viny, ať hodí první kámen po cizoložné ženě!

Nebylo vlastně vůbec třeba upozorniti na to, že skutečnost se nekryje s růžovým optimismem a oficiální propagandou, ale přesto jsme tento článek napsali. Jde totiž o to, abychom neztratili schopnost kritického myšlení, i když nás denně zpracovávají jednostranné informace a zaujatá agitace. Byli bychom rádi, kdyby čtenář pochopil, že jeho rozhodnutí je závažné. A k tomu si musí uvědomiti, že ve světě nejsou jen dva tábory:

14 Slova v lomených závorkách připsána rukou.

komunistická totalita a americký kapitalismus, oba s tendencemi k fašismu. Pojem takzvané třetí síly byl ve Francii zkompromitován. Ale nejde zde o to, zda určitý směr měl úspěch, tj. dosáhl moci, anebo ztroskotal zásluhou lidí, kterým na dobrou lidstva nezáleží, pokud z toho nemají vlastní užitek.

Je také velkou chybou většiny lidí, že zavrhujíce určitý řád, směr nebo skupinu, zavrhují i jejich dobré stránky, které každý směr bezpochyby má, a jdou tak obyčejně z jednoho extrému do druhého. Komunisté tak činí s kapitalistickým řádem, jehož vymoženosti (například demokratickou toleranci, diskusi, parlamentarismus, osobní svobodu a mnoho dalších) pokládají za zastaralé zbytečnosti. A budou tak pravděpodobně též činit lidé, kteří jednou svrhnou komunisty. Kdy konečně přijdou lidé k rozumu? Kdy konečně přestanou jedni utlačovat druhé? Kdy přestanou lidé užívat surového násilí místo rozumového přesvědčování? Pamatujete se snad ještě na tvrzení, že násilí plodí protinásilí: jen síla ducha a lidská práce zajišťují pokrok.

Tyto úvahy o naší vnitropolitické situaci byly napsány v létě 1948.¹⁵ Byly sice později přepracovány a rozšířeny, ale mnoho statí zůstalo stejných. Mnoho tvrzení nám potvrdila historie – ať již to je řádění tajné policie anebo doplnění Titovy aféry případem Gomul'kovým. Stati o prez[identu] Benešovi by snad dnes zněly poněkud jinak, ale vcelku nemůže čas změnit nic na tom, co je správné. A určité nároky na správnost si děláme.

Nebylo naším úmyslem „štvát“ proti komunistickému režimu, nebo dokonce vybízeti k unáhleným činům proti němu. Toho jsme dalecí. Neukazujeme cestu kromě té, aby se každý nad světovou situací, která se obráží i v našich poměrech, zamyslel: aby se každý snažil najít východiska, uvážil všechny možné následky svého rozhodnutí a nakonec se rozhodl podle svého svědomí. A snad jsme i my poněkud přispěli k objasnění, kterého je k rozhodnutí každému třeba.

Praha, v září 1948

Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, Scheinfeld – Schwarzenberg. Sbírka Bedřich Loewenstein. Strojopis.

15 Textový rozbor potvrzuje, že text Zúčtování, až na Doslov, byl napsán před smrtí prezidenta Beneše, tj. před začátkem září 1948. Podle informací autora byla definitivní redakce textu provedena v září 1948, k čemuž se bezpochyby váže ono „později přepracovány a rozšířeny“.

Dokumenty k trestnímu stíhání Jana Slavíka v roce 1948

Jaroslav Bouček

Český historik Jan Slavík (1885–1978)¹ se již v mládí zaměřil na dějiny Ruska a svou první studii (Habsburkové a Rusko v XVI. století, 1906) uveřejnil ještě jako student. Od roku 1917 se soustavně věnoval problematice ruské revoluce. Události v Rusku Slavík komentoval v denním tisku, zejména v deníku *Národní osvobození*, i v odborném časopise *Slovan-ský přehled*, který redigoval v letech 1928–1938. V roce 1925 se stal ředitelem Ruského zahraničního historického archivu a právě jeho pověřil prezident Masaryk doplněním svého hlavní díla *Rusko a Evropa* pro druhé vydání. K problému ruské revoluce směřovaly Slavíkovy analytické studie (*V předvečer ruské revoluce březnové*, 1926) i reportáže (*Co jsem viděl v sovětském Rusku*, 1926). Tyto práce nakonec vyústily v obsáhlé monografie *Bolševismus v přerodu* (1933), *Lenin* (1934) a *Leninova vláda 1917–1923* (1935).

Zároveň Slavík velice aktivně zasahoval do koncepčního pojetí českých dějin i soudobých politických sporů. Vystoupil jako nejvážnější odpůrce odmítavých názorů Josefa Pekaře na husitství a jako kritik pozitivistického empirismu Gollovy historické školy (*Husitská revoluce*, 1934), hájil československou politiku proti útokům Henleinovy strany (*Německý postup proti Slovanům a jeho sudetský agent*, 1938). Za druhé světové války začal připravovat nově pojatou syntézu českých dějin *Vznik českého národa (Národ v době družinné, 1946 a Národ a města, 1948)*.

1 Bibliografie k Janu Slavíkovi viz BOUČEK, Jaroslav: *Jan Slavík*. Praha, Národní knihovna 1994. Z autorových studií o Slavíkovi např. Slavíkova kritika Pekařova pojetí husitství. In: *Josef Pekař a české dějiny 15.–18. století*. SOA Semily 1994, s. 67–74; Válečná léta J. Slavíka. In: *Věda v českých zemích za II. světové války*. Praha, Archiv AV ČR 1998, s. 287–306; J. Slavík – historik proti diktatuře. In: *Věda v Československu 1945–1953*. Praha, Karolinum 1999, s. 407–416; J. Slavík a F. Palacký. In: *F. Palacký 1798–1998*. Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 219–230; J. Slavík a T. G. Masaryk. In: *Masarykův sborník*, 10 (v tisku); Historik J. Slavík v 60. letech. In: *Zlatá šedesátá*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR (v tisku); Mládí J. Slavíka. In: *Středočeský sborník historický*, 25 (v tisku); J. Slavík – Do vykotlané vrby. In: *Věda v Československu v 50. letech*. Praha, Archiv AV ČR (v tisku); životopis J. Slavíka je připraven k vydání v pražském nakladatelství H & H.

Po roce 1945 Slavík jako pohotový publicista důsledně vystupoval, zejména v týdeníku *Svobodný zítřek* , na obranu demokracie a svobody slova, za kritické poznávání Sovětského svazu. Byl také jedním z mála, kdo se u nás zastával Michaila Zoščenka a dalších sovětských spisovatelů ve známém „leningradském případu“.

Pětadvacátého února 1948 byl Slavík uvězněn, trestní stíhání zastavila až prezidentská amnestie ze dne 19. června 1948. V roce 1950 byla na Slavíka opět podána žaloba, tentokrát pro pobuřování proti republice a pro hanobení spojeneckého státu podle nového trestního zákona 86/50 Sb., která byla později rozšířena o žalobu podle zákona 231/48 Sb. Měl být stíhán i za údajný pokus o vydání svých esejů o ruské revoluci, nakonec však byl osvobozen rozsudkem okresního soudu v Praze dne 18. dubna 1951.

Dlouhodobé umlčení trvalo s výjimkou období „pražského jara“ až do jeho smrti. Slavík však nadále komentoval současné události v nepublikovaných článcích nazvaných souhrnně *Do vykotlané vrby* .² Slavíkovy úvahy o sovětské invazi byly zveřejněny až z jeho pozůstalosti v roce 1990 pod titulem *Nechápou, tak jako Napoleon do smrti nepochopil* ,³ výbor ze Slavíkovy publicistiky *Iluze a skutečnost* je v tisku v nakladatelství Academia.

Soudní spisy k Slavíkově uvěznění a trestnímu stíhání v roce 1948 jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Praze, ve fondu Krajského trestního soudu v Praze. Jde celkem o jedenáct písemností (celkem 27 stran) z časového rozmezí únor až srpen 1948. Většinou jsou to stručná úřední sdělení, příkazy a žádosti. K otištění jsme proto vybrali pouze tři dokumenty, které významněji ilustrují životní dráhu historika, jeho názory na ruskou revoluci i bohatou novinářskou činnost: protokol z výslechu StB (dokument č. 1); trestní oznámení, které na Slavíka podala StB (dokument č. 2) a zápis pokračování výslechu u Krajského soudu trestního v Praze (dokument č. 3).

1

1948, 25. února, Praha. – Protokol z výslechu Jana Slavíka Státní bezpečností

OBLASTNÍ ÚŘADOVNA STÁTNÍ BEZPEČNOSTI V PRAZE

Protokol

sepsaný u Oblastní úřadovny Státní bezpečnosti v Praze dne 25.2.1948 s dr. Janem Slavíkem, nar. 25.3.1885 v Šlapánicích, okres Slaný, do Prahy přísl., profesorem v.v., rodiče: Jan a Marie, roz. Fousková, bytem v Praze XII, Polská č. 42, který, byv seznámen s předmětem výslechu, vypověděl:

Studoval jsem na Univerzitě Karlově dějiny a vydal jsem první své dílo *Habsburkové a Rusko v XVI. století* r. 1907, po státní zkoušce a doktorátu stal jsem se profesorem střední školy. Nejprve jako suplent na gymnáziích v Praze, potom jako definitivní profesor reálky na Kladně. Tam mne zastihla první světová válka. Po válce byl jsem vyzván univerzitními profesory Šustou, Kroftou a Pekařem, abych se habilitoval na univerzitě. Za příprav k vysokoškolskému působení bylo mi nabídnuto ministerstvem zahraničí,

2 Archiv hlavního města Prahy, f. Okresní soud trestní v Praze, 28 T 40/51. Viz BOUČEK, J.: J. Slavík – *Do vykotlané vrby* .

3 In: *Slovo k historii* , č. 26 (1990), s. 1–40.

abych převzal správu slovanských archivů, které v té době vznikaly při tomto resortu. Přijal jsem tuto funkci a byl jsem po léta jako profesor přikazován službou ministerstvu zahraničí. Když během několika let se ukázalo, že ze slovanských archivů, zejména z Ruského historického archivu, vyrůstá největší sbírka dokumentů, brožur, novin i knih k dějinám ruské revoluce, rozhodl jsem se trvale zůstat při tomto ústavu, zejména když univerzitní profesori na mne zanevřeli pro domnělý bolševismus.

Napsal jsem totiž v letech 1922–25 řadu studií, ve kterých jsem vykládal bolševickou revoluci jako jev přirozený a dávno četnými ruskými spisovateli předpovídaný. Zejména mé kapitoly o Leninovi, napsané bezprostředně po smrti Leninově roku 1924, utvrdily české vědce v přesvědčení, že jsem marxista a bolševik. Tatáž námitka byla proti mně zvednuta, když byl v těch letech zakládán Slovanský ústav. Ministr Hodža vzpíral se, abych byl jmenován řádným členem Slovanského ústavu, poněvadž jsem prý bolševik. To mi sdělil vlastní organizátor ústavu, profesor dr. Kamil Krofta, kterému prezident Masaryk uložil, aby mne za řádného člena prosadil. To se také stalo. Hned potom prezident požádal mne, abych v druhém vydání jeho spisu *Rusko a Evropa* doplnil část historickou o kapitoly líčící dějiny Ruska v 20. století a dějiny ruské revoluce. S tímto mým dodatkem a obširnou bibliografií toto druhé vydání *Ruska a Evropy*⁴ roku 1930 vyšlo. Masaryk úplně ztotožnil se s názory a hledisky mého výkladu.

V letech 1926, 1927 a 1932 byl jsem v Rusku, kde jsem především sháněl doplňky literatury k dějinám revoluce. Vždy po návratu napsal jsem brožuru. Po prvních dvou, 1. Co jsem viděl v Sovětském Rusku, 2. Podruhé v Sovětském Rusku, byli nespokojeni odpůrci bolševismu. Po třetí brožure Po třetí v sovětském Rusku byly nespokojeny obě strany. Sovětofilská i sovětofobská. Totéž se mi dalo při dalších mých větších spisech, jako *Bolševismus v přerodu*, *Lenin* (vyd. 1934), *Leninova vláda* (1935). Nemohly uspokojovat žádnou stranu dívající se na ruskou revoluci nehistoricky, nekriticky a politicky. Ukazují totiž v těchto spisech, že ruská revoluce v Rusku byla jevem přirozeným, že měla ohromný vliv na vývoj ruské společnosti a na lidskou společnost vůbec, ale nezatajují, že v této revoluci uplatnil se vliv málo kulturního prostředí země. Jako sociolog vím, že zázraky v lidské vývoji se nedějí, že sociální revoluce přinášejí klady, ale samy bezděčně ohrožují tyto výsledky tím, že časem vloudí se do nového režimu prvky režimu starého. Jako vědec cítil jsem vždy povinnost na to ukazovat, poněvadž právě tento moment nakonec, často po desetiletích, přinesl národu, který revoluci prodělal, pohromu. To se stalo s naší revolucí husitskou, s revolucí anglickou, s revolucí francouzskou. Potíral jsem vždy dětinskou a naivní teorii o vzniku reakce, [chápané] jakožto pouhé dílo znovu se zvedající, a ukazoval jsem na to, že vinu na reakci vždy za revoluce částečně nesli revolucionáři, sami pokoušející se o věci, ke kterým doba nedozrála. Nikdy jsem nepřál takový konec ruské revoluci, ale vím-li a vidím-li, jak reakce se zvedá, cítil jsem vždy povinnost na to vždy upozornit. Vše, co říkám, najde se v mých člancích.

Dobře jsem si byl vědom, že mé vědecké stanovisko dráždí nejen odpůrce ruské revoluce, ale i vlastní činitele, resp. stoupence. Uvažoval jsem často o tom, zda kritické moje stanovisko neškodí pokroku a neslouží reakci. Ale vždy po těchto úvahách přišel jsem k názoru, který mi pochválil osobně T. G. Masaryk, že třeba říkat vědeckou pravdu, jak se mně jeví.

4 SLAVÍK, J.: Za války a revoluce. In: MASARYK, T. G.: *Rusko a Evropa*. 2. vyd. Praha 1931, s. 279–335.

Pokud se polemik týče, které byly proti mně napsány, vznikly z neporozumění pisatele nebo ze zjevné neinformovanosti. Tvrdí-li se např., že jsem na přednášce v Plzni přímo vyzýval k intervenci proti Sovětskému svazu, pamatuji se, že něco podobného napsala plzeňská Pravda, ale zakládá se to na falešné informaci pisatele. Vcelku má odpověď může se krýt s odpovědí, kterou jsem dal Miroslavu Galuškoví na stať Sovětských lidí o Slavíkovi,⁵ uveřejněnou ve Svobodném slově dne 3.6.1947.⁶ Odpověděl jsem, že sovětské lidi, hněvají-li se na mne, usuzují na základě nesprávných informací, které jsou jim dodávány z Prahy. Správné by bylo, mají-li opravdu sovětské lidi zájem o Slavíka, odkázat je na Slavíkovy spisy. A poněvadž česky přirozeně neznají, měl je odkázat na ruskou knihu Bibliografija ruské revolucii,⁷ kde ode mne je úvod a vyloženo mé stanovisko k ruské revoluci.

Pokud se týče článku v sovětském časopisu Slavjaně, majícího titul Kleveta Jana Slavíka, dokázal jsem ve své odpovědi, že autor tohoto článku přičítá mi tvrzení, kterých jsem ve své knize Národnostní politika v SSSR, vyšla v roce 1946, nenapsal. Je to knížka ryze vědecká, která vyložila sovětskou národnostní politiku s pochvalou a ukázala, jaký vliv měla na udržení celistvosti Sovětského svazu.

Ve své vědecké a novinářské činnosti od počátku řídil jsem se heslem, které Masaryk udal ve svých slovanských studiích, totiž že pravá láska ke Slovanstvu není v planém horování, nýbrž v pravdě. A dočkal jsem se toho, že následkem mých prvních prací prezident Masaryk světil mi doplnění jeho hlavní knihy Rusko a Evropa, a dočkal jsem se také toho, že osobně za mé stanovisko, které jsem zaujímal v různých otázkách sovětské revoluce, mne pochválil, ale přidal: „Pro toto stanovisko kariéru neuděláte!“ Kariéru jsem neudělal, ale byl jsem přesvědčen, že zůstane po mně dílo, jehož jsem byl po patnáct let hlavním budovatelem. Ruský historický archiv, největší sbírka dokumentů, ale největší část tohoto ústavu byla darována do Ruska.⁸ Otevřeně říkám, že tento dar je z velké části dílem mého přičinění, a hlavně mého vědeckého stanoviska, neb v ústavu jsme měli zásadu přijímat dokumenty ode všech stran, od nejpravějších přívrženců carismu do nejlevějších bolševiků. Dnes zbývá mi pouze mé vědecké svědomí a vědomí, že jsem pro ruskou revoluci a pro sovětské Rusko udělal více než kterýkoliv z vědců odměňovaných univerzitními profesurami.

Politických akcí a událostí jsem se nezučastňoval a měl jsem přednášky, které byly, jak mám za to, ryze vědecké.

Více nemám, co bych k věci podotkl.

Skončeno, přečteno, schváleno a podepsáno:

vyslychající:

[podpis nečitelný]

vyslychaný:

Dr. Jan Slavík [podpis]

Státní oblastní archiv Praha (SOA Praha), f. Krajský soud trestní, sign. Tk XXIX, 1623/48, stroj. orig. A 4, 2 s.

5 GALUŠKA, Miroslav: Co mně řekli sovětské lidi o J. Slavíkovi. In: *Rudé Právo*, (31.5.1947).

6 SLAVÍK, J.: Sovětské lidi a jejich čeští informátoři. In: *Svobodné slovo*, (3.6.1947).

7 SLAVÍK, J. – POSTNIKOV, S. P.: *Bibliografija ruské revolucii i graždanské vojny*. Praha 1938.

8 Srv. *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*, 5. Praha 1988, dok. č. 28, 86; *ČSR a SSSR 1945–1948: Dokumenty mezivládních jednání*. Brno 1997, dok. č. 41; SLAVÍK, J.: Zrušení významného vědeckého ústavu. In: *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 38 (1947), s. 5.

2

1948, 26. února, Praha – Trestní oznámení StB na Jana Slavíka.

OBLASTNÍ ÚŘADOVNA STÁTNÍ BEZPEČNOSTI V PRAZE

Čj. 8743/48 B/5-Pěk.

V Praze dne 26.2.1948.

Vazba. Nutné.

Věc: Prof. dr. J. Slavík,

trestní oznámení podle zákona na ochranu republiky.

Přílohy: 12.

Dne 25. února 1948 od 14.50 hod. byl Oblastní úřadovnou v Praze na příkaz ministerstva vnitra⁹ zatčen dr. J. Slavík, nar. 25.3.1885 ve Šlapánicích, okr. Slaný, do Prahy přišl., ženatý, prof. v.v., národnosti české, československý státní příslušník, bytem v Praze XII, Polská 42, pro podezření z trestných činů podle § 14 a 18 zákona č. 50/23, spáchaných tím, že již delší dobu zveřejňoval v periodickém denním tisku řadu článků se štvavým a zkršeným obsahem proti SSSR, jimiž jsou též dotčeny poměry v ČSR a které jsou způsobilé ohrozit obecný mír v republice a její mezinárodní vztahy.

Způsob protisovětského psaní se u dr. Slavíka datuje již od r. 1932, ačkoliv před tím čtrnáct let hájil a vykládal dějinnou nutnost bolševické revoluce v Rusku a věřil evoluci sovětského režimu. Svědčí o tom přiložené články denního periodického tisku z tehdejší doby, označené v příloze červeně čís. 1–6. Podle těchto článků podnikl dr. Slavík v první polovici r. 1932 zájezd do Sovětského svazu, navštívil mimo jiné Moskvu, Leningrad, Nižný Novgorod, Charkov a Kyjev.

V jednom svém článku uveřejněném v časopise *Národní osvobození*, č. 193 ze dne 15.7.1932, pod nadpisem *Dojem z letošní cesty po SSSR* se dr. Slavík zmiňuje, že šlo již o třetí zájezd do SSSR, a píše, že zastihl největší ruská města v nouzi a nedostatku všeho. Viděl nekonečné fronty, nedostatek potravin, hroznější než kdykoli u nás za války, dále že sovětská vláda dovedla vysát obyvatelstvo a vzít mu všechno pod záminkou budování průmyslu. Tamní poměry líčí tak černě, že „kdyby tento nedostatek zavládl v Praze na několik dní, českoslovenští ministři byli by rozsápáni a městská rada zvětšena po kandelábrech“.

O svých dojmech z tohoto třetího zájezdu do SSSR napsal tehdy dr. Slavík v časopisu *Národní osvobození* sérii patnácti článků,¹⁰ jež byly předmětem kritiky tehdejších stoupců tzv. levé fronty a sovětofilské tendence na schůzce v sále městské čítárny v Praze dne 21. listopadu 1932. Periodický časopis *Národní listy*, č. 324 ze dne 23. listopadu 1932, věnoval případu článek pod nadpisem *Na soudě levé fronty*, v němž se píše, že dr. Slavík se ocitl na soudě levé fronty, jemuž předsedal Vojta Beneš.

9 Příkaz ministerstva vnitra nebyl do spisu zařazen, v osobní kartě zadrženého je uvedeno, že Slavík byl zatčen na příkaz ministerstva vnitra – dr. Plačka. *SOA Praha*, f. Krajský soud trestní, sign. Tk XXIX, 1623/48, s. 5.

10 SLAVÍK, J.: Z letošní cesty po SSSR, 1–15. In: *Národní osvobození*, (7.8.–16.10.1932). Knižně týž: *Po třetí v sovětském Rusku*. Praha 1932. Z první cesty Slavík publikoval reportáže *Co jsem viděl v sovětském Rusku*, 1–16. In: *Národní osvobození*, (12.9.–28.11.1926); knižně vyšlo pod stejným titulem v Praze v roce 1926. Z druhé cesty napsal reportáž *Po druhé v sovětském Rusku*, 1–13. In: *Tamtéž*, (11.9.–17.11.1927); knižně pod stejným titulem v Praze téhož roku.

Kromě toho napsal dr. Slavík pro Čsl. radiožurnál zvláštní článek o poměrech v Rusku, který byl vysílán ruský dne 17. února 1933. Hlasatel v závěru přednášky žádal, aby vážení ruští občané popsali Čs. radiožurnálu, jak se jim přednáška líbila. Na přednášku reagoval čas. Rudé právo, č. 58 ze dne 9.3.1933, svým článkem pod nadpisem Dopis, který by radiožurnál neuveřejnil. V tomto článku byla otisknuta odpověď jistého sovětského občana, již místo Čs. rozhlasu obdržela redakce uvedeného časopisu. V podstatě se v něm pravdivost přednášky popírá a označuje se fašistickým štváním proti dělnicko-rolnickému státu a revolučnímu hnutí proletariátu.¹¹

Dne 12. února 1938 píše v časopise Sobota článek, z něhož vyjímám následující pasáže: „V SSSR se vláda dopustila vyložené justiční vraždy... Mohu chápat Gruzína Stalina, jestliže jako vládce jedná orientálsky a domnívá se, že popravou nesouhlasících upevňuje svou vládu a svůj stát. (...) Násilnické jevy, jež snad na čas mohou chránit bolševický režim, diskreditují socialismus... Jednání carské vlády se sibiřskými vězni bylo po mnohé stránce lidšší, než je za režimu bolševického.“¹²

Tuto věc rozebírá periodický časopis Rudé právo ze dne 8.12.1946. R. 1946–48 počíná zveřejňovat řadu článků v periodických časopisech Svobodné slovo, Svobodný zítřek a Nové prúdy,¹³ v nichž ostouzí a špiní Sovětský svaz, jehož režim nazývá režimem totalitním, hrubě zneužívá a překrucuje Leninovy teze, a obsah článků tvoří součást jeho dobře promyšleného protisovětského plánu, kterým chce zasahovat do vnitřních poměrů Sovětského svazu a rušit tak přátelské styky mezi SSSR a ČSR. Způsob jeho psaní budí rozhořčení a odpor v celém slovanském světě.

O tom, že dr. Slavík patří k nepřátelům čsl.-sovětského přátelství a k nejnebezpečnějším ostouzečům Sovětského svazu, svědčí i jím vydaná kniha o národnostní politice v SSSR,¹⁴ kde pomlouvá sovětskou zem a tupí její velké úspěchy v řešení národnostní otázky. Smyslem této Slavíkovy knihy je vlastně dokázat, že prý heslo sebeurčení národů není Leninovým cílem, nýbrž účinným agitačním prostředkem. Tato kniha vyvolala polemiku v různých časopisech vydávaných v Moskvě a byla odsouzena v 10. čísle měsíčníku Slavjaně, vydávaného v Moskvě Všeslovanským výborem.

V článku uveřejněném dne 27. února 1947 pod nadpisem 200 tisíc Rusů do Bulharska¹⁵ úmyslně cituje zprávu anglického časopisu o tom, že do Bulharska má být umístěno

11 O účasti Slavíka na ruském vysílání Československého rozhlasu viz BOUČEK, J.: Jan Slavík – Neznámý historik na vlnách rozhlasu, 1–2. In: *Týdeník rozhlas*, roč. 9, č. 40–41 (1999), s. 21.

12 SLAVÍK, J.: Komunocesarismus, čili kdo slouží reakci. In: *Sobota*, roč. 9, č. 6 (1938), s. 64.

13 Již v září 1947 bylo Slavíkovi znemožněno přispívat do českého tisku, když Petr Zenkl vyhověl odjíždějícímu sovětskému velvyslanci Zorinovi, aby nenechal „toho trockistu Slavíka“ psát do národněsocialistického týdeníku *Svobodný zítřek*. Zenkl nebyl nakloněn Slavíkovi, který odmítl sepisovat jeho politické projevy, především však věděl, že brzy dojde k volbě nového prezidenta, a dělal si klamné naděje, že on, vůdce největší nekomunistické strany, má určité šance, a tudíž chtěl být v Moskvě za každou cenu *persona grata*. Výkonný výbor národněsocialistické strany dokonce jednal o Slavíkově vyloučení za to, že ruší mír v Národní frontě. Jen náhodou tento návrh nezískal většinu. Do února 1948 mohl Slavík publikovat ve slovenských *Nových prúdech*. SLAVÍK, J.: Jak mne problém ruské revoluce přiblížil k třem prezidentům ČSR (strojopis). *Státní ústřední archiv*, Praha, f. Jan Slavík, a.j. 24.

14 SLAVÍK, J.: *Národnostní politika v SSSR*. 2. vyd. Praha 1945.

15 *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 9 (1947), s. 3.

200 tisíc Rusů, kteří prý tam mají působit jako úředníci a agenti, kteroužto zprávou se snaží zkalit dobré styky mezi Bulharskem a SSSR.

O tom, jak články dr. Slavíka byly přijaty v Sovětském svazu, svědčí nejlépe článek uveřejněný v časopise Rudé právo ze dne 1. dubna 1947, který cituje článek sovětského týdeníku Novoje vremja, ve kterém je ostře odsuzována Slavíkova protisovětská činnost. Píše se zde doslovně: „Falšování historie v článcích Slavíkových nevyplývá z neznalosti nebo z nedbalosti. O tom, že záměrně překrucuje historii, aby pošpinil Sovětský svaz, svědčí jiné jeho zloajné výmysly, zvláště o sovětské demokracii. Slavík podle tohoto časopisu neuznává sovětskou demokracii. Považuje za neslučitelnou demokracii a vedoucí úlohu komunistické strany v SSSR a je dokonce ochoten popírat ten fakt, že masy ruských pracujících provedly v říjnu 1917 revoluci. Překrucuje historickou skutečnost, když tvrdí, že říjnová revoluce v Rusku nebyla provedena masami dělníků a rolníků pod vedením bolševické strany, nýbrž jen nevelkou skupinou profesionálních revolucionářů.“¹⁶

Protisovětské štvání dr. Slavíka bylo také předmětem jednání na plenární schůzi Všeslovanského výboru ve Varšavě, kde také bylo jako zhoubné pro slovanskou politiku odsouzeno.

V časopise Svobodný zítřek v č. 33 našel opět dr. Slavík příležitost ke špinění Sovětského svazu. Pod záminkou posudku Fierlingerovy knihy Ve službách ČSR¹⁷ rozvíjí své názory na příčiny Mnichova a zrady naší republiky, zneužil k tomu Fierlingerovo líčení tehdejší nedůvěry mezi Francií a Anglií na jedné straně a Sovětským svazem na straně druhé, a nestoudně tvrdí, že touto nedůvěrou byl vlastně vinen Sovětský svaz. Argumentace Slavíkova je taková: ČSR padla v r. 1938, protože existovala nedůvěra mezi Anglií, Francií a Sovětským svazem, a tuto nedůvěru zavinił Sovětský svaz, čili je Sovětský svaz vinný tím, co se nám stalo v r. 1938.

Sérii článků stejné tendence, jejichž nadpisy uvádím v připojeném seznamu a které v originále jsou k dispozici tamnímu soudu u ministerstva vnitra, končí dr. Slavík články uveřejněnými v časopise Nové prúdy, a to dne 11. ledna, 18. ledna a 1. února t. r.

V článku ze dne 11. ledna t. r. píše: „Bolševici slibovali, že zruší armádu a vytvoří milici, poněvadž stálé armády vládnoucí skupina může zneužít proti vlastnímu obyvatelstvu, jak prý je tomu ve státech kapitalistických. Netrvalo však dlouho a sovětská vláda začala budovat armádu. Důvod se našel: 'Třeba Rudou armádou hájit vymoženosti revoluce.'“ Dále píše: „Tvzení, že na Východě je jen pokrok, demokratismus a socialismus, na Západě jen reakce, kapitalismus a nedemokratismus, je nesmírně nebezpečná fikce, na kterou nejen Češi a Slováci, ale celé Slovanstvo může v blízké budoucnosti krvavě doplatit.“¹⁸

V článku ze dne 18. ledna 1948 pod nadpisem Komunismus a věda¹⁹ vyličuje, jaké obraty a skoky prodělala ruská revoluce, a dále, co se [bolševici] navytýkali carskému režimu ve věcech tisku, pranýřovali nesvobodu a ohrožování vědy. Když se dostali k moci,

16 Moskevský list o protisovětském štvání J. Slavíka. In: *Rudé právo*, (1.4.1947). Slavíkova odpověď: Jak naši komunisté informují Moskvu. In: *Svobodné slovo*, (11.4.1947).

17 SLAVÍK, J.: Paměti čs. vyslance v Moskvě. In: *Svobodný zítřek*, roč. 3, č. 33 (1947), s. 4.

18 Týž: Skoky a obraty ruské revoluce, 5. In: *Nové prúdy*, roč. 4, č. 1 (1948), s. 6–7.

19 *Tamtéž*, č. 2, s. 19 n.

ve jménu budování komunismu zmocnili se tisku a nikoho kromě komunistů k němu nepřipustili.

V článku ze dne 1.2.1948 pod názvem Úklady svobodě ducha,²⁰ který přikládám v originálu, píše toto: „Sledujte komunistické časopisy, jsou tam tytéž obraty vyhrožování, jak je známe z deníků nacistických. Měli bychom bez jakékoliv povýšenosti být bratřům Slovanům vzorem demokratičnosti. Namísto toho zdá se, že chceme své slovanské bratry dohánět v tom, co je u nich nedemokratické. Do jaké žumpy nesvobody jsme se propadli, musí-li reprezentanti státu reklamovat volnost ducha.“ Článek končí slovy: „Sudetští Němci s rostoucí nadějí čekají, až se Slované na planetě zdiskreditují svou pokrokovostí (komunismem), která urychleně bere na sebe středověký inkvizitorský háv, ve kterém se tají nebezpečí budoucí pohromy slovanského světa.“

Tímto zkresleným a vymyšleným líčením sovětských poměrů se dr. Slavík snaží u méně informovaného čtenářstva vzbudit nelibost a zášť proti spojeneckému SSSR a na druhé straně pak jeho články vzbudily u převážné většiny zdejšího obyvatelstva odpor a pobouření proti soustavnému kalení a rušení těchto styků. Důkazem toho jsou četné kritiky a odmítavé komentáře periodických časopisů největších zdejších politických stran, hlavně časopisů Rudé právo a Tvorba. Četné tyto články přinesly zprávu, že Slavíkovy štvavé články vyvolaly prudkou odezvu v tisku SSSR.

Tím je plně dokázáno, že tyto Slavíkovy články byly a jsou způsobily ohrozit obecný mír v republice a její mezinárodní vztahy k Sovětskému svazu. Ve způsobu jeho psaní možno též spatřovat šíření nepravdivých zpráv, protože dr. Slavík byl osobně v Sovětském svazu v r. 1932, takže o nynějších tamních poměrech nemůže být dostatečně informován.

Kromě toho používání vět, jako např. „Do jaké žumpy nesvobody jsme se propadli, musí-li reprezentanti státu reklamovat volnost ducha“ v článku, uveřejněném v časopisu Nové prúdy, č. 5 ze dne 1.2.1948, pod nadpisem Úklady svobodě ducha, zakládá dle zdejšího názoru přečin rušení obecného míru dle §14, odst. 5, případně [§] 18 zákona č. 50/23 Sb. z. a n. proti dr. Janu Slavíkovi, jehož současně dodávám do vazby Krajského trestního soudu v Praze-Pankráci.

Místo činu: Praha

Přednosta: Trojan V. [podpis]

Příloha k trestnímu oznámení: Seznam článků uveřejněných dr. Slavíkem v periodickém denním tisku v r. 1946–1948:²¹ [...]

SOA Praha, f. Krajský soud trestní, sign. Tk XXIX, 1623/48, stroj. orig. A 4, 3 s.

²⁰ Tamtéž, č. 5, s. 59.

²¹ Tyto články z časového rozmezí prosinec 1946 – únor 1948 jsou téměř všechny zachyceny v cit. bibliografii sestavené J. Boučkem (*Jan Slavík*, Praha 1994).

3

1948, 2. března, Praha. – Protokol z výslechu Jana Slavíka krajským soudem.²²

PROTOKOL O VÝSLECHU

Dne 2.3.1948 za přítomnosti podepsaných u téhož soudu.

Z vazby byl předveden obviněný dr. J. Slavík a uvádí:

Necítím se vinným. Je pravda, že jsem psal články, které byly uveřejněny v denním tisku roku 1946–1948, jak jsou uvedeny v seznamu na příloze k trestnímu oznámení proti mně vedenému. Položky 1–39.

Tyto články vycházely z mého vědeckého přesvědčení získaného čtyřicetiletým studiem historie a sociologie, zejména sociologie revoluce. Články jsem psal v úmyslu ne republiky škodit, ale jí prospívat. Nebyl jsem si nikdy vědom toho, že bych svou publicistickou činností byl surovým štvavým způsobem hanobil republiku a že by mé články ohrozily vztahy naší republiky k SSSR, jiným slovanským státům neb jejich mezinárodní vztahy vůbec. Nikdy jsem nepsal a nepublikoval věci nepravdivé a nebyl jsem si vědom, že bych svou publikační činností byl poškozoval bezpečnost státu, veřejnou bezpečnost, veřejný řád.

Připouštím, že jsem se se svým stanoviskem historicko-politickým od revoluce v květnu 1945 dostával do rozporu s oficiálním nazíráním komunistické strany čl. na tytéž problémy. Hájil jsem však jen svou vědeckou pravdu proti „pravdě“ svých odpůrců. Bylo a je mým přesvědčením, že jsem v tomto duchovním boji hájil věc práva a spravedlnosti a pravdy proti mylnému stanovisku mých odpůrců. Je to totéž stanovisko, jež jsem uplatňoval již za první republiky v knize Masarykově Rusko a Evropa, kterou jsem vlastními vývody doplnil na žádost T. G. Masaryka, zejména ve stati pojednávající o ruské revoluci. O této stati mně tehdy prezident sám řekl, že jsem ji napsal tak, jak by ji byl napsal on sám. Ani za druhé republiky jsem nezradil své přesvědčení a doposledka hájil demokracii a stanovisko prezidenta dr. Beneše, začež byl jsem za vlády Beranovy počátkem roku 1939 zbaven úřadu ředitele Ruského historického archivu. Ještě v době protektorátní byl uveřejněn v době mezi 15.3. a 1.9.1939 článek, kde jsem hájil Palackého proti článku Henleinovu, který jsem napsal do časopisu Národní práce a podepsal ho vlastním jménem.²³

V době okupace jsem samozřejmě zůstal věren svému historickému a politickému stanovisku. Uveřejněné mnou články byly neseny duchem, abych republice prospěl. Věřil jsem, že se tak může činit nejlépe tím, když se bude hájit pravda, ke které jsem se dopracovával svou vědeckou metodou. Politicky jsem pak razil tezi o nutnosti pochopení, že existence republiky může být zajištěna nejlépe tím, dojde-li k dohodě mezi Východem

22 První výslech u krajského soudu 29. února byl pouze formální. Slavík prohlašuje, že je nevinný, neví a nebylo mu sděleno, proč byl zatčen, domnívá se, že se tak stalo pro jeho novinářskou činnost. Soudce dr. Suda mu oznamuje, že je podezřelý z trestných činů podle zákona na ochranu republiky, a uvaluje na něj zajišťovací vazbu. (SOA Praha, f. Krajský soud trestní, sign. Tk XXIX, 1623/48, s. 12)

23 SLAVÍK, J.: Palacký věčně pravdivý a věčně překrucovaný. In: *Národní práce*, (28.5.1939).

a Západem. Toto stanovisko vyznává také prezident dr. Beneš v posledních statích své knihy Paměti.

Když moji odpůrci jinak chápali mé stanovisko a mým článkům přikládali jiný smysl, než jsem jim já dával, to nemohu zodpovídat.

Hlasitě diktováno, schváleno a podepsáno.

Dr. Jan Slavík [podpis]

Nato bylo obviněnému prohlášeno usnesení, že se k návrhu státního zastupitelství v Praze z 1.3.1948 proti němu zavádí přípravné vyšetřování pro přečin dle §14 č. 5 a §18 č. 2 zákona 50/23 Sb. a že se na něho uvaluje řádná vazba vyšetřovací dle §180 trestního řádu, z důvodu §175 č. 2, 3, 4 trestního řádu.

Obviněný po poučení prohlašuje: Nestěžuji si, ale žádám, aby vyšetřování bylo co nejrychleji provedeno. Hlasitě diktováno, schváleno a podepsáno s tím, že byl do vazby odveden.

Engelsman [podpis vyšetřujícího soudce]

Dr. Jan Slavík [podpis]

Krejčová [podpis zapisovatelky]

SOA Praha, f. Krajský soud trestní, sign. Tk XXIX, 1623/48, stroj. orig. A 4, 3 s.

Kronika

Mezinárodní historická konference

Demokratická revoluce v Československu 1989, předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky

Vít Smetana

Ve dnech 14.–16. října 1999 proběhla v hotelu Duo v Praze na Proseku mezinárodní konference s názvem *Demokratická revoluce v Československu 1989, předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky*. Jednalo se o součást mezinárodního projektu *Openess in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, jehož cílem je shromáždit a zpřístupnit nové dokumenty a získat nová svědectví pro pochopení historického procesu osvobození východní Evropy v gorbačovovské éře. Za příspěvní několika nadací (Open Society Fund, Nadace Konráda Adenauera, Nadace Heinricha Bölla a The Simons Foundation z Vancouveru) ji uspořádaly washingtonský National Security Archive, Československé dokumentační středisko, o. p. s. a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, jako spoluorganizátoři se na ní podílely Historický ústav Slovenské akademie věd v Bratislavě, rovněž bratislavská Nadace Milana Šimečky a také Česko-ruská komise historiků a archivářů. Úlohy hlavního organizátora se ujal Vilém Prečan.

S podporou National Security Archive byly oběma českými pořadateli vydány a v sedmi sešitech účastníkům konference nabídnuty následující studijní materiály:

1. *Československá cesta k demokracii: Chronologie událostí 1985–1989*, 87 s.
2. *Bibliografie k dějinám Československa 1969–1990: Výběr knih, sborníků a článků* vydaných v ČR v letech 1990–1999, 136 s.
3. *Hlasy občanské společnosti 1987–1989: Výběr z textů a dokumentů*, 110 s.
4. *Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989*, 61 s.
- 5.–6. *Situační zprávy ústředního aparátu KSČ 20. listopadu – 1. prosince 1989; Pokyny a směrnice vedení KSČ nižším stranickým složkám 19. listopadu – 1. prosince 1989*, 111 s.
7. *K vývoji sovětské problematiky vůči státům Varšavské smlouvy: Dokumenty a materiály 1989–1990*, 133 s.

Na jejich přípravě se podíleli Věra Břeňová, Jaroslav Cuhra, Milena Janišová, František Koudelka, Alena Nosková, Slavěna Rohlíková, Zdeněk Sládek, Jiří Suk, Oldřich Tůma. Práci na projektu řídil Vilém Prečan.

Část publikovaných materiálů je ukázkou rozsáhlé dokumentace, již se Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR podařilo před časem získat z fondu Ústředního výboru KSČ. Organizátoři sestavili pro účastníky konference rovněž sborník dokumentů v angličtině, takzvanou *briefing book*, sestávající z chronologie hlavních politických událostí a sto dvacetí dokumentů zachycujících československý vývoj v letech 1987–1989.¹ Jeho součástí je i výbor z více než šedesáti telegramů odeslaných velvyslanectvím USA v Praze na americké ministerstvo zahraničí v listopadu a prosinci 1989, které byly získány díky National Security Archive.

Mezi téměř sto padesáti účastníky konference byli přední čeští i zahraniční historikové moderních dějin, dále řada publicistů, sociologů, ekonomů, jakož i pamětníků a osobností ze světa politiky. Během všech tří dnů se do jednání aktivně zapojoval kupříkladu místopředseda Senátu Petr Pithart, konferenci navštívil také prezident republiky Václav Havel, který asi čtyřicet minut odpovídal na otázky z pléna, plejádá protagonistů událostí konce roku 1989 z České republiky i ze Slovenska vystoupila v rámci některého z pátečních panelů věnovaných „orální historii“. Jednání konference bylo rozděleno do šesti dvou- až tříhodinových tematických panelů, na sobotní odpoledne 16. října pak přichystala Česko-ruská komise historiků a archivářů otevřenou diskusi u kulatého stolu na téma *Důsledky Gorbačovových reforem v sovětském bloku*.

I.

Účastníky konference přivítal v zahajovacím slově Vilém Prečan, přičemž vyzdvihl účast řady kolegů ze zahraničí – ze Spojených států, z Ruska, Polska, Maďarska, Německa a v hojném počtu také ze Slovenska. Připomněl, že projekt *Openess in Eastern Europe*, u jehož zrodu stál zejména National Security Archive, byl odstartován úvodní konferencí v květnu 1998. Při ní kolegové z NSA představili rozsáhlý sborník dokumentů sovětské provenience, pocházející zejména z archivu Gorbačovova fondu v Moskvě. Na rok 1999 v rámci projektu připadají tři konference reflektující události „roku zázraků“: v červnu v Budapešti, říjnová v Praze a na následující týden plánovaná konference ve Varšavě. Každá z nich přitom prezentuje svou *briefing book*. Vilém Prečan vyjádřil také radost z toho, že organizátoři se setkali se zájmem aktérů historických událostí roku 1989 podělit se o svá osobní svědectví. Obecně velký zájem o účast na konferenci organizátoři potěšil – tím spíše, že události roku 1989 nejsou příliš populárním tématem mezi širokou veřejností. Ozývají se hlasy, že onen „samet“ před deseti lety nebyl namístě a že je příčinou dnešních problémů. Proto je tak důležité rekonstruovat minulost naší země na základě pramenů a svědectví a srovnávat ji s vývojem v okolních zemích. Historik podle Prečana „musí zůstat strážcem historického kontextu. Připomínat a dokumentovat dnešním současníkům, pro které je minulost především bitevním polem současné politiky a současných zájmů, jací byli tehdy před deseti lety, jaké byly jejich zájmy a možnosti, jak smýšleli, co tehdy věděli, jakých výkonů byli tehdy schopní.“

Následoval velmi vydařený panel s názvem *Mezinárodní předpoklady a kontext*. Vystoupení zahraničních odborníků mimoděk potvrdila sice známou, přesto však nad jiné

1 *The Democratic Revolution in Czechoslovakia: Its Precondition, Course, and Immediate Repercussions, 1987–89*. Ed. Vilém Prečan a Derek Paton. Praha, National Security Archive – Československé dokumentační středisko, o. p. s. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999.

výstižnou frází o tom, že v Polsku trval pád komunistického režimu deset let, v Maďarsku deset měsíců, v NDR deset týdnů a v Československu deset dní. Andrzej Paczkowski (Ústav politických studií Polské akademie věd, Varšava) ve svém referátu zmínil základní problémy, jimiž se při zkoumání pádu komunistického bloku zabývá polská historiografie. Hlavní zájem věnuje počátku osmdesátých let, tedy období, jež lze označit za počátek rozkladu komunistického systému. Přitom podle Paczkowského sám fakt, že autoritářský systém byl nucen uznat vznik a existenci velké nezávislé organizace, jakou byla Solidarita, podává důkaz o postupující erozi systému. Generál Jaruzelski po léta zakládal legitimitu svého režimu na údajné bezprostřední hrozbě sovětské intervence, jíž se mu vyhlášením výjimečného stavu podařilo zabránit. Dosud však nebyly nalezeny žádné sovětské dokumenty, které by tuto Jaruzelského tezi potvrzovaly, a podle Paczkowského není toto tvrzení nadále udržitelné. V druhé polovině osmdesátých let se pro Polsko ukázala nezbytnou ekonomická reforma. Záhy se však objevily názory, že bez nalezení politického partnera bude opět neúspěšná. Pokusy vytvořit „fasádní koalici“ přilákáním určitých osobností ze Solidarity selhaly, načež se v rámci PSDS vyhranily tři proudy: jeden chtěl veškeré opoziční hnutí zlikvidovat, druhý (v čele s premiérem Rakowskim) hodlal postupovat čínskou cestou, tj. zaváděním ekonomických reforem bez změn politických, a třetí si byl vědom nemožnosti reformovat hospodářství bez reformy politické. Tento směr nakonec vítězčil, díky čemuž se mohla rozběhnout jednání u kulatého stolu se známými výsledky.

Zoltán Ripp (Institut politických dějin, Budapešť) ve svém referátu uvedl tři termíny, které charakterizovaly maďarský přechod k demokracii: negociovaný přechod, ústavní revoluce a změna systému. Ekonomická transformace předcházela v Maďarsku politickým změnám. Vyřešit ekonomické problémy však nebyl schopen ani Károly Grosz, který v květnu 1988 vystřídal Jánose Kádára v čele MSDS. K výrazné změně došlo teprve s nástupem Miklóse Némétha na sklonku roku 1988. Komunisté se chtěli vzdát mocenského monopolu dříve, než by opoziční strany, v té době rozdrobené a s nevelkou podporou, příliš zesílily. Po přijetí zákona oficiálně povolujícího systém stranické plurality v únoru 1989 se MSDS snažila vytvořit koalici s takzvanými historickými stranami, s nimiž vládla bezprostředně po druhé světové válce: s Nezávislou maloroľnickou stranou, se Sociálnědemokratickou stranou a Maďarskou lidovou stranou. Na druhé straně jednali komunisté i s předáky Demokratického fóra, jež vzniklo už v roce 1987 coby opoziční platforma pod vedením reformního komunisty Imre Pozsgaye. Jako skutečné nepřátele komunisté vnímali nové strany Svaz svobodných demokratů a Svaz mladých demokratů. Ustavení opozičního kulatého stolu v březnu 1989 znemožnilo MSDS vrazit mezi opoziční strany klín. Události v dalších zemích na podzim 1989 pak posílily postavení radikální opozice a vedly k antikomunistické kampani, která vydržela až do voleb 1990.

Polský a maďarský vývoj jsou si v mnohém podobné – v obou případech šlo o postupný, negociovaný přechod od komunistického režimu k demokracii. Jinou zkušeností prošla Německá demokratická republika. Armin Mitter (Humboldtova univerzita, Berlín) se ve svém referátu zamýšlel zejména nad vlivem „pražského jara“ 1968 na opoziční smýšlení v NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech.

S několika kontroverzními tezemi poté vystoupil bývalý poradce Michaila S. Gorbačova (už dříve ovšem poradce Nikity S. Chruščova, což bývá často opomíjeno) Georgij Šachnazarov. Připomněl, že v Polsku a Maďarsku začaly změny dříve než v SSSR.

I Gustáv Husák v osmdesátých letech údajně pochyboval o správnosti nastaveného politického kurzu, neměl však dostatečnou vůli jej změnit. Hlavní determinantou politiky Michaila Gorbačova vůči bývalým satelitům byla striktní zásada nevměšování. Už v roce 1985, v reakci na „konzervativní“ článek v *Pravdě*, který se objevil po jeho nástupu do funkce, Gorbačov prohlásil, že SSSR proti žádnému ze spojenců nezasáhne vojensky. Šachnazarov vyslovil nesouhlas s častým tvrzením, že země střední a východní Evropy byly ještě v osmdesátých letech (tj. včetně období po nástupu Gorbačova) sovětskými satelity. Ano, rok 1968 byl tragickým omylem, ale v následujícím období už vše záleželo na osobnostech v jednotlivých zemích. Podle Šachnazarova to lze doložit na příkladu Nicolae Ceaușeska a Jánose Kádára, kteří prováděli vpravdě nezávislou politiku. Veterán sovětské politiky pak položil přítomným několik provokativních otázek: Cítíte se nyní být nezávislí; nemáte pocit, že jste závislí na Američanech? Myslíte, že je Evropa bezpečná; nebyla v jaltském systému bezpečnější? Na závěr svého vystoupení tlumočil Šachnazarov pozdravy od Gorbačova i s hřejivou vzpomínkou na nadšené přivítání, jehož se generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS dostalo na jaře 1987 od obyvatel Prahy.

Kritické názory Karla Durmana (Univerzita Uppsala) na politiku obou supervelmocí v osmdesátých letech jsou dobře známy z jeho knihy *Útěk od praporů* (Praha, Karolinum 1998). Také na prosecké konferenci Durman rozhodně odmítl tvrzení, že nás od komunismu osvobodila „perestrojka“, tím méně pak péče Spojených států amerických. V letech studené války včetně jejího konce byla východní Evropa na okraji zájmu USA. S odvoláním na Timothyho Gartona Ashe pak Karel Durman prohlásil, že jsme se osvobodili sami, přičemž hlavní zásluhou Západu bylo pouze to, že existoval. Poté se Durman ostře postavil proti tvrzením Georgije Šachnazarova: Gorbačov se *chtěl* vměšovat, existují o tom desítky svědectví. Jako konkrétní příklad uvedl však neochotu Kremlu napomoci reformátorům v Bulharsku a Gorbačovův ozbrojený zásah v Litvě v roce 1990. Tím ovšem Durman jen nahrál Šachnazarovi: Neochotu napomoci reformátorům přece nelze interpretovat jako vůli k vměšování. A Litva? Gorbačov samozřejmě mohl hnutí za nezávislost rázně vojensky potlačit. Fakt, že tak neučinil, je mu ovšem dodnes vytýkáno ruskými fundamentalisty. Obecně Šachnazarov neodmítl zodpovědnost SSSR za režimy, které v Československu a v dalších zemích existovaly. To ovšem nezpochybňuje Gorbačovovu zahraničněpolitickou zásadu nevměšování. V československém případě panovaly v Kremle výhrady vůči Jakešovi, který odmítal jakékoli změny. I tady se však Gorbačov až do konce držel své hlavní zásady: sám Šachnazarov zaslal v týdnu po 17. listopadu 1989 telegram sovětskému velvyslanci v Praze Lomakinovi s instrukcí, aby do probíhajících událostí nijak nezasahoval. Jakoby mimoděk tak zaznělo velmi závažné svědectví o sovětském postoji k československým událostem: z Moskvy nepřišly instrukce či doporučení, aby se československé komunistické vedení zdrželo použití síly. Jak zdůraznil v rozhovoru pro *Lidové noviny* (18.10.1999) ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Oldřich Tůma, o něčem podobném se dlouho spekulovalo. Nyní je ještě více pravděpodobné, že o osudu sametové revoluce se v roce 1989 rozhodovalo jen v Československu.

II.

Česká a slovenská společnost v předvečer převratu a revoluce, jak zněl název druhého panelu, však jako by byla převratnými událostmi zaskočena. Vilém Prečan sice v úvodu připomněl, že svoboda do Československa nepřišla zvnějšku a že už před listopadem 1989

existovala opozice, nicméně jak uvedl Milan Otáhal (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha), v letech následujících po vzvodu roku 1968 byla občanská společnost slabá. Po 21. srpnu 1969 přestali občané na dlouhou dobu hrát významnější úlohu v otázce dalšího směřování Československa. „Normalizačním“ elitám nešlo o to, aby lidé věřili v socialismus, stačilo jim, když prováděli určité konkrétní rituály. Až od poloviny osmdesátých let začaly narůstat projevy nespokojenosti – zejména v souvislosti s ekologickou situací, ale také v kruzích tvůrčí inteligence. Ta se však nestala politickou silou, neboť nevytvořila organizační struktury. Tímto směrem se vydávali spíše studenti, kteří na mnoha místech rozpouštěli organizace SSM a začali vytvářet nezávislé studentské skupiny.

Dva účastníci panelu se věnovali hospodářskému vývoji Československa v letech „normalizace“. Podle Lubomíra Liptáka (Historický ústav SAV, Bratislava) charakterizovala toto období hospodářská strnulost. Přijetí principu politiky „normalizace“ na počátku sedmdesátých let pak znemožnilo zásadnější reformu systému v letech osmdesátých. Otakar Turek (Praha) se ve svém příspěvku zaměřil na percepci československé hospodářské situace veřejností. Na úvod uvedl výmluvná čísla: v roce 1950 byl hrubý domácí produkt na obyvatele v Československu na úrovni Rakouska, zatímco o třicet let později dosahoval ve srovnání s jižním sousedem pouhých 50,4 procenta. Lidé si přitom v osmdesátých letech už vesměs uvědomovali, že viditelný propad má systémové kořeny, že jsme „spolu s dalšími plánovacími nešťastníky ulpěli na předpotopní úrovni“, zatímco „svět“ se posunul výrazně vpřed. Zároveň si mnoho lidí všimlo do očí bijících absurdit: na jedné straně byly sklady plné neprodejných výrobků, na straně druhé trpěly obchody nedostatkem sortimentu. Nicméně v Československu se jednalo o „gulášový socialismus“, nikdy nepřišel cenový skok, který by vyhnal lidi do ulic, jak se stalo v Polsku. Navíc mezi vedením mnohých podniků a jejich pracovníky vznikaly rozličné neformální aliance, jež se pak upevňovaly na podnikových oslavách a podobně. I z těchto důvodů byly projevy odporu vůči ekonomickým aspektům „normalizace“ minimální.

Miroslav Vaněk (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) se ve svém referátu na téma Studenti v období pádu komunismu zmínil o uskutečněném rozsáhlém projektu orální historie, jehož se zúčastnilo sto bývalých studentů.² Ze strany studentských skupin se v období před listopadem 1989 ozývaly výzvy k dialogu, odpovědi však bylo většinou mlčení nebo vodní děla při demonstracích. Nápad zahájit okupační stávkou se mezi studenty pražských vysokých škol zrodil už v noci ze 17. na 18. listopadu. V následujících dnech se studenti postarali zejména o distribuci informací i do těch nejzapadlejších vsí českého venkova. Za poslední vzepětí studentského odporu pak Vaněk označil odmítnutí Adamcovy vlády, označované vzhledem k jejímu složení jako „15:5“. Oldřich Tůma (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR) uvedl na úvod svého vystoupení o exodu východních Němců přes Prahu v září 1989 zajímavý statistický údaj, podle něhož si 63 procent obyvatel ČR v souvislosti s rokem 1989 uvědomuje události v NDR a více než 50 procent jim připisuje značný vliv. Tůma detailně téma zpracoval v článku 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží: Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989, otištěném v *Soudobých dějinách*.³

2 Viz OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav (ed.): *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

3 Viz *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 147–164.

Petr Pithart se účastníkům konference svěřil, že si už deset let klade otázku, jak mohl být disent tak zoufale zaskočen událostmi 17. listopadu. Václav Havel odjel 16. listopadu z Prahy a Pithart, toho času knihovník na bohoslovecké fakultě, nabádal studenty, kteří jej zvali do průvodu, ať už to vezmou sami do rukou. Sám napsal ještě v říjnu 1989 pro setkání československých exulantů ve Frankenu text, v němž žádné změny nepředpověděl, naopak poukázal na zabydlenost většiny v „nenáviděných“ poměrech režimu. Vyslovil přitom obavu, že změny v okolních zemích se Československa nemusí dotknout, a pokud by k nim zde přece došlo, očekával vypuknutí vášní. „Zkrátka a dobře totální slepota. (...) Buď jsme neměli představivost, nebo jsme špatně rozuměli podstatě systému.“ Svou sebekritiku tehdejšího odhadu situace však Pithart vzápětí zrelativizoval, když prohlásil, že v hlubším smyslu měl vlastně pravdu, neboť diagnostikované faktory úpadkového stavu společnosti se plně projeví v následujících letech politické svobody. Z tohoto hodnocení vycházelo Pithartovo rozdělení disidentské opozice na disent reflexe a disent protestu. První podle něho nejpozději od podzimu 1990 ztratil kontakt s veřejností, zatímco druhý se vyvezl k moci na vlně antikomunismu a nespokojenosti z léta 1990.

Když Vilém Prečan předával slovo Emilu Voráčkovi (Historický ústav AV ČR, Praha) s tím, že tématem jeho příspěvku je levicová (tj. patrně proreformní !) opozice v KSČ před listopadem 1989, dodal, že je to „téma, o němž nevíme nic“. Po vyslechnutí Voráčkova referátu jsem však měl pocit, že o tématu stále nic nevím, respektive že jde o téma-netéma a že pan Voráček hovoří o něčem, co existuje především v jeho mysli. Tyto myšlenky pak zpětně projektuje do *zamýšlených* skutků sebe samého a některých svých přátel z KSČ v době před listopadem 1989.

V závěrečné diskusi se mimo jiné František Koudelka (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR) vyjádřil k otázce, jaký postoj zaujímal československé komunistické vedení k sovětské přestavbě. Podle Koudelky se Fojtík a Jakeš v roce 1986 vrátili z Moskvy se zaujetím pro perestrojku, což přetrvalo do roku následujícího, kdy lze mluvit o jistém vyvrcholení snahy o nápodobu sovětského vzoru. Na jaře 1988, a zvláště po konferenci KSSS však už u nich zřetelně převládala distance a pasivní odpor vůči změnám, jejichž radikalita se báli.

III.–V.

Pátek byl věnován „orální historii“. Čelní protagonisté Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí nabídli své postřehy z prvních tří týdnů sametové revoluce proseté desetiletým sítem času. Vpodvečer pak několik významných osobností českého exilu, navrátilivších se do Československa nejpozději do konce roku 1989, zavzpomínalo na první dny a týdny strávené opět doma. Jakkoli zněly mnohé ze vzpomínek autenticky, je zřejmé, že mají hodnotu především jako *dnešní* reflexe tehdejších událostí. Bylo zajímavé poslouchat, co zásadního či na první pohled banálního utkvělo tehdejším protagonistům událostí v paměti natolik, že se rozhodli podělit se o to po deseti letech s odbornou veřejností.

Blok s názvem *Občanské fórum (první tři týdny)* zahájil úvodním slovem Jiří Suk (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR).⁴ Promluvil o vývoji Občanského fóra v prvních a rozhodují-

4 Viz SUK, Jiří: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*. 1. díl Události; 2. díl Dokumenty. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1998.

cích týdnech demokratické revoluce v Československu, o problémech, s nimiž se v oblastech politického vyjednávání a vlastní vnitřní struktury a dynamiky muselo potýkat. Po něm vystoupilo pět osobností: Vladimír Hanzel, Eda Kriseová, Stanislav Milota, Radim Palouš a Petr Pithart. Tehdejší aktéři přispěli reflexí samotných počátků listopadových událostí, tj. momentů, kdy oni sami zaregistrovali, že se „něco děje“. Výpovědi potvrdily, že první hodiny sametové revoluce skutečně nebyly v režii disentu, situace se však obrátila nejpozději se založením Občanského fóra 19. listopadu večer. Z účastníků panelu asi nejvíce zaujala Eda Kriseová – jednak zajímavými, vpravdě ženskými akcenty, jednak konkrétními zážitky prezentovanými s vtípem a patrným vypravěčským talentem. Vzpomínala mimo jiné na „fungování“ disidentských rodin v hektických revolučních dnech a vyzdvihla také důležitost jazyka, kterým se Občanské fórum ve svých provoláních obracelo k veřejnosti a jenž se záměrně zcela lišil od „normalizačního“ newspeaku. Přímou neuvěřitelně pak vyzněla vzpomínka na setkání s představitelkou Českého svazu žen soudružkou Němcovou, která se jala varovat Edu Kriseovou před tím, jak těžká bude její úloha, až převezme její funkci...

V diskusi se Jan Čulík (University of Glasgow) s poukazem na nejnovější biografii Václava Havla z pera Johna Keana⁵ snažil dopátrat toho, zda Havel skutečně při jednání o kandidatuře na prezidenta slíbil Alexandru Dubčekovi, že mu uvolní místo pro druhou volbu plánovanou na léto 1990. John Keane v nesplnění tohoto slibu vidí první náznak machiavellistického přístupu k politice ze strany Václava Havla. Jak ovšem podotkl Věnek Šilhán, Dubček vlastně o nic takového nestál. Z osobních důvodů však chtěl ve funkci prezidenta vystřídat právě Gustáva Husáka, neboť v tom spatřoval satisfakci za vlastní politický pád v roce 1969, jenž se odehrál pod Husákovou taktovkou. Je skutečně trpkou ironií, že se Dubček namísto toho po dvaceti letech vrátil do funkce, v níž 22. srpna 1969 podepisoval smutně proslulé Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění č. 99/1969 Sb. o některých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku.⁶ Další zdlouhavá debata o této „kauze“ nepřinesla nic nového, a to ani po příjezdu Václava Havla krátce po poledni. Jeho reakce na opakovaný Čulíkův dotaz spíše ukázala, že podobné „senzace“ vznikají často v záležitostech, jimž inkriminované osoby ani nepřikládají význam. Havlovo „nevzpomínám si“ a dotazování Stanislava Miloty, o co šlo, působilo v tomto případě věrohodně.⁷ Na druhou stranu poněkud nespravedlivě zařadil prezident seriózního vědce Johna Keana mezi své ostatní bulvární biografisty...

Zajímavý byl rovněž slovenský panel *Veřejnost proti násilí (první tři týdny)* s velmi reprezentativním obsazením (Ján Budaj, Fedor Gál, Miroslav Kusý, František Mikloško, Peter Zajac). V úvodním slově Soňa Szomolányiová (Univerzita Komenského, Bratislava) připomněla, že na Slovensku nelze v předlistopadovém období hovořit o zárodcích občanské společnosti, ale o pouhých „ostrovech pozitivní deviace“. V listopadových dnech

5 Český překlad *Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999.

6 Viz TUMA, Oldřich a kol.: *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996, s. 269–271.

7 Komplexně téma zpracoval Jiří Suk v článku K otázce prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989: Dokumenty a svědectví. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 346–369.

roku 1989 se daly události na Slovensku do pohybu až v reakci na opožděné zprávy z Prahy. První informace o pražských událostech dorazily teprve 18. listopadu ve 22 hodin. Zpráva o údajné smrti Martina Šmída pak ony ostrovy pozitivní deviace spojila. Aby však bylo vznikající hnutí úspěšné, bylo třeba, aby do něj byli zapojeni domácí, tj. slovenští aktéři. Paralelní struktura v podobě VPN měla zároveň vynahradit předchozí absenci opozičních aktivit.

František Mikloško připomněl, jak slabé bylo předlistopadové opoziční hnutí na Slovensku: politický proud katolíků byl kupříkladu v jinak katolické zemi reprezentován jediným člověkem – Jánem Čarnogurským. Ten vydával od roku 1988 samizdatové *Bratislavské listy*, jež se původně měly jmenovat Křesťanská demokracie. Podle Jána Budaje se možnosti působení disentu v Československu ještě před listopadem 1989 vyčerpaly, a otevřel se tak prostor pro šedou zónu. Československo však zůstalo v tomto směru oproti dalším středoevropským zemím pozadu – mimo jiné kvůli razantním zásahům bezpečnostních složek proti demonstracím.

Vystoupení dalších účastníků směřovala už více k zamyslení nad příčinami rozpadu federace a rolí VPN v tomto procesu. Fedor Gál se postavil proti některým mýtům, jež se v této souvislosti tradují. Tak například vznik VPN, tj. na Občanském fóru nezávislé organizace s vlastním názvem, bývá označován za první signál slovenského odpoutávání od Čech. Gál to označil za nesmysl, když právě její název odrážel protest proti násilí v Praze. Poté poukázal na některé chyby, jichž se VPN dopustila zejména před volbami v létě 1990. Chybou bylo, že někteří z lídrů hnutí odmítli kandidovat, a naopak na kandidátku VPN byli zařazeni komunisté Čalfa, Čič, Dubček a někteří další. Peter Zajac zalitoval, že má dnes kdekdokde ostych označit změny roku 1989 za epochální. VPN se podle něj v letech 1990–1992 ocitla mezi dvěma mlýnskými kameny; její představitelé nepatřili ani mezi nacionalisty, ani mezi čechoslovakisty, ale skutečně chtěli autentickou federaci. Miroslav Kusý se na události roku 1989 podíval z perspektivy dnešní situace, kterou přes řadu nedostatků zhodnotil pozitivně.

Soňa Szomolányiová v diskusi připomněla vliv reformního komunismu na VPN. Kupříkladu v žebříčku popularity politiků na Slovensku v dubnu 1990 zaujímal první nekomunista – František Mikloško – až osmou příčku. Při pátrání po příčinách relativního neúspěchu VPN ve volbách roku 1990 ve srovnání s OF připomněla, že od VPN se hned zjara 1990 odštěpilo silné Křesťanskodemokratické hnutí. Volební výsledek obou stran byl v součtu srovnatelný s výsledkem Občanského fóra.

Den uzavřelo podvečerní setkání s osobnostmi československé emigrace (Jiří Gruša, Milan Horáček, Ivan Medek, Pavel Pecháček, Karel Schwarzenberg, Pavel Tigrid) s názvem *Exil doma*. Ještě více než ve slovenském panelu zde však zaznívalo hodnocení deset let starých událostí prizmatem dnešní situace. Účastníci panelu popisovali podle otázek, jež jim předem předal Vilém Prečan, okolnosti svého návratu a první dojmy z Československa. Jako první hovořil „služebně“ nejstarší exulant Pavel Tigrid, který strávil ve dvou emigracích v součtu téměř půl století. Vzpomenul mimo jiné na své setkání s bývalými vítězi, toho času již také poraženými, po roce 1968. Po krátkém „zjišťování totožnosti“ („Tak to jste vy, ten Tigrid?“ „Tak to jste vy, ten Mlynář?“) se jej Zdeněk Mlynář udiveně zeptal, zda skutečně představitelé demokratických stran po roce 1945 věřili, že oni, komunisté, budou ochotni vládnout společně s nimi... Pavel Tigrid však vzpomínal také

na první okamžiky euforie po návratu do vlasti. Už na přelomu let 1989–1990 se mu však ukrádaly do mysli obavy, abychom toho obrovského optimismu jednou nelitovali.

Pavel Pecháček uvedl, že se do Prahy dostal už dvakrát před listopadem 1989 – v letech 1986 a 1987. První návštěva byla neplánovaná, šlo vlastně jen o mezipřistání na cestě z Moskvy. Když mu pohraniční orgány začaly dělat na letišti problémy, upozornil, že zatčení reportéra Hlasu Ameriky by zemi neudělalo právě nejlepší reklamu. Nakonec vše vyřešila až osobní intervence Gustáva Husáka v Pecháčkův prospěch... Problémy však měl Pavel Pecháček i v listopadu 1989. Do Prahy přijel 20. listopadu coby reportér Rádia Svobodná Evropa, ale o čtyři dny později, tj. 24. listopadu 1989 (!), byl ze země vyhoštěn. Po brzkém definitivním návratu nebyl prý překvapen vůbec ničím, ovšem po opadnutí euforie bylo pro něj nejspitnějším zážitkem opětovné nelaskavé, neurvalé chování lidí v Československu. Karel Schwarzenberg neměl při návratu přílišná očekávání. V Občanském fóru nebyl velký zájem o navrátilce ze zahraničí, což ovšem vyplývalo z rychlého spádu událostí. Stejně jako Pavel Tigrid se i Karel Schwarzenberg vyhranil proti pospurnové emigraci: v exilu bylo zajímavé sledovat, jak její valná část svou vlast záhy zcela odepsala.

Ivan Medek vzpomínal, jak se v průběhu roku 1989 lidé postupně zbavovali strachu, což bylo evidentní i ve vídeňské redakci Hlasu Ameriky. Zatímco do roku 1989 se jen tu a tam někdo z občanů Československa odhodlal k tajnému telefonátu, po zveřejnění petice *Několik vět* se často lidé téměř rozhořčeně dotazovali, jak je možné, že Hlas Ameriky dosud nezveřejnil jejich jména jako signatářů petice. Při návratu do Československa měl ovšem Medek obavu, že mnozí lidé si změnu režimu vůbec nepřáli, protože se už dostatečně naučili v komunistickém režimu žít. Jiří Gruša a Milan Horáček jako by na závěr potvrdili poněkud paradoxní vztah nepřímé úměry mezi délkou emigrace a kritičností vůči situaci v Československu v roce 1989 a po něm. Zejména od Jiřího Gruši zaznělo několik nevybíravých paušalizujících zmínek o českém národě a jeho vztahu k emigraci, které vyvolaly souhlasné i odmítavé reakce v auditoriu. Situaci zachraňoval Věnek Šilhán, který zdůraznil význam úlohy, již představitel československého exilu sehráli a stále sehrávají, a vyjádřil přesvědčení, že velká část lidí zde má zájem o jejich zkušenosti a pomoc.

VI.

Pro sobotní panel *Revoluce? Politický převrat? Problémy přechodného období do červnových voleb 1990* byl charakteristický výrok Soni Szomolányiové, která v diskusi konstatovala, že v interdisciplinárním společenství je problémem nalézt společný jazyk. Jednání panelu svým osobitým způsobem poznamenal předsedající Karel Bartošek (Institut d'Histoire du Temps Présent, CNRS, Paříž). Každému z referujících udělil nekompromisně dvanáct minut, a zejména během příspěvku Bedřicha Loewensteina (Freie Universität, Berlín), který byl první v pořadí, co chvíli oznamoval, kolik času ještě zbývá. Přesto Loewensteinovy úvahy o revolucích a jejich aplikace na listopad 1989 patřily k tomu nejzajímavějšímu, co na konferenci zaznělo.⁸ Jan Měchýř (Univerzita Karlova, Praha) pak nabídl pro

8 Loewensteinův text *Několik úvah o revolucích* vyšel v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 22, č. 1 (2000), s. 2–5.

„sametovou revoluci“ novátorské pojmenování *Freizeit Revolution*: lidé v oněch listopadových dnech přece vždy po skončení pracovní doby dorazili na náměstí, vyslechli projevy, zacinkali klíči a spořádaně se odebrali do svých domovů. Za období skutečné revoluce označil Měchýř až dobu po 10. prosinci 1989, tj. po jmenování vlády národního porozumění, kdy byla provedena kooptace poslanců do Federálního shromáždění a obou národních rad a následovaly další revoluční kroky.⁹ Podle Soni Szomolányiové byl komunistický režim v Československu tolik rigidní proto, že se nedokázal ani v závěrečné fázi své existence otevřít nekomunistickým aktérům. I z toho důvodu byla změna režimu, již lze označit za negociovanou revoluci, tak rychlá a hladká a přesun komunistických elit do struktur nového režimu poměrně malý (což platí více o českých zemích než o Slovensku) ve srovnání s Maďarskem a Polskem (asi padesát procent) či Ruskem (kolem sedmdesát procent).

Podle Jaroslava Krejčího (Lancaster University, Velká Británie) nejsou už revoluce v posledních třech desetiletích 20. století „v módě“, narozdíl od negociovaných předání moci. Dokazuje to už příklad karafiátové revoluce v Portugalsku. V československém případě šlo spíše o restauraci. Jan Čulík si položil otázku, kdy se z revolucionářů stává establishment. Při hledání odpovědi však nakládal se statistickými soubory způsobem, pro který ho Jiřina Šiklová (Karlova univerzita) musela upozornit, že zcela ignoruje metody sociologických výzkumů.

Václav Žák v diskusi polemizoval s Janem Měchýřem. Připomněl, že lidé sice přicházeli v listopadu na náměstí až po práci, ale zároveň alespoň v prvních dnech také se strachem, že zasáhnou pořádkové síly, armáda atd. Jan Měchýř v odpovědi uvedl, že i Václav Žák, když směřoval do Laterny Magiky, byl hrdina... Podle Petra Pitharta nápad s vyměňováním poslanců pocházel od Zdeňka Jičínského. „To, že jsme nestihli napsat ústavu, byl jeden z hlavních důvodů rozpadu Československa,“ uvedl dále bývalý český premiér. Petr Placák vytkl polistopadové politické reprezentaci, že převzala komunistický právní systém. Kritizoval rovněž zákon o mimosoudních rehabilitacích, jenž podle něj na jaře 1990 přisoudil bývalým politickým vězňům úlohu těch, kteří byli pouze rehabilitováni, namísto role skutečných obětí komunistického režimu. Zejména druhá poznámka doslova rozlítla Petra Pitharta. Zákon přijatý jeho vládou měl podle něj uchránit bývalé politické vězně od zdoluhavých soudních procesů a pro tyto zpravidla starší občany znamenal maximální úlevu a nejsnazší řešení. „Zoufám si z Vás, Petře Placáku,“ znělo konferenční místností.

V závěrečném slově porovnal Oldřich Tůma konferenci na Proseku s analogickou konferencí, jež se v červnu 1999 konala v Budapešti. V Praze zaznělo mnohem více osobních reflexí. Z konference vyplynulo, že v listopadu 1989 šlo spíše o etickou než o politickou revoluci, s hmatatelně přítomnou euforií jako nejnapadnějším emblémem. I v ní lze patrně hledat zárodky budoucí deziluze a problémů. Nepřipravenost disentu byla zpočátku evidentní, nicméně v následujících dnech šlo většinou jen o zpoždění několika hodin. V jednání tehdejších hlavních aktérů je patrný jakýsi improvizáčnický génius. To vše dohromady tvoří pouze surový materiál, s nímž historikové musí teprve pracovat.

9 Svůj komplexní pohled na listopad 1989 Měchýř zachytil v knize *Velký převrat či snad revoluce sametová?* Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřcečené něžné revoluci a jejích osudech 1989–1992. Praha, Progetto 1999; viz též recenze této knihy od Adély Gjuríčové v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 22, č. 2 (2000), s. 63.

Bohužel nebyla příliš zmíněna role dělníků a rovněž příslovečných „zubařů“ z oblasti „šedé zóny“. Vilém Prečan konstatoval, že mohl jen závidět polským kolegům, na jejichž nedávné konferenci o událostech 1980–1981 proti sobě zasedli tehdejší předáci Solidarity, sovětsí maršálové a polští komunisté včetně generála Jaruzelského. Dosavadní pokusy o kontakt s vysokými představiteli KSČ zatím jen prokázaly, že jde o lidi omezenějšího rozhledu, kteří navíc v historických občas spatřují vyšetřovatele vlastizrady z roku 1968.

I po konferenci zůstává řada nezodpovězených otázek, přestože se o nich diskutovalo, jako například role armády v plánech komunistických představitelů na řešení krizové situace. Je také škoda, že na konferenci nevystoupil nikdo z tehdejších vůdců studentské stávky ani z představitelů stran Národní fronty. Přitom zejména v případě Československé strany socialistické byla reakce v listopadu 1989 vpravdě pohotová. Poskytnutí budovy Melantrichu Občanskému fóru už v úterý 21. listopadu bylo důležitým krokem k úspěchu státičových demonstrací na Václavském náměstí, četba *Svobodného slova* přinášela od prvních dnů lidem naději a snad i odvahu. Připravovala se snad ČSS už předem na možnost podobného vývoje? Jistě by bylo zajímavé o tom s jejími tehdejšími představiteli diskutovat.

I přes drobné výhrady je třeba říci, že konference byla perfektně zorganizována. Ve všech blocích zbyl také čas na diskusi, která byla mnohdy zajímavější než samotné referáty. Ve čtvrtek večer pozval Petr Pithart všechny přítomné na slavnostní shromáždění do budovy Senátu. Mohl je tak přivítat v bývalém sídle Národní fronty, kde v listopadu 1989 probíhala jednání „rozhodujících politických sil“, tj. představitelů Národní fronty a Občanského fóra. Vzpomenul přitom na svou tehdejší nelehkou úlohu – stát u dveří a vysvětlovat spontánně vznikajícím občanským iniciativám, že ony nepatří mezi rozhodující politické síly, a nemohou se tedy zúčastnit jednání.

Smutnou kapitolou byla snad jen práce štábu České televize, jenž na konferenci zavítal v čele s Markem Volnerem (známým mimo jiné z televizních debat o majoru Zemanovi). Teoretičtější zaměřené panely nepřilákaly jeho pozornost, zato podle pokynů, jež dával Volner téměř po celý pátek 17. října kameramanovi, bylo zjevné, že čeká na nějakou senzaci, jež by zcela převrátila dosavadní znalosti o listopadových událostech. Po takovém očekávání muselo nutně následovat zklamání, a tomu odpovídala i pozornost, již Česká televize konferenci věnovala ve svých zpravodajských relacích.

Anotace

BARTEČEK, Ivo: *Československý antifašistický exil německého jazyka v Mexiku: Studie a dokumenty*. Olomouc, FF UP 1999, 102 s.

Za druhé světové války se Mexiko stalo azylem několika českoněmeckých spisovatelů: publicisty a autora několika knih André Simona (vlastním jménem Otto Katz), mladé novinářky Lenky Reinerové, a především „zuřivého reportéra“ Egon E. Kische, který o svém tamějším pobytu zaznamenal: „V Mexiku jsem se setkal s mnoha kolegy – spisovateli ze všech zemí, ze spisovatelů mezinárodního ohlasu, kteří emigrovali, našla téměř čtvrtina azyl v Mexiku.“ V této studii s dokumenty shrnuje Ivo Barteček své dřívější články, uveřejněné zejména v ročence *Iberoamericana pragensia*, a navazuje na základní práci věnovanou vztahům Československa a Latinské Ameriky v první polovině 20. století, na monografii Vladimíra Nálevky *Československo a Latinská Amerika v letech II. světové války* (Praha 1972). V úvodu autor podává přehled vztahů mezi českými zeměmi a Latinskou Amerikou, tak jak se odrazily v českém dějepisectví.

Vlastní výklad vychází z písemné pozůstalosti československého vyslance v Mexiku, historika Vlastimila Kybala, z pozůstalosti E. E. Kische, André Simona, a především z rozhovorů s Lenkou Reinerovou a jejich dosud nezveřejněných vzpomínek. Memoárová kniha L. Reinerové *Hranice uzavřeny* (Praha 1956) nese totiž pečeť doby vydání. Autor

zpracoval i americký krajanský válečný tisk a dvě edice textů z periodického tisku.

Exulanti z Československa působili v Mexiku v Klubu Heinricha Heineho a v Československo-mexické asociaci, v redakci *Freies Deutschland* a *El Checoslovaco en Mexico*. Kisch byl československým zástupcem na Kongresu proti teroru, zorganizovaném ve spolupráci s mexickou vládou v říjnu 1942 jako ohlas lidické tragédie, a jeho mexický pobyt je v povědomí čtenářů spjat především s knihou reportáží *Objevy v Mexiku* (Praha 1947). André Simone, popravený v procesu s Rudolfem Slánským, přijel do Mexika již jako autor několika protifašistických publikací: *Dimitroff contra Goering* (Paříž 1934), *Spione und Verschworer in Spanien* (Paříž 1936, pseud. F. Spielhagen) a nejnámější *J'accuse: O těch, co zradili Francii* (2. vyd. Praha 1965). V Mexiku byl redaktorem sborníku *Černá kniha nacistického teroru v Evropě* (*El Libro Negro del Teror Nazi en Evropa*. Mexico 1943), nad kterým převzali čestný patronát, spolu s Edvardem Benešem, prezidenti Mexika a Peru. Do sborníku přispělo osmdesát literátů, grafiků a politiků z šestnácti zemí, o úspěchu knihy svědčí velký ohlas v tisku i její druhé vydání. Simone byl také autorem knihy *Ruská bitva* (*La Batalla de Rusia*, Mexico 1943).

Studie je doplněna edicí textů E. E. Kische, A. Simona, F. C. Weiskopfa a L. Reinerové v původním německém a španělském znění, španělským resumé a jmenným rejstříkem.

Je vhodným připomenutím málo známé kapitoly československého zahraničního odboje za druhé světové války.

Jaroslav Bouček

BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektoriátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Překlad Petr Dvořáček. Praha, Prostor 1999, 664 s.

Německého historika Detlefa Brandese (1941), profesora Univerzity Heinricha Heineho v Düsseldorfu, není třeba odborně veřejnosti představovat. Jeho práce je doposud jedinou ucelenou monografií dějin Protektorátu Čechy a Morava. Český nakladatel zvolil jednotící koncepci, když oba původní díly z let 1969 a 1975 *Die Tschechen unter deutschem Protektorat: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod (1939–1942); Von Heydrichs Tod bis zum Prager Aufstand (1942–1945)* spojil v jeden celek. K tomuto vydání autor podotýká: „Výzkum shrnutý nyní do jedné monografie se zabývá jak německou protektorátní politikou a českou kolaborací, tak českým odbojem proti okupační moci. Omezení výzkumu jen na okupační politiku a kolaboraci, anebo jen na český odboj vylučovala zvláštní situace v protektorátu. Pro odboj a kolaboraci byla totiž charakteristická ta okolnost, že jejich představitelé mezi sebou v prvních dvou letech udržovali kontakty a částečně se dokonce pokoušeli vzájemně smladovat svou politiku.“

Brandesovu práci je třeba chápat jako dílo základní. Představuje faktograficky nesmírně bohatou syntézu zahrnující genezi okupační politiky, rezistence a kolaborace, stejně tak jako opomíjenou problematiku všedního dne. „Brandes jako první v německé literatuře vykreslil s využitím českých pramenů a literatury objektivní obraz českého odporu a odboje. To bylo a je velice záslužné, neboť v německém prostředí se bohužel až příliš často ještě dnes mává nad ‘málo střílejícím’ českým odbojem rukou.“ Celý text je postaven především na podrobném pramenném výzkumu českých a německých archivů. Ne-

lze ovšem přehlédnout, že první část práce je dokumentačně lépe podložena; nástup „normalizace“ v Československu vedl k opětovnému uzavření archivů, takže druhá část knihy čerpá především z německých fondů. Brandesovi se přesto podařilo vykreslit protektorátní éru v překvapivě jasných konturách. Šlo mu především o koncepci vlastního protektorátu, stejně jako o koncepci programové kolaborace a rezistence. Snažil se přiblížit zákulisní boj, který na první pohled naprosto nesouvisel se šedí pracovního dne, zaměřeného k vítězství říše. Překvapený čtenář zjistí, jaká disharmonie panovala mezi předními německými představiteli protektorátní reprezentace po celou dobu trvání tohoto útvaru. Spolu s autorem bude odhalovat důvody a smysl práce pronacistických exponentů, které v první řadě reprezentoval ministr školství a lidové osvěty Emanuel Moravec. Celou knihou se prolíná odraz činnosti rezistenčních skupin, jejíž problematickou kontinuitu se Brandes snažil stopovat až k pražskému povstání.

Moderní česká historiografie učinila od počátku devadesátých let značný krok vpřed a přinesla řadu studií – včetně biografických –, které Brandese podstatně doplňují a mnohdy jeho koncepci mění. Jeho práci je bezpodmínečně nutné konfrontovat s výsledky posledních výzkumů. Teprve poté vyneske hodnota díla, které by rozhodně nemělo chybět v knihovně žádného zájemce o dějiny protektorátu v celé jeho šíři.

Jan B. Uhlíř

ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Mnichovská dohoda 1938*. Překlad Pavel Stránský. Šenov u Ostravy, Tilia 1999, 472 s.

Jedná se zřejmě o nejvýznamnější práci, která mnichovské události důsledně vřazuje do kontextu evropské mocenské politiky. Poprvé vyšla v roce 1958 ve Stuttgartu. Její skutečnou hodnotu pochopíme ještě lépe, připomeneme-li si, čím se roku 1958 prezentovala česká marxistická historiografie. Pod záštitou ministerstva vnitra byly tehdy vydány dva svazky *Mnichova v dokumentech*. První díl nesl podtitul *Zrada západních mocností na Čes-*

koslovensku, druhý Zrada české a slovenské buržoazie na československém lidu.

Mnichovská dohoda 1938 je prací na svou dobu mimořádně progresivní. Vlastní široká pramenná základna díla, doplněná o osobní i písemná svědectví řady bezprostředních účastníků dramatických mnichovských událostí, a dokonalá znalost dostupné literatury zajišťují mimořádně kvalitní a na profesionální úrovni zvládnutou knihu. Prací prostupují tři vsudypřítomné roviny. První je dána problematickým versailleským odkazem, druhá následným nezájmem Londýna na kontinentě a třetí neschopností a nemožností Paříže. Mantinely, jež tyto faktory vymezily, poskytly dostatečný prostor pro vznik a vzestup třetí říše. Podle autora se Francie po 6. březnu 1936 ocitla s konečnou platností v defenzivě a až do vypuknutí druhé světové války se omezovala na oddalování nevyhnutelného. V deseti kapitolách kniha podrobně líčí cestu k Mnichovu – vývoj evropské politické scény druhé poloviny třicátých let od počátku likvidace versailleských dohod po relativně logický postoj západních demokracií při podpisu samotné smlouvy. Autor jako ústřední faktory identifikoval především „rozpad francouzského bezpečnostního systému v Evropě a růst sil, jež se staly nástrojem hitlerovské zahraniční politiky, ať se již jednalo o sudetoněmecké hnutí, o politiku appeasementu západních mocností, o utilitární snahy Sovětského svazu nebo egoistické záměry našich sousedů“. Podle Čelovského bylo s výjimkou španělské občanské války zdaleka nejdůležitější událostí roku 1937 zvolení Neville Chamberlaina ministerským předsedou. V tomto muži vidí ostatně jednu z hlavních příčin appeasementu jako takového.

Z hlediska českého čtenáře je zajímavá analýza vlastního vývoje vnitropolitické situace, včetně podrobného popisu místy zoufalého a předem k neúspěchu odsouzeného boje Prahy, sevřené do kleští mezi Berlínem, Paříží a Londýnem. Čelovský uvádí nejen část osobního svědectví hraběte Trauttmansdorffa, jenž byl spolu s profesorem Haushoferem v roce 1936 vyslán Berlínem do Prahy, aby zde u prezidenta Beneše sondoval situaci, ale snaží se najít pochopení i pro snahy německé menšiny: „Sudetským Němcům nelze zazlívati

vůli po sjednocení s jádrem německého národa. Byla jen integrující součástí demokratického hnutí směřujícího k uplatnění práva na sebeurčení národů, v jehož duchu byly podepsány mírové smlouvy a v jehož jménu získali svůj stát také Češi a Slováci.“ Čelovský cituje téměř neznámou notu, v níž Praha 29. září deklarovala Londýnu svůj nezájem o připravovanou schůzku čtyř velmocí. Zvláště dramaticky je pak líčen samotný vrchol zářijové krize od schůzek v Berchtesgadenu a Bad Godesbergu po samotné setkání v mnichovském „hnědém domě“.

Čelovského *Mnichovskou dohodu 1938* nelze při studiu této klíčové události evropských – a v důsledcích i světových – dějin 20. století jednoduše ignorovat. Objektivnímu čtenáři ji lze vřele doporučit.

Jan B. Uhlíř

Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945: Dokumenty. Díl 2. Červenec 1943 – březen 1945. Ed.: J. Němeček, H. Nováčková, I. Štoviček, M. Tejchman. Praha, Státní ústřední archiv 1999, 661 s.

V krátké časové návaznosti po prvním dílu vydal SÚA druhý svazek diplomatických dokumentů týkajících se vztahů mezi exilovou vládou a Sovětským svazem v období, kdy se již rýsovala poválečná konstelace ve střední a východní Evropě. Badatelé tak nyní mají k dispozici celý soubor dokumentů, který byl nalezen v našich archivech k této důležité problematice. Druhý díl obsahuje stejné množství dokumentů jako první – 265; většina z nich vychází poprvé. (Některé byly již uveřejněny v neúplném znění.) Jedinou mezeru tvoří část rozhovorů vedených v březnu 1945 v Moskvě, jejichž zápisy nebyly nalezeny.

Sbírka podává zevrubný obraz vývoje politiky exilové vlády a v první řadě prezidenta Edvarda Beneše vůči Sovětům v letech, které byly nabitý událostmi: nejprve to byla příprava spojenecké smlouvy se Sověty (zde je patrna Benešova nervozita z chování Moskvy), pak prezidentova návštěva SSSR a jeho euforie z ní, jakož i jistota, že o poválečné vztahy

není třeba mít obavy, problémy kolem Slovenského národního povstání a náznaky toho, že vstřícnost Sovětů má své meze. Potom již následovaly obavy ze sovětského postupu v souvislosti s podkarpatoruskou krizí a nakonec – na přelomu let 1944 a 1945 – rostoucí tlak Moskvy na exilovou vládu, prováděný přes velvyslance Fierlingra a přecházející v otevřené vměšování do československých záležitostí (hlavně v otázce vojenské politiky). Závěrečná část se týká prezidentových jednání při návratu domů přes Moskvu a rozhodnutí, jež tam byla přijata. Alespoň na jedno je nutné upozornit: na budoucí úzké sepětí československé armády s armádou sovětskou. Za zmínku stojí také Benešovo trvání na tom, aby o odstoupení Podkarpatské Rusi rozhodlo po skončení války Národní shromáždění.

Oba svazky sbírky podávají plastický obraz Benešových názorů na Sovětský svaz v rámci vztahů velmocenské koalice, které vyústily ve víceméně rezignovaný názor, že je nezbytné s nimi vycházet v dobrém. Rýsuje se tu však také profily řady exilových politiků, poměr k československým komunistům a také názory britské diplomacie na dokumentovanou problematiku.

Druhý svazek je vybaven stejně pečlivě jako předchozí a obsahuje tytéž náležitosti – úvod (včetně Poznámky k literatuře), seznam vzájemných smluv a registů v angličtině. O významu této sbírka nejen pro badatele zabývající se československo-sovětskými vztahy není třeba ztrácet slov.

Vladislav Moulis

DAYOVÁ, Barbara: *Sametová filozofové*. Překl. Bronislava Müllerová. Brno, Doplněk 1999, 287 s., bibliografie a jmenný rejstřík.

Kniha *Sametová filozofové* poprvé uceleným způsobem dokumentuje historii jednoho z nejrozsáhlejších neoficiálních hnutí z doby totalitního režimu v Československu, známého jako „podzemní univerzita“. Tajné bytové semináře, organizované ve snaze uchovat zbytky akademické svobody, se v 80. letech spojily zásluhou pražského filozofa Julia Tomina ve společné úsilí československých aktivistů a západoevropských a amerických lektorů a intelektuálů. Jejich

přednášky, tajně dovážené knihy a další iniciativy pomáhaly v utlačované zemi udržet tehdy tolik potřebné ideje svobodného a demokratického světa. Sílící hnutí postupně přerostlo v organizaci, která se v roce 1980 ustavila v britském Oxfordu jako Jan Hus Educational Foundation (JHEF). Následně byly zakládány sesterské nadace i v dalších zemích západní Evropy a Severní Ameriky. Po pádu komunismu v roce 1990 oficiálně vznikla Vzdělávací nadace Jana Husa také v Československu a dodnes se nemalou měrou podílí na podpoře vyššího vzdělání v České a Slovenské republice. K činnosti nadace se váže řada významných osobností akademického, politického a kulturního života, mezi něž například patří Roger Scruton, Jean-Paul Vernant, Jacques Derrida, Petr Oslzlý, Ján Čarnogurský, Petr Pithart a mnoho dalších.

Autorce, bývalé ředitelce britské JHEF, byla v roce 1998 udělena Pamětní medaile prezidenta republiky. Její kniha je vyústěním několikaleté práce, během níž sesbírala za vydatného přispění tehdejších československých i zahraničních organizátorů a aktérů „podzemní univerzity“ podklady k její dnešní konečné podobě. Dílo vyšlo v anglickém a českém jazyce ve spolupráci s vydavatelskými Claridge Press Londýn a Doplněk Brno jako příspěvek Husovy nadace k oslavám 10. výročí pádu komunismu a zároveň se stalo oslavou 20. výročí založení nadace.

Martin Kvítek

Duchovní rezistence v žalářích padesátých let:

Filosofie za mřížemi: Leopoldov, léta padesátá. Red. publ. Zdeněk Pousta. Praha, Ústav dějin Univerzity Karlovy – Archiv UK 1995, 183 s.;

VACKOVÁ, Růžena: *Věžeňské přednášky*. Praha, Archiv UK 1999, 267 s.

Archiv Univerzity Karlovy v Praze vydal dvě svědectví o nelidských podmínkách politických vězňů v československých žalářích v 50. letech, jež dokumentují neobyčejnou duchovní sílu a statečnost vysokoškolské elity. Obě knihy ukazují, jak nezdolná touha po

vědění přenášela vězně z lidského ponížení a utpřel do duchovního světa.

První kniha obsahuje přednášky, které tajně pro lepší zapamatování zapisovali svým spoluvězněm univerzitní profesor Bohumil Ryba a PhDr. Pavel Křivský. Původní vězeňské texty Pavla Křivského, věnované filozofické problematice, humanismu a selskému stavu, zachránil „žák“ Adolf Bečvář. V roce 1955 je zazdil ve stěně dílny leopoldovské věznice a po listopadu 1989 je ze skryše vyňal a předal Univerzitě Karlově. Profesor Ryba seznamoval dychtivé posluchače s řeckou mytologií a dějinami římských císařství a také je učil latinu. Sestavil pro tyto účely latinskou grammatiku, jejíž zachovaná část je v knize publikována. Texty psali na jakýkoli dostupný materiál, zejména na toaletní papír, na obaly a podobně, i když si byli vědomi trestu – studené korekce – při jejich nalezení. Tužka byla pro ně vzácným předmětem. Situace politických vězňů se poněkud zlepšila v roce 1956 po druhém sjezdu československých spisovatelů; pak už jim tužka a papír začali povolovat na požádání.

Medailonek z pera Dany Martínkové o profesoru Rybovi, členu Královské české společnosti nauk, České akademie věd a umění a Československé akademie věd, odsouzeném na 19 roků, jen potvrzuje, o co byla česká filologická věda 20. století ochuzena, když byla znemožněna badatelská a pedagogická činnost profesora Ryby na Karlově univerzitě. Jak píše v životopisné skice Václav Břicháček, pro svou vzdělávací činnost mezi mládeží byl zvlášť nebezpečný také Pavel Křivský, který byl odsouzen na doživotí; ve vězení nakonec prožil „jen“ třináct a půl roku. Křivský se totiž věnoval výchově mladých lidí ve skautské organizaci a ve sdružení středoškolačů i začínajících vysokoškolačů Kruh. Záchrance dokumentů Adolf Bečvář, jak se dovidáme z životopisných dat od Zdeňka Pousty, čerpaných z Bečvářovy autobiografické výpovědi, byl odsouzen nejdříve na 20 let a za útek ještě k 15 rokům vězení. Po revizi byl v roce 1963 – po 14 letech – propuštěn.

O dva roky později vyšlo jako pandán svědectví o obdobné činnosti žen: přednášky univerzitní profesorky Růženy Vackové ve věznici v Pardubicích. Ve vlastnoručných zápisech je zachovala Dagmar Skálová, před-

ní osobnost českého meziválečného i poválečného skautingu, odsouzená na 10 let. Přepůlený linkovaný školní sešit ukrývala ve zpevňovacím bederním pásu, který nosila po úrazu páteře způsobeném během vazebního výslechu. Transport do opavské věznice a konečně na svobodu v roce 1965 přečkal sešit v papírovém krytu kuffíku. V době, kdy měla Skálová nemocnou ruku, zapisovala přednášky Dagmar Šimková, nejmladší z intelektuálního kroužku. Byla odsouzena na 15 roků a ve věznicích strávila 12 let. V roce 1991 vydala svědectví o statečnosti žen v komunistických koncentračních táborech *Byly jsme tam taky*.

Růžena Vacková, profesorka klasické archeologie, estetička teatrologie a historička umění, a spolu s ní profesor Čadík byli jediní z pedagogického sboru Univerzity Karlovy, kteří se zúčastnili průvodu studentů na Hrad v únoru 1948, aby podpořili prezidenta Beneše proti nátlaku komunistů. Byla odsouzena v roce 1952 na 22 let. Po propuštění v roce 1967 – po více než 14 letech – byla mezi prvními, kdo podepsali Chartu 77.

Profesorka Vacková přednášela o kulturním vývoji lidstva, vyprávěla o postavách světové literatury a výtvarných umělcích. Jak vzpomíná Dagmar Skálová, její mravní síla a nezdolnost byly pro spoluvězeňkyně „čistým pramenem v té záplavě bahna, lidské spodiny, kterou do Pardubic (na přelomu padesátých a šedesátých let) svezli“. Přednášela na vězeňské chodbě, v předsínce před toaletami, kde a kdy to bylo možné. Její přednášky v knize uzavírá medailonek Růženy Vackové od Jarmily Vackové a krátké životopisné črty Dagmar Skálové a Dagmar Šimkové z pera Zdeňka Pousty.

Zdeněk Pouta je v obou knihách autorem obširných, velmi cenných úvodů, vypovídajících o různých formách intelektuální činnosti za mřížemi, například o technických kresbách stavebních památek, karikaturách nebo portrétech spoluvězňů, integrálních výpočtech, výrobě různých předmětů. Sám Adolf Bečvář psal ve vězení básně, vězňové se učili cizí jazyky, ženy těsnopis. Současné však Pouta seznamuje čtenáře s politickými procesy, s intenzitou represí v závislosti na mezinárodních a domácích politických poměrech (nejtěžším obdobím byla léta 1948–

1954), s prostředím, ve kterém vznikaly přednášky a odehrávaly se další zmíněné činnosti. Čerpá přitom z publikovaných vzpomínek (*Ohlédnutí J. Zábravného, Tři životy A. Palkoskové, Byly jsme tam taky D. Šimkové*), z rukopisu *Moje vzpomínky na padesátá léta a jejich dozvuky* B. Hájka, a zejména z vyšetřovacích protokolů inspekce ministerstva vnitra z roku 1956, která se uskutečnila na základě dopisu dvanácti pardubických žen generálnímu tajemníku OSN Dagu Hammarskjöldovi, v němž pisatelky informovaly o jejich marné snaze získat statut politického vězně a o brutálním zacházení československých bezpečnostních složek.

Obě publikace jsou jedinečnými dobovými dokumenty o síle lidského ducha, o touze po svobodě a moci, kterou vědění přináší a posiluje v dobách, kdy je důstojnost člověka pošlapána. Jejich zveřejněním byla vzdána pocta statečným a nezlomeným vzdělancům, kteří se ocitli v soukolí StB.

Věra Břeňová

JANČÍK, Drahomír: *Třetí říše a rozklad Malé dohody: Hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936–1939*. Praha, Karolinum 1999, 269 s. Dokumentární a fotografická příloha.

Práce Drahomíra Jančíka je rozdělena na tři části. První část je věnována československým pokusům o záchranu jednoty malodohodového bloku. V čele těchto snah stál Milan Hodža, který založil svůj podunajský plán na sblížení Malé dohody s římským blokem. Vyhlídky na jeho realizaci však nebyly valné, protože Německo i Itálie vyvinuly úsilí, aby se neuskutečnil. V druhé části autor rozebírá metody německé hospodářské diplomacie, která usilovala o ovládnutí jugoslávského a rumunského trhu a o vytlačení československého hospodářského vlivu z těchto zemí. Třetí část pojednává o snaze jugoslávských a rumunských vládních kruhů vymanit se z jednostranné závislosti na Německu. Tyto pokusy však ztroskotaly, protože neměly ekonomickou alternativu a nemohly čelit politickému tlaku Německa. Po anšlusu a Mnichovské dohodě se malodohodový blok definitivně rozpadl a třetí říše se stala do-

minantní hospodářskou a politickou silou ve střední a jihovýchodní Evropě. Hospodářská diplomacie nebyla po přepadení Jugoslávie v roce 1941 nutná. Balkán byl dobyt a Německo si mohlo diktovat své podmínky.

Autor sleduje postup Německa vůči Jugoslávii a Rumunsku krok za krokem nejen v oblasti obchodní, ale i měnové a úvěrové. Zároveň líčí, jak stoupající hospodářská závislost Rumunska i Jugoslávie na Německu zejména při jejich vývozu ovlivňovala i zahraničněpolitickou orientaci těchto zemí a tlačila je k rezignaci na malodohodové spojenectví. Československá zahraniční politika ztrácela vliv na malodohodové partnery i v důsledku toho, že jim nemohla nabídnout konkurenceschopné obchodní a úvěrové podmínky. Autor opírá svou práci o četné fondy českých a německých archivů a o publikované prameny. Je třeba zdůraznit, že je pečlivě analyzoval a že z nich vytěžil maximum. Vzniklá práce je i v mezinárodním měřítku dílem, které si zasluží uznání.

Zdeněk Sládek

JEŠ, Jiří: *Co přines čas: Vzpomínky současníka*. Praha, Academia 1997, Edice Amphora, 159 s.

Publicista, pražský rodák Jiří Ješ (1926), první nositel Ceny Ferdinanda Peroutky, kterého komentáře sme mohli ešte nedávno čítať v denníku *Metro*, opísal svoju životnú púť, ktorá je svedectvom o mravnej integrite svojho nositeľa. Narodil sa v rodine staviteľa, ktorý sa podieľal nielen na výstavbe Barrandova, ale vybudoval aj most cez Želivku, budovu Národného technického múzea a ďalšie verejné stavby. Spoločensky jeho otec patrila, ako to autor nazval, k ľudom „havlovskej lobby“, ktorá žila prácou pre štát vedený T. G. Masarykom a vyznávala jeho hodnoty. Ješ opisuje v čase prvej republiky svoje detstvo, stredoškolské štúdiá, svojich učiteľov i spolužiakov. V časovom úseku venovanom obdobiu protektorátu mimoriadne oceňuje význam, aký mal pre občanov v okupovanej krajine zahraničný rozhlas; odvtedy sa pre neho rozhlas stal vytúženou metou, ktorá sa mu splnila až po novembri 1989. Obdobie hejdrichiády označuje za najhoršie vo svo-

jom živote, aj preto, že zatvorili jeho otca. Pomoc pri jeho záchrane pravdepodobne poskytol Josef Kliment. Napriek tomu Ješ odsudzuje jeho politickú činnosť v druhej republike a pôsobenie v Háchovej prezidentskej kancelárii po čas protektorátu. Kolaborácii venuje Ješ vôbec osobitnú pozornosť, a to aj po roku 1945 a najmä po februári 1948, keď priamo hovorí o morálnom zlyhaní niektorých vrstiev. V tejto súvislosti sa zmieňuje aj o dirigentovi Václavovi Talichovi, ktorý podľa neho nemal byť po vojne perzekvovaný, aj keď – s najlepšimi úmyslami – prekročil medze morálne prípustného konania.

Bombardovanie Prahy, následné oslobodenie i opojenie zo slobody v prvých dňoch po skončení vojny patria k dojmom, ktoré zostávajú na celý život. Po maturite začal Ješ študovať na Vysokej škole obchodnej a hneď sa zapojil aj do študentského hnutia v Klube národnosocialistických akademikov. (Jeho otec bol poslancom za túto stranu a až do volieb v máji 1948 predsedom parlamentného výboru pre techniku.) Placicky líči niektorých svojich kolegov zo študentského hnutia, ako napríklad predsedu právnického spolku Všehrd a Zväzu vysokoškolského študentstva Emila Ransdorfa, pričom s uznaním hovorí o schopnostiach, skúsenostiach a dobrom charaktere tohto dnes zabudnutého, v emigrácii predčasne zomrelého študentského funkcionára. Spomína aj Josefa Grohmana, predsedu Medzinárodného zväzu študentstva, námestníka ministra kultúry a riaditeľa SNTL, ktorý bol v sedemdesiatych rokoch zatknutý a odsúdený za špionáž v procese dodnes vyvolávajúcom otázky. Medzi ďalšie spomínané postavy patrí Jiří Pelikán, ktorý po februárových udalostiach sa stal predsedom Akčného výboru vysokých škôl a tým aj činiteľom zodpovedným za vylúčovanie študentov. Ješ sa snaží objektívne hodnotiť kľukaté cesty jeho života, ale bez bližších podrobností konštatuje, že niektorých svojich omylov sa Pelikán nedokázal vzdať. Ďalej medzi študentami vystupujú Václav Hůla a Bohuslav Kučera, ktorí obaja dosiahli významné politické posty v pofebruárovom období.

Popis februárových dní v Prahe podáva svedectvo o naprostej neschopnosti predstaviteľov politických strán, ktoré demisionova-

li. Po februári 1948 nasleduje Ješovo vylúčenie zo všetkých vysokých škôl v republike, ktoré podpísal rodinný priateľ, známy národohospodár Josef Macek; za rok sám emigroval a v USA sa zapojil do činnosti rôznych emigrantských organizácií. Zaujímavé je líčenie návštevy u zraneného Prokopa Drtinu v Nemocnici na Bulovke. Niet dôvodu neveriť Ješovej interpretácii Drtinových slov, ktorými vysvetľoval, čo motivovalo demokratických ministrov k rozhodnutiu prejsť do útoku proti komunistom. Aj s odstupom času čitateľ musí žasnúť, aká naivita a v jej dôsledku nezodpovednosť bola v konaní nekomunistických ministrov. V rýchlom spáde spomienok nasleduje prvé zatknutie a ročné väzenie, krátke medziobdobie a druhé zatknutie za pokus o útek. I keď bol Ješ pôvodne odsúdený na päť rokov, neskôr trest mu bol zvýšený na deväť rokov. Z väzenského obdobia vystupujú zaujímavé postavy generála Bohumila Bočka, spisovateľov Jiřího Muchu a Františka Křelínu, prokurátora z procesu s dr. Horákovou Juraja Viesku a ďalších. Za zmienku stojí ocenenie lekárov, ktorí „na rozdíl od jiných doktorů – soudců – v těch letech prokázali mnoho dobra. Kdežto soudci bez valných výčitek svědomí posílali nevinné lidi na různé galeje.“ Po podmienenom prepustení odišiel Ješ do Liberca, kam boli jeho rodičia vysťahovaní z Prahy v rámci „akcie B“. Začínal na rôznych pomocných robotníckych miestach, lebo z kádového dôvodu mal obmedzený výber zamestnania. V knihe popisuje kultúru v Liberci v šesťdesiatych rokoch i svoje angažovanie sa v organizácii hudobného života v severočeskom kraji. Neskôr bol zamestnaný v hlavnom meste v Pragokoncerte, v FOK, Čedoku, Pražskom kultúrnom stredisku. Inak veľmi taktný autor týchto memoárov mohol si odpustiť poznámku zo súkromia Mirky Pokornej, ktorá svojim obsahom nepatrí do ich štýlu. Po novembri 1989 pracoval ako publicista v rozhlase, krátke obdobie strávil v prezidentskej kancelárii u Václava Havla, ktorého mal možnosť poznať už v mladosti. „Stále se tam cítil jako na Kafkově zámku plném lidí, kteří ztratilí kontakt s podzámčím a občas i mezi sebou,“ píše o ňom. Poslednú časť spomienok venuje autor svojim dnešným aktivitám i cestovným zážitkom.

Treba ešte upozorniť na vecné nepresnosti, ktoré žiaľ neodstránila zrejme nepríliš pečlivá redakcia. Jiří Pelikán nebol predsedom zahraničného výboru snemovne, ale kultúrneho výboru, Bohuslav Kučera vo funkcii ministra nemohol robiť námestníka Peterovi Colotkovi, lebo ten bol predsedom slovenskej a nie federálnej vlády. Lev Sychrava sa nevrátil z emigrácie začiatkom šesťdesiatych rokov, ale už v roku 1956, a zomrel 4. januára 1958. Keď sa hovorí o staršom eštébákovi v súvislostiach so smrťou Jana Masaryka, ktorý neskôr spáchal samovraždu, ide o Jindřicha Veselého a nie Jindřicha Pokorného. Imre Nagy bol polapený už v Budapešti a nie až v Rumunsku. Toto všetko v najmenšom nezmenšuje hodnotu predstavovanej knihy.

Vojtech Čelko

PAŽOUT, Jaroslav: *Nová levice a československé studentské hnutí v době Pražského jara*. Diplomová práce. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1999.

Nebývá zvykem, aby byla na stránkách *Soudobých dějin* nebo dalších českých historických periodik anotována diplomová práce. Jaroslav Pažout však podle mého názoru dokázal svou erudici i stylem přesáhnout úroveň, která se od studenta očekává.

U zrodu jeho práce byla zřejmě otázka, proč se právě v roce 1968 odehrály současně v komunistickém Československu a v západní Evropě a USA tak radikální pokusy o změnu dosavadních společenských pořádků. Byla to jen náhoda, že se téměř paralelně na obou stranách železné opony zformovaly významné síly, které prosazovaly tyto změny (ovšemže za použití rozdílných cest), nebo se navzdory bipolárnímu rozdělení světa jednalo o vyvrcholení všeobecného trendu souvisícího s rozvojem moderní společnosti? Od této otázky se autor dostal k ideologii „nové levice“ a jí ovlivněným studentům, kteří byli na Západě hlavními aktéry občanské revolty, a k společenským procesům „pražského jara“, v nichž nezanedbatelnou roli hrálo československé studentské hnutí.

Z tohoto pohledu pak vyplynul hlavní cíl autorovy práce: zjistit, zda „nová levice“ měla v Československu nějaký ohlas či nikoliv.

Pažoutova práce je rozdělena na dvě na sobě v podstatě nezávislé části. V první sleduje západní protestní hnutí 60. let od jeho zrodu přes nejradikálnější projevy až k následnému štěpení a rozpadu. Poměrně zeshíroka se věnuje sociálním a kulturním proměnám západní společnosti, z nichž vzešly ideové zdroje „nové levice“. Vrcholem této části práce je vylíčení událostí roku 1968 jak v USA, kde se mládež radikalizovala především díky neúspěšně vedené válce ve Vietnamu, tak v západní Evropě, kde se ohnisky revolty staly západoněmecké a francouzské univerzity.

V druhé části své diplomové práce se autor zaměřil na československé studentské hnutí v době „pražského jara“. Při studiu dané problematiky použil všechny známé prameny, které doplnil o dosud nevyužité archivní fondy (hlavně z Archivu UK a z osobních sbírek) a o fakta získaná z rozhovorů s tehdejšími studentskými vůdci, například Janou Kohnovou, Petrem Uhlem, Ivanem Dejmalem a dalšími. Zdařile zdokumentoval především prvotní organizační báze, formující se okolo nově vzniklých časopisů a iniciativních osobností na různých vysokých školách. Z těchto kořenů se pak zrodilo studentské hnutí, které sice v průběhu „pražského jara“ nedokázalo úplně sjednotit svou sílu, o to radikálněji však vystoupilo po srpnové okupaci proti společnému nepříteli na obranu občanských svobod.

Hlavní cíl své práce autor splnil, když poukázal na to, že obě studentská hnutí, jak československé, tak „západní“, vycházela z rozdílných společenských podmínek, a proto myšlenky „nové levice“ nenacházely v Československu živnou půdu. Diplomovou práci Jaroslava Pažouta je možno považovat za dílo v jistém smyslu průkopnické – především jeho druhou část. Případní zájemci o jeho čtení se mohou obrátit buď na Dokumentační oddělení Ústavu pro soudobé dějiny nebo na knihovnu Historického semináře filozofické fakulty.

Jiří Hoppe

PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal: *Pod kúratelou moci: Cirkvi na Slovensku v rokoch 1953–1970*. Bratislava, Veda – Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1999, 292 s.

Dvojice pracovníků Historického ústavu Slovenské akademie věd navázala v této práci na svou předchozí publikaci, zabývající se vztahem státní moci a církví od únorového převzetí moci KSČ v Československu do roku 1953 (*Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953*. Bratislava 1997), a hned v úvodu je třeba zdůraznit, že pokračování nikterak nezaostává za prvním svazkem. I zde má čtenář v ruce na důkladném a většinou zcela původním výzkumu postavenou studii, opřenou o dostupnou literaturu, a hlavně o dosud neznámé prameny ze státních archivních fondů. V tomto případě je dokonce rozsah poprvé publikovaných poznatků možná ještě vyšší, neboť narozdíl od takzvaného zakladatelského období komunistického režimu nebyla pro pozdní 50. a 60. léta církevním otázkám dosud věnována výraznější pozornost.

Publikace je rozdělena do šesti časově vymezených kapitol, z nichž prvá je stručným shrnutím vývoje vztahů státu a církve od skončení války po rok 1953 a odkazuje na zmíněnou předchozí studii. Léta 1953–1957 jsou v knize označena jako období první krize totalitního režimu, ve kterém zeslábl dosavadní ostrý perzekuční postup vůči církvím (zvláště katolické), nezměnila se však ideová východiska státně-církevní politiky a vnímání křesťanství jako soupeře. Následně obnovení tvrdého postupu, popisované ve třetí kapitole a časově rámované léty 1957–1962, tak nevyžadovalo složité ideologické přemety. Autoři připomínají, že v tomto období i vůči evangelickým církvím narostl tlak, který byl spojený s řadou politických procesů, jakkoli v absolutním vyjádření nemohl dosáhnout míry represe vedené vůči církvi katolické. Součástí tohoto tažení byl i stoupající tlak na „snížení religiozity“ cestou administrativních obstrukcí při náboženské výchově a vytlačování církví z veřejného života, což bylo pro komunistický režim charakteristické až do „pražského jara“. Léta 1962–1967 označují autoři za dobu nástupu liberalizace, což je sice tradiční označení, v církevní oblasti však skrývá četná úskalí. Je nepochybné, že

během 60. let došlo k silnému probuzení aktivity křesťanských církví, jež bylo možné pozorovat v obou částech tehdejšího Československa. Zdá se však, že tato zvýšená aktivita byla v první řadě plodem soustředěnějšího a odvážnějšího postupu církví, lépe se již orientujících v praxi reálného socialismu, ve druhé řadě pak výsledkem vlivů mezinárodních a až teprve na posledním místě zámeřného přístupu mocenských orgánů. V katolické církvi, které je zde věnována hlavní pozornost, se projevoval (jak správně autoři upozorňují) zásadní vliv závěrů druhého vatikánského koncilu, spojeného také se znovuoobením československo-vatikánských rozhovorů. Právě hubený výsledek více než čtyřletých kontaktů a naprostá neochota československé strany ke kompromisním řešením ukazují, jak minimální byla ve skutečnosti změna v pohledu státu na církve.

O proměně vztahu státu a církve vypovídá nejdéle kapitola práce, zabývající se pokusem o společenskou reformu v letech 1968–1969. Autoři zde dopodrobna zachytili vývoj církevní situace na Slovensku, popsalí proměnu státní církevní politiky, a zvláště podrobně zdokumentovali specifické problémy slovenského vývoje, spojené se znovulegalizací řeckokatolické církve a následnými konflikty mezi řeckými katolíky a pravoslavnými. S autory lze souhlasit, že přes poměrně velmi liberálně formulované zásady ovšem nedošlo k zásadnímu překonání nedůvěry stranického aparátu vůči církvím a že teprve další trvání reformy by dokázalo, nakolik byla moc ochotna tyto zásady realizovat v praxi, případně jak dlouho je ponechat v platnosti.

Poslední kapitola se zabývá nástupem „normalizace“ v církevní oblasti a jejími specifickými problémy na Slovensku. Autoři správně připomínají, že ani zde nešlo o klasický návrat do „předlednových“ podmínek a že „normalizační“ státně-církevní praxe, přestože převzala řadu starších zásad, se realizovala odlišným způsobem. Jisté pochybnosti vyvolává tvrzení autorů, že o úspěchu „normalizace“ církví nebylo pochyb již od přelomu let 1970 a 1971; minimálně to naznačuje překvapivý rozdíl proti situaci v České republice, kde alespoň u Československé církve evangelické lze v této době

ještě hovořit o poměrně intenzivním odporu ke „konsolidačním“ opatřením.

Přílohou práce je patnáct statistických tabulek zachycujících vybrané údaje o církvích od předválečného období až do roku 1992, nechybí ani údaje o literatuře a pramenech a anglické resumé. Nelze než doufat, že podobná práce vznikne co nejdříve i o poměrech v českých zemích.

Jaroslav Cuhra

PFFAN, Miroslav: *Nová orientace v Českobratrské církvi evangelické v letech 1959–1968*. Středokluky, Zdeněk Susa 1998, 91 s.

Nová orientace (NO), hnutí skupiny farářů i laiků Českobratrské církve evangelické (ČCE), je nedílnou součástí nejen dějin této církve, ale i širších dějin občanské angažovanosti a odporu vůči komunistické moci. A to bez ohledu na skutečnost, že bylo hnutím v první řadě teologickým, duchovním, a nikoli programově „občansko-politickým“. V monopolisticky ostražitým komunistickým Československu nemohlo být do jiné role natlačeno uskupení, ve svých zásadách otevřené „každému, kdo zápasí o odpovědnost za společnost, kdo hledá odpovědi na otázky veřejného života naší doby, ať stojí v církvi nebo mimo ni“.

Autor, farář ČCE, analyzuje ve své práci prvé období činnosti Nové orientace, její zrod, myšlenkové a personální zázemí i její aktivitu až do přelomových let 1968–69. Pro tuto práci je dobře připraven – jeho otec Jaroslav Pffan působil v NO od jejího počátku, sám byl od dětství v kontaktu s řadou čelných představitelů NO, dobře zná teologické základy, z nichž postoj NO vyrůstaly. Na základě osobních rozhovorů a obsáhlých písemných odpovědí (klíčové podklady poskytl devět oslovených) je tak v práci schopen poměrně přesně rekonstruovat pohled zevnitř, popsat, s jakými nadějemi a úmysly se Nová orientace vytvářela, co její členy trápilo v církvi i v občanském životě. Čtenář se seznámí s peripetiemi vzniku Zásad nové orientace z roku 1962, které byly přetištěny i v oficiálních *Kostnických jiskrách*, byt v cenzurované podobě. Na dalších stranách je pak

popsána následná „drobná práce“ NO v průběhu 60. let – dialog s vlastní církví o vztahu k socialismu, o hlásání evangelia v socialismu, dialog s německými církvemi, a hlavně každodenní zápas za dodržování práv věřících. Je charakteristické, že i s odstupem let dozrávají členové NO, že tento zápas byl více plodem okamžiku a střetu Jana Duse s arogantní mocí než následkem promyšleného přístupu. Autor v knize zmiňuje i dialog mezi představiteli státní správy, reprezentované vedením Sekretariátu pro věci církevní a Nové orientace, který byl v zásadě bezvýsledný, ale poučný. K těmto pasážím snad drobná výtka – přestože autor hovoří o „historii jednoho hnutí evangelických křesťanů podle archivních dokumentů“, nanelezneme v knize žádné odkazy na tyto materiály státní správy, která přitom věnovala aktivitě NO velkou pozornost. Připomeňme, že ještě v lednu 1968 uvažovala StB o zatčení Ladislava Hejdánka právě v souvislosti s jeho činností v NO.

V poslední kapitole autor stručně rekapituluje nástup normalizace v ČCE, ostrý postup proti NO a slabý postoj vedení církve vůči tomuto tlaku. V samotném závěru však připomíná, že NO nezůstala nic dlužna svým zásadám, řada z jejích členů se i nadále občansky angažovala, ať už v rámci Charty 77 nebo v „bytových seminářích“, a dosvědčila tak pozoruhodnou životní integritu.

Jaroslav Cuhra

RENNER, Jan: *Československá strana lidová 1945–1948*. Překl. Miroslava Kühnová. Brno, Prius 1999, 101 s.

Knížka vyšla jako první svazek ediční řady *Prameny a studie k dějinám československého exilu 1945–1948*, která podle slov jejího vedoucího Jiřího Pernese si stanovila cíl přispět k poznání událostí „vztahujících se jak k dějinám samotného československého exilu, tak událostí, které k němu mají těsný vztah, bezprostředně mu předcházely či byly jeho vedlejším produktem“. Tato charakteristika platí i o anotované práci. Její autor Jan Renner má k tématu osobní vztah, neboť v předúnorovém čase vstoupil do politiky

jako předseda Klubu lidových akademiků, sdružujícího vysokoškolskou mládež sympatizující s lidovou stranou. Po odchodu za hranice patřil k vůdčím osobnostem hnutí československých studentů v exilu, dnes žije ve Spojených státech.

Rennerova práce jako první publikace se zabývá v samostatné a ucelené podobě historií jedině české nesocialistické strany v poválečném třiletí „lidovědemokratického“ režimu a navazuje tak na Traplovo zpracování historie ČSL a politického katolicismu v meziválečné republice. Autor ji sepsal ovšem už ve druhé polovině 50. let na základě svých vzpomínek, rozhovorů s lidoveckými politiky v emigraci, dobové politické literatury a tisku. Z toho plynou jistá omezení, zvláště v pasážích ilustrujících celkové politické poměry v ČSR a činnost Národní fronty. Přínos této monografie spočívá jednak v celistvosti záběru, zachycujícího v devíti profilových kapitolách nejvýznačnější aspekty tehdejšího působení lidové strany, jednak ve sdělení některých dosud nepublikovaných informací z vnitrostranického zákulisí. Autor postupně probírá poválečnou rekonstrukci lidové strany a její pozici v rámci Národní fronty, její kampaň a výsledky v květnových volbách, působení strany v orgánech výkonné a zákonodárné moci, její angažmá v konfliktech o zemědělskou politiku, úlohu lidovecké mládeže a tisku, konečnou porážku v únorové partii s komunisty. Poukazuje přitom na fakt, že zatímco lidovečtí poslanci poměrně důrazně (ačkoli bez zřetelného efektu) prosazovali své postoje v Národním shromáždění, ministři ve vládě hráli druhé housle a nebyli důstojnými protihrači komunistů. Dalším faktorem celkové slabosti strany byla její vnitřní krize, která nastala v důsledku vyloučení Heleny Koželuhové a konfrontace radikálnějších sil se strnulým politickým vedením, usilujícím o kompromis za každou cenu. Dovídáme se přitom o pochybných manipulativních praktických stranických špiček v zájmu udržení jejich vlivu a vytčené ideové linie. Renner ovšem vyzdvihuje především pozitivní na kontě lidovců v souboji s nástupem totalitních sil: odvážné články novinářů, nepoddajnost poslanců ve sporech o pozemkovou reformu, odhodlání a průbojnost mládeže (právě tato kapitola, kterou

autor psal s bezprostředním zaujetím aktéra minulého dění, působí nejzasvěceněji). Přesto Rennerova práce vyznívá spíš věcně než přehnaně oslavně.

Milan Drápala

Slovanský přehled 1981–1997: Bibliografický soupis. Zpracovali pracovníci oddělení služeb Slovanské knihovny za redakce Zdenky Raččunkové a Michaely Řehákové. Praha, Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna 1999, 204 s.

Bibliografický soupis prací uveřejněných v časopise *Slovanský přehled* v letech 1981–1997 obsahuje veškeré příspěvky, od studií až po zprávy o jubileích, výročích a nekrology. Soupis je doplněn autorským rejstříkem a autorskými značkami.

Slovanský přehled nebyl ani zdaleka časopisem výlučně pražských autorů. Nacházíme v něm i autory brněnské, bratislavské a z dalších měst někdejší ČSSR. Proto lze říct, že recenzovaná bibliografická příručka je vzhledem k tomu, že zachycuje veškeré žánry historického časopisu, obrazem našich slovanských studií, jejich kvality, a zejména toho, jak jejich autoři obstáli v době, která objektivitě historického bádání nepřála. Přesto v tomto soupisu najdeme články, které nebyly poplatné „normalizaci“; většinou pojednávaly o starších dějinných úsecích. Mnozí autoři tohoto zaměření si zaslouží ocenění. Naproti tomu mezi pracemi o 20. století je mnoho příspěvků, které jsou někdy až trapně poplatné době, v níž vznikly. Týká se to zejména politických úvodníků ve stylu 50. let. I v oblasti nejnovějších dějin však nacházíme autory, o nichž lze říct, že obstáli.

Rokem 1990 začala nová éra v historii *Slovanského přehledu*. Časopis se stal tribunou fundované slavistiky, včetně bohatě zastoupené rusistiky. Nelze si tu však nevíšimnout i několika případů náhlých změn hodnotových kritérií, což se ostatně netýká jen *Slovanského přehledu*. Bibliografie *Slovanského přehledu* za leta 1981–1997 je tedy v mnoha směrech obrazem vývoje naší slavistiky. Je to nejen užitečná příručka, ale i dokument doby.

Zdeněk Sládek

SVOBODA, Luděk: *Antikvariát a já*. Praha, Antikvariát Dlážďená ADplus, s.r.o., 163 s. Náklad 400 výtisků. K tisku připravil a rejstřík sestavil Aleš Zach.

Do dejín pražskej knižnej kultúry možno zaradiť spomienky Luďka Svobodu. Autor, ročník 1933, prežil celú svoju profesionálnu dráhu ako pracovník v antikvariáte, ktorého osobitný svet teraz približuje. Ako päťnásťročný mládenec nastúpil v knihkupectve Ludvík Souček na dnešnom Masarykovom nábreží. Popri učení v predajni navštevoval odbornú školu pre knihkupcov a nakladateľov. Boli to roky 1948–51, keď končili svoju činnosť súkromné nakladateľstvá.

Štátne antikvariáty začali vznikať koncom 40. rokov. Do ich vedenia prichádzali skúsení profesionáli ako Antonín Kovanda alebo Karel Zink, ktorého dcéra Dagmar Tejnorová sa neskôr stala jednou z najlepších antikvárov ďalšej generácie. V antikvariáte našiel svoje miesto nakladateľ pragensí Vladimír Žikeš, podobne ako aj jeho kolega v povolani Václav Petr. Ten svojho času vo svojom nakladateľstve vydával Aldousa Huxleya, Alberta Camusa a Margaret Mitchellovú, a keď potom bol finančne zabezpečený, aj neznámych básnikov. Smutne známy akademik Ladislav Štoll prehlásil o Václavovi Petrovi, ktorý bol vydavateľom Jiřího Wolkra, že na diele tohto proletára si postavil niekoľko domov. Dnes už pôsobí tretia generácia antikvárov, ku ktorej patrí neobyčajne úspešný Petr Meissner.

Svoboda zaznamenáva, ako sa postupne menil vkus kupujúcich a o čo bol záujem. Okrem kníh sa predávali staré pohľadnice, bankovky, rukopisy, korešpondencia, grafika, sväté obrázky. Zaujíma ho o tom, ako pre antikvariát v Dlážďenej ulici zakúpil veľké knižnice po vedcoch a zberateľoch, ale aj od niekdajších politických prominentov Viliama Širokého, Júliusa Ďuriša, Josefa Havlíka, Karla Hoffmana, pozostalých po Antonínovi Zápotockom. Charakteristický pre nich bol strach a nedôvera. Za jedinú výnimku považuje Evžena Erbanu, ktorý svoje knihy čítal a od ktorého antikvariát nakúpil vzácne tituly z predvojnovovej doby a niektoré málo videné časopisy. Za najväčšiu zaujímavosť, ktorú antikvariát v Dlážďenej zakúpil počas

jeho pôsobenia, považuje knihu Marcasa Marciho z Kronlandu (1595–1667), ktorá bola vo vlastníctve J. A. Komenského, potom sa dostala do kláštora v Plasoch a po prvej svetovej vojne bola v aukcii zakúpená a potom predaná do antikvariátu. Inou raritou bola ručne písaná, ilustrovaná Biblia z rokov 1420–40 z kláštora v Melku, ktorú zo súkromných rúk cez antikvariát zakúpil Pamätník národného písennictva, a v roku 1986 konvolut 32 kusov korešpondencie Franza Kafku. Tú sa podarilo v roku 1990 knižne vydať v nakladateľstve Odeon. Luděk Svoboda sa zmieňuje o tom, ako aj vplyvom výstav organizovaných Františkom Šmejkalom sa prebudil záujem o knižné obálky od Šímu, Toyen, Štýrského a ďalších avantgardných umelcov. Hovorí o pravidelných návštevníkoch antikvariátu z kruhov vedcov, hercov, zberateľov i podivínov. Kniha obsahuje rôzne zaujímavosti, na ktorých je vidieť zmenu čitateľského vkusu, ale aj doby ako takej. Napríklad keď jej autor začínal pracovať v antikvariáte, nosili sa zakúpené knihy v knhkupeckej plachte prehodenej na chrbáte a na dvojkolke, ktorá v zime mala rozsvietenú petrolejku. Keď antikvariát opúšťal, zväžali sa zakúpené knižnice v banánových krabiciacach. Svoboda sa ale so svojím antikvariátom zrejme nedokázal rozlúčiť, lebo som ho nedávno videl v Dlážďenej za predajným pultom.

Vojtech Čelko

TEJCHMAN, Miroslav: *Ve službách Třetí říše: Hitlerovy zahraniční jednotky*. Praha, Mladá fronta 1999, 248 s.

„Nejméně dva miliony mužů ze všech evropských zemí, ale i z Afriky a Asie, obléklo za druhé světové války německé uniformy a pobíralo německý žold. Většina z nich vstoupila do služeb říše dobrovolně, byť s rozličnou motivací, jen malá část z donucení. O těchto skutečnostech se u nás léta téměř nevědělo, především snad proto, že naprostou většinu z tak velkého množství lidí, aktivně přispívajících válečnému snažení Hitlerovy třetí říše, tvořili občané sovětského státu,“ říká v úvodu autor. Podle jeho dělení sloužili třetí říši „rasově spříznění“ (Dánové,

Norové, Holanďané, Vlámové, Valoni), „spojenci a neutrálové“ (Italové, Finové, Bulhaři, Rumuni, Maďaři, Španělé), „východní dobrovolníci“ (Litevci, Lotyšši, Estonci, Bělorusové, Ukrajinci, Rusové, Kalmykové, kozáci), „neobvyklé legie“ (Indové, Arabové, Britové) a „ostatní“ (Francouzi, Lucemburčané, Češi, Slováci, Poláci, Albánci, Srbové, Chorvaté, Bosňané, Slovinci, Řekové). Je zajímavé, že například Slováci nejsou řazeni mezi „spojence“. Žádná země válčící v druhé světové válce nepřijala do řad své armády a dalších uniformovaných sborů tolik dobrovolníků jako Německo. Tejchmanova práce je první z pera českého historika, která se touto problematikou obsáhleji zabývá. Lze ji považovat za solidní přehled či „obsáhlejší informaci“. Autor uvádí, že kniha „je pokusem o objektivní a komplexní zobrazení všech okolností, za nichž byli lidé ochotni vystoupit proti vlastní zemi, respektive proti jejím zájmům, v cizích službách“.

Téma východních dobrovolníků je ovšem podáno s dokonalým odstupem, zamlžujícím veškeré důvody ideové. Hlavní tragédii zajatých rudoarmějců za druhé světové války způsobila skutečnost, že sovětská vláda se již od bolševického převratu v roce 1917 nepovažovala za smluvní stranu haagské konvence. Moskva rovněž nesignovala ani ženevskou konvenci, která upřesňovala podmínky válečných zajatců. Stalin ponechal své muže osudu, když v odpovědi Hitlerovi konstatoval: „Žádní ruští váleční zajatci neexistují. Ruský voják bojuje, dokud nepadne. Kdo se dá zajmout, je ze společenstva Rusů automaticky vyloučen.“ (Tuto směrnici neporušil ani v případě svého syna Jakova, který byl zajat v červenci 1941.) Postavení zajatých Sovětů v pekle internačních či koncentračních táborů bylo děsivé – otřesné hygienické podmínky, obtížný hmyz, nemoce, hlad a z něj plynoucí kaniibalismus. Nelze se proto divit, že téměř milion sovětských zajatců, tj. celá šestina z celkového počtu, byl ochoten zaměnit zajetí za německou uniformu a bojovat proti Stalinovi se zbraní v ruce. Vedle nelidských životních podmínek vedlo k „přeběhnutí“ hlavně obrovské zklamání. Jasně to vyjádřil jeden rotmistr, kterého ve své práci *Oběti Jalty* cituje britský historik a politolog ruského původu Nikolaj Tolstoj: „Proč nás sovětská vláda opustila?

Proč opustila miliony zajatců? Viděli jsme zajatce všech národností. O všechny bylo postaráno. Přes Červený kříž dostávali z domova balíčky a dopisy. Jen Rusové nedostávali nic. Proč nám tedy sovětská vláda, kterou jsme považovali za svoji, neposlala alespoň trochu obyčejného komisárku? (...) Cožpak jsme nebojovali? Cožpak jsme nebránili vládu? Cožpak jsme nebojovali za vlast? Protože Stalin nechtěl mít nic společného s námi, my jsme nechtěli mít nic společného se Stalinem!“

Tejchmanův konzervativní pohled umocňuje řada formulací, jako například: „Po okupaci Česko-Slovenska na jaře 1939 a vytvoření Protektorátu Čechy a Morava ponechali nacisté prezidentovi Háchovi a jeho *kolobarantské vládě* zdání jisté autonomie.“ Překvapí rovněž Háchovo zařazení mezi generály Rychtrmoce a Bláhu, kteří opakovaně požadovali vznik české dobrovolnické jednotky pro východní frontu, či naznačení kontinuity Národní obce fašistické a Vlajky. Rozhodně nebude od věci konfrontovat Tejchmanovu práci s nedávno vydanými vzpomínkami velitele úderné brigády SS Wallonien Leona Degrella či s výše uvedenou Tolstého knihou.

Jan B. Uhlíř

LUXMOORE, Jonathan – BABIUCH, Jolanta: *The Vatican & The Red Flag: The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. Cassel, London, Geoffrey Chapman 1999, 351 s.

Vatikán a jeho role v poválečném, ideologicky i fakticky rozděleném světě patří stále k lákavým tématům, navzdory tomu však také k těm méně zpracovaným. Seriálních prací o úloze a postupu papežství ve střetu s propagovanou, náboženství bytostně nepřátelskou komunistickou mocí vznikla dosud jen hrstka a všechny jsou také limitovány nedostatkem konkrétních archivních materiálů, dokumentujících postup té které strany. Zůstává vždy prostor pro spekulace, nedoložitelné konstrukce či jednostranné interpretace. Pozornost čtenáře mnohdy zatěžují i „senzační“ odhalení – tu o zpravodajských hrách obou stran, jinde o „bezbréhé“ navíť vatikánské diplomacie, manipulované Sověty řízenými zpravodajskými službami, a podobně. Dvojice autorů – britský novi-

nář a polská socioložka – přistoupili k tomuto tématu na zcela jiné úrovni.

Od úvodní kapitoly, stručně shrnující vývoj papežského a římskokatolického náhledu na fenomén komunismu do skončení druhé světové války, až po kapitolu poslední, zachycující dění do poloviny 90. let, se před čtenářem rozvíjí fascinující čtení. Soubor mezi katolictvím a sovětským komunismem není jen příběhem politických zápasů, intrik, „vítězství“ a utrpení, nýbrž, jak naznačuje podtitul, zápasem o „duši“. Komunistické hnutí a jeho úspěch se nezrodily z ničeho, měly své konkrétní sociální podhoubí a autoři si toho jsou vědomi. Historie papežského střetu s komunismem je tak zároveň historií přerodu přístupu papežství k modernímu světu, jeho sociálním zápasům, boji za svobodu svědomí i nezpochybnitelná lidská práva. K porozumění podstatě tohoto zápasu je třeba znát papežské encykliky, prohlášení a veřejné projevy tvořící pevný základ praktických postojů a politiky Vatikánu, neboť tak jako komunismus se nemohl vzdát svých klíčových ideologických postulátů, i politicky motivované kompromisy církve nemohly nikdy překročit rámec jednou daného odmítnutí „bezbožeckého komunismu“, jakkoli tento termín nemusel být nutně halasně zdůrazňován.

Koncepce knihy je svérázná. Před čtenářem se paralelně rozbíhají dva příběhy, zpočátku spolu jen volně sovisějící, nicméně od poloviny knihy se slévají v příběh jediný. Na jedné straně je to oficiální církevní politika, jednoznačný ostrý zápas papeže Pia XII. s poválečným komunismem, vrcholící v roce 1949 „antikomunistickým“ exkomunikačním dekretem, a zároveň probíhající destrukcí církvi za „železnou oponou“. Od roku 1958 následují vstřícnější vystoupení Jana XXIII., proměny církve po druhém vatikánském koncilu a kontroverzní „východní politika“ Pavla VI., „malé krůčky“, jež měly umožnit církvi v komunismu přežít. A zde se příběhy setkávají. Ten druhý je totiž osobní historií Karola Wojtyły, polského kněze, biskupa, kardinála a od roku 1978 papeže Jana Pavla II. Wojtyła samostatný příběh v knize není však jen šikovnou manipulací se čtenářem, od počátku ho usměřňující k pozoruhodnému výsledku – polský, z komunismu vzešlý papež bude stát u pádu komunismu. Autoři obratně po-

užili líčení papežova života jako nenásilného prostředku k důkladnému popisu osudu katolictví přímo v socialistickém táboře, k popsaní podmínek, v nichž se rodil (nejen jeho) teologický a pastorační přístup ke komunismu i světu jako celku. Od okamžiku, kdy se příběhy spojují, vstupujeme do přelomových událostí, jako byl polský rok 1980, zrod Solidarity i úloha církve v ní, sledujeme reakci papežství na výjimečný stav v Polsku vyhlášený v prosinci 1981 i proměny kompromisní vatikánské politiky v politiku jednoznačnou a cílevědomou. Rozpad sovětského impéria je pak sice koncem jedné etapy, správně však kniha připomíná, že úloha církve se tím nevyčerpává, neboť možná i trochu díky impulzům vzešlým z tohoto střetu je její role stále výraznější – zápas za svobodu a lidská práva se rozhodně rokem 1989 nevyčerpal.

Přes veškerý úctyhodný výzkum, který autoři jistě vykonali, není hlavní klad knihy v objevu nových pramenů a poznatků o papežské diplomacii a Casaroliho východních misích. O tom se čtenář nedozví prakticky o moc více, než je již známo. Síla knihy je spíše v dokonalém zvládnutí tématu, v pochopení toho, co bylo v tomto zápase důležité a proč. Na tomto hodnocení nemohou nic ubrat ani drobné chyby, způsobené nedostatkem přesných znalostí o dění v jednotlivých zemích.

Jaroslav Cuhra

PADFIELD, Peter: *Himmler: Reichsführer SS*. Překlad Martin Konvička a Vít Pohanka. Olomouc, Votobia 1996, 614 s.

Obsáhle, zajímavá, upřesňující, dobře pramenně podložená, avšak nikoli převratná biografie. Tato adjektiva snad dostatečně vystihují nedávný překlad biografie Heinricha Himmlera od britského námořního historika a publicisty Petera Padfielda, autora životopisů Rudolfa Hesse a Karla Dönitze (Plzeň 1994). Vzhledem k erudici autora i neomezeným možnostem práce s prameny se od této biografie očekávalo více než jen vyplnění mezery v řadě „velkých“ životopisů předních představitelů třetí říše, vydaných česky v 90. letech (Hitler, Göring, Goebbels,

Speer.) Přesto jí nelze upřít řadu zdařilých pasáží, v nichž dosud démonizovanou postavu „druhého muže třetí říše“ a jednoho z hlavních válečných zločinců zcivilňuje a zlidštuje, tak jako Albert Speer ve svých pamětech postavu Adolfa Hitlera.

V sedmnácti kapitolách se autor snaží objasnit důvody, které vedly nenápadného, ničím nevynikajícího, spíše průměrného a k nemocem náchylného úředníka krok za krokem k vrcholu pyramidu téměř absolutní moci. Všeobecně obávaný muž dvojitě tváře, který byl – vedle Rudolfa Hesse a Hermanna Göringa – považován za možného „vůdce nástupce“, zakladatel represivního aparátu třetí říše, ve skutečnosti zřejmě po osobní moci netoužil slepě. Vpřed hnal tohoto zběhlého katolíka komplex méněcennosti, mysticismus, krajní nacionalismus a absolutní oddanost „největšímu německému synu všech dob“ Adolfu Hitlerovi. Samotný „vůdce“ jej nazýval „věrným“ Heinrichem. Himmler žil intrikami.

Padfield v žádném případě nešetří citáty. Část z nich charakterizuje Himmlera „zvěštkou“, druhá část pochází přímo od něj. Celou práci se prolíná Himmlerův mysticismus, s nímž zakládá kult SS jako následnictva germánských rytířských řádů. Je známo, že sám se považoval za vtělení saského krále Jindřicha I.

Mimořádně zajímavé jsou pasáže týkající se Himmlerovy záhadné role v událostech 20. července 1944, a především jeho rafinovaně skrývané, koncem války však zoufale se stupňující snahy o konsenzus se západními mocnostmi. Padfield se snaží doložit, že Himmler věděl o „spiknutí“ 20. července daleko více, než se doposud zdálo, a vzhledem k vojenské situaci říše zvolil vyčkávací taktiku. Některé z Padfieldových tvrzení vyvolají s největší pravděpodobností nesouhlasné reakce. Například o počátku války: „Přesné načasování začátku druhé světové války nemělo vůbec nic do činění s racionální kalkulací, snad jedině v případě Stalina, ale objasnění jeho role zůstává skryto v kremelských archívech. Dva další hlavní aktéři, Chamberlain a Hitler, světovou válku nikdy nechtěli. Nechtěli ji ani jejich poradci, ani jejich armády, ani prostí Britové či Němci...“

Celou knihu poškodil překlad a naprosto zoufalá redakční práce. V textu se vyskytují věty, ve kterých jsou ponechány bez vysvětlení německé výrazy. Například: „Sever a západ země [okupovaného Polska] se skládal ze tří *Gaue*...“ Za jednoznačně nejlepší příklad nemohoucnosti překladatele – jehož znalosti dobových reálií jsou zjevně silně omezeny – považuji výraz „V-muž“. Je ovšem třeba zdůraznit, že výraz „SS-muž“ se zde nevyskytuje.

Jan B. Uhlřř

POOL, James: *Tajní spojenci Adolfa Hitlera 1933–1945*. Překlad Vladimřř Kára. Praha, Práh 1999, 368 s.

Tato práce amerického historika a publicisty navazuje chronologicky i tematicky na jeho předchozí knihu *Kdo financoval nástup Hitlera k moci 1919–1933*, která u nás již vyšla. Autor se snaží zdůraznit, že „většina německých průmyslníků nepodporovala Hitlera ani antisemitismus... Němečtřř byznysmani ... kteří byli zastánci tržního kapitalismu, patřili mezi nejrozhodnějšřř antifašisty, protože jakýkoliv projev totality byl neslučitelný právě se svobodným podnikáním a tržním kapitalismem vůbec.“ Publikace má patnáct kapitol a je rozdělena do dvou částřř. Úvod tvořř všeobecná pasáž Svět Hitlerova mládřř. První část práce zachycuje nacistické převzetřř moci, cestu k diktatuře a soustřřďuje se na období jednoznačnřřch Hitlerovřřch úspěchřř. Autor se zde podrobně zabývá rolřř britského krále Eduarda VIII., známého svřřmi pronacistickřřmi sympatiemi, kterého nazývá Hitlerovřřm „nejhorlivějřřm advokátem“. V identickřř poloze ukazuje i amerického velvyslance v Londřřně a jednoho z přednřřch appeaserřř Josepha Kennedyho. Jistě zaujme i líčení extravagantního a nákladného života Adolfa Hitlera, který – ač byl propagandou vytrvale stavěn do role askety obřřtujícího se pro národ – podle střřzlivřřch odhadřř utratil v rámci reprezentace své osoby i vlastnřřch zálib celkově doložitelnřřch 305 milionřř marek. Pool upozorňuje, že skutečná suma však mřřže břřt dvakrát až třřikrát vyšřř. Ačkoli „vůdce“ a řříšksřř kanc-

lěf o sobě s oblibou prohlašoval, že je jediným politikem na světě, který nevládní konto v bance ani žádné cenné papíry, měl neomezený přístup k fondu, který původně kryl volební kampaň NSDAP v roce 1933: „prostřednictvím této nadace, alias fondu, měl Hitler ročně k dispozici astronomickou sumu sto milionů marek! Že se jedná o soukromou nadaci, se v Německu velice přísně tajilo a pouze několik málo vyvolených vůbec vědělo o její existenci.“

Druhá část knihy přibližuje léta 1939–1945. Podle Poola nebylo vedení třetí říše tak omezené, aby zdánlivě všudypřítomnému stranickému ideologickému kodexu nenadřadilo ekonomické zájmy. Značnou pozornost proto věnuje zvěrstvům holocaustu, jehož kořeny autor rozhodně nevidí v pouhopouhé primitivní rasové ideologii. Podle Poola netvořil holocaust „pouze samý středobod Hitlerovy ideologie, ale i podstatnou součást ekonomického programu třetí říše“. Jako příklad uvádí Osvětim, která nebyla budována „jen jako koncentrační tábor, ale též jako největší světový závod na výrobu syntetického benzínu a gumy, který byl založen na otrocké práci Židů“. Podrobně je

zde řešena otázka podílu německých firem na zneužívání takzvaně totálně nasazených a vězňů koncentračních táborů. Velmi zajímavá je závěrečná pasáž, kde autor popisuje cílenou a koordinovanou snahu řady německých velkoprůmyslníků o rychlé ukončení války. (Autor čerpal především ze vzpomínek exministra Alberta Speera.) Prakticky celou kapitolu věnoval Pool pokusu o atentát na Hitlera 20. července 1944. Interpretace této problematiky do značné míry ukazuje nejen hloubku jeho faktografických znalostí, ale může sloužit i jako měřítko autorova pochopení dějin nacistického Německa. V tomto ohledu netvoří Pool výjimku mezi americkými a kanadskými historiky, jimž se doposud nepodařilo překonat letitý odstup vůči německé rezistenci.

Poolovu knihu, přinášející bezesporu řadu nových, zajímavých informací, lze zájemcům o dějiny nacistického Německa doporučit, přestože překlad a redakční práce nejsou na bezvadné úrovni.

Jan B. Uhlř

Bibliografie k soudobým dějinám

Cesta k demokracii ve státech bývalého sovětského bloku

Výběr české a zahraniční literatury vydané v letech 1998–1999

Výběrová bibliografie doplňuje nejnovější českou literaturu uvedenou v *Bibliografii k dějinám Československa 1969–1990* (viz záznam 6), a zahraniční knihy, sborníky a články vydané v letech 1998–1999. Starší tituly k této tematice byly průběžně publikovány v bibliografiích k soudobým dějinám v časopise *Soudobé dějiny*.

Zpracovaly Věra Břeňová a Slavěna Rohlíková.

- AFTER 1
After the wall : Eastern Germany since 1989 /
Ed. Patricia J. Smith. - Oxford : Westview, 1998.
- ÁGH, Attila 2
Emerging democracies in East Europe and the
Balkan / Attila Ágh. - Cheltenham : E. Elgar,
1998.
- ANDERSON, Ruth M. 3
Barbed wire for sale : Hungary's transition to
democracy 1988-1991 / Ruth M. Anderson. -
Graham : Poetic License, 1999.
- BECK, Tibor 4
Politický tranzit v Maďarsku 1987-1999 : Chrono-
logie událostí / Tibor Beck. - In: Soudobé
dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 254-296. - Res.
angl.: A Chronology of the Political Transition
in Hungary, 1987-90.
- BOLLINGER, Stefan 5
1989 - eine abgebrochene Revolution : Verbaute
Wege nicht nur zu einer besseren DDR / Stefan
Bollinger. - Berlin : Trafo, 1999. - 345 s., il.
- BŘEŇOVÁ, Věra - ROHLÍKOVÁ, Slavěna 6
Bibliografie k dějinám Československa 1969-
1990 : Výběr knih, sborníků a článků vydaných
v ČR v letech 1990-1999 / Zprac. Věra Břeňová
a Slavěna Rohlíková. - Praha : Československé
dokumentační středisko ; Ústav pro soudobé
dějiny AV ČR, 1999. 136 s. - Akce: Demokra-
tická revoluce v Československu 1989 : Před-
poklady, průběh a bezprostřední výsledky
[Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-
16.10.1999. - (Studijní materiály ; Sv. 2)
- BULGARIA 7
Bulgaria in transition : Politics, economics, so-
ciety and culture after Communism / Ed. John
D. Bell. - Oxford : Westview, 1998.
- CYSAŘOVÁ, Jarmila 8
Čas přelomu : Garáž OF ČST: 21. listopadu
1989-11. ledna 1990 / Jarmila Cysařová. - In:
Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 297-
307. - Res. angl.: The Watershed : A Civic Forum
in the Garage of Czechoslovak Television,
21 November 1989 to 11 January 1990.

- CYSAŘOVÁ, Jarmila 9
 Československá televize v období zániku komunistického režimu a vítězství demokratické revoluce : 1985-1990 / Jarmila Cysařová. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 65 s. - (Materiály, studie, dokumenty ; Č. 14/1999)
- ČESKOSLOVENSKÁ 10
 Československá cesta k demokracii : Chronologie událostí 1985-1989. - 1. vyd. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 86 s. - (Studijní materiály ; Seš. 1) - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989 : předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-16.10.1999.
- D'AGOSTINO, Anthony 11
 Gorbachev's revolution 1985-1991 / Anthony D'Agostino. - Basingstoke : Macmillan, 1998.
- DECENTRALIZATION 12
 Decentralization and transition in the Visegrad : Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia / Ed. Emil J. Kirchner. - New York : St. Martin's Press, 1999. - xviii, 237 s.
- DELETANT, Dennis 13
 Romania under Communist rule / Dennis Deletant. - B.m.n., 1999. - 224 s.
- THE DEMOCRATIC 14
 The Democratic Revolution in Czechoslovakia : Its Precondition, Course, and Immediate Repercussions, 1987-89 : A Chronology of Events and a Compendium of Declassified Documents / Ed. Vilém Prečan with Derek Paton. - Prague : National Security Archive ; Czechoslovak Documentation Centre, 1999. - 382 s. - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989 : předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. 14.10.1999-16.10.1999.
- THE DESTRUCTION 15
 The Destruction of the Soviet Economic System : An Insiders' History / Eds. Michael Ellman, Vladimir Kantorovich. - New York : M. E. Sharpe, 1998. - 326 s.
- DEVELOPMENTS 16
 Developments in Central and East European politics. 2. / Eds. Stephen White, Judy Batt, Paul G. Lewis. - 1st ed. - Basingstoke : Macmillan, 1998. - xvii, 321 s.
- DOBBS, Michael 17
 Down with big brother: the fall of the Soviet empire / Michael Dobbs. - B.m. : Vintage Books, 1998. - 528 s.
- DRAKULIC, Slavenka 18
 Cafe Europa : Life After Communism / Slavenka Drakulic. - New York : Penguin, 1999. - 123 s.
- DUDEK, Antoni 19
 Polská cesta k demokracii 1986-1989 : Chronologie událostí / Antoni Dudek. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 227-253. - Res. angl.: A Chronology of the Polish Road to Democracy, 1986-89.
- DURMAN, Karel 20
 Některé negativní mezinárodní faktory ovlivňující demokratickou revoluci 1989-1990 / Karel Durman. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 308-320. - Res. angl.: Negative International Factors Influencing the Democratic Revolution, 1989-90.
- EKIERT, Grzegorz - KUBIK, Jan 21
 Rebellious civil society : Popular protest and democratic consolidation in Poland, 1989-1993 / Grzegorz Ekiert, Jan Kubik. - Ann Arbor : University of Michigan Press, 1999.
- ELITEN 22
 Eliten im Wandel : Politische Führung, wirtschaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa / Hrg. Magarditsch A. Hatschikjan. - Paderborn : Schoeningh, 1998. - 269 s.
- THE END 23
 The End of the Cold War in Europe, 1989: „New Thinking“ and New Evidence. - Washington : The National Security Archive, [1998]. - Nestr. - Akce: The End of the Cold War in Europe, 1989 : „New Thinking“ and New Evidence [A critical oral history conference]. Musgrove. 1.5.1998-3.5.1998.
- THE EXPERIENCE 24
 The experience of democratization in Eastern Europe : Selected papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies, Warsaw, 1995 / Ed. Richard Sakwa. - Basingstoke : Macmillan, 1999. - Akce: 5. World Congress of Central and East European Studies. Warszawa. 6.8.1995-11.8.1995.

- FALKNER, Sue - 25
 MCLOUGHLIN, Jim - OWSIAK, Stanislaw
 Polish transition ten years on : Processes and perspectives / Sue Falkner, Jim McLoughlin, Stanislaw Owsiak. - Aldershot : Ashgate, 1999. - 222 s.
- FITZMAURICE, John 26
 Politics and Government in the Visegrad Countries : Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia / John Fitzmaurice. - 1st ed. - Basingstoke : Macmillan, 1998. - xvi, 204 s.
- GARTON ASH, Timothy 27
 The Polish revolution : Solidarity / Timothy Garton Ash. - London : Penguin, 1999.
- GEREMEK, Bronislaw - BIEDENKOPF, Kurt 28
 Über die demokratische Revolution in Europa 1989 : Bronislaw Geremek und Kurt Biedenkopf auf dem Hannah-Arendt-Forum in Dresden am 5. Juli 1999 / Bronislaw Geremek, Kurt Biedenkopf. - Dresden : Sächsischen Staatskanzlei, 1999. - 24 s. - Akce: Hannah-Arendt-Forum. Dresden. 05.07.1999.
- GEREMEK, Bronislaw 29
 Role Polska při svržení komunismus v Evropě / Bronislaw Geremek. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 321-327. - Res. angl.: The Role of Poland in Bringing Down Communism in Europe.
- HEUSINGER, Ruprecht 30
 The Polish transformation 1989-1997 : A story of changing beliefs / Ruprecht von Heusinger. - Kraków : Cracow University of Economics, 1998. - 34 s.
- HISTORICAL 31
 Historical reflections on Central Europe : Selected papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies / Ed. Stanislav J. Kirschbaum. - 1st ed. - Basingstoke : Macmillan, 1999. - xiii, 245 s. - Akce: 5. Congress of Central and East European Studies. Warszawa. 06.08.1995-11.08.1995.
- HLASY 32
 Hlasy občanské společnosti 1987-1989 : Výběr z textů a dokumentů / K vyd. přípr. Jiří Suk ve spolupř. s Milenou Janišovou a Vilémem Prečanem. - 1. vyd. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 110 s. - (Studijní materiály ; Seš. 3) - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989: předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-16.10.1999.
- HOLLIS, Wendy 33
 Democratic consolidation in Eastern Europe : The influence of the communist legacy in Hungary, the Czech Republic and Romania / Wendy Hollis. - Boulder : East European Monographs, 1999. - (East European Monographs ; 529)
- HUSÁK, Petr 34
 Česká cesta ke svobodě. 1. Revoluce či co? / Petr Husák. - 1. vyd. - Praha : Volvox Globator, 1999. - 167 s.
- IM KREML 35
 „Im Kreml brennt noch Licht“ : Die Spitzenkontakte zwischen SED/PDS und KPdSU 1989-1991 / Hrg. Detlef Nakath, Gero Neubauer, Gerd-Rüdiger Stephan. - Berlin : Dietz, 1998. - 287 s.
- JÓZSA, Gyula 36
 Aufarbeitung der kommunistischen Vergangenheit in Ungarn / Gyula Józsa. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 42 s. - (Berichte des BIOst ; 5/1998) - Res. angl.
- K VÝVOJI 37
 K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy : Dokumenty a materiály 1989-1990 / K vyd. přípr. Zdeněk Sládek ve spolupř. s Vilémem Prečanem. - 1. vyd. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 132 s. - (Studijní materiály ; Seš.7) - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989 : předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-16.10.1999.
- KOFMAN, Jan - ROSZKOWSKI, Wojciech 38
 Transformacja i postkomunizm / Jan Kofman, Wojciech Roszkowski. - Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999. - 270 s. - Res. angl.: Transformation and Post-Communism.
- KORNAI, János 39
 Od gulášového komunizmu k trhovej ekonomike / János Kornai. - 1. vyd. - Bratislava : Kalligram, 1998. - 225 s.
- KRECH, Hans 40
 Unsere Revolution ist noch nicht zu Ende : Das historisch-literarische Revolutionslehrbuch eines Bürgerrechtlers aus den Jahren 1989 und 1999 : Mit einer Dokumentation der Überwachung des Autors durch das Ministerium für Staatssicherheit / Hans Krech. - Berlin : Köster, 1999. - 192 s.

- KUPFERBERG, Feiwei 41
The Break-up of Communism in East Germany and East Europe / Feiwei Kupferberg. - 1st ed. - Basingstoke : Macmillan, 1999. - viii, 204 s.
- LIEBERMANN, Doris - 42
FUCHS, Jürgen - WALLAT, Vlasta
Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler : Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968-1998 / Doris Liebermann, Jürgen Fuchs, Vlasta Wallat. - 1. Aufl. - Essen : Klartext, 1998. - 295 s. - (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa ; Bd. 11)
- LINDNER, Bernd 43
Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90 / Bernd Lindner. - Bonn : Bundeszentrale für politische Bildung, 1998.
- MĚCHÝŘ, Jan 44
Velký převrat či snad revoluce sametová : Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřcečené něžné revoluci a jejich osudech 1989-1992 / Jan Měchýř. - 1. vyd. - Praha : Progetto, 1999. - 359 s.
- MELONE, Albert P. 45
Creating Parliamentary Government : The Transition to Democracy in Bulgaria / Albert P. Melone. - Columbus : Ohio State University Press, 1998. - 256 s.
- MEUSCHEL, Sigrid - 46
RICHTER, Michael - ZWAHR, Hartmut
Friedliche Revolution in Sachsen : Das Ende der DDR und die Wiedergründung des Freistaates / Sigrid Meuschel, Michael Richter, Hartmut Zwahr. - Dresden : Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung e.V. an der Technischen Universität, 1999. - 59 s. - (Berichte und Studien ; Nr. 22)
- MICHNIK, Adam 47
Letters from Freedom : Post-Cold War realities and perspectives / Adam Michnik ; Ed. Irena Grudzinska Gross ; Transl. by Jane Cave ; Foreword by Ken Jowitz. - Berkeley : University of California Press, 1998. - xxxii, 348 s.
- NAGLE, John D. - MAHR, Alison 48
Democracy and democratization : Post-communist Europe in comparative perspective / John D. Nagle, Alison Mahr. - London : Sage Publ., 1999. - xi, 324 s.
- NEUBERT, Ehrhart 49
Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989 / Ehrhart Neubert. - Berlin : Links, 1998. - (Forschungen zur DDR-Gesellschaft)
- UNE NOVELLE 50
Une nouvelle Europe centrale / Préf. de Nicole Notat ; Postf. de Bronislav Geremek. - Paris : La Découverte, 1998. - 330 s. - (Cahiers libres)
- NOVEMBER 51
November 1989 a Slovensko : chronológia a dokumenty 1985-1990 / Ed. Jozef Žatkuliak, Viera Hlavová, Alžbeta Sedliaková, Michal Štefanský. - Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1999. - 622 s.
- O'NEIL, Patrick H. 52
Revolution from within : The Hungarian Socialist Workers' Party and the collapse of communism / Patrick H. O'Neil. - Cheltenham : E. Elgar, 1998. - (Studies of communism in transition)
- OSCHLIES, Wolf 53
„Informelle“ Jugendgruppen in Osteuropa. 1, Theoretisch-historische Einführung / Wolf Oschlies. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 47 s. - (Berichte des BIOst ; 12/1998) - Res. angl.
- OSCHLIES, Wolf 54
Aufarbeitung der kommunistischen Vergangenheit in Rumänien, 1, 1989-1995/96. 2, 1996/97 / Wolf Oschlies. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 40 s. ; 38 s. - (Berichte des BIOst ; 3-4/1998) - Res. angl.
- OTÁHAL, Milan 55
Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu / Milan Otáhal. - 1. vyd. - Brno : Doplněk, 1999. - 161 s.
- OTÁHAL, Milan - VANĚK, Miroslav 56
Sto studentských revolucí : Studenti v období pádu komunismu - životopisná vyprávění / Milan Otáhal, Miroslav Vaněk. - Praha : Lidové noviny, 1999. - 859 s. : fotogr.
- PATAPIEVICI, Horia Roman 57
Flying against the arrow : An intellectual in Ceausescu's Romania / Horia Roman Patapievi-ci. - Budapest : Central European Univ. Press, 1999. - 280 s.

- POLITICAL** 58
 Political transition in Hungary, 1989-1990 : A compendium of declassified documents and chronology of events / Ed. Czaba Békés, Malcolm Byrne. - [Budapest] : 1996 Institute ; Washington : The National Security Archive, 1999. - Přeruš. str. - Akce: Political transition in Hungary, 1989-1990 [International conference]. Budapest. 12.06.1999.
- POLSKA** 59
 Polska 1986-1989 : Koniec systemu. [1], Dokumenty = Documents. [2], Referaty, Kalendarium, Kto był kim, Bibliografia = Papers, Chronology of Events, Who was Who, Bibliography. / Red. Barbara Stefańczak. - Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN ; Washington : The National Security Archive, 1999. - Přeruš. str. ; 189 s. - Akce: Polska 1986-1989: Koniec systemu [Miedzynarodowa konferencja]. Warszawa-Miedzeszyn. 21.11.1999-23.11.1999.
- PREČAN, Vilém** 60
 Les chemins menant à la révolution démocratique / Vilém Prečan. - In: Le Printemps tchécoslovaque 1968 / Sous la direction de François Fejtö ...[aj.]. - Bruxelles, 1999. - 344 s. - S. 312-317. - Akce: 1968 : le Printemps tchécoslovaque [Koloquium]. Paris. 16.6.1998-17.6.1998.
- PUETZ, Robert** 61
 Ostmitteleuropa in Umbruch : Wirtschafts- und sozialgeographische Aspekte der Transformation / Hrg. Robert Puetz. - Mainz : Geograph. Inst. d. Johannes-Gutenberg-Univ., 1999. - 157 s., tab.
- RETHINKING** 62
 Rethinking the Soviet collapse : Sovietology, the death of communism and the new Russia / Ed. Michael Cox. - London : Pinter, 1999.
- THE RETURN** 63
 The return of the left in post-communist states : Current trends and future prospects / Ed. Charles Bukowski, Barnabas Racz. - Northampton : E. Elgaar, 1999.
- REVOLUTION** 64
 Revolution und Transition in der DDR 1989/90 / Hrg. Günther Heydemann, Gunther Mai, Werner Müller. - Berlin : Duncker & Humblot, 1999. - iv, 706 s.
- THE REVOLUTIONS** 65
 The revolutions of 1989 / Ed. Vladimír Tisma-neanu. - 1st ed. - London : Routledge, 1999. - x, 270 š.
- ROSE, Richard - MISHLER, William - HAERPFER, Christian** 66
 Democracy and its Alternatives : Understanding post-communist societies / Richard Rose, William Mishler, Christian Haerpfer. - Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1998. - xiv, 270 s.
- ROTHACHER, Albrecht** 67
 Die Transformation Mitteleuropas : Wirtschaft, Politik und Gesellschaft in Tschechien, Polen, Ungarn, Slowenien, Kroatien und Litauen / Albrecht Rothacher. - Wien : Österreich. Wirtschaftsverl., 1999. - 142 s.
- SALFELLNER, Harald - WNENDT, Werner** 68
 Das Palais Lobkovicz : Ein Ort deutscher Geschichte in Prag / Harald Salfellner, Werner Wnendt. - 1. Ausg. - Prag : Vitalis, 1999. - 167 s. : fotogr.
- SITUAČNÍ** 69
 Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu - 1. prosince 1989). Pokyny a směrnice vedení KSČ nižším stranickým složkám (19. listopadu - 1. prosince 1989) / K vyd. přípr. František Koudelka ve spolup. s Alenou Noskovou a Vilémem Prečanem. - 1. vyd. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 111 s. - (Studijní materiály ; Seš. 5-6) - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989 : předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-16.10.1999.
- SLÁDEK, Zdeněk** 70
 Listopad a prosinec 1989 v Československu pohledem sovětského oficiálního tisku / Zdeněk Sládek ; Citáty ze sovětského tisku přel. Zdeněk Sládek. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 165-186. - Res. angl.: Official Soviet Press Coverage of Events in Czechoslovakia in November and December 1989.
- STANCZYK, Jerzy** 71
 Przeobrażenia międzynarodowego układu sil w Europie na przelomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych : Analiza uwarunkowań i mechanizmów w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego / Jerzy Stanczyk. - Warszawa : Instytut studiów politycznych PAN, 1999. - 360 s. - Res. angl.: Transformation in the International Alignment of Forces in Europe on the Turn of the 1980's and 1990's.

- STARK, David - BRUSZT, László 72
 Postsocialist pathways : Transforming politics and property in East Central Europe / David Stark, László Bruszt. - 1st ed. - Cambridge : Cambridge University Press, 1998. - xi, 284 s.
- SUK, Jiří - 73
 CUHRA, Jaroslav - KOUDELKA, František
 Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985-1990 / Jiří Suk ve spolupř. s Jaroslavem Cuhrou a Františkem Koudečkou. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 143 s. - (Sešity ÚSD ; Sv. 33)
- SUK, Jiří 74
 K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989 : Dokumenty a svědectví / Jiří Suk. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 346-369. - Res. angl.: Archiving the Candidacy of Václav Havel for the Office of President, December 1989 : Three Documents and Two Testimonies.
- ŠIMULČÍK, Ján 75
 Čas svitania : Sviečková manifestácia - 25. marca 1988 / Ján Šimulčík. - Prešov : Michal Vašek, 1998. - 275 s. : fotogr.
- TIMMERMANN, Heinz 76
 Revolution und Gegenbewegung : Aspekte von Machtbehauptung und Opposition im Kommunismus / Heinz Timmermann. - Köln : Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 1998. - 25 s. - (Berichte des BIOst ; 6/1998) - Res. angl.
- TISMANEANU, Vladimir 77
 Fantasies of salvation : Democracy, nationalism and myth in post-communist Europe / Vladimir Tismaneanu. - Princeton : Princeton University Press, 1998. - xi, 216 s.
- TRANSITION 78
 Transition to democracy in Poland / Ed. Richard F. Staar. - New York : St. Martin's Press, 1998. - xxi, 298 s.
- TŮMA, Oldřich 79
 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží : Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989. / Oldřich Tůma. - In: Soudobé dějiny. - Roč. 6, č. 2/3 (1999), s. 147-164. - Res. angl.: 9.00 a.m., Upper Prague-Libeň Station : The East German Exodus through Prague, September 1989.
- VEDENÍ 80
 Vedení KSČ o disentu a opozici : Dokumenty z ledna 1986 - října 1989 / K vyd. přípr. František Koudečka ve spolupř. s Alenou Noskovou a Vilémem Prečanem. - 1. vyd. - Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. - 61 s. - (Studijní materiály ; Seš. 4) - Akce: Demokratická revoluce v Československu 1989 : předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky [Mezinárodní konference]. Praha. 14.10.1999-16.10.1999.
- VEREJNOST 81
 Verejnost proti násiliu : 1989-1991 : Svedectvá a dokumenty / Zost. a red. upr. Ingrid Antalová. - Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 1998. - 355 s. : fotogr.
- WEDEL, Janine R. 82
 Collision and collusion : The strange case of Western aid to Eastern Europe 1989-1998 / Janine R. Wedel. - New York : St. Martin's Press, 1998. - 288 s.
- ŽATKULIAK, Jozef 83
 Prehľad volebných výsledkov do parlamentov za Slovenskú republiku v rokoch 1990-1998 / Zost. Jozef Žatkuliak. - Bratislava : Kancelária Národnej rady Slovenskej republiky, 1999. - 13 s. - Na voln. listech.
- ŽATKULIAK, Jozef 84
 Slovakia in the Period of „Normalization“ and Expectation of Changes (1969-1989) / Jozef Žatkuliak. - In: Sociológia. - Roč. 30, č. 3 (1998), s. 251-268. - Název slov.: Slovensko v období normalizácie a očakávania zmien.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- ÁGH, Attila 2
 ANDERSON, Ruth M. 3
 ANTALOVÁ, Ingrid 81
 BATT, Judy 16
 BECK, Tibor 4
 BÉKÉS, Czaba 58
 BELL, John D. 7
 BIEDENKOPF, Kurt 28
 BOLLINGER, Stefan 5
 BRUSZT, László 72
 BŘEŇOVÁ, Věra 6
 BUKOWSKI, Charles 63
 BYRNE, Malcolm 58
 COX, Michael 62
 CUHRA, Jaroslav 73
 CYSARŇOVÁ, Jarmila 8, 9
 D'AGOSTINO, Anthony 11
 DELETANT, Dennis 13
 DOBBS, Michael 17
 DRAKULIC, Slavenka 18
 DUDEK, Antoni 19
 DURMAN, Karel 20
 EKIERT, Grzegorz 21
 ELLMAN, Michael 15
 FALKNER, Sue 25
 FEJTŐ, François 60
 FITZMAURICE, John 26
 FUCHS, Jürgen 42
 GARTON ASH, Timothy 27
 GEREMEK, Bronisław 28, 29, 50
 GRUDZINSKA GROSS, Irena 47
 HAERPFER, Christian 66
 HATSCHIKJAN, Magarditsch A. 22
 HAVEL, Václav 74
 HEUSINGER, Ruprecht von 30
 HEYDEMANN, Günther 64
 HLAVOVÁ, Viera 51
 HOLLIS, Wendy 33
 HUSÁK, Petr 34
 JOWITT, Ken 47
 JANIŠOVÁ, Milena 32
 JÓZSA, Gyula 36
 KIRCHNER, Emil J. 12
 KIRSCHBAUM, Stanislav J. 31
 KOFMAN, Jan 38
 KONTOROVICH, Vladimir 15
 KORNAI, János 39
 KOUDELKA, František 69, 73, 80
 KRECH, Hans 40
 KUBIK, Jan 21
 KUPFERBERG, Feiwei 31
 LEWIS, Paul G. 16
 LIEBERMANN, Doris 42
 LINDNER, Bernd 43
 MAHR, Alison 48
 MAI, Gunther 64
 MCLOUGHLIN, Jim 25
 MĚCHÝŘ, Jan 44
 MELONE, Albert P. 45
 MEUSCHEL, Sigrid 46
 MICHNIK, Adam 47
 MISHLER, William 66
 MÜLLER, Werner 64
 NAGLE, John D. 48
 NAKATH, Detlef 35
 NEUBAUER, Gero 35
 NEUBERT, Ehrhart 49
 NOSKOVÁ, Alena 69, 80
 NOTAT, Nicole 50
 O'NEIL, Patrick H. 52
 OSCHLIES, Wolf 53, 54
 OTÁHAL, Milan 55, 56
 OWSIAK, Stanislaw 25
 PATAPIEVICI, Horia Roman 57
 PATON, Derek 14
 PREČAN, Vilém 14, 32, 37, 60, 69, 80
 PUETZ, Robert 61
 RACZ, Barnabas 63
 RICHTER, Michael 46
 ROHLÍKOVÁ, Slavěna 6
 ROSE, Richard 66
 ROSZKOWSKI, Wojciech 38
 ROTHACHER, Albrecht 67
 SAKWA, Richard 24
 SALFELLNER, Harald 68
 SEDLIAKOVÁ, Alžbeta 51
 SLÁDEK, Zdeněk 37, 70
 SMITH, Patricia J. 1
 STAAR, Richard F. 78
 STANCZYK, Jerzy 71
 STARK, David 72
 STEFAŇCZAK, Barbara 59
 STEPHAN, Gerd-Rüdiger 35
 SUK, Jiří 32, 73, 74
 ŠIMULČÍK, Ján 75
 ŠTEFANSKÝ, Michal 51
 TIMMERMANN, Heinz 76
 TISMANEANU, Vladimir 65, 77
 TŮMA, Oldřich 79
 VANĚK, Miroslav 56
 WALLAT, Vlasta 42
 WEDEL, Janine R. 82
 WHITE, Stephen 16
 WNENDT, Werner 68
 ZWAHR, Hartmut 46
 ŽATKULIAK, Jozef 51, 83, 84

NÁZVOVÝ REJSTŘÍK

- After the wall 1
 Aufarbeitung der kommunistischen... in
 - Rumänien 54
 Aufarbeitung der kommunistischen... in
 Ungarn 36
 Barbed wire for sale 3
 Bibliografie k dějinám Československa... 6
 The Break-up of Communism in East
 Germany... 41
 Bulgaria in transition 7
 Cafe Europa 18
 Collision and collusion 82
 Creating Parliamentary Government 45
 Čas přelomu 8
 Čas svitania 75
 Česká cesta ke svobodě 34
 Československá cesta k demokracii 10
 Československá televize v období... 9
 Decentralization and transition... 12
 Democracy and democratization 48
 Democracy and its Alternatives 66
 Democratic consolidation in Eastern... 33
 The Democratic Revolution... 14
 Die demokratische Revolution in der... 43
 The Destruction of the Soviet... 15
 Developments in Central and East... 16
 9:00, Praha-Libeň, horní nádraží 79
 Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler
 42
 Down with big brother 17
 Eliten im Wandel 22
 Emerging democracies in East Europe... 2
 The End of the Cold War in Europe, 1989 23
 The experience of democratization... 24
 Fantasies of salvation 77
 Flying against the arrow 57
 Friedliche Revolution in Sachsen 46
 Geschichte der Opposition in der... 49
 Gorbachev's revolution 1985-1991 11
 Historical reflections on Central Europe 31
 Hlasy občanské společnosti 1987-1989 32
 Les chemins menant à la révolution... 60
 Chronologie zániku komunistického... 73
 „Im Kreml brennt noch Licht“ 35
 „Informelle“ Jugendgruppen... 53
 K prosazení kandidatury V. Havla... 74
 K vývoji sovětské politiky vůči... 37
 Letters from Freedom 47
 Listopad a prosinec 1989... 70
 Někteří negativní mezinárodní... 20
 1989 - eine abgebrochene Revolution 5
 Une nouvelle Europe centrale 50
 November 1989 a Slovensko 51
 Od gulášového komunizmu k trhovej... 39
 Ostmitteleuropa in Umbruch 61
 Das Palais Lobkovicz 68
 Podíl tvůrčí inteligence na pádu... 55
 Pokyny a směrnice vedení KSČ... 69
 The Polish revolution 27
 The Polish transformation 1989-1997 30
 Polish transition ten years on 25
 Political transition in Hungary... 58
 Politický tranzit v Maďarsku... 4
 Politics and Government... 26
 Polska 1986-1989 59
 Polská cesta k demokracii... 19
 Postsocialist pathways 72
 Přehľad volebných výsledkov... 83
 Przeobrazenia miedzynarodowego 71
 Rebellious civil society 21
 Rethinking the Soviet collapse 62
 The return of the left... 63
 Revolution from within 52
 Revolution und Gegenbewegung 76
 Revolution und Transition... 64
 The revolutions of 1989 65
 Role Polska při svržení... 29
 Romania under Communist rule 13
 Situační zprávy ústředního... 69
 Slovakia in the Period... 84
 Sto studentských revolucí 56
 Transformacja i postkomunizm 38
 Die Transformation Mitteleuropas 67
 Transition to democracy in Poland 78
 Über die demokratische... 28
 Unsere Revolution ist noch... 40
 Vedení KSČ o disentu a opozici 80
 Velký převrat či snad revoluce... 44
 Verejnost proti násilii 81

Summaries

Handing over the Reins

Vilém Prečan

The author, for whom the present number of *Soudobé dějiny* is his last as Editor-in-Chief (because he is retiring to concentrate his efforts on the Czechoslovak Documentation Centre), looks back in this article at the first plans for publishing a scholarly journal of contemporary history and at its strengths and weaknesses since the first issue was published in the autumn of 1993. This reckoning examines the original ambitions of the Editor-in-Chief and his colleagues and the realization of those ambitions in practice.

The ambitions, in sum, consisted of publishing a journal of contemporary history based on a genuinely multidisciplinary approach, with a high standard of style and content. The reality is that, though many of the aims have been met, the demand for such scholarly articles in the Czech Republic far exceeds the supply. This, the author argues, will not be resolved (not even with translations and articles from abroad) till there are many more scholars of contemporary history, and that in turn requires that contemporary history is taught as a full-fledged subject at universities.

The article concludes with the author's expression of thanks to the people who have from the beginning made the journal possible, including the first Co-Editor-in-Chief, Emanuel Mandler, the assistant editors, the Editorial Board, the contributors, readers, and subscribers, the Editorial Department of the Institute of Contemporary History, Doplněk Publishers, the Grant Agency of the Czech Republic, the Konrad Adenauer Foundation, and the Editorial Board of the Academy of Sciences, Prague. And he expresses the hope that *Soudobé dějiny* will become an even better journal in the years to come.

November '89:

Opening the Way for the Transition and Its Actors in Slovakia

Soňa Szomolányi

This study aims to identify the nature of events in November 1989 from a comparative point of view, at two levels. First, it identifies the way the path was opened for a change in régimes in the former Czechoslovakia in comparison with transitions elsewhere, in

particular in the neighbouring countries of central Europe. Second, it compares the 'Czechoslovak' transition with the transition in Slovakia.

Unlike in Poland and Hungary, Czechoslovakia did not experience a typical negotiated transition; though elements of 'roundtable' talks were present in Prague, their content and political context were substantially different. The author takes issue therefore with scholars of comparative politics who, like Huntington, classify the changes in Czechoslovakia and, later, in the Czech Republic, as a negotiated type of transition. Her study is an attempt to draw a finer distinction between regions, and she defines the Czechoslovak type as a 'transition by collapse', namely the collapse of the old régime, negotiations between moderate representatives of the old régime and a non-governmental opposition, but only after the application of pressure by a mobilized public.

Tens year after, it turns out that wherever there occurred a negotiated transition preceded by a phase of liberalization of the old system of power and wherever national élites were reconciled, namely in Poland and Hungary, there are today fewer problems with political stability and the countries are proceeding more successfully with the transformation of society. The author demonstrates that the absence of a phase of liberalization in the pre-transition period also affects development in the period of consolidation of democracy.

The differences in the way the transition took place in Slovakia have their roots in the pre-transition period. In short, the opposition in Slovakia, though only in the form of civil groups protesting against the Communist régime, was the weakest among the countries of central Europe and less visible. Furthermore, the opposition was seriously fragmented into numerous grouplets of non-conformist individuals, so-called 'islands of positive deviation'. The régime collapsed before these 'islands' managed to link up and form a common political platform of opposition. They linked up only in consequence of the brutal police intervention in Prague on 17 November 1989 as a protest against violence.

In terms of people and organization the sources of the formation of the liberal democratic civil movement The Public Against Violence and the sources of the new non-Communist élite were to be found in the environmentalist movement to an extent not seen in the neighbouring countries. In the absence of a more influential group of dissidents, the environmentalists in Slovakia were its functional equivalent. The environmentalists were the only all-Slovak organization that really ignored the leading role of the Party. Environmentalism, however, also had an impact on the profile of The Public Against Violence, in that its character was influenced by the persistence of elements of non-governmental organizations and social movements at the expense of the formation of a functional political organization fully oriented to political activity and taking power. That, too, enabled the representatives of the old élite to participate more in the process of changing the ruling élite.

The political careers of some leading politicians, so-called 'transition Communists', are evidence that in Slovakia an evolutionary kind of change predominated. The identified continuity of personnel in the élites indicates that in the Slovak case the transition began, like in Prague, with the collapse of the old régime, but elements of the kind of 'negotiated' transition among moderate representatives of the old and new élites were more clearly present in it. A further reason is that the upcoming élite lacked sufficient capacity for taking power to the extent they had in Prague.

The presence of former nomenklatura cadres at the upper and top level of the political hierarchy (for instance, Rudolf Schuster, Jozef Migaš, and Milan Čič) even ten years after the changes, however, is not a decisive factor in developments in Slovakia. What is decisive is that these transition Communists are already operating in a fundamentally changed institutional framework, and that in view of the main political splintering between nationalist-populist and democratic parties they are not part of the nationalist-populist bloc. On the contrary, they have participated in the defence of democratic principles against the authoritative tendencies of the third Mečiar government.

The identified continuity of persons in the political élite on the whole testifies to two signs of the latest change of political régime. November 1989 also opened the way to transition from the old régime, which, unlike the other revolutions in Slovak history, did not bring with it a revolutionary change of élites. It also testifies to the lack of preparedness of the subsequent, non-Communist élite when taking power. This part of the political spectrum in Slovakia continues to this day to have problems with that.

From Distrust to Alliance and Back: Czechoslovak-Romanian Relations, 1967–70

Jiří Hoppe

Official relations between two Soviet satellites, Czechoslovakia and Romania, followed a sort of sinusoid in the years 1967–70. In mid-1967 both sides still looked on their mutual relations with a marked degree of reserve. In the course of 1968, however, this state of affairs changed fundamentally and when the Romanian leader Nicolae Ceaușescu visited Prague in August 1968 (before the Warsaw Pact intervention), crowds of Czechoslovaks welcomed him with shouts of 'Long live Romania!'. After the intervention and with the implementation of the Czechoslovak Communist policies of 'Normalization' mutual relations again settled at the point from which they had started before the Prague Spring.

The reasons that led to the sudden about-faces in Czechoslovak-Romanian relations must be sought on both sides. At least from the point when the Central Committee of the Romanian Worker's Party passed the resolution known as the 'April Declaration' in 1964, Romania was perceived as the *enfant terrible* of the Soviet bloc. Though a member of the Warsaw Pact, Romania, like Yugoslavia, Albania, and China, refused to recognize Moscow as the centre of international Communism. Ceaușescu's advent to power in the spring of 1965 meant an intensification of this trend, and was manifested mainly with a considerable offensive in Romanian foreign policy towards the West and an attempt to build a bridge between the antagonistic blocs. Romania, however, remained a model Soviet-type dictatorship; foreign diplomats posted in Bucharest called the Romanian régime 'extraordinarily rigid'. This peculiar schizophrenia led to the fact that Romania, in 1968, thanks to Nicolae Ceaușescu, very actively and bravely intervened internationally in favour of Czechoslovakia. The Czechoslovak reform politicians at first rejected all contacts, in order not to complicate further already tense relations with Moscow. But it turned out, in mid-July 1968, that Romania was the only state in the East bloc willing (together with Yugoslavia) to stand up to Soviet diplomatic pressures. As a result, Czechoslovak pro-reform politicians decided to invite Ceaușescu to Prague, in order to acknowledge his favourable approach and to demonstrate the close, though somewhat

forced, alliance between the two states. Owing to his active support of the Prague Spring, the First Secretary of the Central Committee of the Romanian Workers' Party earned the admiration of the democratic world and also the hate of the CPSU Politburo. It is no surprise therefore that when the first Soviet tanks began to roll over the Czechoslovak borders on the night of 20–21 August 1968, speculation (ultimately unconfirmed) was immediately voiced concerning the possibility of a similar fate for Romania.

As a logical consequence of the Soviet-led intervention in Czechoslovakia, all social and political processes of the Prague Spring were halted, and with that came a gradual cooling of Czechoslovak-Romanian relations. Romania was visited by US President Richard Nixon, in 1969, so that he could, among other things, pay honour to that country for its position on the Soviet-led intervention in August 1968. Czechoslovakia, in the meantime, was once again quickly becoming just another insipid Soviet satellite.

The Czechoslovak Communist Party: Changes in the Number of Members and Social Composition, 1948–68

Jiří Maňák

In the first decade of its monopoly on power, the Communist Party of Czechoslovakia (CPCz) went through considerable changes concerning the number of members and its composition. After the huge increase in membership in the late 1940s and early 1950s, the Party stabilized essentially to the level it had before taking power. For most of this time one in five Czechoslovaks in the Bohemian Lands was a member of the CPCz, while in Slovakia the proportion was one in ten. Despite all efforts to compensate the decline in membership by winning over almost exclusively young people from the working class, the CPCz could not prevent its quick aging or the loss of its predominantly working-class character. In its social structure, the proportion of members of the intelligentsia was increasing, and was more apparent in the elected organs of functionaries than among members of the CPCz. The application of views based on class and politics in the selection of elected functionaries and workers in the Party apparatus was manifested in a preference for Communists who had originally been employed as workers and with many years of Party membership. The most marked change in the twenty-year period under discussion was a considerable improvement in the number of educated and highly trained persons among CPCz members and also among apparatchiks at all levels, where there was a positive correlation between the increase in education and position in the Party hierarchy.

The increase in the level of education and qualifications of the rank-and-file Communists, functionaries, and apparatchiks accelerated in the 1960s, particularly among younger Communists and persons who had more recently become Party members, though among functionaries and apparatchiks this was partly the result of a group of middle-aged Communists and members who had been in the Party longer.

The Beginnings of Television Broadcasting in Czechoslovakia

František Křížek

This article is concerned with the post-WW II history of television technology in Czechoslovakia from the first developments to the commencement of regular test broadcasts.

First, the author discusses the importance of the German company Fernseh, in the Protectorate of Bohemia and Moravia, which enabled Czechoslovak technicians the first contact with modern television technology, and describes the history of Fernseh till it became a war trophy of the Soviet Union. He then describes his own initial work in this field – the presentation of the first Czechoslovak television facilities at the International Radio Exhibition, 1948, broadcasting from the 11th Sokol Meet, and other presentations at Prague Sample Fairs. An important role in ensuring the development of television broadcasting was played by Czechoslovak Radio, which tried to commence television broadcasting as part of the first Five Year Plan. The Czechoslovak Government, however, was opposed, and did not change its views till 1952. Afterwards, there were extensive developments in a number of companies and the first Czechoslovak television studio was built. The first regular test broadcasting began on 1 May 1953.

Essay

An Interpretation of National, Central European, and European Histories: More Questions Than Answers

Jan Křen

This essay is conceived as a call for discussion. In its first section the author considers the attitudes and possibilities of historical interpretation with different pretensions to making a universally valid statement about reality. Though macro-historical conceptions were in many ways thrown into doubt by the failure of the great historic projects and disrupted by the incursions of untraditional micro-historical approaches (socio-economic, anthropologic, semanticizing), that does not mean they should be buried as being unnecessary or detrimental straitjackets. Efforts at a synthesis cannot be abandoned by the historian, but they need to be injected with new life and made fertile with various methodological impetuses. Apart from historical individuals and singular aspects there remain the legitimate topic of the history of nations and states and also the history of Europe. The former, however, can no longer ignore transnational and regional contexts; the latter should look at the plurality of events taking place beyond the dominant centre and trends. The central link in the move from national history to European could be the history of macro-regions like central Europe.

In the second part of the article the author presents several global conceptions of historical development, investigates their ability as an instrument of interpretation and the purpose of their mutual combination. The concept of the East-West polarity suffers, in the author's judgement, from a number of shortcomings; in particular, it is rather incoherent and somewhat static. The centre-periphery model is more dynamic and enables a more differentiated view, but it also tempts one to dogmatism and does not, for instance, provide a guideline for the explanation of essential cultural phenomena. Marxist theory of structure and superstructure and the replacement of social classes may in its totality have turned out to be a cul de sac, but in some respects it inspired creative researchers to remarkable results. On the whole, however, the theory of modernization, open and far less burdened with normative statements, has proved to be more useful and a productive concept of civil society has been developing.

In the third part the author considers the applicability of these schemes of interpretation to the key phenomena of the 'age of extremes': the First World War, the ascent and expansion of Fascism, Nazism, and Bolshevism, the mutual coalitions and clashes of democracy and various kinds of dictatorships from the 1920s through the first half of the 1940s, the Cold War, consolidation, de-totalitarization, and, ultimately, the collapse of the Soviet power bloc and its political system. The author states that in the space defined by extremist political régimes these concepts, to a certain extent, lose their validity; nevertheless they can in many senses complement one another. One of the new interpretive models was the theory of totalitarianism, which in its black-and-white counterpoising of two kinds of rule may not have been able to capture nuances, and after the defeat of Fascism lost its comparative force, but it contributed considerably to our understanding of the tragic historical turning points of the 20th century. In the post-WW II period, by contrast, the East-West model has experienced a boom. In essence the non-violent break-up of the Communist system in Europe raised new questions about a satisfactory framework of interpretation of this process, and, in the author's opinion, the theory of civil society must, above all else, be taken into consideration.

Materials

Soviet-Czechoslovak Relations, 1938–41, in the Diary of Ivan M. Maisky

Valentina V. Maryina

The author discusses commentary on Czechoslovakia, which is found in the office diary of the Soviet diplomat Ivan M. Maisky. The four-volume diary, which covers the years 1938–41, is deposited in the Foreign-Policy Archive of the Russian Federation. Maisky (1884–1975) worked as a Soviet plenipotentiary (1932–41) in Great Britain and then as Envoy there from 1941 to 1943. In 1938 he carefully observed events connected to the preparation of the Munich Agreement, and critically evaluated the policies of the Western powers. According to his diary entries he met several times in 1939 with members of the Czechoslovak Government-in-Exile in London. The diary, however, contains no entry about Czechoslovakia for the years 1940 and 1941, though it is known that he participated in talks with Beneš and Fierlinger. Though the diary is mainly a source relevant to the study of Soviet-British relations, it is also valuable for understanding Czechoslovak politics and the formation of Soviet-Czechoslovak relations at this time.

Discussion

Documents on Zorin's Prague Mission in February 1948: Towards an Interpretation of Soviet Sources on the Sovietization of Eastern Europe

Leonid Gibiansky

The author takes up the thread from the discussion in *Soudobé dějiny* concerning the documents related to Zorin's Prague mission which were discussed by Galina Murashko in *Soudobé dějiny* 2–3 (1998) with a commentary by the present author and Karel Kaplan. A letter from Murashko, which was sent to the editors of *Soudobé dějiny*, was replied to by Vilém Prečan in *Soudobé dějiny* 1 (1999). In connection with this debate, Gibiansky

emphasizes that an historian must, when examining newly declassified documents, take into consideration a number of factors, including the concrete circumstances and causes of the provenance of the documents, their purpose and meaning, as well as their authorship and the hierarchical level where they originated and according to whose 'rules of the game' they adhere to; the researcher must also compare a particular source with other documents and the actual events. Moreover, archive records on this period have only partly been made accessible. What researchers still lack in their work on the Sovietization of East European countries is, above all, material on decision-making by the Soviet political élite. It can then happen, for instance, that an American historian like Melvyn P. Leffler can identify prognoses compiled in 1943–5 by special commissions of the People's Commissariat for Foreign Affairs (NKID) of the USSR on the Post-War Organization of Europe and the World, which were then presented to the Soviet leadership to be judged, with the viewpoint of the Soviet power élite. Other very problematic sources are Stalin's talks with foreign politicians; these statements often served as propaganda or camouflage concealing other aims. In interpreting these records one must consider who the Soviet side was negotiating with and what Soviet aims were. Soviet policy in Eastern Europe was oriented to ensure that the internal policy of these states was as Moscow desired it. Stalin's statements about the 'new democracy', addressed to the Poles, for instance, have been considered by some authors to be evidence of his conception of a national road to socialism, but these scholars have not sufficiently considered whom Stalin's words were addressed to. His statements, in particular, always require thorough critical analysis.

Treason, Sovietization, or an Historical Oversight?

A Critique of Two Documents on Czechoslovak-Soviet Relations in 1938

Milan Hauner

The article is in two parts. The first consists of an analysis of two documents the author suspects of being forgeries. The second is a polemic with books and their authors, which have used the two forged documents as primary evidence that central Europe was imminently threatened in 1938 by Sovietization brought on the bayonets of the Red Army (in other words the now familiar view that Soviet expansion into Eastern Europe in 1944–5 had been envisaged as early as 1938). The authors in question are Ivar Pfaff, an émigré Czech historian, who recently published two books in which he uses the two suspect documents: *Sovětská zrada 1938* (Prague, 1993) and *Die Sowjetunion und die Verteidigung der Tschechoslowakei 1934–1938: Versuch der Revision einer Legende* (Cologne, 1996). The second author, Igor Lukeš, is an American historian of Czech origin, who (for reasons best known to himself) ignores the existence of the second document, and relies excessively on the first in his *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s* (Oxford, 1996; also in Czech translation, Prague, 1999).

The first document under investigation is a Czech translation of Andrei A. Zhdanov's fiery speech inciting the Czechoslovak working class to overthrow their bourgeois masters; the speech was allegedly given in Prague at a meeting of the Czechoslovak Communist Party Central Committee on 20 and 21 August 1938. The Zhdanov document

has been known for years to a handful of historians (including Karel Kaplan and Michal Reiman) who formerly had privileged access to the Archives of the Communist Party Institute of History; they, however, have never bothered to question its authenticity. Even within the archival administration the document has a somewhat dodgy pedigree, having been shifted from one folder to another. The question of its authenticity should have been resolved long ago.

If the elementary characteristics of place and time had been properly examined the document would not have survived even the first round of research. Apart from Zhdanov, three more witnesses are named in the document. Accompanying him to Prague in August 1938 on behalf of the Comintern were the members of its Executive Committee, Harry Pollitt (Secretary General of the Communist Party of Great Britain) and Marcel Cachin (a founding member of the French Communist Party and editor of *L'Humanité*).

Neither of them, however, was elsewhere ever reported to have been in Prague in August 1938, let alone in the company of Zhdanov. The third person, a translator with the common name of Hájek, never surfaced. None of the CC members ever recalled this meeting; nor is there any other evidence of it, photographic or oral. Moreover, the Moscow dailies *Pravda* and *Izvestiya* carry a large photograph of Zhdanov among the Supreme Soviet delegates in the Kremlin, on the very day when he, or somebody else going by the same name, was supposed to be in Prague. As though the presence of Zhdanov were not evidence enough for his Sovietization thesis, Pfaff has the Comintern boss, Georgi Dimitrov, in Prague in mid-September; Dimitrov was allegedly there to subvert the students and workers in the streets. We know from Dimitrov's diary, however, that he was on vacation in the Caucasus at the time.

The second document under scrutiny here has a most unusual history wrapped up in the mystery of its origins. It purports to be a 'note' from Nicolae Petrescu-Comnen, the Romanian Foreign Minister, to his Soviet colleague, Maxim Litvinov, which was sent from Geneva, on 24 September 1938. If proved genuine, it could revolutionize the entire interpretation of Soviet foreign policy at a critical juncture, for the Romanian Government, so the note clearly says, having consistently refused the Red Army the right to cross Romanian territory if the Soviet Union had wanted to come to the rescue of Czechoslovakia, suddenly opened the floodgates and invited the Red Army to cross its territory by rail and the Red Air Force to fly over it almost without limitation. For six days the Romanians offered to shut their eyes and allow up to 350,000 Soviet troops to cross by rail and air into Czechoslovakia. These details provide sufficient evidence, the author of the present article argues, for one to denounce the document as a fake. Comnen's note to Litvinov is written in lamentable French with such serious grammatical errors that it is unimaginable it could ever have passed as an official Romanian document. The designated railway line on which the military trains with Red Army soldiers and *matériel* were supposed to travel, Hauner argues, was pure fiction, and so were the numerous airfields in eastern Slovakia waiting for the arrival of Soviet heavy bombers loaded with men and equipment. Moreover, if Comnen ever wrote this important document, why did he never mention it in the memoirs he published after the war? Why does he not mention the document when he spends a whole evening with Litvinov in Geneva? Why is there no trace of the document in Litvinov's papers and no trace of the copies elsewhere, in Bucharest, in Prague? Although the full text of the Comnen note has been available in

Jiří Hochman's book since 1984 (courtesy of Ivan Pfaff who claimed to have 'discovered' and acquired the document from Romania under the most extraordinary circumstances in the early 1980s), western historians have with one or two exceptions tended to ignore the sensational document. (One of the exceptions was the senior American diplomatic historian Gerhard Weinberg). Curiously, it has never been mentioned by east European historians.

Even if we assumed that both documents were genuine, it would be difficult to accept Pfaff's main argument charging Moscow with a kind of double felony: an ambition to Sovietize Eastern Europe and betray their Czechoslovak ally at the same time. Why should the Soviets invest in all the preparations to assist militarily, if they were thugs anyway and had been continuously conspiring to stage unlawful takeovers by means of Communist subversion? This answer is complex. Unlike supporters of the Sovietization thesis, ranging from Ivan Pfaff to Viktor Suvorov (a *nom de guerre*, used by the author of *Icebreaker* and former Soviet intelligence officer), the critical historian cannot ignore the startling fact that Stalin had ordered the slaughter of most of his senior officers, which hardly comports with preparations to use the Red Army as an instrument for taking over Eastern Europe. Finally, it might be useful to ask whether Pfaff and Lukes's books help to reveal the secrets of Soviet behaviour during the Sudeten Crisis in 1938, that is, whether it was the drive towards world domination in the name of Soviet Communism which resulted in the betrayal of their Czechoslovak ally, or something else. The carelessness with which some respected Western publishers reviewed Pfaff and Lukes's manuscripts, argues the author, and their ignoring the manipulation of historical evidence (at a time when it was trendy and risk free to do so) in favour of the strongly anti-Soviet messages the books contain has helped to obscure rather than to clarify the issue. This particular case is a prime example of how low standards of historical research lead to concatenations of misinterpretation.

Horizon

Ten Years After

Timothy Garton Ash

This is a translation of an article by the same name, which was first published in *The New York Review of Books* Vol. 46, no. 18 (19 November 1999) and appears here with the kind permission of the author and that journal.

Reviews

A Reluctant Loyalty: Workers under the Swastika

Hans Mommsen

This is a translation from the German book review, which was first published in *Die Zeit* (7 October 1992), and published here with the kind permission of that newspaper. The book under review, Michael Schneider's *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999), is, argues the reviewer, predominantly an analysis of the status of the workers in the pre-war years of the Third Reich. It describes the steps

taken by the Nazi régime to suppress and channel organized labour, liquidate labour parties, and bring the labour movement into submission. Schneider also describes the transition to full employment and wage policy, as well as the role of propaganda and terror. In his analysis of Nazi social policy, the reviewer notes, Schneider attributes the Nazi régime with a high degree of purposiveness, but this obscures the fact that it was a system of improvisation, trial and error, and, consequently, low efficiency. In answer to the question concerning the extent to which the National Socialists managed to integrate the workers politically, Schneider describes the workers' attitude as a 'reluctant loyalty'.

A Sticking Plaster for a Sore Spot in Czech History

Zdeněk Kárník

The reviewer calls Ralf Gebel's large *'Heim ins Reich!': Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland (1938–1945)* (Munich, 1999) one of the first works to analyse systematically the history of the Bohemian and Moravian border regions (briefly called the *Sudetengau*) from the time of the Munich Agreement of 1938 to 1945. He notes, however, that the author gets somewhat distracted when he devotes attention to the life of the German nationalist leader Konrad Henlein and to the history of the *Sudetengau*. The most important aspects are nevertheless covered, and it is to be commended that he has researched extensively in Czech archives and used Czech sources and has tried with some success to give a fair account of this sensitive topic. Besides some over-simplification Gebel can also be criticized for having paid too little attention to the sphere of ideas (neglecting to analyze Nazi ideology and Spannism) and also the fact that when examining the last months and even weeks of the existence of the *Sudetengau* the Gebel places too much importance on the fate of Henlein himself.

Documents

Bedřich Loewenstein's 'A Settling of Accounts' from 1948: A Primary Source Document on Czech Historiography

Vilém Prečan

Looking Back Fifty Years Later (Bedřich Loewenstein)

A Settling of Accounts: An Analysis of the Political Situation at Home

(Bedřich Loewenstein)

This document, introduced here by Vilém Prečan and commented on in retrospect by its author, Bedřich Loewenstein, is an essay, written in the summer of 1948, while Loewenstein was still a student. It sought to penetrate the veils of Communist propaganda and understand what had just happened in Czechoslovakia in February of that fateful year. The essay circulated among students of secondary schools in the autumn of 1948, particularly the one in Prague 7 from which the author was to graduate in 1949.

The essay is divided into three chapters. The first demonstrates the illegality of the totalitarian take-over by the Communists. The second ponders what was at the time

reasonable to expect from a Communist dictatorship. The third reflects on the spiritual and moral situation of the Czech nation after the takeover.

Documents on the Criminal Proceedings against Jan Slavík in 1948

Jaroslav Bouček

Jan Slavík (1885–1978) was the most outspoken historian in Czechoslovakia in the period between the two world wars. As a young man he had been concerned with Slav history, in particular Russian. His work, based on a comparison of the Russian revolution with the course and consequences of the previous revolutions, was for years a great contribution to historiography. Slavík's inspirational approach is manifested above all in his two most successful works – *Lenin* (1934) and *Leninova vláda* [L.'s government] (1935). The Russian Revolution was the subject, too, of much of his journalism.

Slavík also tackled the question of the meaning and conception of Czech history, as the most serious opponent of his teacher Josef Pekař and as a critic of the positivistic fact-heavy approach of the Goll school from the position of a sociological interpretation of history presented by Max Weber and T. G. Masaryk. Slavík outlined his conception of Czech history in the first two volumes of his unfinished *Vznik českého národa* [The emergence of the Czech nation] (1946, 1948).

As a temperamental journalist Slavík often tackled political questions. In the 1930s he came out against the rising wave of Fascism and defended Czechoslovak policy against attacks by the political party of Konrad Henlein. After WW II, he protested against the introduction of totalitarian methods, which led to his arrest in February 1948 and then years of silence, which lasted till his death (with the exception of the few months of the Prague Spring of 1968). From the time of his imprisonment we have three documents, which are deposited among the records of the Regional Criminal Court, Prague. Published here, they cast light on Slavík's career as an historian and journalist.

Chronicle

Report on the International Conference 'The Democratic Revolution in Czechoslovakia: Its Preconditions, Course and Immediate Repercussions, 1987–89'

Vít Smetana

From 14 to 16 October an international conference titled 'The Democratic Revolution in Czechoslovakia 1989, Preconditions, Course and Immediate Repercussions' was held in Prague. It was part of the international project *Openness in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. The aim of the project has been to gather new archive documents and make them accessible to the public and to acquire new testimonies concerning the historical process of liberation from Communist rule in Eastern Europe during the Gorbachev era. With the financial support of several foundations the conference was organized by the National Security Archive (Washington, D.C.), the Czechoslovak Documentary Centre (Prague), and the Institute of Contemporary History (Czech Academy of Sciences, Prague) in collaboration with the Institute of History (Slovak Academy of Sciences,

Bratislava), the Milan Šimečka Foundation (Bratislava), and the Czech-Russian Commission of Historians. The two Czech organizers published an edition of documents related to political developments in Czechoslovakia in the late 1980s. A briefing book was also published in English with the title *The Democratic Revolution in Czechoslovakia: Its Preconditions, Course, and Immediate Repercussions, 1987–89*, comprising 120 documents. About 150 historians, journalists, sociologists, economists and other professionals from the former Czechoslovakia and from abroad participated in the conference.

The conference programme comprised six panels: 'International Preconditions and Context', 'Czech and Slovak Societies on the Eve of the Overthrow and Revolution', 'Civic Forum (The First Three Weeks)', 'Public Against Violence (The First Three Weeks)', 'Exile at Home', and 'Revolution? Political Overthrow? Problems of the Transition Period (till the Elections of June 1990)'. The conference concluded with a roundtable discussion, 'Results of Gorbachev Reforms in the Soviet Bloc', organized by the Czech-Russian Commission of Historians.

Vilém Prečan (Institute of Contemporary History) in his opening address noted the conference's place in the series of international conferences related to 'the year of miracles', 1989. He noted the historian must remain the guardian of the historical context and must remind today's actors (for whom the past is mainly a battlefield of contemporary politics and its current interests) the way they had been decades before, how they thought, and what achievements they had been capable of. Apart from the many scholars from abroad, the conference was also well attended by numerous former actors in the historic changes of ten years ago – both from the Czech Republic and Slovakia – who had come to share their first-hand knowledge of the 1989 events. President Václav Havel, too, paid a brief visit to the conference.

The first panel confirmed the well-known quip that the fall of the Communist regime in Poland took ten years, in Hungary ten months, in East Germany ten weeks, and in Czechoslovakia ten days. Georgi Shakhnazarov, former adviser to Mikhail Gorbachev, provided important testimony on the Soviet attitude towards events in Czechoslovakia: during the week after 17 November, he himself had written a telegram to Soviet Ambassador Lomakin requesting him not to intervene in any way. This strengthens the argument that the fate of the Velvet Revolution was decided in Czechoslovakia alone. Petr Pithart, the vice-chairman of the Senate of the Czech Parliament, confided that the dissidents had been caught off guard by the events of November. Three panels were dedicated to 'oral history'. In the final panel Soňa Szomolányi (Comenius University, Bratislava) pointed out that the Communist régime in Czechoslovakia had collapsed so suddenly because it had not opened up to non-Communists. The participants of the conference more or less agreed that November 1989 was more an ethical than a political revolution. Even now, many questions remain unanswered, though they were discussed at the conference (the role of the Armed Forces in the plans of the Communist Politburo, for example). Unfortunately, the Czechoslovak Communist leaders of the 1980s (unlike the Polish ones, including General Jaruzelski) refuse to cooperate with historians, and none was present at the conference. It is to be hoped that with the growing quantity of documents being made available by Czech and foreign archives we shall be able to fill in the remaining gaps in our knowledge of these events.

Contributors

Jaroslav Bouček (1952) read history, art history, and political economy at Prague. He is concerned primarily with recent history, particularly Czecho-American and Czecho-French relations and the history of historiography.

Timothy Garton Ash (1955) is a research fellow in contemporary European history, St Antony's College, Oxford. He has published widely in a number of journals; his more recent monographs include *In Europe's Name, Germany and the Divided Continent* and *History of the Present* (1999). Some of his work, including *The Magic Lantern* (1990) and *The File*, has been translated into Czech.

Leonid J. Gibiansky (1936) is Senior Researcher in the Institute of Slavonic Studies, the Russian Academy of Sciences, Moscow. His principal interest is contemporary history and the history of international relations in central and southeast Europe.

Milan Hauner (1940) read history at Prague and Cambridge. He lives in the United States and lectures at universities there and in Europe. He is author of *India in Axis Strategy* (1981), *Hitler: A Chronology of His Life and Time* (1983), and editor of *Afghanistan and the Soviet Union* (1988), *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (1990).

Jiří Hoppe (1968) read history and Czech studies at Prague, and is now a researcher at the Institute of Contemporary History, Prague. He is concerned primarily with the Prague Spring.

Zdeněk Kárník (1931) is Professor in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His areas of interest include 19th and 20th-century Czech and German social history. His most recent large publication is *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* [H., M., or Š.: Socialists at the crossroads] (1996).

Jan Křen (1930) is Professor of History, Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His chief research interests are Czech-German relations and 19th and 20th-century German and Austrian history.

František Křížek (1925), till he retired, had been a researcher at the Radio and Television Research Institute since 1949. He was concerned with equipment for processing television signals. Recently, he has been in charge of a team concerned with television studio technology, including its digitalization.

Bedřich Loewenstein (1929) was employed at the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences till 1970. From 1979 to 1994 he was Professor of Modern History at the Freie Universität Berlin. He has published extensively on fascism and revolution.

Jiří Maňák (1932) was a Senior Researcher at the Institute of Social and Political Sciences, Charles University, Prague. Since retiring he has been associated with the Institute of Contemporary History, Prague. His area of professional interest comprises sociological aspects of Czech history since 1945.

Valentina Vladimirovna Maryina (1929) is a Senior Researcher at the Institute of Slavonic Studies, Moscow. Her primary area of research is 20th-century Czechoslovak and East European history.

Hans Mommsen (1930) is Professor Emeritus of Modern European History at the Ruhr University, Bochum. He is a leading expert on the social and economic history of Germany and the Habsburg Monarchy, the history of the labour movement, Social Democracy, and Nazism. Among his many important works is *Von Weimar nach Auschwitz: Zur Geschichte Deutschlands in der Weltkriegsepoche* (1999).

Vilém Prečan (1933) was a founder of the Institute of Contemporary History and Director for its first eight years. His primary research interest is Czechoslovak history in the European context, from 1938 to the present.

Vít Smetana (1973) is a doctoral student at the Institute of International Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University and a researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His main research interest is the history of international politics and diplomacy from the 1930s to the 1960s. He has edited the Czech translation of Robert F. Kennedy's *Thirteen Days* (Prague, 1999).

Soňa Szomolányi (1946) is Docent of Political Science at the Faculty of Arts, Comenius University, Bratislava, and Head of its Department of Political Science. Most recently, as editor, she published *Slovensko: Problémy konsolidácie demokracie* (Bratislava, 1997).

Contents

Vilém Prečan	Handing over the Reins	415
<i>Articles</i>		
Soňa Szomolányi	November '89: Opening the Way for the Transition and Its Actors in Slovakia	421
Jiří Hoppe	From Distrust to Alliance and Back: Czechoslovak-Romanian Relations, 1967–70	443
Jiří Maňák	The Czechoslovak Communist Party: Changes in the Number of Members and Social Composition, 1948–68	460
František Křížek	The Beginnings of Television Broadcasting in Czechoslovakia	479
<i>Essay</i>		
Jan Křen	An Interpretation of National, Central European, and European Histories: More Questions Than Answers . . .	488
<i>Materials</i>		
Valentina V. Maryina	Soviet-Czechoslovak Relations, 1938–41 in the Diary of Ivan M. Maisky	514

Discussion

Leonid Gibiansky	Documents on Zorin's Prague Mission in February 1948: Towards an Interpretation of Soviet Sources on the Sovietization of Eastern Europe	534
Milan Hauner	Treason, Sovietization, or an Historical Oversight? A Critique of Two Documents on Czechoslovak-Soviet Relations in 1938	545

Horizon

Timothy Garton Ash	Ten Years After	572
--------------------	---------------------------	-----

Reviews

Hans Mommsen	A Reluctant Loyalty: Workers under the Swastika	580
Zdeněk Kárník	A Sticking Plaster for a Sore Spot in Czech History	583

Documents

Vilém Prečan	Bedřich Loewenstein's 'A Settling of Accounts' from 1948: A Primary Source Document on Czech Historiography	589
	Looking Back Fifty Years Later (Bedřich Loewenstein)	590
	A Settling of Accounts: An Analysis of the Political Situation at Home (Bedřich Loewenstein)	592
Jaroslav Bouček	Documents on the Criminal Proceedings against Jan Slavík in 1948	617

Chronicle

Vít Smetana	Report on the International Conference 'The Democratic Revolution in Czechoslovakia: Its Preconditions, Course, and Immediate Repercussions, 1987-89'	627
-------------	--	-----

<i>Annotations</i>	638
--------------------	-----------	-----

Bibliography of Contemporary History

The Road to Democracy in the Countries of the Former Soviet Bloc: A Selection of Czech and Other Publications from 1998-9	654
--	-----

<i>Summaries</i>	662
------------------	-----------	-----

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR vydává v nakladatelství Doplněk
ediční řadu

**Prameny k dějinám československé krize
v letech 1967–1970**

Dosud vyšly tyto svazky:

Sv. 1 JINDŘICH PECKA: *Spontánní projevy Pražského jara 1968–1969.*
295 s., 90 Kč.

Dokumenty o lidovém odporu proti okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968 zachycující šířené zvěsti, nápisy, hesla, anekdoty, anonymní verše a písně.

Sv. 2/1 JINDŘICH PECKA: *Občanská společnost 1967–1970: Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970.* 586 s., 140 Kč.

138 dokumentů z činnosti politických, společenských a zájmových organizací Národní fronty zachycuje proces politické emancipace a projevy občanské společnosti.

Sv. 2/2 JINDŘICH PECKA, JOSEF BELDA, JIŘÍ HOPPE: *Občanská společnost 1967–1970: Sociální organismy a hnutí Pražského jara 1967–1970.*
545 s., 255 Kč.

Dokumenty zachycují proces sebeosvobodování společnosti z pout totalitního režimu, tedy aktivity stojící mimo oficiální státní struktury (KAN, K 231, pokus o obnovu sociální demokracie, působení sdělovacích prostředků a vývoj veřejného mínění aj.).

Sv. 3 FRANTIŠEK CIGÁNEK: *Národní shromáždění 21.–28. srpna 1968.*
318 s., 180 Kč.

Komentovaný stenografický záznam osmi dnů jednání Národního shromáždění. Přílohy obsahují seznam všech poslanců, složení předsednictva, statistiku účasti aj.

Sv. 4/1 JIŤKA VONDROVÁ, JAROMÍR NAVRÁTIL a kol.: *Mezinárodní souvislosti československé reformy 1967–1970: Nástup československé reformy a krize sovětského bloku (prosinec 1967 – červenec 1968).* 368 s., 200 Kč.

Publikované dokumenty československé i zahraniční proveniencí zachycují zejména průběh jednání na nejvyšší úrovni – od návštěvy L. I. Brežněva v prosinci 1967 v Československu po varšavskou schůzku „pětky“ v červenci 1968.

Sv. 4/2 JITKA VONDROVÁ, JAROMÍR NAVRÁTIL: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Červenec – srpen 1968).* 322 s., 200 Kč.

Druhá část do tří svazků rozvržená edice přináší především dokumenty o československo-sovětských jednáních v Čierné nad Tisou, Bratislavě a Moskvě.

Sv. 4/3 JITKA VONDROVÁ, JAROMÍR NAVRÁTIL: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. (Září 1968 – květen 1970).* 394 s., 240 Kč.

Závěrečný svazek dokumentuje úvodní etapu „normalizační“ éry v Československu se zaměřením na československo-sovětské vztahy.

Sv. 5/1 JOZEF ŽATKULIAK: *Federalizácia československého štátu 1968–1970: Vznik česko-slovenskej federalizácie roku 1968.* 428 s., 240 Kč.

Dokumenty mapují vývoj názorů na federální uspořádání státu v obou částech republiky. První část je dovedena až do schválení ústavního zákona o česko-slovenské federaci 27.10.1968.

Sv. 6/1 ANTONÍN BENČÍK, JAROMÍR NAVRÁTIL, JAN PAULÍK: *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968).* 362 s., 220 Kč.

Dokumenty k vývoji v ČSLA, jasně dokazující podřízenost čs. vojenských sil zájmům Moskvy, a k přípravě intervence pěti států Varšavské smlouvy do Československa.

Sv. 6/2 ANTONÍN BENČÍK, JAN PAULÍK, JINDŘICH PECKA: *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Srpen 1968 – květen 1971.* 392 s., 200 Kč.

Dokumenty k „normalizaci“ ČSLA, kdy se armáda opět stala pevnou mocenskou oporou režimu, a k pobytu sovětských vojsk na území Československa.

Sv. 7 FRANTIŠEK KOUDELKA, JIŘÍ SUK: *Ministerstvo vnitra a bezpečnostní aparát v období pražského jara 1968. (Leden – srpen 1968).* 350 s., 200 Kč.

Dokumenty zachycují zápas o poslání a strukturu ministerstva vnitra po lednu 1968, postoje a působení jeho složek v srpnových dnech a začátky „normalizace“. Přílohy přinášejí organizační schémata ministerstva a Státní bezpečnosti.

Sv. 9/1 JITKA VONDROVÁ, JAROMÍR NAVRÁTIL, JAN MORAVEC: *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968).* 584 s., 370 Kč.

Dokumenty zachycují osudy KSČ, a zejména jejího vedení, do květnového zasedání ÚV KSČ. Týkají se jak programových otázek, tedy možné reformy politického systému, tak praktické realizace „vedoucí úlohy“ komunistické strany ve společnosti.

BIBLIOGRAFIE ČESKÝCH/ČESKOSLOVENSKÝCH DĚJIN 1918–1999

Výběr knih, sborníků a článků vydaných v letech 1996–1999
a doplňky za roky 1990–1995. Sv. 1–2

Zprac. Věra Břeňová a Slavěna Rohlíková ve spolupráci s Oldřichem Tůmou.

Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. 395 s. + 162 s.

Cena obou svazků 210,- Kč.

Soupis 7906 záznamů literatury k novodobým českým/československým dějinám navazuje na obdobnou bibliografii vydanou v roce 1997. Obě části reprezentují první desetiletí rozvoje nového vědního oboru *soudobé dějiny*. Do soupisu jsou zahrnuté práce vydané v České republice, ale i práce českých historiků publikované v zahraničí. Literatura je roztříděna tematicky a chronologicky. Soupis je opatřen rejstříkem autorským, názvovým, geografickým, rejstříkem osob, věcným rejstříkem k chronologické části, rejstříkem akcí, včetně výstav, a soupisem excerpovaných nebo citovaných časopisů a sborníků.

BIBLIOGRAFIE K DĚJINÁM ČESKOSLOVENSKA 1969–1990

Výběr knih, sborníků a článků vydaných v ČR v letech 1990–1999

Zprac. Věra Břeňová a Slavěna Rohlíková.

Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s.

a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999. 136 s.

Cena 70,- Kč.

Soupis byl zpracován u příležitosti mezinárodní konference Demokratická revoluce v Československu 1989 – předpoklady, průběh a bezprostřední výsledky (Praha 14.–16. října 1999). Bibliografie je časově vymezena počátky takzvané normalizace v Československu (polovinou roku 1969) a prvními svobodnými volbami v červnu 1990. Období je tematicky členěno do tří oddílů: totalitní režim, opozice proti němu, revoluce v listopadu 1989 a bezprostřední změny s ní související. Soupis je doplněn o přehled literatury k přestavbě v SSSR a k vývoji společenské a politické situace v zemích bývalého sovětského bloku ve střední a východní Evropě, která vedla k pádu komunismu (období 1985–1990). Tematická bibliografie je doplněna o rejstřík autorský, biografický, názvový, věcný, rejstřík akcí a soupis citovaných periodik.

Autorům

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu *petitem* označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „*petit*“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu (v textovém editoru T602), nebo pod čarou (ve WP a ve Wordu).
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky), signatura.
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno [nebo iniciály] – spoluautoři (maximálně dva): Název (kurzivou): Podnázev. Místo vydání, nakladatel rok vydání, počet stran. **Pro recenzi, anotaci apod.:** uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.) **Stať ze sborníku:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název: Podnázev. In: Název sborníku (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu a dalších periodik:** Autor stati (viz výše; maximálně 3 autoři): Název. In: Název časopisu (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran.
5. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
6. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Navrhněte zkrácený název článku pro živé záhlaví. Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působistiě, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

KNIHOVNA AV ČR

PE 6387

6 (1999) č. 1-4

1370/01

